

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Марија Н. Обрадовић

ПУТЕВИ КУЛТУРЕ И УНАПРЕЂЕЊЕ
ЗАШТИТЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ
СРЕДЊОВЕКОВНОГ САКРАЛНОГ
НАСЛЕЂА У СРБИЈИ

докторска дисертација

Београд, 2017

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Marija N. Obradović

***CULTURAL ROUTES AND
IMPROVEMENT OF CONSERVATION
AND PRESENTATION OF MEDIEVAL
SACRAL HERITAGE IN SERBIA***

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017

Ментор:

др Мирјана Ротер-Благојевић, ванредни професор Архитектонског факултета у
Београду

Комисија:

- др Александра Ступар, председник Комисије
ванредни професор, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет,
- др Мирјана Ротер Благојевић, ментор
ванредни професор, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет,
- др Иван Стевовић, члан Комисије
ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
- др Весна Пено, члан Комисије
виши научни сарадник, Музиколошки институт, САНУ.

Докторат техничких наука
Област: Архитектура и урбанизам

ПУТЕВИ КУЛТУРЕ И УНАПРЕЂЕЊЕ ЗАШТИТЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ СРЕДЊОВЕКОВНОГ САКРАЛНОГ НАСЛЕЂА У СРБИЈИ

Апстракт

Основна научна област овог докторског рада је *историја и теорија архитектуре и проучавање и заштите градитељског наслеђа*. С обзиром на научну област, главни проблем проучавања се односи на недостатак јаснијих тумачења одређених питања везаних за моравску архитектуру, а самим тим и неусклађеност постојећих приступа заштите и презентације са новим приступом у сагледавању корпуса домаћег средњовековног сакралног наслеђа у оквиру ширег тзв. *византијског света* и *путева културе*. Стога овај докторски рад разматра могућности унапређења заштите и презентације средњовековног сакралног наслеђа кроз примену концепта *пута културе*, али и усклађивања са новим погледима.

У протеклим годинама појавили су се нови историографски аспекти који се односе на место моравске архитектуре у архитектури позног тзв. *византијског света*, којима се афирмишу нови приступи заштити и презентацији средњовековног сакралног наслеђа у Србији у оквиру ширег византијског наслеђа. Утицаји *светогорског монаштва* и *византијске исихастичке традиције* на средњовековну архитектуру у Србији, који су се преносили историјским путевима, могу допринети да се посебно место моравске архитектуре као део тзв. *византијског света* реafirмише у већој мери и омогући нов концепт заштите и презентације у оквиру већих *путева културе*.

Главна хипотеза рада заснива се на претпоставци да примена концепта пута културе у заштити и презентацији средњовековног сакралног наслеђа у Србији омогућава међународно препознавање, боље разумевање и подизање свести о значају. Стога се циљеви овог докторског рада односе на испитивање узајамне везе светогорског монаштва (*исихазма*) на средњовековну архитектуру у Србији и моравску архитектуру, а самим тим и *путеве културе* који су донели ове утицаје у средњовековну Србију доприноси реafirмацији специфичног места моравске средњовековне архитектуре као дела *византијског света*, као и његовој широј међународној афирмацији и презентацији кроз примену концепта *пут културе*. На основу проучавања византијске исихастичке традиције и кретања светогорског

монаштва, као и критичког осврта на архитектуру и ставове изнете у историографији, докторски рад тумачи аспекте историјског контекста који дају посебан смисао моравској архитектури. Хипотеза о утицају светогорског монаштва и византијске исихастичке традиције потврђена је одређеним литургијским променама које су се шириле специфично географски, што је утицало на архитектуру моравских грађевина и њихов триконхални облик.

Допринос докторског рада огледа се у унапређењу заштите и споменичке презентације споменика, као и истраживањима моравске архитектуре, посебно кључним неодговореним питањима везаним за настанак и развој. Приликом будућег деловања у дефинисању приступа и мера, треба узети у обзир концепт *путева културе* као савременог принципа заштите и презентације градитељског наслеђа, како би се унапредила заштита и презентација средњовековног сакралног наслеђа у Србији. Успостављање везе моравске архитектуре са ширим контекстом византијског наслеђа, омогућава формулисање адекватне заштите и презентација овог наслеђа у оквиру шире групе споменика кроз *пут културе*, а самим тим и осавремењавање и интернационализацију односа према заштити и презентацији средњовековног сакралног наслеђа у Србији.

Кључне речи: културно наслеђе, путеви културе, моравска средњовековна архитектура

CULTURAL ROUTES AND IMPROVEMENT OF CONSERVATION AND PRESENTATION OF MEDIEVAL SACRAL HERITAGE IN SERBIA

Abstract

The main scientific field of the doctoral thesis is *History and theory of architecture and the study and protection of architectural heritage*. In accordance to the main field of research, the main problem of the research refers to the lack of clearer interpretation of some questions regarding Morava architecture, and therefore, inconsistency of existing approaches to conservation and presentation with the new approach consideration of corpus of Serbian domestic medieval religious heritage within the wider so-called Byzantine world and culture routes. Therefore, this dissertation examines the possibilities of improving the protection and presentation of the medieval religious heritage through the application of the concept of culture road, and harmonization with new views.

In recent years, new historiographical aspects related to the place of the Morava architecture in late- so-called *Byzantine world* are being represented, which affirm new approaches to the interpretation and presentation of the medieval Serbian heritage within the wider Byzantine heritage. Hesybast influence on the medieval architecture in Serbia, transmitted through historical cultural routes by the Athonite monks, may contribute to reaffirm to a greater extent, specific place of Morava architecture as part of the so-called *Byzantine world*. Historical cultural routes, through which the influences of the Athonite monks to the medieval architecture in Serbia were transmitted, may contribute to reaffirm to specific place of Morava architecture as part of the so-called *Byzantine world* a greater extent.

The main thesis of the research is based on the assumption that the application of the concept of *cultural route* in presentation of medieval religious monuments in Serbia enables its international recognition, contributes to a better understanding of its origin and significance at the national and European level, as part of comprehensive Byzantine heritage. This would enable its better preservation, valorisation and the nomination for *World Heritage List*, better control of interventions and procedures for conservation and presentation, as well as active involvement in contemporary trends, through the *Cultural Routes of the Council of Europe Programme*.

Keywords: cultural heritage, cultural routes, medieval Morava architecture

Наслов докторске дисертације:

***ПУТЕВИ КУЛТУРЕ И УНАПРЕЂЕЊЕ ЗАШТИТЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ
СРЕДЊОВЕКОВНОГ САКРАЛНОГ НАСЛЕЂА У СРБИЈИ***

Садржај докторске дисертације

Резиме са кључним речима (на српском језику)

Резиме са кључним речима (на енглеском језику)

ПРЕДГОВОР

I УВОД

1.0. Проблем и предмет истраживања, циљ и задаци истраживања, основне

научне хипотезе и научне методе проучавања.....1

1.1. Проблем и предмет истраживања.....2

1.2. Циљеви истраживања.....7

1.3. Задаци истраживања.....8

1.4. Основне научне хипотезе.....9

1.4 Методе проучавања.....10

2.0. Приказ теоријских извора, тумачења, досадашњих истраживања.....13

2.1. Најзначајнија акта међународних организација о путевима културе.....13

2.2. Релевантна теоријска истраживања средњовековног сакралног наслеђа.....15

II ПУТЕВИ КУЛТУРЕ КАО НОВИ КОНЦЕПТ ЗАШТИТЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ

КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА.....20

1.0. Дефинисање, настанак и развој концепта *путеви културе*.....20

2.0. Путеви културе у најзначајнијим актима међународних организација.....27

2.1. УНЕСКО-ви Путеви дијалога и Путеви наслеђа.....27

2.2. ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе.....30

2.3. Путеви културе Савета Европе.....32

3.0. Унапређење заштите и презентације културног наслеђа кроз *путеве културе*.....37

4.0. Анализа домаћег законског оквира и степена примене међународних повеља и резолуција везаних за путеве културе.....45

III ПРОГРАМ ПУТЕВИ КУЛТУРЕ САВЕТА ЕВРОПЕ.....51

1.0. Приказ програма *Путеви културе* Савета Европе.....51

2.0. Основе културне агенде Савета Европе и друштвено-политички контекст програма <i>Путеви културе</i> Савета Европе	60
3.0. Квалификациони фактори за сертификацију путева културе у оквиру СЕ.....	71
4.0. Заштита и презентација средњовековног сакралног наслеђа у оквиру карактеристичних примера програма <i>Путеви културе</i> Савета Европе.....	73
4.1. Уводне напомене.....	73
4.2. Пут Клинијских знаменитих места.....	75
4.3. Европски пут цистерцијанских опатија.....	79
4.4. Путеви православног монаштва.....	85
IV ПРИМЕНА КОНЦЕПТА ПУТЕВА КУЛТУРЕ У ЦИЉУ УНАПРЕЂЕЊА ЗАШТИТЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ СРЕДЊОВЕКОВНОГ САКРАЛНОГ НАСЛЕЂА У СРБИЈИ НА ПРИМЕРУ СПОМЕНИКА МОРАВСКЕ АРХИТЕКТУРЕ.....	87
1.0. Моравска архитектура као репрезентативни опус националног градитељства.....	87
1.1. Историјске околности крајем XIV и почетком XV века.....	87
1.2. Утицај исихастичког покрета на богослужење и црквено појање.....	88
1.3. Теоријска тумачења хронологије утицаја исихастичког покрета у српским земљама.....	109
1.3.1. Тумачење Димитрија Богдановића о свеобухватној културној промени у идеолошком и историјском контексту исихазма пре 1375. године у Србији.....	109
1.3.2. Тумачење Војислава ј. Ђурића о ширењу исихастичког утицаја на црквено градитељство од средине XIV века у областима суседним Светој гори након 1375.....	113
1.3.3. Тумачење Милоја Васића о континуитету исихастичког утицаја у Србији од Немањиног доба.....	117
1.4. Промене у уметности и градитељству.....	125
2.0. Модел Пута културе исихастичког покрета.....	147
2.1. Попис споменика моравске архитектуре.....	147
2.2. Дефинисање основне методологије формирања пута културе.....	159

2.3. Примена методологије у циљу формирања <i>Пути културе исихастичког монаштва</i>	172
2.3.1. Дефинисање теме и прелиминарно истраживање.....	172
2.3.2. Прелиминарни попис потенцијалних елемената путева културе.....	181
2.3.3. Одабир репрезентативних примера.....	227
2.3.4. Прикупљање и анализа извора.....	227
2.3.5. Идентификација пута културе.....	229
2.3.6. Детаљно проучавање комуникационог пута и културног наслеђа.....	233
2.3.7. Инвентар пута културе.....	250
2.3.8. Модел пута културе.....	265
V ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	271
VI ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	284
1.0. Извори	
2.0. Литература	
3.0. Попис скраћеница	
VII МЕЂУНАРОДНА АКТА О ПУТЕВИМА КУЛТУРЕ.....	301
1.0. УНЕСКО-в извештај са експертског састанка на тему <i>Путеви као део нашег културног наслеђа (1994)</i>	
2.0. Међународне препоруке и резолуције Савета Европе везане за <i>путеве културе</i>	
2.1 Резолуција о путевима културе CM/Res(98)4 и допуна	
2.2 Резолуција о путевима културе CM/Res(2007)12 и допуна	
2.3 Резолуција о путевима културе CM/Res(2010)52 о правилима за доделу потврде " <i>Пут културе Савета Европе</i> "	
2.4 Резолуција о путевима културе CM/Res(2010)53 којом се успоставља проширен парцијални споразум (ЕПА)	
3.0. ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе (2008)	
4.0. ИКОМОС-ов Формулар за идентификацију пута културе	

VIII ПОПИС И ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА И ПРИЛОГА.....	342
1.0.Попис илустрација	
2.0.Попис прилога	
IX БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	345
Изјава о ауторству	346
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада	347
Изјава о коришћењу.....	348

I УВОД

1.0. Проблем и предмет истраживања, циљ и задаци истраживања, полазне хипотезе и научне методе проучавања

1.1. Проблем и предмет истраживања

Овај докторски рад припада ужој научној области *Историја, теорија и естетика архитектуре и визуелних уметности и обнова градитељског наслеђа* и представља транс-дисциплинарни научни рад као одговор на две групе проблема. Прва група проблема односи се на досадашњу недовољну примену концепта *путева културе* у законодавству, теорији и пракси везаној за заштиту и презентацију *градитељског и културног наслеђа* уопште, као и сама потреба за унапређењем такве ситуације, која из овога произлази. Друга група проблема односи се на нове аспекте у проучавању домаћег средњовековног сакралног наслеђа у оквиру шире групе споменика, као и примену концепта *путева културе* на домаће средњовековно сакрално наслеђе како би се постигло унапређење њихове заштите кроз интернационализацију, односно укључивање међународних институција у процес заштите, чиме се превазилазе одређена ограничења појединачних националних система заштите. Стога је допринос овог докторског рада је двострук и односи на *истраживање* и *примену* новог концепта заштите и презентације културног наслеђа средњовековног сакралног наслеђа, али и на унапређење сазнања о самом проучаваном наслеђу на који се овај концепт примењује, на примеру *сакралне моравске архитектуре*.

Путеви културе представљају концепт везан за културно наслеђе или нову категорију културног наслеђа, развијен од стране УНЕСК-а и ИКОМОС-а у складу са трендом проширења обима и комплексности културних добара. У протеклом периоду се појам културног добра, који се односио на појединачни *споменик културе*, који се налазио у фокусу заштите културног наслеђа, постепено ширио на нове категорије културних добара. Концепт *путева културе* се заснива на основној идеји да су *реципрочни културни утицаји који су се путем размена између народа и региона одвијали дуж комуникационих путева довели до настанка културног наслеђа, па стога обухвата комуникационе путеве и разнолике категорије културних добара*. Концепт *путева културе* се такође користи у програмима међународних организација као

одговор на повећану друштвену ulogu културног наслеђа у савременом контексту. Савет Европе - СЕ,¹ од 1987. године користи концепт *путева културе* у оквиру свог програма *Путеви културе*² како би у пракси промовисала своје основне принципе. СЕ је први, барем принципијелно, промовисао статус културног наслеђа у програмима путева културе. УНЕСКО је одговорио у складу са овим кретањима. *Организација Уједињених нација за образовање, науку и културу - УНЕСКО*³ је 1994. године дефинисала *путеве наслеђа*,⁴ који се „састоје од материјалних елемената чији културни значај проистиче из размена и вишедимензионалних дијалога између земаља или региона, што илуструје интеракцију кретања дуж пута, у простору и времену.“⁵ Овај концепт је од 2005. укључен у *Оперативне смернице*,⁶ документ за имплементацију *Конвенције о светском наслеђу*⁷ и припрему кандидатуре за упис одређених врста добара на *Листу светског наслеђа*.⁸ *Међународни савет за споменике и пределе - ИКОМОС*⁹ је у својој *Повељи о путевима културе*¹⁰ из 2008., дефиницију пута културе засновао на комуникационом путу дуж којег су се у дужем временском периоду обављале размене међу народима, што је довело до стварања материјалног и нематеријалног културног наслеђа. Према овом документу, концепт *путева културе* представља резултат развоја области проучавања културног наслеђа, где се оно сагледава у контексту комуникационих путева који су генерисали културне вредности и вредности наслеђа које одражавају међусобне утицаје различитих културних група.¹¹

Путеви културе представљају заједнички израз који се користи да означи концепт везан за културно наслеђе, развијен од стране више међународних организација у области заштите културног наслеђа. *Организација Уједињених нација за образовање,*

¹ Савет Европе је саветодавна међународна организација са седиштем у Палати Европе у Стразбуру, која промовише сарадњу европских земаља у области правних стандарда, људских права, демократског развоја, владавине права и културне сарадње, основана 1949. *Council of Europe*. Видети: www.coe.int

² *Cultural Routes*. Видети: www.coe.int

³ *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – UNESCO*. Видети: www.unesco.org

⁴ *Heritage routes*. Видети: www.unesco.org

⁵ *Routes as Part of our Cultural Heritage*, Мадрид, 24-25.11.1994.

⁶ *Оперативне смернице за имплементацију Конвенције о светском наслеђу* ревидирају се од 1978. године. Видети: *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, www.whc.unesco.org

⁷ *The World Heritage Convention*. Пун назив: *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, Париз, 17.10-21.11.1972.

⁸ UNESCO, *The World Heritage List*. Видети: www.unesco.org

⁹ *International Council on Monuments and Sites – ICOMOS*. Видети: www.icomos.org

¹⁰ *ICOMOS Charter on Cultural Routes*, Квебек, 4.10.2008. Видети: www.icomos.org

¹¹ *Ibid*.

науку и културу - УНЕСКО¹² је 1994. године дефинисала *путеве наслеђа*,¹³ који се „састоје од материјалних елемената чији културни значај проистиче из размена и вишедимензионалних дијалога између земаља или региона, што илуструје интеракцију кретања дуж пута, у простору и времену.“¹⁴ Овај концепт је од 2005. укључен у *Оперативне смернице*,¹⁵ документ за имплементацију *Конвенције о светском наслеђу*¹⁶ и припрему кандидатуре за упис одређених врста добара на *Листу светског наслеђа*.¹⁷ *Међународни савет за споменике и пределе - ИКОМОС*¹⁸ је у својој *Повељи о путевима културе*¹⁹ из 2008., дефиницију пута културе засновао на комуникационом путу дуж којег су се у дужем временском периоду обављале размене међу народима, што је довело до стварања материјалног и нематеријалног културног наслеђа. Према овом документу, концепт *путева културе* представља резултат развоја области проучавања културног наслеђа, где се оно сагледава у контексту комуникационих путева који су генерисали културне вредности и вредности наслеђа које одражавају међусобне утицаје различитих културних група.²⁰ Концепт *путева културе* се такође користи у програмима међународних организација као одговор на повећану друштвену улогу културног наслеђа у савременом контексту. *Савет Европе - СЕ*,²¹ саветодавна међународна организација са седиштем у Палати Европе у Стразбуру, која промовише сарадњу европских земаља у области правних стандарда, људских права, демократског развоја, владавине права и културне сарадње, од 1987. године користи концепт *путева културе* у оквиру свог програма *Путеви културе*²² како би у пракси промовисала своје основне принципе. Овај концепт је развијен у складу са трендом проширења обима и комплексности културних добара. У протеклом периоду се појам културног добра, који се односио на појединачни *споменик културе*, који се налазио у фокусу заштите културног наслеђа, постепено ширио на нове категорије културних добара. Путевима културе, као културно добро или концепт, обухватају конкретне предмете или

¹² *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – UNESCO*. Видети: www.unesco.org

¹³ *Heritage routes*. Видети: www.unesco.org

¹⁴ *Routes as Part of our Cultural Heritage*, Мадрид, 24-25.11.1994.

¹⁵ *Оперативне смернице за имплементацију Конвенције о светском наслеђу* ревидирају се од 1978. године. Видети: *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, www.whc.unesco.org

¹⁶ *The World Heritage Convention*. Пун назив: *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, Париз, 17.10-21.11.1972.

¹⁷ *The World Heritage List*. Видети: www.unesco.org

¹⁸ *International Council on Monuments and Sites – ICOMOS*. Видети: www.icomos.org

¹⁹ *ICOMOS Charter on Cultural Routes*, Квебек, 4.10.2008. Видети: www.icomos.org

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Council of Europe*. Видети: www.coe.int

²² *Cultural Routes*. Видети: www.coe.int

споменике (*particular item or monument*) и њихов културни и географски контекст, ради разумевања значаја, историје и вредности културног добра, у оквиру конкретне културе и друштва.²³ На основу овог текста, мислим да и у иностранству постоје основне поделе културних добара на предмете или споменике (покретно и непокретно) и материјално и нематеријално (да ли су то врсте, типови или категорије). Ова ревидирана визија културног наслеђа довела је до усвајања нових типологија довело до нових типологија културних добара, као што је нпр. индустријско и технолошко наслеђе, које сада има нову сврху. Садржај наслеђа је сада шири и инклузивни, а дијакрона и сложенија тумачења су прихваћена, која омогућавају веће разумевање порекла и развоја културе. Посебан концепт који је од суштинског значаја за идеју шире и сложеније културног добра на регионалном нивоу спада у ову нови оквир за тумачење баштине: Путеви културе.

Концепт *путева културе* се заснива на основној идеји да су *реципрочни културни утицаји који су се путем размена између народа и региона одвијали дуж комуникационих путева довели до настанка културног наслеђа, па стога обухвата комуникационе путеве и разнолике категорије културних добара*. Један од проблема дефинисања пута културе је конфузија направљена између *пута културе* и *туристичког пута*, везаног за културу. Темељна се разлика између ова два концепта односи на то да је *пут културе* историјски пут, дуж којих су се дешавале размене људи, робе, идеја, знања и вредности, које су несумњиво допринеле стварању материјалног и нематеријалног наслеђа, док се *туристички пут* формира зависно од интересовања посетилаца, географске дистанце и пристипних средстава, места интересовања и многих других фактора којима, логично, недостаје научна основа.²⁴

Прва група проблема којима се овај докторски рад бави, односи се на неусклађеност домаћег законодавства, теорије и праксе везане за заштиту и презентацију *културног наслеђа*, као и сама потреба за унапређењем такве ситуације,

²³ Пут културе дефинисан је као „културно добро“ у свом културном и географском контексту код: Eleonora Berti, The Amber Route Project in the Framework of the Programme of the Council of Europe Cultural Routes, <http://dtxq4w60xqpw.cloudfront.net/sites/all/files/docpdf/speecheleonoraberti.pdf>

²⁴ Martorelli предлаже да се термин *путеви културе* замени термином *путеви наслеђа*. Видети: Alberto Martorelli Carreño, *Cultural routes: Tangible and intangible dimensions of cultural heritage*, 2003, у: 14th ICOMOS General Assembly and International Symposium: „Place, memory, meaning: preserving intangible values in monuments and sites,“ 27-31.10.2003, Victoria Falls, Zimbabwe, <http://www.international.icomos.org/victoriafalls2003/papers/A1-5%20-%20Martorell.pdf>

која из овога произлази. Како би се превазишао овај недостатак, овај докторски рад уводи нов концепт *путева културе*, који до сада није био научно свеобухватно обрађен у домаћој литератури. Кључни проблеми у приступима културном наслеђу код нас, па тако и *средњовековном сакралном наслеђу* које је у фокусу овог докторског рада, везани су за недовољну имплементацију међународних аката у домаћем законодавству. Основа законског оквира за заштиту и презентацију културног наслеђа код нас представља домаћи актуелни Закон из 1994. године, који је пре свега неусаглашен са међународном терминологијом, што онемогућава примену нових концепата, или њихову неадекватну примену. Тако је Рашка архитектура, или стилска група, формално укључена у *пут културе Трансроманика*, програма *Путеви културе СЕ*, са манастиром Студеница. Међутим заштита и презентација рашких споменика у оквиру пута културе није заживела у досадашњој пракси. Неадекватан и неусаглашен приступ савременим потребама заштите и презентације културног наслеђа може имати значајне негативне последице по споменичко наслеђе, попут губитка споменичких *вредности*. Примена неадекватних мера техничке заштите на значајним споменицима средњовековне сакралне архитектуре, Раваници и Лешју, довела је до занемаривања *аутентичности* споменика и губљењем из вида *градитељске целине* са својим значајним карактеристикама. Презентација културног наслеђа у Србији генерално није осавремењена и прилагођена савременом тренутку и кориснику. У складу са савременим светским тенденцијама пораста културног туризма, адекватна презентација културног наслеђа има кључну улогу у одрживом развоју локалних средина и региона, као и финансирању мера техничке заштите самог културног наслеђа. Концепт *путева културе* такође није у довољној мери заступљен у теорији и пракси у области везаним за културно наслеђе, а тиме и непознат већем делу стручне и шире јавности. Међународна акта везана за дефинисање самог концепта, као и оперативне смернице које се односе на његову примену, тек су у последње време доступна у преводима на српски језик.²⁵ Такође је потребно нагласити да се на наведен основни проблем докторског рада, везан за саму примену концепта *путеви културе*, надовезују општији проблеми везани за културно наслеђе код нас. Подједнако значајни проблеми односе се и на недостатак интердисциплинарног приступа теорији и пракси везаној за културно

²⁵ Видети: Марија Обрадовић, „Резолуције о путевима културе Савета Европе CM/Res(2007)12 и CM/Res(2010)53“, *Гласник друштва конзерватора Србије* 36 (2012), стр. 19-26. и „Примена међународних повеља и резолуција о путевима културе и Резолуција (98)4 о путевима културе Савета Европе“, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 38 (2014), стр. 39-52.

наслеђе, као и низак ниво свести појединца и институција у Србији о важности културног наслеђа за друштво. Може се констатовати да је на нашим просторима дошло до заostatка у теоријском и практичном односу према заштити и споменичкој презентацији културног наслеђа у односу на савремене међународне флексибилније и динамичније приступе. Потреба за применом новог концепта *путеви културе* у заштити и презентацији културног наслеђа јавља се као одговор на наведене проблеме и њихове последице. На основу свега наведеног, код нас постоји потреба за унапређењем у области заштите и презентације културног наслеђа, па се у овом раду испитују могућности унапређења заштите и презентације посматраног корпуса средњовековног сакралног наслеђа кроз међународну афирмацију, боље разумевање порекла и значаја у националним и ширим оквирима као дела укупног византијског наслеђа, чиме би се омогућило његово квалитетније очување, валоризовање и номиновање на листи светске баштине, боља контрола над интервенцијама и поступцима у заштити и презентацији, као и активније укључивање у савремене токове, кроз програм *Путеви културе* Савета Европе.

Друга група проблема односи се на испитивање примене како би се постигло унапређење у овој области у погледу интернационализације (њихове заштите и презентације), на сакралној моравској архитектури. Друга група проблема којима се овај рад бави, односи се на испитивање могућности примене концепта путева културе у заштити и презентацији средњовековног сакралног наслеђа како би се постигло унапређење у овој области, на примеру сакралне моравске архитектуре. Ова група проблема односи се на истраживање средњовековног сакралног наслеђа, односно сакралне моравске архитектуре, којој до данас није потпуно разјашњено порекло. Истраживано је место сакралне моравске архитектуре у оквиру шире групе споменика у окружењу, насталих под утицајем интернационалног исихастичког покрета у православној цркви, када су групе монаха крајем средњег века преносиле културне утицаје на готово све сфере средњовековног стваралаштва. Како би се испитале могућности примене овог концепта, било је неопходно спровести истраживање репрезентативног корпуса националног наслеђа, како би се доказала његова припадност широј групи транс-националног наслеђа, а тиме резултат транс-националних утицаја који су се ширили историјским путевима које данас препознајемо као путеве културе.

Предмет истраживања је концепт *путева културе*, као и *сакрална моравска архитектура* на којој се испитује примена овог концепта. Зашто се примена овог концепта у заштити и презентацији средњовековног сакралног наслеђа, на примеру сакралне моравске архитектуре? *Сакрална моравска архитектура* узета је као репрезентативни опуса националног средњовековног наслеђа. Иновативност рада односи се на нове аспекте у проучавању *сакралне моравске архитектуре* као дела шире транс-националне групе културних споменика у Европи. Стога је допринос овог докторског рада је двострук и односи на *истраживање* и *примену* овог концепта у заштити и презентацији средњовековног сакралног наслеђа на примеру *сакралне моравске архитектуре*. Посебно значајан део докторског рада је истраживање културних споменика моравске архитектуре и других споменика, којим је показано да су настали под утицајем транс-националног културног утицаја исихастичког покрета. Сprovedено је истраживање *сакралне моравске архитектуре* и њене припадности широј групи споменика у окружењу, чиме се доказује транс-национални карактер овог културног наслеђа и омогућава примена концепта *путева културе* у заштити и презентацији средњовековног сакралног наслеђа у Србији. С' обзиром на тему овог докторског рада, која се односи на концепт *путева културе* и могућности унапређења заштите и презентације средњовековног сакралног наслеђа у Србији у оквиру овог концепта, основни предмет истраживања је концепт *путева културе*, док је примена овог концепта је испитивана кроз обраду студије случаја *сакралне моравске архитектуре*.

1.2 Циљеви истраживања

Овај докторски рад има за циљ да побољша разумевање и формулише методологију за примену концепта *пут културе* у унапређењу заштите и презентације културног наслеђа у Србији, чиме се охрабрује будућа имплементација овог концепта.

- **Основни научни циљ истраживања је проширивање сазнања о домаћој сакралној архитектури и концепту путева културе као и формулисање методологије која ће допринети бољем разумевању и примени концепта *пут културе* као савременог принципа заштите и презентације градитељског наслеђа, како би се унапредила заштита и презентација средњовековног сакралног наслеђа у Србији.**

Подциљеви истраживања су:

- да се кроз научно истраживање преиспитају и протумаче дефиниције, термини, аспекти и предности концепта *пут културе* у односу на досадашње приступе у заштити и презентацији културног наслеђа, са посебним освртом на програме и документа релевантних међународних институција (УНЕСКО, ИКОМОС и Савет Европе);
- да се јасније дефинише припадност моравске архитектуре у оквиру ширег корпуса византијског наслеђа и шире културне сфере монашког утицаја;
- да се формулише и примени методологија за истраживање, документовање и управљање концептом *пут културе* у будућем односу према заштити и презентацији средњовековног сакралног наслеђа у Србији, на примеру сакралне моравске архитектуре и моделу *Путеви исихастичког покрета у Србији*.

1.3 Задаци истраживања

Из постављених циљева истраживања произилазе следећи задаци истраживања:

- формирање информационе основе и систематизација података у вези са анализираним корпусом средњовековних сакралних споменика; и историјског оквира којим се приказују и објашњавају чињенице у вези с предметом и проблемом истраживања;
- осмишљавање модела за адекватну примену концепта пута културе у заштити и презентацији анализираних корпуса средњовековних сакралних споменика, кроз обраду студија случаја специфичних тематских подручја везаних за моравску сакралну архитектуру и њено повезивање са општим византијским наслеђем кроз *путеве монашког утицаја*;
- дефинисање релевантних чинилаца који одређују концепта *пут културе*; дефинисање релевантног теоријског оквира; дефинисање критеријума, кључних циљева и вредности програма Путеве културе Савета Европе

- анализа концепта путева културе и друштвено-политичког контекста у којем настаје овај концепт; термилошких нејасноћа везаних за овај концепт; као и анализа критеријума који се односе на формирање и номинацију *Европских путева културе* програма *Путеви културе* Савета Европе;

1.4 Основне научне хипотезе

Главна хипотеза рада заснива се на претпоставци да примена концепта пута културе у заштити и презентацији средњовековног сакралног наслеђа у Србији омогућава међународно препознавање, разумевање и подизање свести о ширем историјском и културном значају. Стога се циљеви овог докторског рада односе на испитивање узајамне везе светогорског монаштва (*исихазма*) на средњовековну архитектуру у Србији, посебно моравску архитектуру (позносредњовековне архитектуре последњег сегмента трајања српске средњовековне државе, тзв. Моравске Србије (1371-1459), а самим тим и *путеве културе* који су донели ове утицаје у средњовековну Србију доприноси реафирмацији специфичног места моравске средњовековне архитектуре као дела *византијског света*, као и његовој широј међународној афирмацији и презентацији кроз примену концепта *пут културе*. На основу проучавања византијске исихастичке традиције и кретања светогорског монаштва, као и критичког осврта на архитектуру и ставове изнете у историографији, докторски рад тумачи аспекте историјског контекста који дају посебан смисао моравској архитектури. Хипотеза о утицају исихастичког покрета на сакралну моравску архитектуру постављена је у односу на одређене литургијске промене које су се шириле специфично географски, што је утицало на архитектуру моравских грађевина и њихов триконхални облик.

Основне научне хипотезе докторског рада, које су проверене на корпусу средњовековних сакралних споменика (моравске архитектуре) су:

- **Примена концепта *пута културе* у заштити и презентацији домаће средњовековне сакралне архитектуре у Србији доприноси бољем разумевању њеног порекла и значаја у оквиру ширег контекста заједничке европске културне баштине.**

- Примена концепта *путеви културе* омогућава интернационализацију његове заштите и споменичке презентације у оквиру програма релевантних међународних институција (попут *Путева културе* Савета Европе). Тиме се омогућава боља контрола над интервенцијама и поступцима у заштити и презентацији, квалитетније очување овог споменичког наслеђа за будуће генерације, активније укључивање наслеђа у савремене токове, као и подизање свести о значају културног наслеђа за друштво.

1.5 Методе проучавања

Више метода проучавања је примењено у оквиру докторског рада, како би се проверила заснованост претходно успостављених научних хипотеза.

Почетну фазу истраживања представља формулација предмета истраживања и интерпретација основних теоријских појмова који су релевантни за истраживање, као и дефинисање циљева и задатка истраживања, полазне хипотезе и научне методе истраживања, као и приказ досадашњих истраживања. Методолошки поступак у формирању информационе основе истраживања заснован је на **историографском методу**, који прати прикупљање грађе у виду примарних и секундарних извора. Пошто се истраживање фокусира на могућност примене концепта пута културе у заштити и споменичкој презентацији средњовековних сакралних споменика у Србији, примарне изворе чиниће документација и објављена грађа везана за анализирани корпус наслеђа (извештаји, истраживања, програми и пројекти, као и писана и илустрована грађа). Значајне основне изворе чине оригинални текстови повеља и других докумената из области заштите, пре свега међународне повеље и препоруке о путевима културе. Секундарне изворе чине научни радови који о проблему истраживања говоре посредно, као и разговори са релевантним стручњацима у области историје архитектуре и заштите и споменичке презентације градитељског наслеђа. Извори информација су такође радови са домаћих и међународних конференција и конгреса релевантних за предложену тему који су проширили перспективе и сакупиле даље информације. Након сакупљања и проучавања основних информација о овим споменицима, предвиђена су и непосредна **теренска истраживања**, чиме су примарни извори бити допуњени подацима прикупљеним на терену, у виду цртежа и фотографских снимка.

Основни циљ овог сегмента докторског рада је да се из досадашњег знања о историјском контексту у којем настаје моравска школа, издвоје и критички анализирају теоријска тумачења која се односе на утицај исихазма на развој архитектонских облика. Пошто до сада није постојало систематско истраживање о утицају исихазма на настанак моравске архитектуре, циљ овог сегмента докторског рада је усмерен на доказивање исихастичког утицаја на прихватање атоског плана (сложеног решења које комбинује уписани крст и триконхос) у српској архитектури позног XIV века.

Другу фазу истраживања коју чини систематизација прикупљених извора, селекција и њихова **критичка анализа** на основу претходно успостављених критеријума. У овом сегменту разјашњавају се кључне дефиниције и развој концепта пута културе, његове разноврсне аспекте и терминолошке нејасноће (попут „путева културе“, „путева наслеђа“ и „туристичких путева“) и објашњавају се аспекти унапређења заштите културног наслеђа концептом *путева културе*.

У трећој фази истраживања анализиран је програм *Путеви културе* Савета Европе, док четврту фазу истраживања чини **компаративна анализа**, где су теоријске основе истраживања упоређене са релевантним примерима из праксе - студијама случаја. У овом сегменту рада компаративно је анализирано више случајева путева културе програма *Путеви културе* Савета Европе, како би се издвојио систем критеријума и формирале смернице за ефикаснију примену концепта пута културе у заштити и споменичкој презентацији наших средњовековних сакралних споменика. Путевы монашког утицаја је једна од две теме које је Савет Европе изабрао за потребе методолошког истраживања како би се решило основно питање о најбољим начинима за организовање пута културе и истицање свих његових аспеката. У истраживању ће бити анализирани *Путеви Цистеријанаца* и *Пут Клинијаца* као примери путева монашког утицаја програма *Путеви културе* Савета Европе, како би се издвојили посебни критеријуми за формирање путева монашког утицаја. Нагласак је такође стављен на интервјуе са релевантним стручњацима у области истраживања, како би добијене информације биле искоришћене како би се испитала примењивост концепта пута културе у Србији. Истраживање тежи да методом компаративне анализе више случајева путева културе оствари трансфер најбољих пракси на територији Србије и формулише смернице и препоруке за имплементацију концепта пута културе на

анализираном сакралном средњовековном наслеђу, како би се подигла свест посетилаца и нових генерација о значају културног наслеђа за друштво.

Пету фазу истраживања чини **историјски метод**, којим се проучавају одабрани средњовековни сакрални споменици у Србији како би се дефинисали елементи и формулисале смернице које омогућавају адекватну примену новог методолошког приступа заштите и споменичке презентације наслеђа, кроз концепт пут културе.

Могућности примене концепта путева културе монашког утицаја програма Путеви културе Савета Европе у циљу унапређења заштите и презентације средњовековног сакралног наслеђа, испитан је **методом студије случаја** на моравској архитектури. На изабраној групи споменика моравске архитектуре којој припадају споменици различитих категорија културног добра, показане су могућности унапређења заштите и споменичке презентације кроз примену концепта пута културе чиме споменици нижег ранга стичу могућност кандидовања на листу *Европски путеви културе* програма *Путева културе* Савета Европе, што показује недостатке у приступима који нису прилагођени савременој пракси.

Примарне методе истраживања су: историјски, аналитички, упоредни и научни метод, као и систематизација и класификација података на основу претходно дефинисаних принципа и карактеристика. Резултати истраживања и закључна разматрања дати су кроз синтезу, тј. сумирање и интерпретацију претходних анализа и њиховог упоређивања са постављеним хипотезама и основним теоријским постулатима. Текст је документован одговарајућим фотографским и графичким прилозима.

2.0. Приказ теоријских извора, тумачења и досадашњих истраживања проблема

2.1 Најзначајнија акта међународних организација о *путевима културе*

С' обзиром да се овај докторски рад бави преиспитивањем могућности примене концепта *пут културе* у унапређењу заштите и презентације средњовековног сакралног наслеђа у Србији, предмет рада је сагледан у односу на појаву, дефинисање и примену концепта *путеви културе* у заштиту и презентацију културног наслеђа уопште. У истраживању савремене методологије заштите и презентације градитељског наслеђа, референтну основу чине: С. Ненадовића,²⁶ Ј. Нешковића,²⁷ В. Бргуљана,²⁸ С. Вученовића²⁹ и Ј. Јокилета.³⁰ Додатни напор је представља недостатак системских истраживања о концепту *пута културе*, па основни извори обухватају акта међународних институција, која још увек нису преведена нити критички разматрана код нас. Ова акта везана за концепт *путева културе* се надовезују на општа акта у оквиру међународног система заштите културних и природних добара.³¹ Најзначајније светске организације формулисале су оперативне смернице, повеље и резолуције о и везане за *путеве културе* су: *УНЕСКО*, *ИКОМОС* и *Савет Европе*, па се као примарни извори о *путевима културе* издвајају се следећа акта наведених организација:

²⁶ С. Ненадовић, *Заштита градитељског наслеђа* (Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 1980)

²⁷ Ј. Нешковић, *Ревитализација споменика културе* (Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 1986)

²⁸ В. Бргуљан, *Извори споменичког права у Југославији* (Београд: Службени гласник, 2000)

²⁹ С. Вученовић, *Урбана и архитектонска конзервација, том 1 – Свет_Европа* (Београд: Друштво конзерватора Србије, 2004)

³⁰ Ј. Јокилето, *A History of Architectural Conservation* (London: Butterworth-Heinemann, 1999), „Конзервација између праксе и теорије“, у: *Гласник ДКС*, бр. 27 (Београд: ДКС, 2003, стр. 9-14), „Новији међународни трендови у заштити културног наслеђа“, у: *Гласник ДКС*, бр. 25 (Београд: ДКС, 2001, стр. 11-14)

³¹ *Међународни систем заштите културних и природних добара – увод и збирка општих аката*, (Београд-Загреб: Р333СК, 1985)

Међународна организација	Акта	Датум доношења	Значај
УНЕСКО	<i>Routes as a Part of our Cultural Heritage</i>	1995	Разматран концепт „ <i>путеви наслеђа</i> “ који се може сматрати синонимом за „ <i>путеве културе</i> “
	<i>Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention</i>	2005, 2008, 2011, 2012, 2013	Категорија „ <i>путеви наслеђа</i> “ укључена у УНЕСКО-ву Конвенцију о светском наслеђу
ИКОМОС	<i>The ICOMOS charter on Cultural Routes</i>	2008	Прва повеља о „ <i>путевима културе</i> “ са дефиницијама и категоријама путева културе
Савет Европе	<i>Resolution (98) 4 on the Cultural Routes of the Council of Europe</i>	1998	Усвојене резолуције о <i>путевима културе</i> СЕ које садрже оперативне смернице за формирање <i>путева културе</i>
	<i>Council of Europe, Resolution CM/ RES (2007) 12 on the Cultural Routes of the Council of Europe</i>	2007	
	<i>Resolution CM/Res(2010)52 on the rules for the award of the “Cultural Route of the Council of Europe” certification</i>	2010	
	<i>Resolution CM/Res(2010)53 establishing an Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes, 2010</i>		

Табела 1 – Релевантна акта међународних организација

2.2 Релевантна теоријска истраживања средњовековног сакралног наслеђа

Релевантан пример научног проучавања средњовековне архитектуре, и примене концепта *пут културе*, може се издвојити архитектура цистерцијанског реда - „*цистерцијанска архитектура*“. Куманс је испитивао централни проблем архитектонске специфичности или идентитета средњовековних цистерцијанских опатија и разматрао опатијске грађевине као материјални извор монашког живота, што се може повезати са моравска архитектура као материјалним репрезентом исихастичког монаштва.³² Кумансово проучавање историје цистерцијанског реда у средњем веку као целине, обухвата појединачне манастире, али и међународне мреже, што такође има своју паралелу са исихастичким покретом који је имао карактеристичну разгранату административну мрежу. У ширењу Цистерцијанског реда током XII и XIII века Европом кроз оснивање нових значајну улогу су имали ктитори, углавном из редова племства, што је за њих представљало културни и духовни капитал, али и начин да учврсте свој статус као чланови латинског хришћанског племства.³³ Таква паралела се односила и на српског средњовековног ктитора и генерално ктитора у средњовековној Европи. Фергусонова *Архитектура самоће* унапредила је хипотезу да је архитектура цистерцијанског реда у Британији била фундаментално различита од претходно постојеће енглеске архитектуре и заснована на архитектури Бургундије, где је ред и основан, али измењена енглеским елементима.³⁴ Попут цистерцијанске архитектуре, коју карактерише најдоследнија и најраспрострањенија уметничка естетика у Западној Европи, тако је и моравска архитектура у чијем је настајању значајну улогу имао исихастички покрет, заснована на идеалној шеми атоског плана са малим бројем изузетака. Сакралну средњовековну архитектуру монашких група карактерише универзални архитектонски костур, што је захтевала строгост праћења монашког

³² Coomans, Thomas. "Cistercian architecture or architecture of the Cistercians?", *The Cambridge Companion to the Cistercian Order*. 1st ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 151-170. *Cambridge Companions Online*. Web. 07.12.2013. <http://dx.doi.org/10.1017/CCO9780511735899.015>

³³ Jamroziak, Emilia. "Centres and peripheries", *The Cambridge Companion to the Cistercian Order*. 1st ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 65-79. *Cambridge Companions Online*. Web. 07 December 2013. <http://dx.doi.org/10.1017/CCO9780511735899.008>

³⁴ Kinder, Terryl N., ed. *Perspectives for an Architecture of Solitude: Essays on Cistercians, Art and Architecture in Honour of Peter Fergusson*. Series: Medieval Church Studies, vol. 11; Citeaux: Studia et Documenta, vol. 13. Turnhout: Brepols, 2004; Peter Fergusson, *Architecture of Solitude: Cistercian Abbeys in Twelfth-Century England*, Princeton, 1984.

правила.³⁵ Монашки карактер моравске архитектуре је нагласио Ђорђе Стричевић у дебати о два варијетета плана моравских цркава, где потенцира да је развијена варијанта уписаног крста у комбинацији са триконхосом била карактеристична за манастире, дакле монаштво.³⁶ Владимир Ристић је барем делимично уочио монашки карактер моравске архитектуре, када је објаснио “*начело постепеног стилског развитка*“ у раном³⁷ развоју моравске архитектуре кроз два тока: главни, репрезентативном ток који чине задужбине крупних феудалаца и, бочни, паралелни, ток који чине скромније задужбине ситног племства и монаха. Основна разлика ова два тока, јесте што бочни ток карактерише „*једноставнија градитељска концепција у обликовању и декорацији фасада*“. Подизање цркава на затеченим остацима ранијих грађевина могло је довести до одступања од начела постепеног развитка.

Новија истраживања сакралне моравске архитектуре задржала су у науци прихваћена мишљења, да је триконхосни план моравских цркава настао као последица утицаја светогорских монашких идеја на градитељство Моравске Србије, када се под утицајем хиландарских монаха, простор црквених грађевина у Србији прилагођава светогорским богослужбеним потребама. Старија литература која је обележила пут таквих изучавања. В. Ђурић³⁸ објашњава да се прелом у историји српске архитектуре десио током осме деценије XIV века када је нови тип храма у Моравској Србији заснован на триконхосном плану манастирских храмова на Светој Гори, у Солуну или Серу.³⁹ у којој се порекло триконхалног моравског плана тумачи као последица утицаја

³⁵ Joan Evans, *The romanesque architecture of the order of Cluny* (1938), A.R. Martin, *Franciscan architecture in England* (1937), Warren Sanderson, *Monastic reform in Lorraine and the architecture of the outer crypt, 950-1100* (1971), Jean-Pierre Aniel, *Les maisons de chartreux: des origines a la chartreuse de Pavie* (1983) and Augustin Devaux, *L'architecture dans l'ordre des Chartreux*, 2 vols. (1998).

³⁶ Ђорђе Стричевић, “Два варијетета плана цркава моравске архитектонске школе“, *Зборник Византолошког института*, књ.3, 1955., стр. 213.

³⁷ Ристић је усвојио у науци од раније познату периодизацију, на ране моравске цркве настале до 1389, и млађе црквене грађевине настале до 1459. Он сматра да ране моравске цркве завршавају дуготрајни процес развитка архитектуре у Србији, а оне најрепрезентативније јасно одређују стил. Уз типичне елементе плана, као завршни чин осмишљеног, архитектонски логичног система у елевацији, стил моравске архитектуре достиже потпуну зрелост на Лазарици. Vladislav, Risić, *Izvori i razvitak moravske arhitekture*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1993.

³⁸ Војислав Ј.Ђурић, 'Настанак градитељског стила моравске школе Фасаде, систем декорација, пластика', *Зборник за ликовне уметности* 1 (1965), Нови Сад, стр. 33-65.

³⁹ „Изненадни прелом у историји српске архитектуре у осмој деценији XIV века, када је прихваћен нови тип храма у Србији и када су створене посебне стилске особине у градитељству, изазвао је – откако постоји интересовање за српску уметност – ванредну пажњу која се понекад граничила с изненађењем. Јер, док је приликом тражења порекла облика брзо успостављен однос између типа триконхосне цркве Моравске школе и планова манастирских храмова на Светој Гори или црквама у Солуну и Серу, а зависност Србије од Свете Горе, у том погледу, тачно одређена, дотле је одгонетање стилских особина

светогорских монашких идеја на градитељство Моравске Србије налази се у радовима: М. Валтровића, П. Покришкина, Г. Мијеа, Ж. Татића, А. Дерока, Ђ. Стричевића, W. Sas – Zaloziesky, J. Arnott Hamilton, Ђ. Бошковић и једини приписује појаву триконхоса исихазму, а не непосредном утицају Свете горе, М. Васић.⁴⁰ Н. Фолић преноси тумачења Ђ. Стричевића, Б. Вуловића и В. Кораћа, да је под утицајем исихаста уписани крст са бочним апсидама био препоручен од стране администрације цркве у другој половини XIV века.⁴¹

Изворна грађа за проучавање моравске архитектуре пре првог светског рата били су путописи. Између два рата, научници који су се бавили истраживањем моравске архитектуре били су: Василије Марковић⁴², Владимир Петковић⁴³, Жарко Татић⁴⁴, Ђурђе Бошковић.⁴⁵ Татић, Петковић и Бошковић изворе за „моравски триконхос“ налазе на Светој гори, а порекло пластичне декорације на Истоку, Јерменији и Грузији. Васић једини порекло „моравског триконхосног плана“ тумачи утицајем исихазма. Проучавање моравске архитектуре после Другог светског рата моравске цркве сврстало је у јединствену стилску групу. Представници оваквог схватања су Ђурђе Бошковић⁴⁶ и Александра Дерока.⁴⁷ Владимир Петковића у овом периоду начинио је свој *Преглед*.⁴⁸

Шесту деценију нашег века карактеришу обновљени покушаји разрешења извора за поједина моравска архитектонска решења садржана у плану и елевацији“.

црква у Поморављу доводило до супротних мишљења и остало до данас нерешено.“ Видети: Војислав Ј. Ђурић, *нав. дело*, стр. 37-38.

⁴⁰ Војислав Ј. Ђурић, *нав. дело*, напомена бр. 8. на стр. 37. наводи дела: Михаило Валтровић, 'Поглед на стару српску црквену архитектуру', *Глас СКА*, 17 (1889), Београд, стр. 33; П. Покришкин, *Православнаја црквеннаја архитектура XII—XIII стол, в њињејшем Сербском Королевстве* (С. Петербург, 1906), стр. 6; Gabriel Millet, *L'ancien art serbe* (Paris: 1919), стр. 153; Жарко М. Татић, *Трагом велике прошлости* (Београд, 1929), стр. 188 и 252; Александар Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији* (Београд, 1953), стр. 216; Ђорђе Стричевић, 'Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у моравску архитектонску школу', *Зборник радова Византолошког института*, 3 (1955), стр. 221-222, 227-231; W. Sas – Zaloziesky, *Die byzantinische Baukunst im den Balkanländern und ihre Differenzierung unter abendländischen und islamischen Einwirkungen* (München, 1955), стр. 60-61; J. Arnott Hamilton, *Byzantine Architecture and Decoration* (London, 1956), стр. 220; Ђурђе Бошковић, *Архитектура средњег века* (Београд, 1962), стр. 293, 294. и Милоје Васић, *Жича и Лазарица*, (Београд: Геца Кон, 1928), стр. 118-119, 218-219.

⁴¹ Nađa Folić, 'Trikonhos : Poreklo i mesto u razvoju arhitektonskih oblika' (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 1991), стр. 208.

⁴² В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци, 1920.

⁴³ В. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд, 1922.

⁴⁴ Ж. Таатић, *Манастир Каленић*, Вршац, 1926.

⁴⁵ Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија*, 1928.

⁴⁶ Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд, 1957, 1976.

⁴⁷ А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*, Београд, 1953, 1962.

⁴⁸ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.

Владимир Сас-Залозјецки, план моравског триконхоса сматра утицајем куршумлијског триконхоса из 12. века, и моравску архитектуру назива школом, док Ј.А.Хамилтон: атоско порекло плана, источно порекло декорације.⁴⁹ Хронологија раних моравских цркава Ђорђа Стричевића⁵⁰ и објашњење преноса триконхалног плана. Војислав Ј. Ђурића⁵¹ студија о настану моравског градитељског стила бави се пореклом пластичне декорације, а проблемом настанка моравске архитектуре види у владарској идеологији кнеза Лазара и његових потомака и великих црквених седишта: Света гора са Хиландаром, Пећ, Жича, св. Арханђели код Призрена.⁵² Ђурић овде истовремено користи термине „стил“ и „школа“. Слободан Ненадовић сматра Богородицу Љевишка и св. Арханђеле за извор моравског градитељства.⁵³ Посебно важни Вуловићеви чланци које објављује као резултате његових радова на терену и где се посебно издваја Дренча и нова запажања о хронологији њеног порекла.⁵⁴

Посебна ера истраживања моравске архитектуре започиње радом Војислава Кораћа⁵⁵ који ове споменике разматра у оквиру шире целине византијске архитектуре. Његова студија о изворима моравске архитектуре „*посматрајући целину моравског градитељства*“ и неопходности њеног одређеније укључивања у токове византијске архитектуре позног периода.⁵⁶ Подједнако значајна у погледу ових схватања је монографија о архитектури византијског света коју је исти аутор приредио са Марицом Шупут.⁵⁷ Новије приступе сакралној моравској архитектури разматра И. Стевовић у низу радова који су утрли пут свим будућим истраживачима.⁵⁸

⁴⁹ Цитирано према: В. Ристић, *нав. дело*, стр.19.

⁵⁰ Ђ. Стричевић, *Хронологија раних споменика моравске школе*, Старица V-VI, Београд 1956; *Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у моравску архитектонску школу*, ЗРВИ 3, Београд 1955.

⁵¹ В. Ђурић, *Настанак градитељског стила Моравске школе. Фасаде, систем, декорација, пластика*, ЗЛУ 1, Нови Сад, 1965.

⁵² В. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство*, О кнезу Лазару (Научни скуп у Крушевцу, 1971), Београд 1975).

⁵³ *Ibid*

⁵⁴ Б. Вуловић, *Резултати радова на конзервацији рушевина Дренче*, Зборник заштите споменика културе, књ. VI-VII, Београд 1957; *Конзервација рушевина Сисојевца*, Саопштења I, Београд 1956; *Црква св. Богородице у средњовековној Кулајни – Необјављени резултати једног истраживања*, ЗЛУ 8, Нови сад, 1972, *Лазарица – црква св. Стефана у Крушевцу*, АИ, Београд 1980.

⁵⁵ В. Кораћ, *Les origines de l'architecture de l'école de la Morava*, МШ, 157-168; *Извори моравске архитектуре*, ИВЗ, 131-144.

⁵⁶ Цитирано према: В. Ристић, *нав. дело*, стр.21.

⁵⁷ В. Кораћ и М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Народна књига, Београд, 1998.

⁵⁸ И. Стевовић, *Каленић. Богородичина црква у архитектури позновизантијског света, Каленић*, 2006; *исти*, 'Архитектура Моравске Србије: Локална градитељска школа или епилог водећих токова позновизантијског градитељског стварања', *Зборник радова византолошког института XLIII* (2006), стр.

У истраживању савремене методологије заштите и презентације градитељског наслеђа, референтну основу чине: В. Бргуљан,⁵⁹ публикације *Европске конвенције и препоруке у области културног наслеђа*⁶⁰ и *Културно наслеђе – избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа*,⁶¹ Ј. Јокилето,⁶² као и С. Ненадовић,⁶³ Ј. Нешковић⁶⁴ и С. Вученовић.⁶⁵

231-253; *исти*, 'Од теренске скице до скице целине: Михаило Валтровић и српска средњовековна архитектура', *Зборник народног музеја*, XXII – 2 (2016), стр. 9-45.

⁵⁹ В. Бргуљан, *Извори споменичког права у Југославији* (Београд: Службени гласник, 2000) и *Међународни систем заштите културних и природних добара – увод и збирка опитних аката*, (Београд-Загреб: РЗЗЗСК, 1985).

⁶⁰ *Европске конвенције и препоруке у области културног наслеђа*, Котор: Exreditio, Центар за одрживи просторни развој – Котор, 2005.

⁶¹ *Културно наслеђе – избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа*, Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије, 2004.

⁶² Ј. Јокилето, 'A History of Architectural Conservation', Butterworth-Heinemann, London, 1999; *исти*, 'Конзервација између праксе и теорије', *Гласник ДКС* 27 (2003), стр. 9-14; *исти*, 'Новији међународни трендови у заштити културног наслеђа', *Гласник ДКС* 25 (2001), стр. 11-14.

⁶³ С. Ненадовић, *Заштита градитељског наслеђа*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 1980.

⁶⁴ Ј. Нешковић, *Ревитализација споменика културе*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 1986.

⁶⁵ С. Вученовић, *Урбана и архитектонска конзервација, том I – Свет_Европа*, Друштво конзерватора Србије, Београд, 2004.

II ПУТЕВИ КУЛТУРЕ КАО НОВИ КОНЦЕПТ ЗАШТИТЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА

1.0 Дефинисање, настанак и развој концепта *путеви културе*

Како би се сагледале могућности примене концепта *пут културе* у унапређењу заштите и презентације средњовековног сакралног наслеђа у Србији, дате су основне дефиниције и сагледан настанак и развој концепта *путеви културе* у заштиту кроз најзначајнија документа релевантних међународних организација која се односе на концепт *пута културе*: УНЕСКО-а, ИКОМОС-а и Савета Европе, која у недостатку системских истраживања, представљају основне изворе за проучавање ове теме.

Октобра 1964. радна група Савета Европе под називом *Европа се наставља (L'Europe continue)*⁶⁶, усмерила је истраживање на подизање јавне свести о местима великог културног значаја, са циљевима да се кроз путовања развије свест о европској култури, размотре могућности за успостављање туристичких мрежа повезаних са културном географијом Европе и промовишу главна знаменита места и раскршћа европске цивилизације као места од интереса за туристе.⁶⁷ Надовезујући се на ове циљеве, Парламентарна скупштина Савета Европе донела је ***Препоруку 987 (1984) о европским ходочасничким путевима***⁶⁸, којом се:

1. подстиче сарадња међу државама чланицама у заједничком очувању међународних ходочасничких путева;
2. тражи од влада држава чланица да подстичу сарадњу градова на ходочасничким путевима у заједничким активностима које се односе на конзервацију грађевина на путевима; и

⁶⁶ “L’Europe continue” report, Strasbourg, 13-14.10.1964.

⁶⁷ Council of Europe, Committee of Ministers, GR-C(2000)22, *European Institute of Cultural Routes Information document reproduced from the Web page of the Directorate General IV: Education, Culture, Youth and Sport, Environment*, 20.6.2000.

⁶⁸ *Recommendation 987 (1984) on European pilgrim routes* (Doc. 5196, report of the Committee on Culture and Education Text adopted by the Standing Committee, acting on behalf of the Assembly, on 28 June 1984.) Овај документ је у литератури познат и под следећим називом: *Препорука 987 (1984) о ходочасничким путевима ка Сантјаго де Компостела и другим европским ходочасничким путевима*. Оригинални назив: *Recommendation 987 (1984) on the Pilgrims’ Way to Santiago de Compostella and other European Pilgrim routes* (June, Doc. 5338; January 1987, Doc. 5680)

3. промовише културни туризам дуж ових путева и одобрава употреба посебног амблема Савета Европе градовима и другим институцијама које су повезане са конзервацијом и које промовишу путеве културе.⁶⁹

Сл. 1. - Стари град Сантјаго де Компостела (Аутор: Patrice Thébaud,; извор: <http://en.unesco.org/>)

Следећи Препоруку 987 (1984) Парламентарне скупштине и дискусије током друге Европске конференције министара одговорних за архитектонску баштину (*Second European Conference of Ministers responsible for the Architectural Heritage*, Гренада, 1985)⁷⁰, Савет Европе је за први европски пут културе предложио ходочасничке путеве *Сантјаго де Компостела* (*Santiago de Compostela Pilgrim Ways*, 1987) (Сл.1-4).⁷¹ Исте године Савет Европе је донео *Декларацију Сантјаго де Компостела* (*The Santiago de Compostela Declaration*)⁷² која предлаже ревитализацију пута ка *Сантјаго де Компостели*, који ће услед изузетне симболике за процес европског уједињења послужити као референтни пример будућим пројектима, па сходно томе апелује на државне власти, институције и грађане да:

1. наставе идентификацију путева ка Компостели широм Европе;
2. успоставе систем сигнализације са амблемом Савета Европе на главним тачкама пута;

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ *Second European Conference of Ministers responsible for the Architectural Heritage*, Granada, 3-4.10.1985

⁷¹ Више о ходочасничким путевима *Сантјаго де Компостела* (*Santiago de Compostela Pilgrim Ways*) на веб-сајту Савета Европе: <http://www.coe.int> (носећено: април 2017)

⁷² Council of Europe, *The Santiago de Compostela Declaration*, 23.10.1987

3. успоставе координиран план обнове и рехабилитују архитектонско и природно наслеђе у близини ових путева;
4. покрену програме културних активности како би поново открили историјско, књижевно, музичко и уметничко наслеђе које су створила ходочашћа ка Сантјаго де Компостели;
5. подстиче оснивање текућих размена међу градовима и регионима који се налазе дуж тих путева;
6. негују савремен уметнички и културни израз у оквиру ових размена, у циљу обнове традицију и сведоче о непролазним вредностима европског културног идентитета.⁷³

Сл. 2. - Пут Сантјаго де Компостела (Аутор: Juan Carlos Gil Ballano; извор: <http://en.unesco.org/>)

Како би се нагласило „заједничко културно наслеђе свих Европљана“, Савет за културну сарадњу (*Council for Cultural Co-operation, CDCC*) званично је покренуо програм *Путеви културе* 1987. године, следећи *Препоруку* Парламентарне скупштине, након што је први европски пут културе *Путеви ка Сантјаго де Компостела* проширен

⁷³ Исто.

на целину *Путеви ходочашћа (The Pilgrim Pathways)*.⁷⁴ Савет је успоставио три главна циља програма *Путеви културе* Савета Европе:

1. подизање свести европских грађана о правом „европском културном идентитету“ („*European cultural identity*“);
2. очување и унапређење европског културног наслеђа, као средства за унапређење људског окружења и извор друштвеног, економског и културног развоја; и
3. усаглашавање културног туризма са европским слободним активностима („*European leisure activities*“).⁷⁵

На самом почетку издвојила су се три изазова:

1. политички изазов, покретање европске друштвене кохезије;
2. изазов идентитета, спречавање искључивања различитости; и
3. демократски изазов, проширење културног туризма у ширем делу друштва.⁷⁶

Програм *Путеви културе* Савета Европе временом је постао инструмент за разумевање европских вредности путем репрезентативних тема кроз низ пројеката мултилатералне сарадње.⁷⁷

На крају треба напоменути да „*путеви културе не могу да реше све проблеме које данас намеће конзервација културног наслеђа, али нам омогућавају да развој људске историје и културе сагледамо у новој перспективи, као и међусобну везу таквог развоја и његовог односа према културном наслеђу.*“⁷⁸

Путеви културе су, као предмет проучавања ИКОМОС-овог *Међународног комитета за путеве културе* (у даљем тексту: *Комитет*), разматрани са аспекта материјалних и нематеријалних вредности.⁷⁹ Нематеријалним елементима пута културе као вредностима укљученим у материјалне елементе који заједно откривају постојање

⁷⁴ Council of Europe, Committee of Ministers, GR-C(2000)22, *European Institute of Cultural Routes Information document reproduced from the Web page of the Directorate General IV: Education, Culture, Youth and Sport, Environment*, 20.6.2000.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ L. Zhou, *нав. дело*, стр. 5.

⁷⁹ *Comité Internacional de Itinerarios Culturales (CIIC)*, <http://www.icomos-ciic.org> (посећено: април 2017.)

пута и дају му општи смисао, посебна су област проучавања *Комитета*, и ове вредности се углавном односе на непокретности пута културе, с' обзиром да су оне област која је додељена ИКОМОС-у на основу његових статута. Треба направити разлику између генералног проучавања нематеријалног културног наслеђа и нематеријалног културног наслеђа у контексту пута културе. За разлику од проучавања нематеријалног наслеђа као таквог, *путеви наслеђа* укључују материјалне, културне и духовне размене и комбинују нематеријално и материјално наслеђе, културу и природу.⁸⁰ *Конвенцијом о заштити нематеријалног културног наслеђа* (2003),⁸¹ штити се нематеријално културно наслеђе, обезбеђује поштовање и узајамно уважавање нематеријалног културног наслеђа заједница, група и појединаца, подиже свест на локалном, националном и међународном нивоу о значају нематеријалног културног наслеђа и обезбеђује њихово међусобно уважавање, међународну сарадњу и помоћ.⁸² Нематеријално културно наслеђе обухвата усмене традиције и изразе, извођачке уметности, друштвене праксе, ритуале и свечане догађаје, знања и праксе везане за природу и универзум, традиционалне занате.⁸³ *Комитет* је 1998. усвојио закључке састанка експерата на тему „*Путеви као део нашег културног наслеђа*“ (1994)⁸⁴ где је наглашено да:

- *пут културе* се односи на низ вредности које обезбеђују његово значење,
- *пут културе* се идентификује кроз низ значајних тачака и опипљивих елемената који сведоче о његовом значају,
- *пут културе* укључује материјалне елементе и објекте повезане са вредностима кроз значајан цивилизацијски процес у историји одређеног друштва или групе.⁸⁵

⁸⁰ „*These initiatives fall within the scope of a global vision of exchanges, which includes material, cultural and spiritual ones, combining tangible and intangible elements, culture and nature.*“ Видети: UNESCO, *Routes as Part of our Cultural Heritage, Report on the Meeting of Experts, Madrid 24-25 November, 1994*, <http://whc.unesco.org/archive/routes94.htm> (посећено: април 2017.)

⁸¹ UNESCO, *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*, 2003.

⁸² *Исто*, чл. 1.

⁸³ *Исто*, чл. 2.

⁸⁴ Видети сегмент докторског рада: „*УНЕСКО-ви Путеви дијалога и Путеви наслеђа.*“

⁸⁵ *Committee meeting*, Sept. 1998 Tenerife (Canary Islands), Spain (constitutive meeting, 1998-1999 program) Organisation of International Conferences and Seminars, 5-8 Sept. 1998: *International Symposium on "Intercontinental Cultural Crossroads; Cultural Itineraries, Legislation and Cultural Tourism"*, Tenerife, Spain. CIIC ICOMOS, *CIIC activities. General scope.*

Комитет је на међународном семинару (1999)⁸⁶ нагласио да *путеви културе*:

- оличавају и изражавају динамичан процес друштвене и културне промене као последица еволуције и размене јављају у уској вези историјског подручја;
- оличавају и изражавају препознатљиве и заједничке карактеристике подручја које су повезане историјским и културним везама;
- изражавају мобилност и повезаност између народа или етничких група од две или више различитих регионалних или националних култура;
- указују на то да су области насељене различитим народима или етничким групама које повезане као резултат културних и историјских веза;
- откривају заједничке историјске и културне везе које се огледају у посебним културним карактеристикама укорењеним у традиционалном животу различитих заједница;
- церемоније, фестивали и верске прославе и скупови који имају јаке заједничке карактеристике и нуде јединствену репрезентативну вредност, јер су карактеристични и ексклузивни за различите међусобно повезане заједнице у одређеном културно-историјском подручју.⁸⁷

На Међународном конгресу *Комитета* (2001)⁸⁸, наглашено је да:

- *пут културе* представља квалитативну промену у концепту заштите наслеђа, где је концепт *споменика*, као дела изолованог из свог контекста, укључио друге концепте (центре, суседства, историјске градове и културне пејзаже).⁸⁹
- *пут културе* омогућава нову политику заштите наслеђа са територијалном ширином, културним интегритетом и усклађивањем активности и садржаја, што за последицу има културно повезивање народа, градова, региона и континената и може се посматрати као алтернатива процесу *културне хомогенизације*.⁹⁰
- *пут културе* осим својих физичких карактеристика историјског пута који се користи у дужем временском периоду, треба да доведе до међусобних *културних утицаја* и произведе материјално и нематеријално наслеђе, као

⁸⁶ ICOMOS-CIIC, *International CIIC/ICCR Seminar*, Guanajuato, 1999.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ ICOMOS CIIC, *International Congress of the ICOMOS CIIC, Conclusions*, Pamplona, Navarra, Spain, June, 2001, http://www.icomos-ciic.org/CIIC/PAMPLONA_ingl.htm (носећено: април 2017.)

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ Исто.

результат и сведочанство тих размена и кретања. Погрешно је путеве културе поистоветити са путевима који не испуњавају ове карактеристике, као што су: „искључиво туристички или географски путеви или путеви везани за војна достигнућа, истраживања, експедиције или миграциона кретања, који нису произвели предмете наслеђа као резултат културних размена одржавани су у знатно дугом периоду;“ нити са пуким замишљеним скупом наслеђа који нису повезани историјски нити директно изведени из пута заједничког за ова добра и дуж којег се одвијала континуирана културна размена.⁹¹

Пут културе је на следећи начин дефинисан на састанку стручњака у Мадриду (2003):

*„Пут културе је копнени, водени, мешовити или други тип пута, који је физички одређен и одликује се својом специфичном и историјском динамиком и функционалношћу, показујући интерактивна кретања људи као и вишедимензионалне, континуиране и реципрочне размене робе, идеја, знања и вредности у оквиру или између земаља и региона током значајних периода времена; и тиме генеришући плодно укритање културе у простору и времену, које се огледа како у материјалном тако и нематеријалном наслеђу“.*⁹²

Сл.3. - Пут Сантјаго де Компостела (Аутор: Juan Carlos Gil Ballano; извор: <http://en.unesco.org/>)

⁹¹ Исто.

⁹² ICOMOS- CIIC, *Attachment 2: Preliminary Ideas for the Drafting of an International Charter on Cultural Routes*, <http://www.icomos-ciic.org/CIIC/reportZimPrelimiIdeas.htm> (носећено: април 2017.)

2.0 Пuteви културе у најзначајнијим актима међународних организација

2.1 УНЕСКО-ви Пuteви дијалога и Пuteви наслеђа

УНЕСКО-ва *Препорука о заштити лепоте и карактеристика пејзажа и знаменитости* (*Recommendation concerning the Safeguarding of Beauty and Character of Landscapes and Sites*, 1962) имала је за циљ „заштиту и рестаурације аспекта природних, руралних и урбаних пејзажа и знаменитости, било природних или вештачких, од културног или естетског интереса или формирају типичне природне амбијенте.“⁹³ Међутим, јединствени међународни инструмент којим се препознаје и штити културно и природно наслеђе изванредне универзалне вредности успостављен је једну деценију касније, *Конвенцијом о заштити светског културног и природног наслеђа* (*Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, 1972). За сврху ове *Конвенције*, „културно наслеђе“ је дефинисано кроз споменике, групна здања и знаменита места, док су „природно наслеђе“ припадале природне појаве, геолошке и физиографске формације и тачно одређене зоне, као и природне знаменитости.

Захваљујући препорукама припремљеним са међународног састанка експерата (*La Petite Pierre*, 1992) приређена је ревизија *Оперативним смерницама за имплементацију Конвенције о светском наслеђу*, *Конвенција* је постала први међународни правни инструмент којим се штите културни пејзажи. У УНЕСКО-вој *Конвенцији о светском наслеђу* (1992), првом међународном правном инструменту којим се препознају и штите културни пејзажи, као и *Оперативним смерницама* (1992), културни пејзажи су дефинисани као „разноликост манифестација интеракције између човечанства и његовог природног окружења“.⁹⁴ Опсег културног пејзажа који се уписује на *Листу светског наслеђа* зависи од његове функционалности и разумљивости, тако да изабрани узорак адекватно представља укупност тог пејзажа. Такође је напоменуто да се не треба искључити „могућност означавања дугачких линеарних области које представљају

⁹³ UNESCO, *Recommendation concerning the Safeguarding of Beauty and Character of Landscapes and Sites*, 11.12. 1962.

⁹⁴ UNESCO, *Cultural Landscape, History and Terminology*, <http://whc.unesco.org/en/culturallandscape/> (посећено: април 2017.)

културно значајне транспортне и комуникационе мреже“⁹⁵, што представља прелазни облик између „културних пејзажа“ и „путева културе“ и чиме се отвара пут настанку сасвим новог концепта културног наслеђа.

Термин „путеви наслеђа“, синоним за „путеве културе“, укључен је у УНЕСКО-ву Конвенцију о светском наслеђу, путем *Оперативних смерница за имплементацију Конвенције о светском наслеђу (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention)* из 2005, 2008, 2011, 2012 и 2013. године. УЕСКО-ве *Оперативне смернице* редовно се ревидирају од 1978. године, како би државе чланице припремиле кандидатуре за упис одређених врста добара (*properties*) на *Листу светског наслеђа* у складу са критеријумима за упис.⁹⁶ Као резултат усвајања закључака са експертских састанака на тему културних предела, градова, канала и путева, *Комитет за светско наслеђе* је у оквиру *Оперативних смерница* идентификовао и дефинисао неколико врста или категорија културних и природних добара, и усвојио посебне смернице да олакша евалуацију тих добара при номиновању за упис на *Листу светског наслеђа*: „културне пејзаже“, „историјске градове и градске центре“, „канале наслеђа“ и „путеве наслеђа“.⁹⁷

Претходно је концепт „путева наслеђа“ разматран на састанку експерата о „Путевима као делу нашег културног наслеђа“ (*Routes as a Part of our Cultural Heritage*, Мадрид, 1994)⁹⁸, а затим је о састанку расправљао *Комитет за светско наслеђе* на свом 19. састанку, 1995. године у Берлину.⁹⁹ Концепт „путева наслеђа“ показао се богатим и плодним оквиром за међусобно разумевање, плурални приступ историји и култури мира.¹⁰⁰ У *Оперативним смерницама* дата је следећа дефиниција „путева наслеђа“:

⁹⁵ *Оперативне смернице*, Анекс III, став 11. Цитирано према: Dr. Mechtild Rössler (UNESCO World Heritage Centre), „World Heritage and heritage routes: new avenues for collaboration“, Cultural Routes Annual Advisory Forum, 22-23 November 2012, Colmar

⁹⁶ UNESCO World Heritage Centre, *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, <http://whc.unesco.org/> (посећено: април 2017.)

⁹⁷ UNESCO World Heritage Centre, *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, Annex III, 2013, стр. 87.

⁹⁸ WHC-94/CONF.003/INF.13

⁹⁹ WHC-95/CONF.203/16

¹⁰⁰ UNESCO World Heritage Centre, *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, 2013, Annex III, стр. 93.

„Пут наслеђа састоји се од материјалних елемената чији културни значај потиче од размена и вишедимензионалног дијалога између земаља и региона, и који илуструју интеракцију кретања, дуж пута, у простору и времену.“¹⁰¹

Приликом утврђивања да ли је „пут наслеђа“ погодан за упис на *Листу светског наслеђа*, у оквиру природне окоснице пута и његових нематеријалних и симболичких димензија, треба размотрити следеће ставке:

- има „*изузетну универзалну вредност*“;
- заснива се на кретањима и разменама са **континуитетом** у простору и времену,
- означава **целину** чија вредност превазилази збир елемената који га сачињавају и кроз које стиче свој културни значај,
- наглашава размене и дијалог **међу државама или регионима**,
- **вишедимензионалан** је, са различитим аспектима који се развијају и додају његовој основној сврси која може бити верска, комерцијална, административна или друго,
- може се сматрати специфичном, динамичном врстом културног пејзажа,
- идентификује се на основу скупа предности и опипљивих елемената, који сведоче о значају самог пута,
- услови аутентичности примењују се на основу значаја и других елемената пута (трајање, учесталост коришћења, легитимне жеље за развој народа на које пут утиче).¹⁰²

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² Исто.

2.2 ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе

Концепт пута културе појављује се као нов приступ заштити и презентацији културног наслеђа који је заснован на идеји заједничког, интернационалног наслеђа, и који настаје као резултат развоја области проучавања културног наслеђа где се оно сагледава у контексту специфичног феномена људске покретљивости и размене развијене дуж комуникацијских путева.¹⁰³ Овај концепт наглашава значај наслеђа као конститутивног елемента историјског пута и илуструје „*савремену друштвену концепцију вредности културног наслеђа као ресурса одрживог друштвеног и привредног развоја.*”¹⁰⁴ У преамбули ИКОМОС-ове Повеље о путевима културе, пут културе је дефинисан као комуникацијски пут који, осим комуникације и транспорта који га карактеришу, генерише културне вредности и вредности наслеђа које одражавају међусобне утицаје различитих културних група: „*путеви културе представљају интерактивне, динамичке и еволутивне процесе људских интер-културних веза које рефлектују богату разноликост утицаја различитих народа на културну баштину.*”¹⁰⁵ Концепт путева културе није у супротности, нити се подудара са другим категоријама културних добара која конституишу пут, већ се ове категорије укључују у заједнички систем који наглашава значење свих својих конститутивних делова. Тако концепт путева открива наслеђе као специфичан феномен људске покретљивости, размене и културних утицаја који су се развили путем комуникацијских путева.¹⁰⁶

Пут културе се заснива на следећим елементима: природни и/или културни контекст, очувано културно и нематеријално наслеђе, интер-културни значај пута, динамичност различитих међукултурних утицаја и њихових ефеката и окружење као географски условљен просторни обухват пута.¹⁰⁷ Путеви културе могу да се класификују према: просторном обухвату (локалне, регионалне, националне, континенталне и интер-континенталне), културном обухвату (регионалне и интер-

¹⁰³ ИКОМОС Повеља о путевима културе (*The ICOMOS charter on Cultural Routes, International Scientific Committee on Cultural Routes (CIC) of ICOMOS, 2008*) на: http://www.international.icomos.org/charters/culturalroutes_f.pdf (посећено: април 2017.)

¹⁰⁴ Исто, стр. 1.

¹⁰⁵ Исто, стр. 1.

¹⁰⁶ Исто, стр. 1, 2.

¹⁰⁷ Исто, стр. 3.

регионалне), циљевима и функцији (социјална, економска, политичка или културна функција или мулти-димензионални контекст), али и времену трајања (путеви које се развијају и путеви које су ван функције), морфолошкој структури (линеарне, кружне, радијалне, итд.) и природном окружењу (континентално, водено или комбиновано окружење).¹⁰⁸ Културно наслеђе које је део система путева културе могу чинити: споменици, археолошки остаци, историјски градови, колоквијална архитектура, нематеријална, индустријска и технолошка баштина, јавни радови, културни и природни пејзажи, примери примене специфичних знања и техничких вештина, као и друга нематеријална и материјална добра. Стога конститутивне елементе путева културе карактерише разноликост и тематска повезаност, а управо због тога студија и управљање путевима културе захтева мулти-дисциплинарни приступ уз уважавање међународних повеља и препорука у области заштите наслеђа, који ће продубити свеукупно знање о њеним конститутивним елементима.

ИКОМОС-ова *Повеља о путевима културе* најпре идентификује пут културе као целину, али и њене појединачне елементе, заједно са пописом добара која она обухвата и анализом стања која ће омогућити елаборацију стратешког плана конзервације. ИКОМОС-ова *Повеља* укључује мере за повећање интересовања и свести о путу у јавности и код приватних ентитета. Такође, ова *Повеља* формулише координиране мере и одређене законске инструменте за заштиту, употребу и праћење свих ових елемената, као конститутивних делова од значаја за пут као целину. За ово истраживање је посебно значајно да се *Повеља* у великој мери бави одрживим развојем као значајним аспектом путева културе.

¹⁰⁸ Исто, стр. 6.

2.3 ПUTEВИ КУЛТУРЕ САВЕТА ЕВРОПЕ

Како би се успоставио формални оквир у за спровођење програма *Путеви културе* Савета Европе, Комитет министара је усвојио Резолуцију 17. марта 1998 који садржи скуп критеријума за одабир теме „*пута културе*“ и формирање мрежа за сарадњу и размену искустава.¹⁰⁹ Године 1998. Комитет министара је усвојио *Резолуцију (98)4 о путевима културе Савета Европе*, којом се државе чланице подстичу да спроводе и развијају програм Путеве културе на основу предложених правила и овластио Генералног секретара да потпише споразумни протокол са владом Великог војводства Луксембурга, са циљем да се направи асоцијација „*Европски институт за путеве културе*.“¹¹⁰ Програм *Путеви културе* Савета Европе, заснован на темама које су репрезентативне за европске вредности и заједничке за неколико европских земаља, тек је након 10 година истраживања и развоја добио свој формални оквир. Савет Европе је 1998. године успоставо регулативе придружене *Резолуцији (98)4*, којом се државе-чланице подстичу да спроводе и развијају Програм и предложена правила, а Генерални секретар се овлашћује да потпише *споразумни протокол* са Владом Великог Војводства Луксембурга са циљем стварања удружења под називом *Европски институт за путеве културе (European Institute of Cultural Routes)*.¹¹¹

Европски институт за путеве културе (у даљем тексту: *Институт*) основан је 1998. са циљем да омогући спровођење и развој програма *Путеви културе* у свим земљама потписницама Европске конвенције о култури, као и у земљама које су географски или историјски укључене у европске *Путеве културе*.¹¹² *Институт* је основан као непрофитно удружење на основу споразума између Савета Европе и Великог војводства Луксембурга, као инструмент који наставља рад Секретаријата Савета Европе, и у складу са тим поверени су му задаци везани за обраду предлога за

¹⁰⁹ *Препорука 987 (1984)* о ходочасничким путевима ка Сантјаго де Компостела и другим европским ходочасничким путевима (јун, док. 5338; јануар 1987, док. 5680). Оригинални назив: *Recommendation 987 (1984) on the Pilgrims' Way to Santiago de Compostella and other European Pilgrim routes* (June, Doc. 5338; January 1987, Doc. 5680)

¹¹⁰ Council of Europe - Committee of Ministers - GR-C(2002)14add, *The Council of Europe Cultural Routes Programme Brief historical background*, 17.6. 2002.

¹¹¹ Реч „*пут*“ користи се у општем смислу и превазилази значење физичког пута. Council of Europe Rapporteur Group on Education, Culture, Sport, Youth and Environment, *The Council of Europe Cultural Routes Programme, Brief historical background*, GR-C(2002)14 Addendum 17.6.2002.

¹¹² *The Cultural Routes Programme of the Council of Europe (Official presentation of the cultural routes programme and of the Institute)*, 2002, <http://www.culture-routes.lu> (носећено: април 2017.)

нове теме и праћење постојећих мрежа програма *Путеви културе*.¹¹³ У циљу побољшања спровођења програма, *Институт* прати пројекте, координира и процењује мреже и пружа им техничку помоћ, прати пројекте и испитује нове предлоге, чува и пружа информације о свим аспектима путева културе, док прихватање нових тема и иницијатива, одобравање мрежа и додела сертификата су и даље у надлежности Савета Европе.¹¹⁴

Институт игра кључну улогу у пружању подршке у свим фазама развоја *пута културе*: консултације са заинтересованим иницијаторима око концепта планираног пројекта, процена испуњености критеријума пријаве и пружање подршку за формирање европских мрежа, и коначно формирање пријаве уколико су завршени сви задаци у складу са Резолуцијом *CM/Res(2010)52*.¹¹⁵ *Институт* обезбеђује и саветовање и експертизу у организацији, техничким и логистичким аспектима концепта, развоју и примени *путева културе*, предлозима за потенцијалне partnere, посредовању у контактима, као и коришћење обимне библиотеке у седишту Института у Луксембургу.¹¹⁶

У периоду од 1998. године до данас, Комитет министара Савета Европе, усвојио је више значајних докумената о путевима културе: резолуције о путевима културе Савета Европе и њихове допуне. Савет Европе дефинише политику програма *Путеви културе*, усваја нове теме и путеве, одобрава мреже и додељује сертификате *Пут културе Савета Европе* и *Главни пут културе Савета Европе*, у зависности од *паневропске* размере пројекта, док сертификацију путева културе обавља *Европски институт за путеве културе*. Када се тема одобри од стране одговорног Комитета и спроведу активности које омогућавају реализовање пројекта, одобрена мрежа може добити сертификат *Пут културе Савета Европе*, који се додељују пројектима путева културе

¹¹³ Council of Europe - Committee of Ministers - GR-C(2000)22, *European Institute of Cultural Routes Information document reproduced from the Web page of the Directorate General IV: Education, Culture, Youth and Sport, Environment*, 20.6.2000.

¹¹⁴ *Препорука 987 (1984)* о ходочасничким путевима ка Сантјаго де Компостела и другим европским ходочасничким путевима (јун, док. 5338; јануар 1987, док. 5680). Оригинални назив: *Recommendation 987 (1984) on the Pilgrims' Way to Santiago de Compostella and other European Pilgrim routes* (June, Doc. 5338; January 1987, Doc. 5680)

¹¹⁵ Видети: *Certification: Guidance and Support* у оквиру „*European Cultural Routes*“. *A Practical Guide*, Federal Ministry of Economy, Family and Youth, Department for Tourism and Historic Objects, Vienna- Federal Ministry for European and International Affairs, Vienna, 2013.

¹¹⁶ Видети: *Other services for Cultural Routes*, *Ibid*.

који одговарају одобреној теми и испуњавају критеријуме пет области приоритета активности.

*Резолуција CM(98)28 о путевима културе (1998)*¹¹⁷ напомиње да се један од најважнијих циљева европске културне сарадње, промовисање „европског идентитета“, који се заснива на „заједничким вредностима“ и „заједничком европском културном наслеђу“, може идентификовати преко „путева културе“, који представљају „трасирање историје народа, миграција, и ширење главних европских токова цивилизације у области филозофије, религије, културе, уметности, науке, технологије и трговине.“¹¹⁸ Путеви културе су погодни за дугорочне програме сарадње у приоритетним областима деловања Савета Европе укључујући и образовне размене младих и одржив туризам.¹¹⁹ Како би се максимално искористиле предности ове сарадње, која захтева значајна људска и финансијска средства, усвојен је низ правила, додатих *Резолуцији*, чиме се успоставља формални оквир сарадње у оквиру програма *Путеви културе* Савета Европе, како би се спроводили заједнички циљеви и гарантовао квалитет иницијатива.¹²⁰

Пут културе се заснива на теми, која задовољава низ критеријума (део I) и којом се бави низ пројеката сарадње у приоритетним областима деловања (део II) кроз мреже за унапређење сарадње и размену искустава (део III).¹²¹ Разликују се три категорије путева културе којима Савет Европе додељује одговарајуће потврде (део IV): првој категорији одговара потврда „главни пут културе Савета Европе“ (*Major Cultural Route of the Council of Europe*), другој категорији одговара потврда „пут културе Савета Европе“ (*Cultural Route of the Council of Europe*) и трећој категорији одговара потврда „у оквиру путева културе Савета Европе“ (*In the framework of the Cultural Routes of the Council of Europe*).¹²²

¹¹⁷ *Resolution CM(98)28 on Cultural routes*, 17.2.1998, Strasbourg

¹¹⁸ Council for Cultural co-operation (CDCC) 66th session, *Draft Resolution of the Committee of Ministers to 57-68 Member States on the Cultural Routes of the Council of Europe*, 21-23.1.1998, Strasbourg и Council of Europe - Committee of Ministers - GR-C(2002)14add, *The Council of Europe Cultural Routes Programme Brief historical background*, 17.6. 2002.

¹¹⁹ Исто.

¹²⁰ Исто.

¹²¹ Исто.

¹²² Исто.

Резолуција (98) 4 о Путевима културе Савета Европе¹²³ је први у низу усвојених докумената. Заједно са *Резолуцијом (98) 4*, усвојена су правила која треба сматрати формалним оквиром за спровођење програма *Путеви културе* Савета Европе. Окосница програма треба да буде одређена тема која, да би се квалификовала за програм, мора да испуни низ критеријума наведених у делу I (представља европске вредности, разрађују је мултинационални и мулти-дисциплинарни тимови стручњака, илуструје европско сећање, погодна је за културне и образовне програме размене младих и омогућава развијање различитих иницијатива). Свака тема требало би да буде обрађена у низу пројеката сарадње. У делу II Правила наведене су приоритетне области деловања ових пројеката: сарадња у истраживању и развоју, унапређење сећања, историје и европског наслеђа, културни и образовни програми сарадње за младе Европљане, савремена културна и уметничка пракса, културни туризам и одржив културни развој. Иницијатори пројеката морају да формирају мрежу како би унапредили сарадњу и омогућили размену искустава. Да би добиле потврду, ове мреже морају да задовоље низ критеријума, наведених у делу III. Три категорије потврда које додељује Савет Европе наведене су у делу IV.

Резолуција CM/Res(2007)12 анулира и замењује *Резолуцију (98) 4 о путевима културе* Савета Европе од 17. марта 1998. При доношењу *Резолуције* су у обзир циљеви Савета Европе који се односе на: заједничко деловање чланица Савета Европе у промовисању европског идентитета, заједничких европских вредности и држављанства као и на промовисање европске историје у свом физичком, нематеријалном и природном, културном наслеђу. Доносиоци *Резолуције* притом наглашавају да путеви културе Савета Европе представљају европске вредности, заједништво европског културног наслеђа и сарадњу европских земаља у областима истраживања, унапређења културне баштине, културне и образовне размене младих, културалног туризма и одрживог развоја. Комитет министара Савета Европе такође узима у обзир да оваква сарадња доприноси процесу изградње Европе, мобилишући и повезујући велики број појединаца, организација, институција и структура у Европи.¹²⁴ Истовремено са *Резолуцијом CM/Res(2007)12* усвојене су и допуне у виду норми, као формални оквир

¹²³ Резолуција (98) 4 о Путевима културе Савета Европе (Resolution (98) 4 on the Cultural Routes of the Council of Europe, 1998), на веб-сајту Савета Европе: <http://www.coe.int> (посећено: април 2017.)

¹²⁴ Резолуција о путевима културе Савета Европе, (*Council of Europe, Resolution CM/ RES (2007) 12 on the Cultural Routes of the Council of Europe*, 2007), на: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1194679> (посећено: април 2017.)

за имплементацију програма *Путеви културе* Савета Европе. Из ових норми произилази серија критеријума које мора да испуни тема пута културе да би се квалификовала за програм *Пут културе* Савета Европе, затим се наводе критеријуми за приоритетне области активности и мреже учесника у овим пројектима и, коначно, одобрава сертификат *Пут културе Савета Европе*.

Резолуцијом CM/Res(2010)52 прописана су правила за додељивање потврде (сертификата) *Пут културе Савета Европе*.¹²⁵ Резолуција CM/Res(2010)53 о путевима културе Савета Европе¹²⁶, усвојена од стране Комитета министара 8. децембра 2010. године представља последњи документ који је ова организација донела о Путевима културе. Овом резолуцијом се успоставља *Проширени парцијални споразум* међу државама – потписницама. Потписници резолуције су представници у Комитету министара Аустрије, Азербејџана, Бугарске, Кипра, Француске, Грчке, Италије, Луксембурга, Црне Горе, Португала, Руске Федерације, Словеније и Шпаније. При доношењу Резолуције имао се у виду успех програма *Путева културе Савета Европе*, заснованог на Резолуцији CM/Res(2007)12 о Путевима културе Савета Европе „*који је постао основни инструмент за подизање свести о заједничкој европској бащини, камен темељац европског држављанства, средство за побољшање квалитета живота и извор друштвеног, економског и културног развоја*“. Ова Резолуција је донета као оперативни инструмент за подршку развоју и унапређењу постојећих и нових путева културе, путем Проширеног парцијалног споразума.

¹²⁵ Резолуција CM/Res(2010)52 о правилима за додељивање потврде „*Пут културе Савета Европе*“, (Resolution CM/Res(2010)52 on the rules for the award of the “Cultural Route of the Council of Europe” certification, 2010), на веб-сајту Савета Европе: <http://www.coe.int> (посећено: април 2017.)

¹²⁶ Резолуција о културним рутама Савета Европе којом се успоставља проширени парцијални споразум (Resolution CM/Res(2010)53 establishing an Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes, 2010), <http://www.coe.int> (посећено: април 2017.)

3.0 Унапређење заштите и презентације културног наслеђа кроз *путеве културе*

Унапређење заштите и споменичке презентације културног наслеђа кроз *путеве културе*“ је вишеструко. Пре свега, адекватна примена концепта *пута културе* на културно наслеђе омогућава интернационализацију његове заштите и споменичке презентације у оквиру међународних иницијатива, попут оних које су приказане у овом раду. Успостављање једнаких стандарда у заштити и презентацији путева културе кроз овакве међународне програме, омогућава се боља контрола над интервенцијама и поступцима у заштити и презентацији, квалитетније очување овог споменичког наслеђа за будуће генерације, активније укључивање наслеђа у савремене токове, као и подизање свести о значају културног наслеђа за друштво. Путеви културе превазилазе саме мере техничке заштите културног наслеђа, пошто осим активности у циљу рестаурације и заштите културног наслеђа, укључују и оне које се односе на подизање свести о културном наслеђу, маркетинг и пословни развој и комерцијализацију културних атракција и производа.¹²⁷ Концепт путева културе нуди алтернативне приступе финансирању заштите и презентације културног наслеђа кроз културни туризам¹²⁸, чиме се у однос према наслеђу укључује аспект одрживости.

Основни проблем трајног недостатка средстава за предузимање заштите културног наслеђа односи се на то што се финансијска средства за ову сврху углавном обезбеђују из недовољног дела јавних прихода. Као резултат историјских напора суочавања са горућим проблемом финансирања заштите културног наслеђа, донета су кључна међународна докумената у којима се наглашава потреба за адекватним нивоом финансирања архитектонског наслеђа који представља детерминишући фактор: *Европска повеља о архитектонском наслеђу* (1975)¹²⁹ и *Конвенција за заштиту архитектонског наслеђа Европе* (1985).¹³⁰ На колоквијуму о *Новим начинима рестаурације архитектонског наслеђа* (Месина, 1987)¹³¹ идентификовани су различити

¹²⁷ Council of Europe, *Impact of European Cultural Routes on SMEs' innovation and competitiveness*, 2010, стр. 63-64, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/StudyCR_en.pdf (посећено: април 2017.)

¹²⁸ Не постоји доследна дефиниција културног туризма, већ се у појединачним истраживањима усвајају различите дефиниције, што отежава њихово поређење. Richards, G. (2003) What is Cultural Tourism? In van Maaren, A. (ed.), *Nationaal Contact Monumenten*.

¹²⁹ Council of Europe, *European Charter of the Architectural Heritage*, 1975.

¹³⁰ Council of Europe, *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe*, Granada, 3.10.1985.

¹³¹ Council of Europe, *New ways of funding the restoration of the architectural heritage - International colloquy*, Messina, 26-28.11.1987.

приступу и проблеми везани за нове начине рестаурације архитектонског наслеђа и анализирани различити расположиви механизми финансирања.¹³² *Конференција о финансирању конзервације* (Јорк, 1986)¹³³ омогућила је да се прикупи материјал како би се формулисале смернице о новим начинима финансирања рестаурације архитектонског наслеђа (Стразбур, 1988).¹³⁴ Као резултат ових скупова, приређене су публикације на ову тему, „*Финансирање архитектонског наслеђа*“¹³⁵ и „*Нови начини финансирања рестаурације архитектонског наслеђа*“.¹³⁶ Са циљем да се помогне развој добре и ефикасне праксе, у публикацији „*Финансирање архитектонског наслеђа: Водич кроз полисе и примере*“¹³⁷ Савет Европе је приказао различите механизме финансирања, финансијска средства и системе управљања који се користе за конзервацију, рестаурацију, санацију и интегрисано управљање архитектонским наслеђем кроз обласно засноване иницијативе обнове у Европи и Северној Америци. Притом су обухваћени примери који се односе на финансирање архитектонског наслеђа кроз субвенције (бесповратну помоћ), кредите и пореске подстицаје, као и друге мере попут донација и дотација, лутрија, концесионих уговора, ануитета споменика, пренос права, а разматрана је подршка и улога међународних, непрофитних и других организација које раде у за добробит архитектонског наслеђа као што су организације са обртним фондом, добротворни трустови, фондације за наслеђе и друштава са ограниченом одговорношћу.¹³⁸

Савет Европе је усвојио ***Препоруку бр. Р(91)6 (1991)***¹³⁹ о мерама којима ће се промовисати финансирање очувања архитектонског наслеђа имајући у виду:

- повећану свест о потреби очувања „*старих грађевина (old buildings)*“, растућег броја категорија добара која захтевају заштиту и обима конзерваторских радова;

¹³² Исто.

¹³³ Council of Europe, *Funding the architectural heritage - International conference*, York, 9- 12.9.1986.

¹³⁴ Council of Europe, *New ways of funding the restoration of the architectural heritage - Report of the Messina Colloquy*, Architectural heritage Reports and Studies, No. 13, Strasbourg, 1988.

¹³⁵ Council of Europe, *Funding the architectural heritage - Report of the York colloquy*, Architectural heritage reports and studies, No. 8, Strasbourg, 1987

¹³⁶ Council of Europe, *New ways of funding the restoration of the architectural heritage*, Strasbourg, 1988.

¹³⁷ Council of Europe, *Funding the architectural heritage: A guide to policies and examples*, Strasbourg, 2009.

¹³⁸ Исто.

¹³⁹ Council of Europe, *Recommendation No. R (91) 6 of the Committee of Ministers to Member States on Measures likely to promote the Funding of the Architectural Heritage*, 11.4.1991.

- недовољност јавних средстава из централних, регионалних и локалних власти за нове потребе конзервације у Европи;
- рестаурација „старих грађевина (old buildings)“ сходно мањој рентабилности и већим ризицима у односу на новоградњу није довољно атрактивна за приватне инвеститоре,
- могућности спонзорства нису довољно искоришћена у сектору рестаурације.¹⁴⁰

Стога је, како би се привукло више приватних средстава за конзервацију архитектонског наслеђа: стварањем повољних услова за стимулисање пројеката конзервације, ефикаснијим коришћењем јавних средстава за генерисање приватних инвестиција, профитабилнијим приватним инвестицијама са смањеним ризицима и промовисањем спонзорства. Како би се постигли ови циљеви, неопходно је предузети низ различитих мера, попут одговарајућег фискалног режима који укључује пореске олакшице за подстицање већих приватне инвестиције, што је у потпуности оправдано код радова на архитектонском наслеђу, које би у супротном предузимала држава. Имајући у виду члан 6 *Конвенције о заштити архитектонског наслеђа Европе*¹⁴¹, који говори о обавезама потписница да обезбеде финансијску подршку државних органа за очување и рестаурацију архитектонског наслеђа на својој територији, по потреби олакшају очување ових добара фискалним мерама и подстичу приватну иницијативу за очување и рестаурацију архитектонског блага, *Препорука*:

*„I. Препоручује да владе држава чланица промовишу финансирање конзервације архитектонског наслеђа, узимајући у обзир мере наведене у додатку ове препоруке и извештај који је припремила група стручњака Управног одбора за интегрисану конзервацију од историјског наслеђа;“*¹⁴²

и

II. Налаже Генералном секретару да спроведе што је могуће ширу дистрибуцију ове препоруке и извештаја групе стручњака међу националним

¹⁴⁰ Исто.

¹⁴¹ Назив документа у оригиналу гласи: Council of Europe, *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe*, Granada, 3.10. 1985, док је овај међународни документ у Службеном листу СФРЈ - Међународни уговори, бр. 4/91, ратификован као *Конвенција о заштити Европског архитектонског блага*.

¹⁴² Council of Europe, *Recommendation No. R (91) 6 of the Committee of Ministers to Member States on Measures likely to promote the Funding of the Architectural Heritage*, 1991.

властима (централним, регионалним и локалним), међународним заинтересованим организацијама, пословним и стручним круговима, као и у јавности“.¹⁴³

Притом „архитектонско наслеђе (*architectural heritage*)“ означава заштићене споменике, групе зграда или знаменита места престижне вредности и групе зграда у урбаним и руралним окружењима које формирају кохерентну целину на основу хомогености свог стила или историјском обележју групе људи који су ту живели, „конзервација (*conservation*)“ означава трошкове одржавања, послова рестаурације, оперативне, управљачке и трошкове поновне употребе, а „финансирање (*funding*)“ означава сва јавна или приватна финансијска средства за пројекте заштите.¹⁴⁴ Као законски оквир за заштиту, препоручују се одговарајући услови у облику административних мера као што су стратегије урбаног развоја, поједностављене административне процедуре, руководиоци и организатори пројекта, финансијска евалуација пројекта рестаурације и усвајање политике изнајмљивања, као и одговарајуће правне форме како би се подстакло инвестирање у пројекте заштите, као што су: приватни и јавни фондови, програми реновирања стамбеног простора и системи уступања у закуп зграда ради рестаурације или реновирања.¹⁴⁵ У финансијске мере убрајају се јавне субвенције, зајмови и повољне пореске шеме које подстичу инвестирање у „старе грађевине“, што се посебно односи на добра која се користе у културне сврхе са slabим потенцијалном за добит, у случајевима где та имовина припада приватним лицима и где је одржавање истих на терету.¹⁴⁶ Уколико се добра од културне или историјске вредности делимично или претежно користе у комерцијалне сврхе, потребно је да се интегришу одржавање и економски профитабилни послови, уз одређене финансијске мере које зависе од врсте културног добра.¹⁴⁷ Мере за

¹⁴³ Исто.

¹⁴⁴ Исто.

¹⁴⁵ Исто.

¹⁴⁶ Исто.

¹⁴⁷ Следеће мере могу се навести као пример: умањење од пореза на добит за све трошкове одржавања и обнове наведених објеката културног наслеђа, смањење камате, укупно ослобађање од пореза на богатство на основу трошкова вођења историјског споменика под условом да је отворен за јавност, делимично или потпуно изузеће од локалних пореза за историјске грађевине које значајно привлаче туризам и друге активности и на тај начин су средства за локалну или регионалну привреду, потпуно изузеће од пореза на пренос капитала у погледу историјских и уметничких споменика наслеђених или добијених на поклон, могућност "поклањања" покретних добара за исплату пореза на наслеђе, изузеће рестаурације и одржавања од пореза на додатну вредност за добра са малом или никаквом профитабилношћу. Видети: Исто.

подстицање покровитељства остварују се не само путем пореских олакшица, већ и укључивањем предузећа, појединаца и покровитељских фондација и тела. Треба подстицати оснивање посебних фондација за очување архитектонског наслеђа и удружења разноврсних партнера за заштиту наслеђа, путем вредновања њиховог правног статуса као корпоративних тела, њихове финансијске аутономије и одговарајућих пореских олакшица.¹⁴⁸

Путеви културе се могу посматрати као међусобно повезивање места усвајањем релевантне теме и развијањем веза између атракција и пружаоца услуга како би се промовисао и пружао туризам и културна искуства.¹⁴⁹ Пут културе се центрира око теме, која између осталог мора да омогући развој иницијатива и да буде пример иновативних пројеката у области културног туризма и одрживог културног развоја, као и да сама доведе до развоја туристичких производа, како би се квалификовала за програм *Путеви културе Савета Европе*. На листи приоритетних области активности пројекта *Пут културе Савета Европе*, између осталог, наведена је област туризма и одрживог развоја, кроз подизање свести друштва о неопходности заштите културног наслеђа као дела одрживог развоја територије и јачање развоја квалитетног туризма са Европском димензијом.¹⁵⁰

Европска комисија (ЕК) и Савет Европе (СЕ) заједничким напорима су спровеле ***Студију о утицају европских путева културе на иновацију и конкурентност малих и средњих предузећа***, у септембру 2010, како би се стекао увид у ефекте програма *Путеви културе Савета Европе* кроз промоцију културног туризма у Европи, посебно у руралним областима и мање познатим дестинацијама.¹⁵¹ Путеви културе Савета Европе су један од кључних савремених трендова у развоју културног туризма, услед свог изванредног потенцијала за одржив и инклузиван развој и промоцију економске, социјалне и територијалне кохезије у Европи.¹⁵² Како би се путевима културе

¹⁴⁸ Савет Европе, *Додатак Препоруке бр. Р (91)6, Принципи и мере*, Препорука бр. Р(91)6 Комитета Министара земљама чланицама и мерама којима ће се промовисати финансирање очувања архитектонског наслеђа.

¹⁴⁹ Owen, R, Buhalis, D & Pletinckx, D 2004, „Developing the Tourism Aspects of a Cultural Route“, in *The 5th International Symposium on Virtual Reality, Archaeology and Cultural Heritage (VAST 2004)*, Brussels, Belgium, 7-10 December 2004, стр. 75.

¹⁵⁰ Савет Европе, *Допуне Резолуције СМ/Res(2007)12*

¹⁵¹ Council of Europe, *Impact of European Cultural Routes on SMEs' innovation and competitiveness*, 2010.

¹⁵² *Исто*, стр. 6-8

обезбедила већа видљивост и препознатљивост у сектору културног туризма, потврда *Пут културе Савета Европе* има велики значај, посебно за регионе и земље са мало традиције у промоцији културног туризма, и из те перспективе представља додатну вредност.¹⁵³ Иако се Резолуцијом *CM/Res(2010)53* Савета Европе којом се успоставља Проширени парцијални споразум о путевима културе, подразумева „*развој одрживе туристичке понуде засноване на путевима културе, чиме се доприноси економској добробити региона*“, није идентификована методологија за примену ових стандарда.¹⁵⁴ Стога се препоручује формирање одређених критеријума квалитета за одрживи развој туризма дуж путева културе, предложених у табели са главним индикаторима и инструментима за мерење критеријума одрживог туризма.¹⁵⁵ Студија даље предлаже да методологија за критеријуме квалитета за одрживи развој туризма треба да буде пројектована у тесној сарадњи са путевима културе, у односу на специфичне географске, политичке, социјалне и економске особености локација путева културе, што ће омогућити одговарајуће начине да се олакша мерење, праћење и испитивање квалитета перформанси одредишта, производа и услуга путева културе.¹⁵⁶

ИКОМОС наглашава значај путева културе за територијалну кохезију и одрживи развој, кроз адекватну и одрживу употребу у туристичке сврхе. Према *Повељи о путевима културе* (*The ICOMOS Charter on Cultural Routes, 2008*), пут културе „*помаже да се илуструје савремена друштвена концепција вредности културног наслеђа као ресурса одрживог друштвеног и привредног развоја.*“ У циљу заштите и презентације пута културе треба хармонично интегрисати додатну инфраструктуру која не сме угрозити значај, аутентичност и интегритет историјских вредности пута културе, док туристичке посете треба водити у складу са студијама утицаја животне средине и плановима јавног коришћења и учешћа друштвене заједнице уз мере контроле и надзора како би се спречио негативан утицај туризма (што се везује за индикаторе одрживог туристичког развоја путева културе који су наглашени у претходном пасусу). Развој пута културе у туристичке сврхе треба, у сваком случају да гарантује приоритет

¹⁵³ Исто, стр. 49-50

¹⁵⁴ Исто, Quality sustainable tourism standards for European Cultural Routes, стр. 112.

¹⁵⁵ Исто, Table 6. Main indicators and measuring instruments of sustainable tourism criteria, стр. 114.

¹⁵⁶ Исто, стр. 120.

локалним друштвеним заједницама као и локалним и регионалним туристичким организацијама, и да промовише позитиван развој у сваком од његових делова.¹⁵⁷

Указивање на предности концепта *пут културе* у односу на досадашње приступе у заштити и презентацији културног наслеђа, омогућиће подстицање будуће примене концепта *пут културе* у заштити и презентацији културног наслеђа. На непосредан начин, концепт *путева културе* унапређује заштиту и презентацију наслеђа подизањем нивоа развоја региона, чиме се повећавају јавна средства, а тиме и удео јавних средстава за заштиту и презентацију културних споменика. Начини финансирања заштите архитектонских споменика, као категорије културног наслеђа која чини део концепта путева културе, а остварује се кроз туризам. На непосредан начин, путеви културе доприносе одрживој заштити и презентацији културног наслеђа кроз директно обезбеђивање средстава путем „провизија“ за посету или коришћење културних добара.

На крају треба напоменути важност правилне интерпретације наслеђа, како би се његови потенцијални искористили у сврхе културног туризма. Свака интерпретација претпоставља процес преноса порука.¹⁵⁸ Интерпретација наслеђа је „мултидисциплинаран процес саопштавања поруке, а циљем да се посетиоцима ефективно открију својствене вредности места, предмета и феномена.“¹⁵⁹ Тек уколико се природне и културне вредности наслеђа прикажу и интерпретирају на одређени начин, могу да ојачају локални идентитет, стимулишу локалне економије и подигну интересовање за заштиту и презентацију ресурса наслеђа, са примарним циљем очувања вредности наслеђа.¹⁶⁰ Мањи ресурси наслеђа не могу бити у стању да привуку велики број посетилаца, али могу да обезбеде друштвено-економске предности за локалне заједнице и да пренесу знање о прошлости будућим генерацијама.¹⁶¹

¹⁵⁷ ИКОМОС, *Повеља о путевима културе*, Одржива употреба - Релација са туристичким активностима, 2008.

¹⁵⁸ Rafael Capurro, *What is Angeletics?*, 2000, <http://www.capurro.de/angeletics.html> (носећено: април 2017.)

¹⁵⁹ Dorothea Papathanassiou-Zuhrt и Odysseas Sakellarides n.d., *Transinterpret II: Transnational Quality Management in Heritage Interpretation within the Framework of C. I. Leader. The Case of Greece*, 46th European Congress of the Regional Science, Volos, 30th August- 03 September 2005, стр. 4.

¹⁶⁰ Исто, стр. 3.

¹⁶¹ G. Grimwade и B. Carter, *Managing Small Heritage Sites with Interpretation and Community Involvement*, *International Journal of Heritage Studies*, 2000, 6, стр. 33-48.

Заштита културног наслеђа успоставља у јавном интересу, не само појединих држава, већ укупне међународне заједнице, како је то бројним међународним конвенцијама прописано. Као што је већ наглашено, путеви културе кроз културни туризам унапређују регионални развој и заштиту самих путева културе, а тиме и културног наслеђа са непосредном околином, које чини њихов саставни део. Путеви културе унапређују заштиту и презентацију културног наслеђа кроз одрживо финансирање, директно механизмима провизија наплатом одређених врста накнада за коришћење или посету заштићеним културним добрима која се користе у сврхе културно туризма, или индиректно, подизањем нивоа развоја региона.

4.0 **Анализа домаћег законског оквира и степена примене међународних повеља и резолуција везаних за *путеве културе***

Иако је концепт „*путева културе*“ увелико присутан у прописима међународних институција у области културног наслеђа, кључни проблем домаћег законског оквира у области културног наслеђа односи се на неусаглашеност са међународним смерницама и праксом везаним за „*путеве културе*“. Неадекватан и неусаглашен приступ са савременим потребама заштите и споменичке презентације културног наслеђа може имати значајне последице по споменичко наслеђе, попут губитка споменичких вредности. Циљ ове анализе је стварање смерница за унапређење будућег законског оквира који ће омогућити примену концепта *пут културе* у домаћем законодавству и будућој пракси везаним за културно наслеђе.

Законски оквир заштите културних добара у Србији је *Закон о културним добрима*¹⁶² који је Скупштина Србије усвојила 1994. године, који се надовезује на *Закон о заштити културних добара* из 1977. године¹⁶³ и *Закон о културним добрима* из 1990. године.¹⁶⁴ Уз *Закон* су донета и решења и подзаконска акта.¹⁶⁵ Уставни основ за

¹⁶² *Службени гласник Р Србије*, бр. 71, 22. децембар 1994. Овај *Закон* је ступио на снагу 30. децембра 1994. године.

¹⁶³ *Службени гласник Р Србије*, бр. 28, 14. јул 1977.

¹⁶⁴ *Службени гласник Р Србије*, бр. 6, 1990.

¹⁶⁵ Правилници и решења *Закона о културним добрима* („Службени гласник РС”, бр. 71/94, 52/11 – др. закон, 52/11 – др. закон и 99/11 – др. закон):

1. Правилник о ближим условима за почетак рада и обављања делатности установа заштите културних добара, *Члан 71. став 2. Закона о културним добрима* („Службени гласник РС”, број 21/95);
2. Правилник о начину вођења евиденције о непокретностима које уживају претходну заштиту, *Члан 62. став 2. Закона о културним добрима* („Службени гласник РС”, број 19/95);
3. Правилник о начину вођења евиденције регистратурског материјала који ужива претходну заштиту, *Члан 62. став 2. Закона о културним добрима* („Службени гласник РС”, број 28/96);
4. Правилник о обрасцима за документацију која се води о археолошком ископавању и истраживању, *Члан 115. став 2. Закона о културним добрима* („Службени гласник РС”, бр. 19/95 и 102/06);
5. Правилник о подацима који се уписују у регистар, начину вођења регистра и централног регистра непокретних културних добара и о документацији о овим културним добрима, *Члан 62. став 1. Закона о културним добрима* („Службени гласник РС”, бр. 30/95 и 37/95);
6. Правилник о програму стручног испита у делатности заштите културних добара и начину његовог полагања, *Члан 67. став 2. Закона о културним добрима* („Службени гласник РС”, бр. 11/96 и 15/96 - исправка);
7. Правилник о регистрима архивске грађе, *Чл. 60. ст. 3. и чл. 62. ст. 1. Закона о културним добрима* („Службени гласник РС”, број 24/97);
8. Правилник о регистрима филмске грађе, *Члан 62. став 1. Закона о културним добрима* („Службени гласник РС”, број 47/96);
9. Правилник о регистрима старих и ретких књига, *Чл. 60. ст.3. и чл. 62. ст. 1. Закона о културним добрима* („Службени гласник РС”, број 51/96);

доношење *Закона* односи се на дужност чувања наслеђа као добра од општег интереса,¹⁶⁶ а заштита културних добара је једна од надлежности Републике Србије.¹⁶⁷

Актуелним *Законом* уређује се заштита и коришћење културних добара и утврђују услови за обављање делатности заштите културних добара (чл. 1). Под културним добром подразумевају се ствари и творевине материјалне и духовне културе од општег интереса које уживају посебну заштиту (чл. 2 став 1). У зависности од физичких, уметничких, културних и историјских својстава, разликују *врсте* културних добара, док се у зависности од свог значаја, утврђене су три *категорије*¹⁶⁸ културних добара (чл. 2. став 3). Такође, збирка или фонд покретних културних добара као целине, као и заштићена околина непокретног културног добра уживају заштиту као културна добра (чл. 3). Овај *Закон* уводи и претходну заштиту културних добара за које се претпоставља да имају својства од посебног значаја за културу, уметност и историју (чл. 4) и прописује мере заштите (видети чл. 7. и 27).

У **другој** глави *Закона* (чл. 19-29) ближе су дефинисане врсте културних добара, *непокретна* и *покретна културна добра*. Посебно су дефинисана добра која уживају *претходну заштиту* (чл. 27-29), односно добра за која се основано претпоставља да

10. Правилник о регистрима уметничко-историјских дела, *Члан 62. став 1. Закона о културним добрима* („Службени гласник РС”, број 35/96);

11. Правилник о стављању ознака на непокретна културна добра, *Члан 60. став 3. Закона о културним добрима* („Службени гласник РС”, број 51/96);

12. Решење о утврђивању територија архива, *Члан 85. Закона о културним добрима* („Службени гласник РС”, број 7/96);

13. Решење о утврђивању територије завода за заштиту споменика културе, *Члан 85. Закона о културним добрима* („Службени гласник РС”, број 48/95);

14. Решење о утврђивању надлежности музеја према врстама уметничко-историјских дела и према територији, *Члан 85. Закона о културним добрима* („Службени гласник РС”, број 28/95).

¹⁶⁶ „Свако је дужан да чува природне реткости и научно, културно и историјско наслеђе, као добра од општег интереса, у складу са законом. Посебна одговорност за очување наслеђа је на Републици Србији, аутономним покрајинама и јединицама локалне самоуправе.“ *Члан 89. Устав Републике Србије* (Службени гласник РС бр. 98/2006)

¹⁶⁷ *Члан 97, став 10. Устав Републике Србије* (Службени гласник РС бр. 98/2006)

¹⁶⁸ *Закон* дефинише појам *културног добра од изузетног значаја* и *културног добра од великог значаја* на основу њихових карактеристика (чл. 5). Културно добро од изузетног значаја има посебан национални значај, сведочи о пресудним историјским догађајима и личностима за националну историју, представља јединствене примерке стваралаштва или природе, односно има велики утицај на развој друштва, културе, технике и науке и изузетну уметничку или естетску вредност (чл. 5 став 1). Културно добро од великог значаја значајно је за одређено подручје или раздобље, сведочи о друштвеним или природним појавама, односно условима друштвено-економског и културно-историјског развоја у одређеним раздобљима или о значајним догађајима и истакнутим личностима из националне историје (чл. 5 став 2). Посебне мере заштите културних добара од великог и од изузетног значаја утврђене су овим *Законом* (видети чл. 89. став 1, чл. 103. и чл. 108. став 2).

могу имати својства културног добра,¹⁶⁹ и која нису заступљена у европском законодавству. У **трећој** глави *Закона* (чл. 30-46) регулишу се права, обавезе и одговорности сопственика и правних лица која користе и управљају културним добрима, односно добрима која уживају претходну заштиту.¹⁷⁰ У **четвртој** глави *Закона* (чл. 47-58) дефинисан је поступак утврђивања културних добара, кроз у сегменте. Непокретно културно добро утврђује се по предлогу Републичког завода за заштиту споменика културе, на основу споменичких својстава одређене непокретности и мишљења сопственика непокретности и заинтересованих органа и установа (чл. 47. и 48).¹⁷¹ Како заштићена околина непокретног културног добра са тим добром чини нераздвојну целину, то се и могућност прописивања мера заштите актом о утврђивању културног добра односи и на његову заштићену околину.¹⁷²

У **петој** глави *Закона* (чл. 59-64) дефинише се упис у регистар културних добара на основу акта о утврђивању културних добара, који воде установе заштите по врстама културних добара. У **шестој** глави *Закона* регулише се делатност заштите културних добара и установе заштите за одређену територију и према врстама културних добара (чл. 65-98). Пошто се заштита знаменитих места и природних простора у заштићеној околини непокретног културног добра поверава установи која врши делатност заштите природе (ставу 5. члан 74), на овај начин и Републички завод за заштиту природе има положај установе заштите културних добара.

¹⁶⁹ Поред добара утврђених у ставу 1. овог члана, Влада Републике Србије може утврдити и друге непокретне и покретне ствари које уживају претходну заштиту.

¹⁷⁰ Трећа глава *Закона* подељена је у шест сегмената којима се утврђују: права сопственика (чл. 30), обавезе и одговорности сопственика (чл. 31-34), друга ограничења права својине и коришћења културног добра (чл. 35), обавезе сопственика добара која уживају претходну заштиту (чл. 36), обавезе органа, установа, предузећа и других правних лица у току чијег рада настаје регистратурски материјал и архивска грађа (чл. 37-41) као и обавеза достављања публикација, односно филмова за јавно приказивање (чл. 42-46).

¹⁷¹ Предлог за утврђивање непокретног културног добра Републички завод за заштиту споменика културе подноси Влади Републике Србије (чл. 47. став 1). Акт о утврђивању непокретног културног добра садржи: назив и опис културног добра, границе заштићене околине, као и мере заштите везане за чување, одржавање и коришћење културног добра и његове заштићене околине (катастарске и земљишно-књижне податке), списак покретних добара од посебног културног и историјског значаја која се налазе у непокретном културном добру (чл. 47 став 2).

¹⁷² Заштићена околина се исказује путем катастарских парцела које она обухвата, како би се идентификовале непокретности и сопствености те непокретности. Отуда је и одређено да акт о утврђивању непокретног културног добра, поред осталог садржи и катастарске и земљишно-књижне податке, назив катастарске општине, бројеве катастарских парцела и назнаку о својини (приватна, друштвена, мешовита).

У седмој глави уређују се мере заштите и други радови на културним добрима: *мере техничке заштите на непокретним* (чл. 99-110) и *покретним културним добрима* (чл. 111), *истраживања археолошких налазишта* (чл. 112-117) и *привремено и трајно изношење и извоз културних добара* (чл. 118). Мере техничке заштите на непокретним културним добрима почетни су и најобимнији сегмент ове главе *Закона*, и обухватају: радове на конзервирању, рестаурирању, реконструкцији, ревитализацији и презентацији културних добара (чл. 99).

Осма глава *Закона* (чл. 119-121) уређује промет и експропријацију културних добара (чл. 121), а **деветом** главом *Закона* уређује се могућност давања гаранције од стране Републике Србије страном држави, односно иностраном установи с којом се изложба организује, уколико експонати те изложбе имају посебну културну и уметничку вредност (чл. 122-125). **Десета** глава односи се на надзор над применом овог *Закона*, који обавља Министарство културе (чл. 126-129). У **једанаестој** глави *Закона* утврђују се казнене одредбе (чл. 130-134) и оне су приказане у претходном делу текста, уз одговарајуће сегменте *Закона*.¹⁷³ У **дванаестој** глави, која је последња глава *Закона*, прецизирају се прелазне и завршне одредбе (чл. 135-143).¹⁷⁴

Кључни проблем *Закона* о културним добрима из 1994. је у самом појму „*споменика културе*“, који је уско дефинисан и несавремен, па према томе није усклађен са смерницама међународних повеља, пре свега УНЕСКО-ве *Повеље о светском наслеђу*. Међутим, „*путеви културе*“, или „*путеви наслеђа*“, не односе се само на светску баштину, већ су дефинисани и у међународним резолуцијама и препорукама које код нас нису још увек усвојене. Зато ћемо се осврнути на појам „*споменика културе*“, односно непокретним културним добрима, и дефиницијама везаним за овај *Закон*. *Непокретним културним добрима* (чл. 19-22) припадају:

¹⁷³ Културних добара тичу се и *Кривични законик* (Службени гласник Републике Србије 107/05) и *Царински закон* (чланови 86, 192, 193, 369 и 385).

¹⁷⁴ Ступањем на снагу овог *Закона* престали су да важе: *Закон о културним добрима* ("Службени гласник СРС", број 6/90), *Закон о гаранцији за експонате одређених иностраних изложби које имају посебну културну и уметничку вредност* ("Службени гласник СРС", број 6/77), чл. 25. *Закон о валоризовању новчаних казни за прекршаје из републичких закона* ("Службени гласник РС", бр. 53/93 и 67/93) и чл. 19. *Закон о изменама закона којима су одређене новчане казне за привредне преступе и прекршаје* ("Службени гласник РС", број 48/94) (чл. 142), а до доношења прописа на основу овог *Закон* примењивали су се прописи донети на основу *Закон о културним добрима* ("Службени гласник СРС", број 6/90), осим одредаба које су у супротности с овим *Законом* (чл. 143). Видети: Прелазне и завршне одредбе *Закона*.

*споменик културе, просторно културно-историјска целина, археолошко налазиште и знаменито место. Споменик културе је грађевинско-архитектонски објекат, део објекта и целине са својствима везаним за одређену средину или дело монументалног и декоративног сликарства, вајарства, примењених уметности и техничке културе од посебног културног или историјског значаја (чл. 19). Просторно културно-историјска целина је урбано или рурално насеље или њихови делови, као простор с више непокретних културних добара од посебног културног и историјског значаја (чл. 20).¹⁷⁵ Археолошко налазиште садржи остатке непокретних објеката, гробних и других налаза, као и покретне предмете из ранијих историјских доба, а од посебног су културног и историјског значаја (чл. 21). Знаменито место је простор везан за значајан историјски догађај, с израженим елементима природних и радом створених вредности као јединствене целине, као и спомен значајних догађаја, личности и места из националне историје (меморијали), од посебног културног и историјског значаја (чл. 22). Заштита непокретних културних добара и њихова заштићена околина, односно добра која уживају претходну заштиту, њихова заштита обезбеђује се и на основу прописа о планирању и уређењу простора, изградњи објеката и заштити животне средине (чл. 8).¹⁷⁶ Намеће се закључак да је сам концепт „културног добра“ уско постављен у актуелном *Закону*, па самим тим постоји и потреба за унапређењем и осавремењавањем постојеће законске регулативе као формалног оквира за одвијање процеса заштите и споменичке презентације културног наслеђа, по угледу на успешне примере светске праксе.*

У протеклом периоду потврђен је одређени број међународних конвенција из области заштите културног наслеђа.¹⁷⁷ Међутим, „*пут културе*“ као врста културног

¹⁷⁵ У дефиницији просторно културно-историјске целине више се не налази амбијентална целина као својство које може да карактерише ту врсту непокретног културног добра, већ се заштита амбијента и амбијенталне целине остварује се путем планирања и уређивања простора и насеља.

¹⁷⁶ Према одредбама члана 7. *Закон о планирању и уређењу простора и насеља*, утврђено је да се уређењем и изградњом насеља нарочито чувају и развијају особености, посебна обележја и изглед (амбијент) по којима се насеље одликује и разликује од осталих насеља, сходно природним, историјским и другим обележјима свог окружења. Амбијент и амбијентална целина нису културно добро, нити својство културног добра, али се могу штитити по прописима који се односе на материју у коју по својој природи и својствима спадају. Видети: *Закон о планирању и уређењу простора и насеља* ("Службени гласник РС", број 44/89), *Закон о изградњи објеката* ("Службени гласник РС", бр. 44/95, 24/96) и *Закон о националним парковима* ("Службени гласник РС", бр. 39/93, 44/93, 53/93, 67/93 и 48/94).

¹⁷⁷ Потврђене – ратификоване међународне конвенције из области заштите културног наслеђа:

1. *Конвенција за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба* (Хаг, 14. маја 1954.) («Сл. лист ФНРЈ – додатак» број 4/56 ; „Сл. лист СРЈ- Међународни уговори“ број 7/02);

добра још увек није укључен у домаће законодавство, чиме је уређење његове заштите још увек немогуће. Таква заштита би подразумевала интегративан и одржив приступ. На пример, додатно разматрање аспекта очувања окружења непокретног културног добра у четвртој глави *Закона*, веома значајан је у погледу путева културе који су неодвојива целина са окружењем. Додатно треба разматрати везано за овај *Закон* мрежу и синхронизовано деловање укључених институција у области културног наслеђа (шеста глава *Закона*), у случају транс-националних путева културе. Осим укључивања у законске оквире, неопходна су и студиозна разматрања овог феномена и информисање стручне јавности у Србији о постојећим или будућим законским решењима у области културног наслеђа, како би се подигла свест о значају културног наслеђа за друштво.

-
2. *Други протокол уз Хашку конвенцију од 1954. године о заштити културних добара у случају оружаног сукоба* (Хаг, 26. марта 1999.) („Сл. лист СРЈ- Међународни уговори“ број 7/0);
 3. *Конвенција о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара* (УН, 14. новембра 1970.) („Сл. лист СФРЈ - Међународни уговори“ број 50/73)
 4. *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине* (Париз, 23. новембра 1972.) („Сл. лист СФРЈ“ број 56/74);
 5. *Европска конвенција о заштити археолошке баштине* (Лондон, 6. маја 1969.) („Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори“ број 9/90);
 6. *Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа* (Ревидирана) (Ла Валета, 16. јануара 1992.) („Службени гласник РС“ број 42/09);
 7. *Конвенција о заштити европског архитектонског блага* (Гранада, 3. октобра 1985.) („Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори“ број 4/91);
 8. *Конвенција о заштити и унапређењу разноликости културних израза* (Париз, 20. октобра 2005.) („Службени гласник РС“ број 42/09);
 9. *Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво* (Фаро, 27. октобра 2005.) („Службени гласник РС - Међународни уговори“ број 1/10);
 10. *Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа* (Париз, 17. октобра 2003.) („Службени гласник РС – Међународни уговори“ број 1/10);
 11. *Европска конвенција о пределу* (Фиренца, 20. октобра 2000.) („Службени гласник РС – Међународни уговори“ број 4/11);
 12. *Споразум о увозу предмета просветног, научног и културног карактера* (Лејк Саксес, 22. 11. 1999.) („Службени весник ФНРЈ“ број 17/52);
 13. *Протокол уз споразум о увозу предмета просветног, научног и културног карактера* („Сл. лист СФРЈ МУ“ 7/81)

III ПРОГРАМ ПУТЕВИ КУЛТУРЕ САВЕТА ЕВРОПЕ

1.0. Приказ програма *Путеви културе СЕ*¹⁷⁸

Програм *Путеви културе СЕ* обухвата 29 путева, који су потврђени у периоду од 1987. године до данас. Путеви културе су представљени на мапама, носе карактеристичне амблеме и њима управљају одговарајућа удружења. Неки од потврђених *путева културе* су следећи:

1. *Ходочаснички путеви Сантјаго де Компостела (The Santiago De Compostela Pilgrim Routes, 1987)*¹⁷⁹

Путеви културе *Сантјаго де Компостела* (Сл. 1- 6) представљају ходочасничке путеве ка наводном гробном месту св. Јакова из 9. века у истоименом граду (Сантјаго де Компостела) који се налази на УНЕСКО-вој *Листи светског наслеђа*.¹⁸⁰

Ходочашће као религијски феномен генерисало је богато материјално (верски објекти, болнице, смештајни објекти, мостови, итд.) и нематеријално наслеђе (митови, легенде и песме) које обогаћује савременог човека колико и сама сврха путовања. Оно што је вековима било религијски феномен, стекло је додатну димензију *Декларацијом СЕ*¹⁸¹ из 1987. и усвајањем заједничког европског система графичке идентификације. Путеве културе *Сантјаго де Компостела* осликавају хиљаду година стару европску историју и представљају модел културне сарадње за Европу као целину.

Путеви су припојени програму *Путеви културе СЕ* 1987. године и обухватају Белгију, Италију, Луксембург, Немачку, Португалију, Француску, Швајцарску и Шпанију. Путевима управља *Европска федерација св. Јакова де Компостеле* у Ле Пиј ан Веле у Француској.¹⁸²

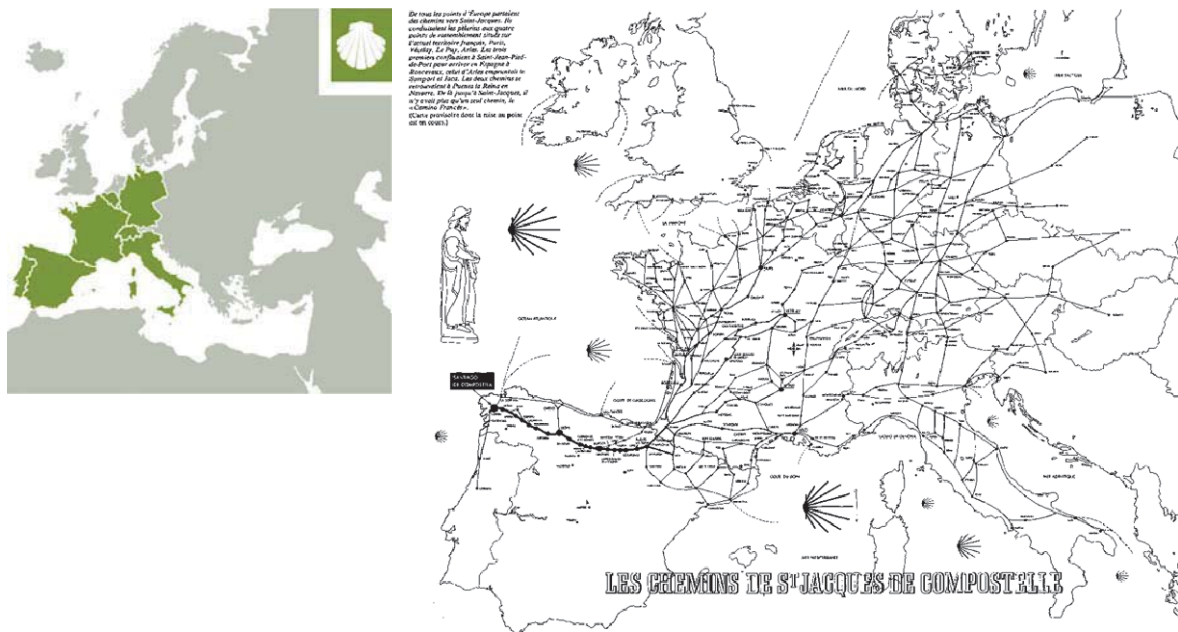
¹⁷⁸ Више о програму *Путеви културе* Савета Европе (*Cultural Routes Programme of the Council of Europe*) на веб-сајту Савета Европе: <http://www.coe.int> (посећено: април 2017.)

¹⁷⁹ *The Santiago De Compostela Pilgrim Routes*, <http://www.coe.int> (посећено: април 2017.)

¹⁸⁰ Више у: *Дефинисање, настанак и развој концепта путеве културе*

¹⁸¹ *Исто*.

¹⁸² *Fédération européenne du Saint-Jacques-de-Compostelle*, <http://www.saintjamesway.eu/> (посећено: април 2017.)

Сл. 4. - Ходочаснички путеви Сантјаго де Компостела (Извор: <http://www.coe.int>)

2. Ханза (*The Hansa*, 1991)¹⁸³

Ханза (Ханзеатски савез или Ханзеатска лига)(Сл.7) је импресивна лига градова који су неколико векова држали моћ и контролу над трговином претежно у вези са Балтичким морем. Споразум између Хенрија Лава (*Heinrich der Löwe*), војводе од Саксоније и Баварске и „Обале Готланда“ из 1611. године, може се сматрати почетком Ханзе.

Данас је Ханза јединствена мрежа 183 средњовековна града у 16 земаља и најмасовније добровољно удружење градова на свету.¹⁸⁴ Многи градови су повезани са ходочасничким путем ка *Сантајгу де Компостели*, а неколицина налази на УНЕСКО-вој *Листи светског наслеђа*.

Пут културе Ханза је инкорпориран у програм *Путеви културе* СЕ 1991. и обухвата следеће земље: Белорусију, Белгију, Енглеску, Естонију, Исланд, Летонију, Литванију, Немачку, Норвешку, Пољску, Русију, Финску, Француску, Холандију, Шведску и Шкотску.

¹⁸³ *The Hansa*, <http://www.coe.int> (посећено: април 2017.)

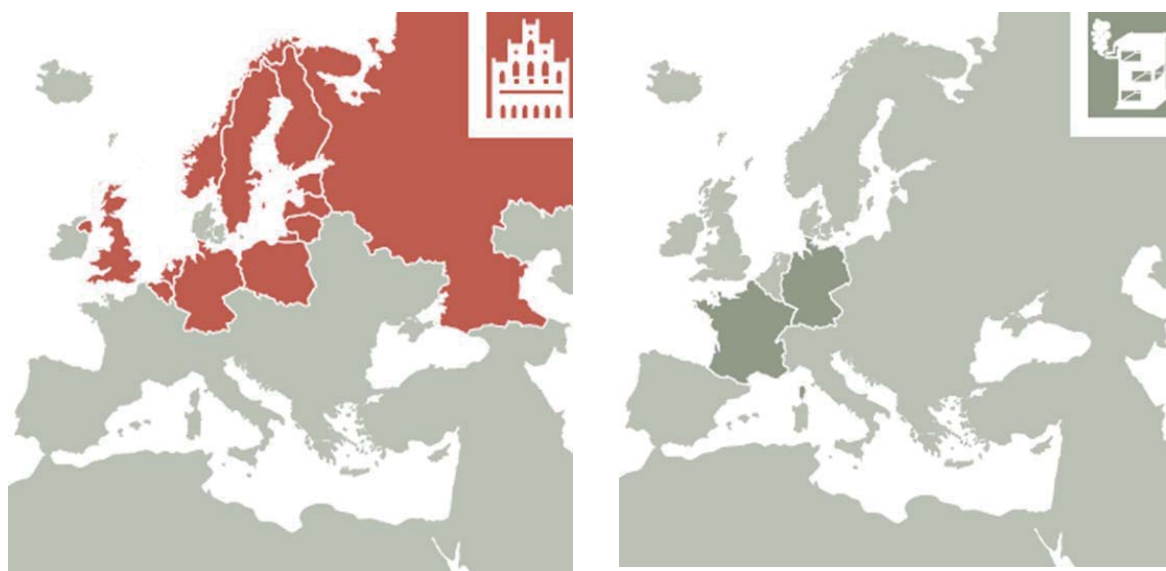
¹⁸⁴ *The Hanse*, www.hanse.org (посећено: април 2017.)

3. *Пут Хајнриха Шикарда (The Heinrich Schickhardt Route, 1992)*¹⁸⁵

Хајнрих Шикард (*Heinrich Schickhardt*) се назива „Швапским да Винчијем“. Као градски планер, војни инжењер и архитекта војводе Фридриха I од Виртемберга (*Friedrich I. von Württemberg*), градио је цркве, замкове, школе и воденице и помогао да се усаврше хидраулични системи, водени тенкови и мостови дизајнирани да спрече поплаве. Његовој репутацији су такође допринели његови радови као инжењер и картограф.

Трагови које је оставио Шикард помажу да се открију кључни периоди југо-западне немачке архитектуре, пре свега оличених у ренесансном стилу градова војводства Виртемберг.

Мали и велики градови који носе обележја његовог рада као планера, успоставили су прекогранични пут између Француске и Немачке.¹⁸⁶ Главни путокази који чине пут носе списе и путоказе овог архитекта, што је одличан пример унапређења прекограничног наслеђа. Пут је укључен у програм *Путеви културе* СЕ 1992. године и пролази кроз Немачку и Француску.

Сл. 5. – Простирање путева културе Ханзе (лево) и Хајнриха Шикарда (десно)
(Извор: <http://www.coe.int>)

¹⁸⁵ *The Heinrich Schickhardt Route*, <http://www.coe.int> (посећено: април 2017.)

¹⁸⁶ *European Cultural Routes Heinrich Schickhardt Association*, www.heinrich-schickhardt-kulturstrasse.de (посећено: април 2017.)

4. ПUTEВИ ВИКИНГА (*The Viking Routes, 1993*)¹⁸⁷

Пут Викинга је далекосежни и значајни прекогранични скуп знаменитих места, прича и наслеђа које је повезано са заједничким наслеђем викинга у Европи и шире. Инкорпориран је у програм *Путеви културе* СЕ 1993. године и обухвата земље: Белгију, Белорусију, Велику Британију, Данску, Естонију, Немачку, Грчку, Исланд, Ирску, Летонију, Литванију, Холандију, Норвешку, Пољску, Португалију, Русију, Украјину, Турску, и Финску, Француску, Шведску и Шпанију.

Доба Викинга датира од око 800-1050 год. пре н.е. током којег су Викинзи достигли ненадмашну бродоградњу, навигационе и поморске вештине које им омогућавају да нашироко путују широм северне и западне Европе, Северном Атлантику, у Средоземљу и дубоко у рекама Русије и Украјине.

Сл. 6. – ПUTEВИ ВИКИНГА (Извор: <http://www.coe.int>)

Викинзи су успоставили су важне трговачке центре и наслеђе које се огледа у њиховим законодавним судовима, локалним назива места и језика, друштвеним структурама, њиховом наслеђу у уметности и књижевности и преосталим археолошким

¹⁸⁷ Council of Europe, *The Viking Routes*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/viking_en.asp; The Viking Route, <http://www.destinationviking.com/> (посећено: април 2017.)

локалитетима. Много викиншких прича је забележено у облику нематеријалног наслеђа, као што су саге, у којима се препричавају дела и путовања Викинга.

Путем управља удружење *Дестинација Викинг*¹⁸⁸ са седиштем у Шетланду у Великој Британији. Удружење које чине чланови из 10 земаља са значајним викиншким наслеђем. Постоји око 50 знаменитих места на путу, укључујући примере тврђава, градова, фарми, каменолома, бродова, објеката, музеја, археолошких остатака и реконструисаних традиционалних пребивалишта-лонгхаус (*longhouse*).

5. *Француски пут (The Via Francigena, 1994)*¹⁸⁹

Пут којим је Сигерик, надбискуп кентербериски (*Sigeric, Archbishop of Canterbury*), путовао у Рим 990, како би се састао са Папом Јованом XV и примио „*investiture pallium*“. У надбискуповом језгровитом дневнику забележено је 79 етапа путовања, што је омогућило поновно проживљавање кључних места на овом најкраћем путу између Северног мора и Рима, који је прво постао познат као *Француски пут (Via Francigena)* 876. године. Инкорпориран је у програм *Путеви културе* СЕ 1994, обухвата земље: Велику Британију, Италију, Француску и Швајцарску.

Француски пут слави заједничко европско културно наслеђе као израз културне разноликости и идентитета, повезујући заједно у један итинерер изузетног интереса мрежу путева дуж којих су европски идентитет и јединство стварани кроз векове.

*Европска асоцијација Француског пута*¹⁹⁰ основана је 2001. као мрежа превозника, како би се промовисале мере за развој Француског пута као јединственог туристичког и културног производа, не само у погледу његовог културног значаја, већ такође и у вези са његовом потенцијалном улогом као катализатора локалног развоја, са нагласком на одрживости.

¹⁸⁸ *Destination Viking*, www.destinationviking.com (посећено: април 2017.)

¹⁸⁹ *The Via Francigena*, <http://www.coe.int> (посећено: април 2017.)

¹⁹⁰ *Associazione Europea delle Vie Francigene – EAVF*, <http://www.viefrancigene.org> (посећено: април 2017.)

6. ПUTEВИ Вобана и Вацлава (*The Vauban and Wenzel Routes, 1995*)¹⁹¹

Утврђени замак, који је гроф Зигфрид (*Siegfried*), оснивач Куће Луксембурга, саградио у касном 10. веку на рту Бок (*Bockfiels*), где је основан град Луксембург, био је полазна тачка за серију одбрана које су биле постепено додаване годинама. У 17. веку, Вобан (*Sébastien Le Prestre de Vauban, Marquis de Vauban*) је описао Луксембург као „једно од најзначајнијих утврђених места у Европи“, а у 18. веку је с' правом посматран као „Гибралтар севера.“ ПUTEВИ Вобана и Вацлава укључени су у програм *Путеву културе* СЕ 1995, и налазе се у Луксембургу и Француској. Од раних 1990-их изведени су главни археолошки радови како би се лоцирали и открили остаци у оквиру постојећег градског обима, затим датирали, рестаурирали и припремили за посетиоце.

Два пута, од којих један представља средњовековне зидине које су подигнуте током владавине кнеза Вацлава (*Wenceslas*), *Вацлавов итинерпер (the Wenzel Itinerary)* и други, са фортификацијама из модернијих времена, *Вобанов итинерпер (the Vauban Itinerary)*, нуде интерпретацију града која открива све нивое европске историје и културне, научне и техничке утицаје које су оставиле окупационе војске. Они привуку 150.000 посетилаца годишње у строгој усаглашености са конвенцијама СЕ о архитектонском и археолошком наслеђу, које се у материјалном смислу тумаче посетиоцима.

Сл. 7. – Пристирање путева културе Француски пут (лево) и ПUTEВИ Вобана и Вацлава (десно)
(Извор: <http://www.coe.int>)

¹⁹¹ Council of Europe, *The Vauban and Wenzel Routes*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/wenzel_en.asp (носећено: април 2017.)

7. *Путеви Андалузијског наслеђа (The Routes of El Legado of Andalusí, 1997)*¹⁹²

Путеви андалузијског наслеђа инкорпорирани су у програм *Путеви културе* СЕ 1997, и налазе се у Шпанији.

Циљеви фондације *Андалузијског наслеђа*¹⁹³ заснивају се на преиспитивању и ширењу шпанско-муслиманске цивилизације посредством њене уметности и културе и историјских и друштвених односа, са арапског света, Средоземљем и Латинском Америком. Активности које се развијају како би се постигли ови циљеви укључују промоцију културног и руралног туризма, традиционалних уметности, заштиту и обнову монументалног и уметничког наслеђа.

8. *Моцартова путовања кроз Европу (European Mozart Ways, 2002)*¹⁹⁴

Најбољи начин да се упозна и искуси живот и музика Волфганга Амадеуса Моцарта (*Wolfgang Amadeus Mozart*), је пратити његове кораке кроз посету некима од најзначајнијих музичких, уметничких и архитектонских центара европског културног наслеђа. Он је на овим путовањима провео више од половине свога живота, те су значајно утицала на његов лични и уметнички развој као једне од универзалних фигура западне културе.

Пут је укључен у програм *Путеви културе* СЕ 2002. године, и обухвата земље: Аустрију, Белгију, Велику Британију, Италију, Немачку, Холандију, Словачку Француску, Чешку, и Швајцарску. У Салцбургу је 2002. године основана међународна мрежа која повезује градове, регионе и институције у 10 европских земаља које је посетио В. А. Моцарт, са циљем да промовише туристичке итинерере и подстиче уметничку, културну, образовну и истраживачку сарадњу са посебним нагласком на његов живот и опус.¹⁹⁵

¹⁹² Council of Europe, *The Routes of El Legado of Andalusí*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/andalus_en.asp (посећено: април 2017.)

¹⁹³ Fundación El Legado Andalusí, www.legadoandalusi.es (посећено: април 2017.)

¹⁹⁴ *European Mozart Ways*, <http://www.coe.int> (посећено: април 2017.)

¹⁹⁵ *Europäische Mozart Wege*, www.mozartways.com (посећено: април 2017.)

Сл. 8. – Пут културе Моцартова путовања кроз Европу (Извор: <http://www.coe.int>)

Последњих десетак година у програм Путеву културе СЕ, укључен је још 21 *пут културе*:

9. *Путеви Феничана (The Phoenicians' Route, 2003)*¹⁹⁶
10. *Пиринејски пут гвожђа (The Pyrenean Iron Route), 2004.*¹⁹⁷
11. *Пут св. Мартина (The Saint Martin of Tours Route, 2005)*¹⁹⁸
12. *Пут клинијских знаменитих места (The Cluniac Sites in Europe, 2005)*¹⁹⁹
13. *Путеви маслиновог дрвета (The Routes of the Olive Tree, 2005)*²⁰⁰
14. *Краљевски пут (The Via Regia), 2005.*²⁰¹
15. *Трансроманика – Романски пут Европског наслеђа (Transromanica - The Romanesque Routes of European Heritage, 2007)*²⁰²
16. *Пут Iter Vitis (The Iter Vitis Route, 2009)*²⁰³

¹⁹⁶ *The Phoenicians' Route*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/phoenicians_en.asp; La Rotta dei Fenici, <http://www.rottaidefenici.it/>

¹⁹⁷ *The Pyrenean Iron Route*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/iron_en.asp

¹⁹⁸ *The Saint Martin of Tours Route*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/stmartin_en.asp

¹⁹⁹ *The Cluniac Sites in Europe*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/cluny_en.asp

²⁰⁰ *The Routes of the Olive Tree*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/olive_en.asp; Cultural Foundation "Routes of the Olive Tree", <http://www.olivetreeroute.gr/gr/index.php>

²⁰¹ *The Via Regia*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/regia_en.asp; European Center for Culture and Information in Thuringia, <http://www.via-regia.org/>

²⁰² *Transromanica - The Romanesque Routes of European Heritage*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/transromanica_en.asp; Transromanica, <http://www.transromanica.com/en/news/>

17. *Европски пут цистерцијанских опатија (The European Route of Cistercian abbeys, 2010)*²⁰⁴
18. *Европски пут гробаља (European Cemeteries Route, 2010)*²⁰⁵
19. *Пут праисторијске уметности у камену (Prehistoric Rock Art Trail, 2010)*²⁰⁶
20. *Европски пут историјских термалних градова (European Route of Historical Thermal Towns, 2010)*²⁰⁷
21. *Путовања св. Олава (The Route of Saint Olav Ways, 2010)*²⁰⁸
22. *Европски пут јеврејског наслеђа (The European Route of Jewish Heritage, 2010-2011)*²⁰⁹
23. *Знаменитости Шез Дје (The Casadean Sites, 2012)*²¹⁰
24. *Европски пут керамике (The European Route of Ceramics, 2012)*²¹¹
25. *Европски пут мегалитске културе (The European Route of Megalithic Culture, 2013)*²¹²
26. *Пут хугенота и валдежана (The Huguenot and Waldensian trail, 2013)*²¹³
27. *Атријум (Atrium, 2014)*²¹⁴
28. *Мрежа сецесије (The Réseau Art Nouveau Network, 2014)*²¹⁵
29. *Пут Хабсбурга (Via Habsburg, 2014)*²¹⁶

²⁰³*The Iter Vitis Route*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/itervitis_en.asp; Associazione Internazionale Iter Vitis, <http://www.itervitis.eu/>

²⁰⁴*The European Route of Cistercian abbeys*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/abbeys_en.asp

²⁰⁵*European Cemeteries Route*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/cimetry_en.asp; European Cemeteries Route, <http://www.cemeteriesroute.eu/en/>

²⁰⁶*Prehistoric Rock Art Trail*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/prehistoric_en.asp; Prehistoric Rock Art Trails, <http://www.prehistour.eu/>

²⁰⁷*European Route of Historical Thermal Towns*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/thermal_en.asp; European Historic Thermal Towns Association, <http://www.ehtta.eu/>

²⁰⁸*The Route of Saint Olav Ways*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/Olav_en.asp

²⁰⁹*The European Route of Jewish Heritage*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/jewish_en.asp; European Association for the Preservation and Promotion of Jewish Culture and Heritage (AEPJ), <http://www.jewishheritage.org/jh/index.php>

²¹⁰*The Casadean Sites*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/casadean_en.asp

²¹¹*The European Route of Ceramics*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/ceramics_en.asp

²¹²*The European Route of Megalithic Culture*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/Megalithic_en.asp; Megalithic Routes, <http://www.megalithicroutes.eu/projektet/>

²¹³*The Huguenot and Waldensian trail*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/huguenots_en.asp; *Sur les pas des Huguenots*, <http://www.surlespadeshuguenots.eu/en/itinerary-follows-huguenots.htm>

²¹⁴*Atrium*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/atrium_en.asp

²¹⁵*The Réseau Art Nouveau Network*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/artnouveau_en.asp

²¹⁶*Via Habsburg*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/habsbourg_en.asp

2.0. Основе културне агенде СЕ и друштвено-политички контекст програма *Путеви културе СЕ*

Успон културне агенде 80-их година поклопио се са обновом пројекта европских интеграција. *Повеља из Рима*²¹⁷ из 1987., којом су постављени оснивачки темељи *Европске заједнице*²¹⁸ и која је исте године ревидирана *Јединственим европским актом*²¹⁹, позивала је на допринос у образовању, обуци и развоју култура држава чланица (чл. 3п). Оквирни програм Европске Комисије²²⁰ за период 1988-1992²²¹, са циљем да подстакне разматрање улоге *Европске заједнице* у сектору културе, јасно је представио културу као медијум који обликује популарни консензус за подршку тржишној и монетарној интеграцији.²²² Културне политике *Европске Уније (ЕУ)* постављене су кроз неколико докумената, укључујући и *Споразума о Европској унији*, познатим као *Мастрихтски споразум*, којим је успостављен основни правни оквир за директно учешће *Европске заједнице* по питањима културе.²²³ Тиме је *Европска економска заједница* постала *Европска заједница*, чиме се указује на ширу сврху од искључиво економске.

Чланом 128. *Мастрихтског споразума* Европска заједница се обавезује да доприноси развоју култура држава чланица, уз поштовање њихове националне и регионалне разноликости и истовремено истиче заједничко наслеђе. У другом параграфу се од ЕУ захтева да „подстакне“ културну сарадњу између држава; да подржава и допуњава њихову активност у области унапређења знања и ширењу културе и историје европских народа, конзервације и очувања културног наслеђа од европског значаја, некомерцијалних културних размена и уметничког и књижевног стваралаштва, укључујући и аудио-визуелни сектор „уколико је неопходно“. Примењује

²¹⁷ Consolidated Version of the Treaty Establishing the European Community, 2006 O.J. C 321 E/37

²¹⁸ Термин *Европска заједница* замењује *Европску економску заједницу*, према чл. Г(1) *Уговора о Европској унији (Мастрихтски споразум)* од 1. новембра 93.

²¹⁹ Single European Act, 1987 O.J. L 169/1

Или: Single European Act (SEA), Luxembourg, 1986, http://ec.europa.eu/economy_finance/emu_history/documents/treaties/singleeuropeanact.pdf (посећено: април 2017.)

²²⁰ Европска комисија је извршни орган Европске уније. Више на: <http://ec.europa.eu>

²²¹ Framework programme for the period 1988 to 1992

²²² Поглавље: „Euroeanisation and cultural policy. General introduction: competing ideological frames of Europeanisation and their implications for heritage“ у: Roel During, *Cultural heritage discourses and Europeanisation. Discursive embedding of cultural heritage in Europe of the Regions*, Thesis Submitted in fulfillment of the requirements for the degree of doctor at Wageningen University, 2010., стр. 8-10.

²²³ Treaty on European Union (Maastricht text), July 29, 1992, 1992 O.J. C 191/1

се „*модел примене супсидијарности*“ јер се ЕУ не даје законски мандат да води или контролише политику у сектору културе.²²⁴ ЕУ и државе чланице „*подстичу сарадњу са трећим земљама и компетентним међународним организацијама у области културе, посебно Саветом Европе*“. У четвртом параграфу култура је препозната као „*свеобухватно питање значајно за многе друге области политике*” рекавши да ће „*Заједница узети у обзир културне аспекте у својој акцији према другим одредбама овог Споразума*“.²²⁵ Како би се спречила централизација културе политике, пети параграф искључује хармонизацију закона и прописа држава чланица и мора се консултовати Одбор регија, пре него што се предузме пре деловања.²²⁶ *Мастрихтски споразум* примењује на културу принцип *супсидијарности*²²⁷, и Европска унија је овлашћена да интервенише једино „*уколико у мери у којој државе чланице не могу у довољној мери да остваре предложене активности и стога се, због обима или ефеката предложене активности, боље могу постићи од стране Заједнице*“.²²⁸ Улога Европске уније је ограничена на подстицање сарадње између држава чланица и трећих земаља, и подршку и допуњавање њихове активности на пољу културе.

На основу члана 151. настала је и прва европска стратегија у области културе, *Европска агенда за културу у свету глобализације (A European agenda for culture in a globalizing world, 2007)*,²²⁹ са три главна циља: промоција културне разноликости и интеркултурног дијалога, промоција културе као катализатора креативности у оквиру *Лисабонске стратегије* и промоција културе као виталног елемента спољне политике Уније.²³⁰

²²⁴ Forrest, Alan, *A New Start for Cultural Action in the European Community, Genesis and Implications of Article 128 of the Treaty on European Union*, Cultural Policy 1(2), 1994, p. 11–20.

²²⁵ Cris Shore, "In uno plures" (?) EU Cultural Policy and the Governance of Europe, *Cultural Analysis*, 5, 2006, 7-28, pp. 16, http://bis.berkeley.edu/~caforum/volume5/vol5_article1.html (посећено: април 2017.)

²²⁶ Maastricht TEU, *supra* note 3, art. 128, 1992 O.J. C 191/1, at 9.

²²⁷ Принцип супсидијарности је општи принцип Европске уније према којем она не предузима радње (изузев у областима својих искључивих надлежности), осим ако оне нису делотворније од радњи предузетих на нивоу државе чланице, регије или локалне самоуправе, како би се осигурало ефикасно доношење одлука на нивоу што ближе грађанима.

²²⁸ *Id.* art. 3b, at 9.

²²⁹ Commission of the European Communities, *Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on a European agenda for culture in a globalizing world COM(2007) 242 final*, Brussels, 10.5.2007.

²³⁰ *Id.*, p 8.

Европска заједница, настала 1950-их година, није формално укључила културу у опсег својих надлежности тек од средине 1980-их година.²³¹ Културно наслеђе се, кроз програме засноване на концепту пута културе, инструментализује у циљу прихватања различитости и мултикултурализма, као и ради остваривања Европеизације. Ови пројекти инструментализују наслеђе у циљу прихватања различитости и мултикултурализма. Разумевање позиције Европских путева културе у оквиру процеса европеизације је нарочито значајно у погледу алтернативних процеса европске интеграције, посебно у случају југоисточне Европе, јер „култура, изражена кроз наслеђе, може да се користи као инструмент да се одбране алтернативне концепције процеса интеграције.“ Тако је Европска унија користила наслеђе за успостављање легитимитета на пољу културе, с' обзиром да се „*сви политички системи, а посебно демократски, легитимишу на пољу културе*“.²³² Иницијална потреба Савета Европе, оличена у програму *Путеви културе*, која се тиче неопходности подизања свести о заједничком културном наслеђу Европе, на размени људи, идеја, на међу- религијском дијалогу, заштити мањина и заштити природног амбијента како би се консолидовала културна сарадња као основ боље демократске сигурности, данас је још јача како би се омогућио успех у интеграцији нових држава чланица.²³³ Као што је наглашено у одлуци Европског парламента и Савета о покретању програма Култура 2000, култура „*има важну суштинску важност за све људе у Европи, битан је елемент европских интеграција и доприноси афирмацији и виталности европског модела друштва и утицају Заједнице на међународну сцену*“ и „*истовремено је економски фактор и фактор социјалне интеграције и држављанства; из тог разлога, има важну улогу у задовољавању нових изазова са којима се суочава заједница, као што су глобализација, информационо друштво, социјална кохезија и стварање запослења*.“²³⁴

²³¹ *Europeanisation and cultural policy* in: Roel During, *Cultural heritage discourses and Europeanisation. Discursive embedding of cultural heritage in Europe of the Regions*, Thesis Submitted in fulfillment of the requirements for the degree of doctor at Wageningen University, 2010., стр. 8-10.

²³² Chris Shore, *The cultural policies of the European Union and cultural diversity*, in: Tonny Bennet, *Differing diversities, Transversal Study on the Theme of Cultural Policy and Cultural Diversity*, p. 107. Са позивањем на: Habermas, Jurgen, 1992, *Citizenship and national identity: some reflections on the future of Europe*, *Praxis International*, Vol. 12, No. 1, стр. 1-19.

²³³ The Cultural Routes Programme of the Council of Europe, http://www.seecorridors.eu/filebank/file_73.pdf (посећено: април 2017.)

²³⁴ Decision No 508/2000/EC of the European Parliament and of the Council of 14 February 2000 establishing the Culture 2000 programme, *Official Journal L 063*, 10/03/2000 P. 0001 – 0009, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000D0508:EN:HTML> (посећено: април 2017.)

Неке од иницијатива ЕУ везане за културно наслеђе: *Дани европског наслеђа (European Heritage Days)*, *Ознака европског наслеђа (European Heritage Label)* и *Путеви културе Савета Европе* или *Европски путеви културе (Cultural Routes of the Council of Europe, European Cultural Routes)*. Културно наслеђе које се традиционално перципира као национално, овим ставља под финансијско, административно и симболично окриље Европске уније.²³⁵

Програм „Путеви културе Савета Европе“ покренут је пошто је идентификован и реализовани ходочаснички путеви ка Сантјаго де Компостела, 23 октобра 1987, са циљем да се омогући настанак појаву правога „европског културног идентитета,“ и проширио се изван почетне теме средњовековних ходочасничких путева и обухвата разноврсне теме. Комитет министара Савета Европе, усвојио је 17 марта 1998, Резолуцију (98)4, чиме је формално инаугурисан програм „Путеви културе Савета Европе“ и прецизирао низ критеријума изабрани путеви треба да испуне, као што је сарадња између неколико држава чланица. Европски институт за путеве културе у Луксембургу оцењује предлоге, којима Савет Европе може да додели потврду „Пут културе Савета Европе“ или „Главни пут културе Савета Европе“. Резолуција (2007) 12 Комитета министара, усвојена је 10. октобра 2007, увела низ промена које се односе на подизање јавне свести, видљивости, као и туристичке и образовне потенцијале програма. Пошто су награђени путеви културе показали јасну пристрасност према западној Европи, у Парламентарној скупштини Савета Европе 5. маја 2009. представљен је предлог за препоруку „Координација програма Путеве културе Савета Европе и ознаке „Европско наслеђе“ Европске уније и подстицање њихове примене у источној Европи.“²³⁶

Европска унија је успоставила „Ознаку европског наслеђа“ у марту 2007, са циљем да „повећа атрактивности региона у питању и да подстакне културни идентитет

²³⁵ *Европеизација* се односи на културне и друштвене контексте процеса економске, правне и политичке интеграције, који су фокусирани на Европску унију. Једна од дефиниција *европеизације* је *реконструкција идентитета* и односи се на преобликовање идентитета у савременој Европи на начин који релативизује националне идентитете као стратегија самозаступање и апарат моћи, и има најшири утицај преко граница дисциплина. Видети: Robert Harmsen and Thomas M. Wilson, Introduction: Approaches to Europeanization, *Yearbook of European Studies*, 14, 2000, p. 13-26.

²³⁶ Council of Europe, *Parliamentary Assembly*, Motion for a recommendation presented by Mrs Durrieu and others, “Co-ordination of the Council of Europe’s Cultural Routes programme with the European Union’s “European Heritage” label and encouragement of their application in Eastern Europe”, Doc. 11901, 5 May 2009.

Европске уније“.²³⁷ Имајући у виду јасну сличност програма *Путеви културе* Савета Европе и ознаке *Европско наслеђе* Европске уније, који би могао бити извор конфузије за потенцијалне пројекте и ширу јавности, као и да смањи њихову симболичку снагу, Парламентарна скупштина Савета Европе је позвала на сарадњу између Комитета министара Савета Европе и ЕУ, како би успоставиле јединствени орган за процену пријава за ове ознаке и питала Комитет министара да „*подржи потпуно проширење програма Путеви културе на источну Европу и охрабри заштиту локалног наслеђа и развој туризма у овим регијама.*“²³⁸

1) Дани европског наслеђа

Дани европског наслеђа су настали на другој Европској конференцији Европских министара одговорних за архитектонско наслеђе, у Гранади, 3. октобра 1985, предлогом француског министра културе да се иницијатива *Дан отворених врата* (*La Journée Portes Ouvertes*), покренута у Француској 1984, прошири на европски ниво и интернационализује.²³⁹ Иницијатива *Дани европског наслеђа* „*сматра се суштинским инструментом за подстицање опипљивог доживљаја европске културе и историје, поред подизања опште свести о многим вредностима нашег заједничког наслеђа и континуираној потреби његове заштите.*“²⁴⁰ Европска комисија је финансијски допринела иницијативи Савета Европе *Дани Европског наслеђа* у периоду од 1994-1998.²⁴¹ Од 1999, Дани европског наслеђа су постали заједничка активност Савета Европе и Европске комисије, са трајним слоганом „*Европа, заједничко наслеђе*“ („*Europe, a common heritage*“), који носи поруку „*унапређења вредности европског културног и природног наслеђа уз поштовање његове културне разноликости.*“²⁴² Савет

²³⁷ Council of Europe, *Parliamentary Assembly*, Motion for a recommendation presented by Mrs Durrieu and others, “*Co-ordination of the Council of Europe's Cultural Routes programme with the European Union's "European Heritage" label and encouragement of their application in Eastern Europe*”, Doc. 11901, 5 May 2009, art. 6.

²³⁸ Исто.

²³⁹ Council of Europe, *History of the European Heritage Days*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/EHD/Historique_en.aspž; Council of Europe, *25 years of European Heritage*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/Heritage/EHD/publications/ID9378Brochure25%20ansJEP_en.pdf (посећено: април 2017.)

²⁴⁰ Council of Europe, *History of the European Heritage Days*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/EHD/Historique_en.aspž

²⁴¹ European Parliament, Answer given by Mr. Ojera on behalf on the Commission to the written question No. 3194/98 by Mr. Sisó Cruellas to the Commission on ‘European Heritage Days’ OJEC C 207, 21/07/1999, p. 36, <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:1999:207:SOM:EN:HTML> (посећено: април 2017.)

²⁴² Council of Europe, *The Future of the European Heritage Days*, DGIV/PAT/JEP(2010)13, 2.11.2010., 5. History and aims of the EHDs, p. 3,

Европе и Европска комисија подстичу избор транснационалних тема *Дана европског наслеђа*, као што су: специфични облици наслеђа, специфични периоди у историји и приступи друштва према наслеђу са циљем да се подигне свест и подстакне европска културна разноликост, подстакне већа толеранција, информишу власти о потреби заштите културног наслеђа од нових опасности и Европа позове да одговори на социјалне, политичке и економске изазове са којима се суочава.²⁴³ Секретаријат Савета Европе је заједно са Саветом Европе 2008. припремио нову стратегију са ради унапређења *Дана европске баштине* и јачања додате вредности европског елемента манифестација.²⁴⁴

Европеизација националних догађаја додељених иницијативи *Дани европског наслеђа*, постигнута је концептом „европске димензије“ манифестација, дефинисаног на састанку поводом ове теме у Стразбуру 2011. Концепт „европска димензија“ дефинише се као/дефинисан је у односу на карактеристике манифестација, као што су: сарадња на више нивоа, умрежавање и коришћење технологије, нагласак на културној разноликости, промовисање културне размене идеја, информација, роба и услуга и размена ресурса, активно учешће/ангажовање/сарадња између посетилаца и локалне заједнице, фокус на активности усмерене на људе, фокус на везе између наслеђа, историје и културе, визија културног наслеђа као ресурса, принципа одрживог развоја, пажња на укључивање младих у пројекат, везе између манифестације и унакрсном пограничној сарадњи између културних и/или образовних структура и културна сарадња као вредност.²⁴⁵

http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/Heritage/EHD/DGIV_PAT_JEP_2010_13_E_ReportontheFutureoftheEHD.pdf (посећено: април 2017.)

²⁴³ Council of Europe, Presentation of the European Heritage Days, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/EHD/Presentation_en.asp; European Commission, *European Heritage Days*, http://ec.europa.eu/culture/our-programmes-and-actions/heritage-days/european-heritage-days_en.htm (посећено: април 2017.)

²⁴⁴ Council of Europe, *The Future of the European Heritage Days*, DGIV/PAT/JEP(2010)13, 2.11.2010., 6. Secretariat, p. 4, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/Heritage/EHD/DGIV_PAT_JEP_2010_13_E_ReportontheFutureoftheEHD.pdf (посећено: април 2017.)

²⁴⁵ Council of Europe, *Meeting on the Theme of “The European Dimension of Heritage Days Events”, Strasbourg (France), 11-12 December 2011*, Report DGIV/PAT/JEP(2011)14, 15.01.2012, p. 12-13, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/ehd/2011/DGIV_PAT_JEP_2011_14_Report_MeetingED_11-12Dec2011_en.pdf (посећено: април 2017.)

2) Ознака европског наслеђа (*European Heritage Label*)

Концепт *Ознаке европског наслеђа (European Heritage Label)* настао је 2005, а званично је покренут без учешћа Европске уније и од стране неколико европских држава на међувладиној основи у 2006 у Гранади.²⁴⁶ Хронологију ове иницијативе до 2010. Европска Комисија је дала у додатним документима.²⁴⁷ Савет министара ЕУ је 2008. позвао Комисију да формулише „одговарајући предлог за креирање *Ознаке европског наслеђа ЕУ* и наводећи практичне процедуре за реализацију пројекта“, са циљем да се *Ознака европског наслеђа* као међувладина иницијатива трансформише у званичну акцију Европске уније.²⁴⁸ Званични одговор на ове закључке Савета из 2008, био је *Предлог за одлуку Европског парламента и Савета (The Proposal for a Decision of the European Parliament and of the Council)* у 2010, као што је објашњено у његовом Експланаторном меморандуму.²⁴⁹ Такође 2010, Европска комисија је извршила процену утицаја који су показали да ће учешће Европске уније донети јасну додатну вредност *Ознаци европског наслеђа*, засновану на симболичкој вредности знаменитог места за европске интеграције и на основу комплементарности у односу на друге иницијативе у области културног наслеђа, као што су УНЕСКО-ва Листа светског наслеђа (*UNESCO World Heritage List*)²⁵⁰ и Репрезентативна листа нематеријалног културног наслеђа за човечанство (*Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity*)²⁵¹, као и Европски путеви културе Савета Европе (*European Cultural Routes*),²⁵² што би помогло да иницијатива оствари стварни утицај.²⁵³

²⁴⁶ European Commission, *European Heritage Label*, http://ec.europa.eu/culture/our-programmes-and-actions/doc2519_en.htm (посећено: април 2017.)

²⁴⁷ European Commission, *Support services to assist in the preparation of the Impact Assessment and Ex-ante Evaluation of the European Heritage Label: Technical Annexes*, Annex One: The Evolution of the European Heritage Label – A Timeline, http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/evalreports/culture/2010/labelannex_en.pdf (посећено: април 2017.)

²⁴⁸ Council of European Union, *Council conclusions on the creation of a European heritage label by the European Union* (2008/C 319/04), 13.12.2008, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:319:0011:0012:EN:PDF> (посећено: април 2017.)

²⁴⁹ European Commission, *Proposal for a decision of the European Parliament and of the Council establishing a European Union action for the European Heritage Label*, COM(2010) 76 final. 2010/0044 (COD). C7-0071/10., Brussels, 9.3.2010, [http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/com/com_com\(2010\)0076_/com_com\(2010\)0076_en.pdf](http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/com/com_com(2010)0076_/com_com(2010)0076_en.pdf) (посећено: април 2017.)

²⁵⁰ UNESCO, *World Heritage List*, <http://whc.unesco.org/en/list/> (посећено: април 2017.)

²⁵¹ UNESCO, *Lists of intangible cultural heritage and Register of best safeguarding practices*, <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00011> (посећено: април 2017.)

²⁵² Council of Europe, *Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes*, <http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/>

²⁵³ European Commission, *Impact Assessment Accompanying document to the Proposal for a Decision of the European Parliament and the Council establishing a European Union action for the European Heritage Label*

Европски парламент и Савет Европе су у Стразбуру 2011, донели одлуку којом се успоставља акција Европске уније за *Ознаку европског наслеђа* (*Decision of the European Parliament and of the Council of Europe establishing a European Union action for the European Heritage Label*), којом се уводе критеријуми за ознаку које ће добровољно примењивати све државе чланице које учествују. Циљ иницијативе *Ознака светског наслеђа* је да ојача осећај Европљана да припадају Европској унији, која се заснива на заједничким елементима историје и наслеђа, путем најважнијих знаменитих места која су играла кључну улогу у историји и изградњи Европске уније. *Ознака* је успостављена имајући у виду Споразум о функционисању Европске уније (*Treaty on the Functioning of the European Union, TFEU*)²⁵⁴ који утврђује држављанство Европске уније као важан елемент у очувању и јачању процеса европских интеграција, а његови циљеви су у потпуности у складу са циљевима наведеним се у комуникацији Комисије под називом *Европска агенда за културу у глобализованом свету* (*European agenda for culture in a globalizing world*), која укључује промоцију културне разноликости и интеркултурног дијалога, као и културе као катализатора креативности.²⁵⁵

Ова иницијатива се не преклапа са другим иницијативама на пољу културног наслеђа (*УНЕСКО-ва Листа светско наслеђа*, *Путеви културе Савета Европе* или *Награда Европске уније за културно наслеђе – Европа Ностра*), јер фокус није на очувању, које би требало да буде загарантовано постојећим режимима заштите, већ на промовисању европске димензије знаменитих места на основу њиховој европској димензији и образовном и туристичком потенцијалу.²⁵⁶ У поређењу са УНЕСКО-вом *Листом светског наслеђа* и *Европским путевима културе* Савета Европе, додата вредност *Ознаке европског наслеђа* је следећа:

SEC(2010) 197, Brussels, 9.3.2010,
http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/evalreports/culture/2010/heritage_en.pdf (носећено: април 2017.)

²⁵⁴ Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union, 2008 O.J. C 115/47, [hereinafter TFEU].

²⁵⁵ Decision No 1194/2011/EU of the European Parliament and the Council of 16 November 2011 establishing a European Union action for the European Heritage Label, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32011D1194:EN:NOT> (носећено: април 2017.)

²⁵⁶ European Commission, What is the heritage label?, http://ec.europa.eu/culture/our-programmes-and-actions/label/what-is-the-heritage-label_en.htm (носећено: април 2017.)

„Прво, иницијатива ће се заснивати на европском нарративу ових знаменитих места и њихове симболике за Европу, пре него на естетици. Друго, фокус неће бити на заштити, већ на промоцији знаменитих места и њихове доступности, што укључује пружање ваљана појашњења о европском значају сајтова и организовање едукативних активности, са посебним освртом на младе. Треће, нагласак ће бити на промовисању умрежавања означених знаменитих места, како би се размењивала најбоља искуства и покренули заједнички пројекти.“²⁵⁷

3) Путеви културе Савета Европе

Европски институт за путеве културе, основан у Луксембургу 1998, на основу политичког споразума потписаног између Савета Европе и Великог војводства Луксембурга, је непрофитна асоцијација и техничка агенција, надлежна да осигура континуитет и развој програма *Путеви културе Савета Европе*. Два главна регулациона тела Института су Савет Европе, који одређује његове главне задатке, и Велико војводство Луксембурга, које смешта Институт и финансијски му доприноси и такође му поверава специфичне задатке.²⁵⁸

Програм **Културни коридори југоисточне Европе**²⁵⁹, који спроводи Асоцијација за културни туризам (*Association for Cultural Tourism*) у сарадњи са Европским институтом за путеве културе (*European Institute of Cultural Routes*) и владом Луксембурга, чини део макро-регионалног пројекта за Југоисточну Европу који промовишу Савет Европе, Европска Комисија УНЕСКО, ИКОМОС и Британски Савет, настојећи да подстакне интеркултурни дијалог и побољша активности везане за светско и нематеријално наслеђе у региону, првенствено кроз промовисање девет путева културе.²⁶⁰

²⁵⁷ European Commission, *Proposal for a decision of the European Parliament and of the Council establishing a European Union action for the European Heritage Label*, COM(2010) 76 final. 2010/0044 (COD). C7-0071/10., Brussels, 9.3.2010, [http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/com/com_com\(2010\)0076_/com_com\(2010\)0076_en.pdf](http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/com/com_com(2010)0076_/com_com(2010)0076_en.pdf) (посећено: април 2017.)

²⁵⁸ The European Institute of Cultural Routes, *Who we are?*, http://www.culture-routes.lu/php/fo_index.php?lng=en&dest=bd_pa_det&unv=qs (посећено: април 2017.)

²⁵⁹ *Cultural Corridors of Southeast Europe*, www.seecorridors.eu (посећено: април 2017.)

²⁶⁰ *The Study on European Cultural Routes Impact on SMEs Innovation and Competitiveness-Building new capacities for a competitive and sustainable tourism in Europe, Competitiveness and Innovation Framework Programme (CIP)*, European Parliament, Brussels, 2011, стр. 242.

- **Дунавски пут**, речни културни коридор дуж Дунава, који се заснива на мишљење Комитета региона (*Committee of the Regions*) о Стратегији дунавског региона (*Danube Region Strategy, 2011/C 166/05*)²⁶¹ где се предлаже стварање дунавског макро-региона и "наглашава да јединствена природна, културна и етничка разноликост у оквиру Дунавског региона треба да се очува кроз културне пројекте и учини доступном и опипљивом путем концепата одрживог туризма" (тачка 43), међутим нема речи о Дунаву као путу културе.²⁶²
- **Дијагонални пут**, који је још од времена Римског царства представљао најзначајнију везу истока и запада, од Европе ка Азији, до данас, пролази кроз Југоисточну Европу, где је носио различите називе: *Via Diagonalis*, *Via Militaris*, *Цариградски друм*, *Via de Ragusi* или *Via Ragusina* у региону Хрватске, Босне и Херцеговине, Босне и Херцеговине и Србије.²⁶³

Сл. 9. – Дијагонални и Дунавски пут (Извор: www.seecorridors.eu)

- **Источни трансбалкански пут** прелази Југоисточну Европу у правцу север-југ, пролазећи кроз Румунију, Бугарску и Грчку, и повезује Балтичко море са Егејским и Јадранским морем. *Источни трансбалкански пут* повезује манастирске центре Југоисточне Европе, почевши од верске области са црквама у Молдавији и дрвеним црквама у Марамушу у Румунији, до Свете горе у Великом Трнову и Светој гори у Родопима.²⁶⁴

²⁶¹ Исто.

²⁶² Cultural Corridors of Southeast Europe, *Danube Road*, http://www.seecorridors.eu/?w_p=23&w_l=2&w_c=5

²⁶³ Cultural Corridors of Southeast Europe, *Diagonal Road*, http://www.seecorridors.eu/?w_p=23&w_l=2&w_c=3 (посећено: април 2017.)

²⁶⁴ Cultural Corridors of Southeast Europe, *The Eastern Trans-Balkan Road*, http://www.seecorridors.eu/?w_p=23&w_l=2&w_c=7 (посећено: април 2017.)

- **Пут Софија-Охрид** је пут културе који пролази кроз Бугарску и Македонију и повезује манастирске агломерације око ова два историјска града и културно-верске области Метохије, од којих су неки уписани на Листу светског наслеђа: црква Бојана у Бугарској, Стари Рас са Споћанима и манастир Дечани у Србији и цркве у Охриду у Македонији.²⁶⁵

- **Јадрански пут** (*Via Adriatica*) се простире читавим западним приморјем од Јонског и Јадранског мора и пролази кроз Словенију, Хрватску, Босну и Херцеговину, Црну Гору, Албанију и Грчку, обухватајући велики број историјских градова уписаних на УНЕСКО-ву *Листу светског наслеђа*: Пореч, Шибеник, Трогир, Сплит, Дубровник (Хрватска), Котор (Црна Гора) и Ђирокастра (Албанија).²⁶⁶

- **Анатолски пут** (*Via Anatolia*) је пут културе који се шири дуж три мора, Мраморно, Егејско и Средоземно море, и сусреће се са другим путевима културе попут Пута свиле, Пута маслиновог дрвета, као и Игњатијев, Црноморски и Дијагонални пут који се укрштају у Истамбулу.²⁶⁷

- **Игњатијев пут** (*Via Egnatia, Ἐγνατία Ὀδός*) је антички римски пут (стога назван по римском намеснику Гнају Игњатију) који је повезивао Рим и Константинопољ, и остао је један од најзначајнијих путева Византијског царства са значајном улогу у ширењу православног хришћанства и монаштва у Југоисточној Европи, а касније у ширењу ислама на Балкан. Такође је служио као ходочаснички пут ка Јерусалиму, и повезан је са *Француским путем, Путем кастиљанског језика* и *Сефардским путем*.²⁶⁸

- **Црноморски пут** (*Via Pontica, Черноморски път*) је пут културе који се простире дуж западних и јужних обала Црног мора, од делте Дунава до подножја Кавказа, и пролази кроз Румунију, Бугарску и Турску.²⁶⁹

²⁶⁵ Cultural Corridors of Southeast Europe, *The Sofia-Ohrid Road*, <http://www.seecorridors.eu> (посећено: април 2017.)

²⁶⁶ Cultural Corridors of Southeast Europe, *Via Adriatica*, <http://www.seecorridors.eu> (посећено: април 2017.)

²⁶⁷ Cultural Corridors of Southeast Europe, *Via Anatolia*, <http://www.seecorridors.eu> (посећено: април 2017.)

²⁶⁸ Cultural Corridors of Southeast Europe, *Via Egnatia*, <http://www.seecorridors.eu> (посећено: април 2017.)

²⁶⁹ Cultural Corridors of Southeast Europe, *Via Pontica*, <http://www.seecorridors.eu> (посећено: април 2017.)

- **Западни трансбалкански пут** (*The Western Trans-Balkan Road*) пролази кроз југоисточну Европу и правцу север-југ, повезујући западну и централну Европу са Егејским и Средоземним морем, непрекидно прелазећи преко *Дунавског пута, Дијагоналног пута, Пута Софија-Охрид и Игњатијевог пута.*²⁷⁰

Остале значајне иницијативе које финансирају програми Европске комисије обухватају: Европски пут сецесије (*Art Nouveau European Route*), Пут ћилибара (*Amber Road*), *Пут културе и туризма Балтичких тврђава (Baltic Fortress Culture and Tourism Route)*, *Европски пут готике од опеке (European Route of Brick Gothic)*, *Европски пут историјских позоришта (European Route of Historic Theatres)*, *Европски пут индустријског наслеђа (European Route of Industrial Heritage)*, *Царски Пут Чарлса Петог (Imperial Route of Charles V)*, *Медитерански пут маслиновог дрвета (Mediterranean Route of the Olive Tree)* и неколико пројеката *Римских путева*, попут пројекта РОМИТ (*the ROMIT project*), као и *Пут утврђења у Шпанији и Португалији (Route of Fortifications).*²⁷¹

3.0. Квалификациони фактори за сертификацију путева културе у оквиру програма Путеви културе СЕ

Еволуција идеје о културном наслеђу није се јавила само као последица развоја наука о конзервацији културног наслеђа, већ и растућег значаја заједничких вредности које наслеђе има за друштво. Током еволуције културног добра, заштита културног наслеђа добија просторну димензију, ширећи се од појединачног комплекса до просторног контекста који више није само географски, већ дубоко дискурзиван. Окосница програма Путеви културе Савета Европе је одређена тема која, да би се квалификовала за програм, мора да испуни низ критеријума наведених у Правилима за спровођење Програма у оквиру резолуција о путевима културе Савета Европе. Да би се једна тема могла сматрати прихватљивом у контексту овог програма, она мора да

²⁷⁰ Cultural Corridors of Southeast Europe, *The Western Trans-Balkan Road*, http://www.seccorridors.eu/?w_p=23&w_l=2&w_c=6 (посећено: април 2017.)

²⁷¹ Преглед путева културе које финансира Европска Унија представљен је у: *Cultural European Routes financed by the European Union*, у: Council of Europe, *The Study on European Cultural Routes Impact on SMEs Innovation and Competitiveness*, Brussels, стр. 242-244.

задовољи Листу критеријума прихватљивости који су од 1998. године дефинисани на следећи начин:²⁷²

1. Тема представља европске вредности и да буде заједничка за неколико земаља Европе;
2. Тему истражују и разрађују неколико група стручњака за различите научне дисциплине, из различитих крајева Европе, како би се могло гарантовати да за активности и пројекте који је илуструју постоји консензус;
3. Тема илуструје европско сећање, историју и наслеђе, тиче се бар једне од трију тема датих у општем концептуалном оквиру програма (народи, миграције, велики цивилизацијски токови) и доприноси тумачењу разноликости данашње Европе;
4. Тема је погодна за културне и образовне програме размене, намењене младим људима, те да, самим тим, буде у складу са идејама и напорима Савета Европе на том плану;
5. Тема омогућава развијање различитих иницијатива и пројеката који могу да служе као узор и који нуде нов приступ проблемима на плану културног туризма и одрживог културног развоја;
6. Тема омогућава реализацију дугорочних, мултилатералних пројеката сарадње у различитим областима деловања (в. листу приоритетних области деловања у делу II) успостављањем мултидисциплинарних мрежа смештених у неколико чланица Савета Европе (види листу критеријума за мреже у делу III).

Уколико су путеви културе организовани око пан-европске теме припадају категорији *Главни Пут културе Савета Европе*. Категорији *Пут културе Савета Европе* припадају путеви који су организовани су око теме која има ограничен европски утицај како историјски, тако и географски. Уколико се путеви културе односе на једну

²⁷² Резолуција (98) 4 о путевима културе СЕ (Видети: *Међународна акта о путевима културе*)

од тема (пан-)европских путева, одговарајућа категорија носи назив *У оквиру Путева културе Савета Европе*, на начин да ове речи претходе називу активности.

Почевши од 2007, Савет Европе је увео још један критеријум за избор теме који се односи на туризам: „тема је подесна за развој туристичких производа у сарадњи са туристичким агенцијама и оператерима, намењених различитим групама јавности, укључујући и школске групе.“²⁷³

4.0 Заштита и презентација средњовековног сакралног наслеђа у оквиру карактеристичних примера *путева културе* Савета Европе

4.1. Уводне напомене

Као специфична тема концепта *путеви културе* може се издвојити тема *Путеви монашког утицаја* програма *Путеви културе* Савета Европе, чији репрезентативни примери могу послужити за дефинисање елемената и смерница за адекватну примену овог концепта и теме на различите облике културног наслеђа које је настало под монашким утицајем. *Путеви монашког утицаја* је једна од две теме које је Савет Европе изабрао за потребе методолошког истраживања како би се решило основно питање о најбољим начинима за организовање пута културе и истицање свих његових аспеката.

Монашки редови Европе, који су током значајног периода од средњег века на даље, производили материјално и нематеријално наслеђе и доприносили верском, економском и културном развоју Европе, са посебним нагласком на *цистерцијански* монашки ред, инспирисали су тему *Путеви културе монашког утицаја* у оквиру програма *Путеви културе* Савета Европе. Тема је покренута 1990. године, кад је на захтев Француске, током прославе девете стогодишњице рођења Бернарда де Клервоа, у Савету Европе изабран *Пут цистерцијанаца*.²⁷⁴ Након што је 1992. тема *цистерцијанаца* је проширена на тему монашког утицаја, циљеви и задаци пута су осим пописа културног наслеђа цистерцијанских манастира у Европи, обухватили поновно

²⁷³ Резолуција *CM/Res(2007)12 о путевима културе СЕ* (Видети: *Међународна акта о путевима културе*)

²⁷⁴ The European Institute of Cultural Routes, *The monastic influence*, http://www.culture-routes.lu/php/fo_index.php?lng=en&dest=bd_pa_det&rub=42 (носећено: април 2017.)

откривање историјског и савременог значаја верског наслеђа хришћанског света у целини, успостављање међу-религијског дијалога, боље разумевање монашких редова и видљивих трагова њиховог деловања и едукација младих о историји и утицају монаштва на европску културу и идентитет.²⁷⁵ Тема *путева монашког утицаја* значајна је за разумевање савремене Европе, подстицање другачијих приступа заштити, коришћењу и истраживању наслеђа, са акцентом на његову савремену друштвену функцију.²⁷⁶ *Путеве културе монашког утицаја* треба разматрати у контексту тежње Савета Европе поновним откривењем културног наслеђа, као основних вредности које чине Европу и јединих могућих средстава за промоцију културне кохезије.²⁷⁷ Тема „монашког утицаја“ је одабрана из разлога што омогућава да се истраже европске разлике и сличности кроз различите облике наслеђа (споменици, објекти уметности, списи, музика), производи мноштво под-тема за активности у региону, градовима и земљама и коначно, због тога што је ова тема интригантна за савремени свет.²⁷⁸ Тема је методолошки је испитивана кроз три одвојена паралелна процеса који су се односили на успостављање научне основе, подизање свести доносилаца одлука и разматрање конкретних активности, те је најпре група експерата дефинисала садржај теме на основу прелиминарног извештаја Секретаријата, а затим је разматран концепт *пута културе*, улогу Савета Европе и експерата, адекватност теме и аспект културног туризма, и на крају су дате смернице за будући рад у виду општих препорука и предлога за недостајуће активности и пилот иницијативе.²⁷⁹ Методолошко истраживање теме *монашког утицаја* омогућило је да се цео програм *Путева културе* преобликује у кохерентан поступак, где су односне улоге Савета Европе и њених партнера, окупљених у оперативним мрежама, врло јасно успостављене.²⁸⁰

²⁷⁵ The European Institute of Cultural Routes, *The monastic influence*, http://www.culture-routes.lu/php/fo_index.php?lng=en&dest=bd_pa_det&rub=42 (посећено: април, 2017)

²⁷⁶ Newsletter of the Cultural Routes programme of the Council of Europe, N° 2 January 1994, http://www.culture-routes.lu/php/fo_index.php?lng=en&dest=bd_ar_det&id=00000088 (посећено: април, 2017.)

²⁷⁷ Father Bernad Ardua, A cultural route witness of the heritage and the monastic influence, *European cultural routes*, стр .29-32, Secretary of the Pontifical Council of Culture, Vatican City, у: Mario D'Angelo, *Cultural Policies in Europe: local issues*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2001.

²⁷⁸ Newsletter of the Cultural Routes programme of the Council of Europe, N° 1 May 1993, http://www.culture-routes.lu/php/fo_index.php?lng=en&dest=bd_ar_det&id=00000075 (посећено: април, 2017.)

²⁷⁹ Исто.

²⁸⁰ Newsletter of the Cultural Routes programme of the Council of Europe, N° 2 January 1994, http://www.culture-routes.lu/php/fo_index.php?lng=en&dest=bd_ar_det&id=00000088 (посећено: април, 2017.)

4.2. Пут Клинијских знаменитих места

Клинијски ред је настао из монашких реформи које су започете у Клинију (*Cluny*), независној бенедиктинској опатији, коју је око 909. године основао војвода Виљем III од Аквитаније и убрзо проширио у заједницу зависних манастира захваљујући духовном утицају и литургији Клинија као и уверењу да се путем монаштва долази до спасења.²⁸¹ Проучавање клинијске уметности у оквиру романике датира још од почетка 20. века.²⁸² Карактеристичне основе засноване на Клинију и богата декорација цркава могу се сматрати евидентним карактеристикама Клинијске архитектуре.²⁸³ Са друге стране, дискутабилно је говорити о хомогености код клинијски манастира.²⁸⁴ Ред се из опатије Клини проширио западном Европом у 10. веку, и обухватао око 1500²⁸⁵ знаменитости у Француској, Италији, Немачкој, Швајцарској, Шпанији, Португалији, Уједињеном краљевству и Белгији.²⁸⁶ Пут културе *Клинијске знаменитости у Европи* програма *Путеви културе* Савета Европе данас обухвата шест западноевропских земаља (Француску, Немачку, Италију, Шпанију, Швајцарску и Уједињено краљевство), а експанзија клинијског реда се огледала и у изградњи највеће средњовековне манастирске цркве у Европи, Велике цркве (*Maior Ecclesia*).²⁸⁷

*Федерација клинијских места (Fédération Européenne des Sites Clunisiens)*²⁸⁸ основана је 1994, а десет година касније ова организација је представила предлог за *пут културе*, а у наредне две године званично је потврђена за „*Главни пут културе Савета Европе*“. *Федерација* делује са циљем да повеже клинијска знаменитих места и развој њиховог наслеђа, промовише иницијативе за едукативне и културне активности и подстиче туризам, под покровитељством научног комитета истраживача, археолога и

²⁸¹ William M. Johnson, *Encyclopedia of Monasticism*, Routledge, 2013, стр. 310-311.

²⁸² Eugène Lefèvre-Pontalis, „Essai sur quelques particularités des églises romanes bénédictines“, Congrès d'histoire et d'archéologie Millénaire de Cluny, Cluny, 10-12 septembre 1910, Académie de Mâcon, Mâcon, 1910, Bd. 1, стр. 220-230

²⁸³ Joan Evans, *The Romanesque Architecture of the Order of Cluny*, Cambridge University Press, 1938 (поново одштампано издање: New York: AMS Press, 1971; Farnborough, Hampshire: Gregg, 1972), стр. 1.

²⁸⁴ Marcel Aubert, *L'architecture cistercienne en France*, Paris, Vanoest, 1947.

²⁸⁵ Број клинијских знаменитости варира на више места. На интернет презентацији Европског института за путеве културе набројано је 1400 знаменитости.

²⁸⁶ European Commission, *Cluniac sites in Europe*, http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/tourism/cultural-routes/cluny-2012/index_en.htm (посећено: април, 2017.)

²⁸⁷ Council of Europe, *Cluniac sites in Europe*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/cluny_en.asp (посећено: април, 2017.)

²⁸⁸ Fédération Européenne des Sites Clunisiens, <http://www.sitesclunisiens.org/> (посећено: април, 2017.)

историчара који идентификује широко распрострањена и разноврсна клинијска знаменита места, дефинисана у статуту *Федерације* као „места са групом грађевина која сведоче о вези (фамилијарној, духовној или правној) са Клинијем у неком тренутку своје историје.“ Као резултат културног туризма на знаменитим местима на координиран начин, заснован на научним принципима уз правилну интерпретацију знаменитих места у контексту европске историје, *Федерација* је основала осам транс-националних и транс-регионалних путева заснованих на историјским периодима и знаменитим личностима европског значаја, уз примену принципа и вредности наведених у повељама, конвенцијама и препорукама Савета Европе и са посебним обзиром у приступима према верском наслеђу:

Пут I: *Колевка клинијске ере.* Региони: Бургундија (*Saône&Loire*), Рона-Алпи (*Loire, Rhône*) Земља: Француска. Знаменита личност: Хуго од Семура (*saint-Hugues*), шести опат Клинија (1049-1109).

Пут II: *Плодна клинијска земља између Бургундије и Царства.* Региони: Франш-Конте (*Jura*), Рона-Алпи (*Ain*), кантони Берн (*Bern*), Нешател (*Neuchâtel*) и Во (*Vaud*). Земље: Француска, Швајцарска.

Пут III: *На путу св. Мајола, арбитра краљева.* Региони: Рона-Алпи (*Rhône, Drôme, Ardèche, Gard, Alpes-de-Haute-Provence*). Земља: Француска. Знаменита личност: Четврти опат Клинија, Мајол (948-994).

Пут IV: *Клинијски процват у Ломбардији.* Регион: Ломбардија. Земља: Италија. Пут клинијаца ка Риму и букет манастира.

Пут V: *Стопама св. Урлиха.* Регион: Баден-Виртемберг. Земља: Немачка. Знаменита личност: Урлих (1029- 1093), одлучујућа активност за клинијски утицај ван Рајнске области.

Пут VI: *Клинијска Оверња – Одилон од Меркура.* Регион: Оверња (*Allier, Puy-de-Dôme, Haute-Loire, Cantal*). Земља: Француска. Пореклом из Оверње (у близини Лавут-Шилак, где ће основати велики манастир), пети опат Клинија, Одлон (994-1049) појачао је духовни утицај у Европи.

Пут VII: *Клини, у правцу св. Јакова од Компостеле.* Региони: Аквитанија (*Lot&Garonne*), Лимузен (*Corrèze*), Средишњи Пиринеји (*Lot, Tarn&Garonne*), Поату-Шарант (*Charente*), независна покрајина Арагон. Земље: Француска, Шпанија.

Пут VIII: Ширење Клинија у северозападној Европи. Региони: Бургундија (*Nièvre, Yonne*), Центар (*Cher, Indre*), Париски регион, Шропшир. Земље: Енглеска, Француска.²⁸⁹

Од свог оснивања, *Федерација* промовише наслеђе клинијског монашког реда широј јавности на више начина:

- постављањем панела на улазним тачкама локалитета који указују на чланство у федерацији;
- постављањем плоче са препознатљивим знаком федерације, розетом, у близини или на клинијским објектима;
- путем интернет сајта са страницама посвећеним сваком знаменитом месту и линковима који повезују сва знаменита места и друга питања везана за федерацију;
- публикавањем званичног водича Федерације клинијских места, која представља историјске, културне и туристичке аспекте сваког знаменитог места;
- публикавањем званичног листа „Клинијска писма“ који извештава о животу федерације и повезује знаменита места и њихове активности, ова публикација је двогодишња, са посебним издањима за одређене активности које организују знаменита места;
- одржавањем годишњег састанка и културног састанка на јесен у сваком знаменитом месту;
- објављивањем летка презентује Федерацију и њене циљеве на неколико језика: француски, енглески и италијански;
- педагошким активностима намењених младим људима;
- објављивањем два месечна часописа посвећена Клинију и клинијским знаменитим местима;
- продавницу сувенира;
- постављањем изложби.²⁹⁰

²⁸⁹ European Institute of Cultural Routes, *The Network of Cluniac Sites*, http://www.culture-routes.lu/php/fo_index.php?lng=en&dest=bd_pa_det&id=00000165 (посећено: април, 2017.)

²⁹⁰ Michel Gaudard, *The Federation of Clunisian Sites, a European Network... why? for whom? how?*, European Summer University, 2004.

Федерација је објавила прву штампану публикацију великих размера о клинијским знаменитим местима, која је омогућила широј јавности да се упозна са спровођењем ове мреже, као и феноменом који покрива. Напори Федерације током више од 10 година, имао је за циљ да се идентификују наслеђе, да му се посвети универзитетско истраживање, али и да се повећа његова вредност кроз културне, педагошке и туристичке активности. Потврда „Главни пут културе Савета Европе“ за Федерацију клинијских знаменитих места званично је представљена 16. јуна 2006. у Клинију, а том приликом су најављене полисе које ће спојити Центар за француске националне споменике (*МОМУМ*) и истраживачки центар за нове технологије и наслеђа (*ЕНСАМ*), и представљена је прва брошура о путевима клинијских знаменитих места у Бургундији (4 француска знаменита места и 9 швајцарских знаменитих места), као и информативно писмо преведено на италијански и немачки.²⁹¹

²⁹¹ *Federation of Clunisian Sites*, <http://www.sitesclunisiens.org/> (посећено: април, 2017.)

4.3. Европски пут цистерцијанских опатија

Цистерцијанци заузимају посебно место међу монашким редовима, захваљујући брзини свог развоја и броју опатија, као и уметничком доприносу, затим угледу својих појединих припадника и најзад, јасноћи и квалитету својих одредби.²⁹² У жељи да живе „строже и савршеније према Правилу највише благословеног Бенедикта, које се једино невољно и немарно следило у манастиру“, монах Роберт Модемски (*Robert de Molesme*) основао је манастир Сито (*Cîteaux*).²⁹³ Сито је основан 21. марта 1098, на дан прославе св. Бенедикта.²⁹⁴ Називи Нови манастир (*Novum Monasterium*) и Цистерцијум (*Cistercium*) користе се за опатију Сито до 1119. године.²⁹⁵ Најраније референце о цистерцијанцима као групи налазе се у повељама из средине 12. века, међутим, анализа рукописа повезаних са цистерцијанским редом у јужној Француској и другде, закључује се о настанку цистерцијанског реда 1160-их година, као реакцији на наставак доминације манастира Клевро (*Clairvaux*), после смрти Бернара од Клевроа (*Bernard de Clairvaux*) 1153.²⁹⁶ Услед велике популарности опатије Клевро, укупан број опатија у бургундијској конгрегацији остао је низак све до 1130-их година.²⁹⁷ Углед Бернара од Клевроа, као и његови текстови, путовања и политичке активности, допринели су цистерцијанској експанзији у периоду између 1130 и 1150.²⁹⁸ Мрежа цистерцијанских манастира, са карактеристичном односом „мајке“ и „кћерки“ опатија, уређивали су законски текстови цистерцијанаца.²⁹⁹ Цистерцијански ред је постао један од

²⁹² Жак Дибоа, *Монашки редови*, Париз, 1985, стр. 51.

²⁹³ *Chapter I: Twelfth-Century Narratives and Cistercian Mythology*, у: Constance Hoffman Berman, *Cistercian Evolution, The Invention of a Religious Order in the Twelfth-Century Europe*, University of Pennsylvania Press, 2000, стр. 12.

²⁹⁴ James France, “The Cistercian Community”, *The Cambridge Companion to the Cistercian Order*, Cambridge University Press, 2012, стр. 80.

²⁹⁵ J. Marilier, *Chartes et documents concernant l’abbaye de Cîteaux : 1098-1182*, Rome, 1961, стр. 24-26. Цитирано према: Alessia Trivellone, *La Bible d’Étienne Harding et les origines de Cîteaux: perspectives de recherche*, *Bulletin du centre d’études médiévales d’Auxerre - BUCEMA* 13, 2009, стр. 303-319.

²⁹⁶ *Chapter II: Charters, „Primitive Documents“ and Papal Confirmations*, у: Constance Hoffman Berman, *Cistercian Evolution*, стр. 46. Само-перцепција и ширење цистерцијанског реда, разматрани су и у: *Chapter II: ‘In mountain valleys and planins’: the Spread of the Cistercian Order*, у: Janet Burton, Julie Kerr, *The Cistercians in the Middle Ages*, Woodbridge, Boydell and Brewer, 2011, стр. 21-55.

²⁹⁷ *Chapter III: From Cîteaux to the Invention of a Cistercian Order*, у: Constance Hoffman Berman, *Cistercian Evolution*, стр. 100.

²⁹⁸ Peter King, “Cistercian order 1200-1600”, *The Cambridge Companion to the Cistercian Order*, Cambridge University Press, 2012, стр. 30-31.

²⁹⁹ Waddell, Chrysogonus, ed. *Narrative and Legislative Texts from Early Cîteaux: Latin Text in Dual Edition with English Translation and Notes*. Series: Studia et Documenta vol. 9. Cîteaux: Comentarii Cistercienses, 1999; Waddell, Chrysogonus, ed. *Cistercian Lay Brothers: Twelfth-century Usages with Related Texts*. Series: Studia et Documenta volume 10, Cîteaux: Comentarii Cistercienses, 2000; Waddell, Chrysogonus, ed. *Twelfth-*

најмоћнијих духовних, културних и економских снага у средњовековној Европи, па се цистерцијанци могу сматрати пионирима *европског идеала*.³⁰⁰ Савремено интересовање за цистерцијански ред не јењава, о чему, осим обимне литературе, сведоче публикације цистерцијанских опатија³⁰¹ и цистерцијанске студије универзитетских центара.³⁰² Цистерцијанска архитектура, уметност и естетика³⁰³ представљају посебно поље научног интересовања, а цистерцијанске мреже и путеви културе временом добијају све значајнију улогу.³⁰⁴

Цистерцијанска архитектура је архитектонски стил повезан са црквама, манастирима и опатијама цистерцијанског реда. Цистерцијанска архитектура је архитектонски стил цистерцијанских монаха из 12. века и представља просторно отелотворење *Правила св. Бенедикта*.³⁰⁵ Сматрајући архитектура несумњиво представља „*најопљивије сведочанство средњовековног цистерцијанског наслеђа*“, Куманс је скицирао историографију њеног проучавања, од Виол-л-Дик и Едмунда Шарпа, који су први указали на специфичности цистерцијанске архитектуре, и указао на проблем идентитета ове архитектуре у националистичкој клими уочи Првог светског рата, када су француски аутори сматрали цистерцијанску архитектуру претечом раног готског стила, док су британски и немачки научници покушали су да докажу њену аутохтоност у својим земљама и у том циљу су правили архитектонске паралеле,

Century Statutes from the Cistercian General Chapter: Latin Text with English Notes and Commentary, Series: Studia et Documenta vol. 12, Citeaux: Comentarii Cistercienses, 2002.

³⁰⁰ James France, *The Cistercians in Medieval Art*, Cistercian Publications, 1999.

³⁰¹ *Cistercienser Chronik* (1889), *Collectanea Cisterciensia* (1934), *Analecta Cisterciensia* (1945), *Cistercium. Revista monastica cisterciense* (1948), *Cîteaux: Commentarii cistercienses. A Journal of Historical Studies* (1950), *Cistercian Studies Quarterly* (1966), *Rivista Cisterciense. Periodico quadrimestrale di letteratura, storia, arte, liturgia, spiritualità, cultura e vita monastic* (1984).

³⁰² *The Institute of Cistercian Studies, Cistercian Studies series, Studien zur Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser, the International Medieval Congress at Leeds, the International Congress on Medieval Studies at Kalamazoo*.

³⁰³ Marcel Aubert, *L'architecture cistercienne en France*, Éditions d'art et d'histoire, Paris, 1943; Marcel Aubert, "Existe-t-il une architecture cistercienne?", *Cahiers de civilisation medieval*, 1e année (n°2), Avril-juin 1958, pp. 153-158; Louis J. Lekai, *The Cistercians: Ideals and Reality*, Kate State University Press, 1977; Dimier, *L'Art Cistercien*, 1962, 1971; Duby, *Saint Bernard: l'Art Cistercien*, 1976; Francois Bucher, „Cistercian Architectural Purism“, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 3, No. 1, 1960, Cambridge University Press, стр. 89-105; Peter Fergusson, *Architecture of Solitude: Cistercian Abbeys in Twelfth-Century England*, Princeton, 1984; Kinder, Terryl N., ed. *Perspectives for an Architecture of Solitude: Essays on Cistercians, Art and Architecture in Honour of Peter Fergusson*. Series: Medieval Church Studies, vol. 11, Citeaux: Studia et Documenta, vol. 13, Turnhout: Brepols, 2004; Maximilian Sternberg, *Cistercian Architecture and Medieval Society*, Brill, 2013; итд.

³⁰⁴ Frédéric Van Der Meer, *Atlas de l'ordre cistercien*, Paris and Brussels, 1965; Laurent Auberson, *Itinéraires monastiques jurassiens entre Franche-Comté et Suisse*, Centre Jurassien du Patrimoine, 1997; B. Peugniez, *Routier cistercien. Abbayes et sites. France, Belgique, Luxembourg, Suisse*, Moisenay, 2001; итд.

³⁰⁵ Thomas X. Davis, *Cistercian Architecture*, The Encyclopedia of Christian Civilization, Blackwell Publishing, 2011.

поредећи серије црквених основа исте размере како би се показале сличности и разлике и дефинисала еволуција и географске групе.³⁰⁶ Цистерцијанска архитектура је синтетизовала локалне фигуративне тенденције и усклађивала их са бургундијским моделима, што се надовезује на идеју о манастирским градилиштима као простору сусрета и међусобних архитектонских утицаја.³⁰⁷ Цистерцијанска архитектура директно је повезана са технолошким иновацијама, посебно у коришћењу метала,³⁰⁸ па се сматра да је овај ред имао значајну улогу у ширењу готике Европом.³⁰⁹ Познато је писмо Бернара од Клервоа (*Bernard de Clairvaux*) у којем је осудио сувишну орнаментiku у црквама која омета религиозни живот.³¹⁰ Ово је значило да су градитељи цистерцијанских манастира 12. и 13. века у Европи, морали да усвоје „стил који је поштовао бројна правила и прописе који су били инспирисани Бернаровом уздржљивом естетиком.“³¹¹ Током првих деценија 12. века, у опатији Сито развијен је најнапреднији стил у сликарству илуминираних рукописа, али је под утицајем Бернара од Клевроа сликање је престало и коначно забрањено, да би се касније се поново појавило.³¹² Оно што архитектуру чини цистерцијанском, јесте игра светлости и концепт „визуелне тишине“ у правилу св Бенедикта.³¹³ Постоје и неке претпоставке о везама паламитске и цистерцијанске теологије светлости.³¹⁴ Треба скренути пажњу и на то да је модерна фасцинација идејом о цистерцијанској естетици омела потпуни приказ сложених друштвених значења цистерцијанске архитектуре.³¹⁵ С' обзиром да у *Правилу св. Бенедикта* не постоји пропис о месту за подизање манастира, цистерцијанци су се ослонили на XV поглавље из његовог *Малог предговора* из 1151, према којем св. Бенедикт није зидао манастире у градовима, малим местима и селима, већ местима

³⁰⁶ Thomas Coomans, *Cistercian architecture or architecture of the Cistercians?*, The Cambridge Companion to the Cistercian Order, 1st ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, стр. 151-170.

³⁰⁷ Silvia Beltramo, *Construction Methods and Models of Cistercian Abbeys*, Proceedings of the Third International Congress on Construction History, Cottbus, 2009, стр. 6.

³⁰⁸ Alain Erlande-Brandenburg, *The Cathedral Builders of the Middle Ages*, Thames & Hudson Ltd, 1995, стр. 116-117.

³⁰⁹ Rolf Toman, *The Art of Gothic: Architecture, Sculpture, Painting*, [Tandem Verlag GmbH](#), 2007, стр. 10.

³¹⁰ *From the Apologia to William of St Thierry*, у: Saint Bernard Abbot of Clairvaux, *Selections from his writings*, translated by Horatio Grimley, Cambridge University Press, 1910, стр. 24-26.

³¹¹ Toman, Rolf, *The Art of Gothic: Architecture, Sculpture, Painting*, [Tandem Verlag GmbH](#), 2007, стр. 10.

³¹² C.R. Dodwell, *The Pictorial arts of the West, 800-1200*, 1993, Yale UP, стр. 211-214.

³¹³ Terry N. Kinder, *Cistercian Europe, Architecture of Contemplation*, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 2002.

³¹⁴ Emma Cazabonne, *A Light to Enlighten the Darkness*, Cistercian studies series 227, Cistercian Publications, Kalamazoo, Michigan, 2008

³¹⁵ Maximilian Sternberg, *Cistercian Architecture and Medieval Society*, Brill, 2013.

удаљеним од људи.³¹⁶ Опатије које су у јужној Француској основали цистерцијанаци и прото-цистерцијанаци, нису основане у потпуној изолацији од секуларног света.³¹⁷ Сам назив Сито или Цистерцијум (*Cistercium*) указује на безизгледан простор.³¹⁸

Прва мрежа власника и управника цистерцијанских опатија и знаменитих места настала је у манастиру Понтињи (*Pontigny*), 1988. Затим је 1993. основана културно-туристичка асоцијација *Повеља о цистерцијанским опатијама и знаменитим местима (La Charte des Abbayes et Sites Cisterciens)* у манастиру Фонтенеј (*Fontenay*), а 1994. назив је промењен у *Европска повеља о цистерцијанским манастирима и знаменитим местима (La Charte europeenne des Abbayes et Sites Cisterciens)*. Статути повеље су измењени на састанку у манастиру Алкобаса (*Alcobaça*) 2009. потврђен је дух солидарности и пријатељства, као и туристички и културни приступ који поштује дух места која се чувају.³¹⁹ *Европска повеља о цистерцијанским манастирима и знаменитим* уједињује скоро 200 чланова из 11 европских земаља (Белгија, Чешка, Данска, Француска, Немачка, Италија, Шпанија, Пољска, Португалија, Шведска и Швајцарска).³²⁰ Повеља има за циљ да повеже цистерцијанске манастире и знаменита места (укључујући и пратеће објекте и рушевине), као и њихове власнике и руководиоце, како би се цистерцијанско наслеђе промовисало на националном и међународном нивоу кроз заједничке културне и туристичке активности на локалном које ће уједно обезбедити и значајну финансијску подршку за очување наслеђа.³²¹

Након што је Савет Европе је потврдио *Пут монашког утицаја* 1991, и у оквиру ове теме потврђени су *Путеви барока (Baroque Routes)* и 2006. *Знаменита места Клинијаца (Cluniac Sites)*, на Парламентарној скупштини Савета Европе у мају 2009,

³¹⁶ Жак Дибоа, *Монашки редови*, Париз, 1985, стр. 57-58. Такође, у списима св. Бенедикта наглашен је значај ненасељених предела за монашку контемплацију: *Chapter III: 'Lonely wooded places': the Cistercians, their sites and their buildings*, стр. 56-81. и *Chapter VIII: 'Lanterns shining in a dark place': the Cistercians and the world*, стр. 200, у: Janet Burton, Julie Kerr, *The Cistercians in the Middle Ages*.

Chapter II: 'In mountain valleys and plains': the Spread of the Cistercian Order, у: Janet Burton, Julie Kerr, *The Cistercians in the Middle Ages*, Woodbridge, Boydell and Brewer, 2011, , стр. 21-55.

³¹⁷ *Chapter IV, Charters, Patrons and Communities*, у: Constance Hoffman Berman, *Cistercian Evolution*, стр. 173.

³¹⁸ W. A. Parker Mason, *The Beginnings of the Cistercian Order*. (Alexander Prize Essay, 1904), *Transactions of the Royal Historical Society*, New Series, Vol. 19, 1905, стр. 169-170.

³¹⁹ *The European Charter of the Cistercian Abbeys and Sites*, <http://www.cister.net/about-the-charter/?lang=en>

³²⁰ Council of Europe, *The European Route of Cistercian abbeys*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/abbeys_en.asp; European Institute of Cultural Routes, *The European Route of Cistercian Abbeys*, http://www.culture-routes.lu/php/fo_index.php?lng=en&dest=bd_pa_det&id=00000177

³²¹ *The European Charter of the Cistercian Abbeys and Sites*, <http://www.cister.net/?lang=en>

представљен је захтев за решавање Институту за путеве културе у Луксембургу, са циљем потврде *Пути цистерцијанских знаменитих места (Cistercian Sites Route)*, имајући у виду пре свега *Европску повељу о цистерцијанским манастирима и знаменитим местима (European Charter of Cistercian Abbeys and Sites)*. Овај предлог је усклађен са следећим циљевима и принципима којима се потврђују путеви културе Савета Европе:

- I. Европска важност покрета: Цистерцијанска знаменита места се простиру широм Европе, почевши од првог цистерцијанског манастира, основаног 1098, који су убрзо пратила бројна оснивања од Италије до Норвешке, од Шпаније до Данске, од Португалије до Пољске и Словачке, Чешке, Швајцарске, Немачке па чак и Русије.
- II. Материјални изрази културних веза: Цистерцијански споменици јасно сведоче о заједничкој тежњи за учењем која ће тријумфовати током Ренесансе, односно ширењу разних врста знања (нпр хидрауличне и пољопривредне технике, итд.).
- III. Одрживо управљање наслеђем: Цистерцијанска знаменита места оличавају одрживи развој подручја, пре свега својом позицијом у природи, као и одрживом економијом заједнице кроз коришћење пољопривредних објеката, амбара, рибњака итд.
- IV. Едукација младих: Цистерцијански ред промовише едукацију младих кроз проучавање библијских текстова и уопште, у многим постојећим знаменитим местима у којима су смештени институти за обуку, попут Универзитета св. Бернара у Паризу (*Collège des Bernardins*).³²²

Европски пут цистерцијанских опатија је потврђен као *Пут културе Савета Европе 2010*, са главним циљем да покаже значај цистерцијанског наслеђа, које, између осталог, обухвата око 750 мушких и 1000 женских манастира широм Европе, као и 10000 пратећих објеката.³²³ Циљ *Европског пута цистерцијанских опатија* је промоција цистерцијанског наслеђа кроз рурални туризам, образовне и културне догађаје, коришћење нових дигиталних алата прилагођених очувању и промоцији

³²² Council of Europe (Josette Durrieu), Conferment of the Council of Europe Cultural Route label on the Cistercian sites route across Greater Europe (Motion for a resolution No. 11900), 05.05.2009, <http://semantic-pace.net/default.aspx?search=Q2x1bmlhYw==&lang=en>

³²³ European Institute of Cultural Routes, *The European Route of Cistercian Abbeys*, http://www.culture-routes.lu/php/fo_index.php?lng=en&dest=bd_pa_det&id=00000177

културног наслеђа, и шири цистерцијанску културу, посебно захваљујући *Европској повељи о цистерцијанским манастирима и знаменитим местима*.³²⁴ Данас је цистерцијанских опатија уписано је на УНЕСКО-ву *Листу светског наслеђа*: Фонтенеј у Француској (1981),³²⁵ Фаунтинс у Енглеској (1986),³²⁶ Алкобаса у Португалији (1989),³²⁷ Поблет у Шпанији (1991)³²⁸ и Маулброн у Немачкој (1993),³²⁹ и оне припадају *Европском путу културе цистерцијанских опатија*.

Монашке заједнице средњег века, а посебно цистерцијанци у XII и XIII веку, преузели су пресудну улогу у ширењу иновативних техничких система на европском нивоу, што су неке од вредности које су цистерцијанци открили Западу.³³⁰ Данас се у презентацији споменика *Пута културе Цистерцијанских опатија*, примењују су нове технологије у виду апликација за паметне телефоне, које омогућавају интерактивне посете споменицима, нудећи им богат садржај (звук, слика, видео, тродимензионална реконструкција). Тако је, на пример, уз подршку француског Министарства културе, настао интерактивни водич који омогућава шетњу кроз простор и време, како би се открили цистерцијанци и опатија Ескаладиј (*Escaladieu*), путем звука, слике, видео записа и тродимензионалне виртуелне стварности.³³¹ Цистерцијанци су развили механизме заштите монашког порекла својих пољопривредних производа, попут Монашке асоцијације (*L'Association Monastic*) која је основана 1989. у Француској, и окупља више од 230 заједница, и штити ознаку „монашки.“³³²

³²⁴ Council of Europe, *The European Route of Cistercian abbeys*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/abbeys_en.asp

³²⁵ UNESCO, *Cistercian Abbey of Fontenay*, <http://whc.unesco.org/en/list/165>

³²⁶ UNESCO, *Studley Royal Park including the Ruins of Fountains Abbey*, <http://whc.unesco.org/en/list/372>

³²⁷ UNESCO, *Monastery of Alcobaça*, <http://whc.unesco.org/en/list/505>

³²⁸ UNESCO, *Poblet Monastery*, <http://whc.unesco.org/en/list/518>

³²⁹ UNESCO, *Maulbronn Monastery Complex*, <http://whc.unesco.org/en/list/546>

³³⁰ Newsletter of the Cultural Routes programme of the Council of Europe, N° 1 May 1993, http://www.culture-routes.lu/php/fo_index.php?lng=en&dest=bd_ar_det&id=00000075

³³¹ *L'abbaye de l'Escaladieu*, <http://myorpheo.com/abbaye-escaladieu/>

³³² *L'Association Monastic*, www.monastic-euro.org

4.4. ПUTEВИ ПРАВОСЛАВНОГ МОНАШТВА

Како би се православно монаштво учинило познатим и видљивим у свом оригиналном амбијенту, Министарство културе Грчке са *Центром за византијско истраживање грчке националне истраживачке фондације*, покренуо је програм путева монашког утицаја са четири главне теме:

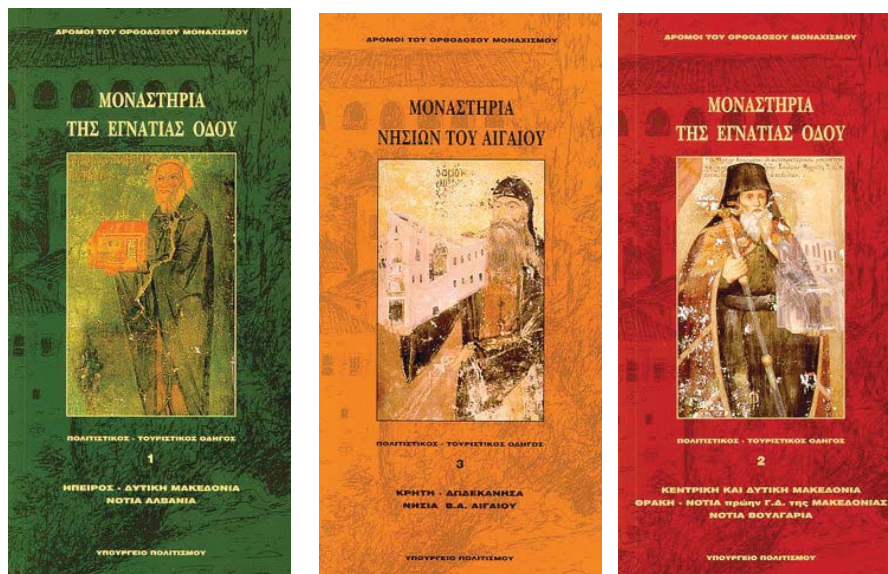
- I. православно монашко искуство (духовни и свакодневни живот монаха),
- II. духовне традиције (*исихасти, коливади*),
- III. уметност (архитектура, фигуративна уметност, рукописи и музика), и
- IV. савремени трендови у православном монаштву.³³³

Министарство културе Грчке је 1993 предложило Савету Европе пилот-програм „*Путеви православног монаштва*“ као тумачење наслеђа византијског монаштва. Пратећи процедуру програма *Путеви културе*, формирана је комисија састављен од представника заинтересованих тела, а *Центар за византијско истраживање грчке националне истраживачке фондације* саставио је трогодишњи програм под називом „*Пођите и учите*“ (*Go ye and Learn*), са следећим циљевима:

- I. Обогаћивање и структурирање знања о заједничком културном наслеђу у централној и источној Европи.
- II. Ширења информација о културном идентитету православне популације у земљама западне Европе.
- III. Размена техничких знања о питањима рестаурације, обнове и коришћења монументалних артефаката.
- IV. Стварање погодне инфраструктуре за развој висококвалитетног туризма.
- V. Сарадња између Министарства образовања и Педагошког института, тако да саопштен знање и постављена питања на симпозијуму дођу до учионице, са циљем повећања свести младих о темама везаним за нашег духовног и културног наслеђа.

³³³ Newsletter of the Cultural Routes programme of the Council of Europe, N° 2 January 1994, http://www.culture-routes.lu/php/fo_index.php?lng=en&dest=bd_ar_det&id=00000088

У оквиру програма „Путеви православног монаштва: Пођите и научите“, у оквиру којег је 1994. организован међународни симпозијум у Солуну, а зборник радова је објављен 1996. под називом „Трендови у православном монаштву, 9-20. век“. ³³⁴ Напори Грчке у овом правцу још увек нису резултовали укључивањем културног наслеђа повезаног са православним монаштвом у оквиру програма *Путеви културе* Савета Европе, али је поступак усклађен са програмом, и може послужити као полазни модел за примену концепта и теме у домаћој баштини.

Сл. 9. – Публикације везане за Путеве православног монаштва (Извор: Грчко министарство културе - Hellenic Ministry of Culture and Sport)

³³⁴ Τάσεις του ορθόδοξου μοναχισμού, 9ος-20ος αιώνες : πρακτικά του διεθνούς συμποσίου που διοργανώθηκε στα πλαίσια του προγράμματος „Οι δρόμοι του Ορθόδοξου μοναχισμού : Πορευθέντες μάθετε“, Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου - 2 Οκτωβρίου 1994 = Trends in orthodox monasticism, 9th-20th centuries : proceedings of the international symposium organised within the programme „The Routes of Orthodox monasticism : Go ye and learn“, Thessaloniki, September 28th - October 2nd 1994, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, (E.I.E.), p. 333, Αθήνα, 1996.

IV ПРИМЕНА КОНЦЕПТА ПУТЕВИ КУЛТУРЕ У ЦИЉУ УНАПРЕЂЕЊА ЗАШТИТЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ СРЕДЊОВЕКОВНОГ САКРАЛНОГ НАСЛЕЂА НА ПРИМЕРУ СПОМЕНИКА МОРАВСКЕ АРХИТЕКТУРЕ

1.0 Моравска архитектура као репрезентативни опус средњовековног националног градитељства

1. 1. Историјске околности крајем XIV и почетком XV века

Архитектура Моравске Србије представља последњу стилску групу у архитектури средњовековне Србије у последње три деценије XIV и у првој половини XV века, али и „византијска уметност“ у најширем смислу, „уметнички покрет“ прекинут падом Смедерева (1459), а њене стилске карактеристике чине је „правом и последњом обновом у византијском уметничком свету.“³³⁵ Овај градитељски корпус одликују преовлађујућа или изразита обележја оличена су у *триконхосном плану, спољашњем обликовању и плиткорелефном украсу*,³³⁶ али с' обзиром да не носе сви споменици наведена обележја, ова градитељска целина може се *најбоље представити у замишљеном, потпуном збиру појединости као својеврсна целина сопственог просторног и ликовног израза, док варијације у градитељским решењима, од плана до горње конструкције и архитектонског орнаментa*, диктирају велики распон њених вредности, који се креће од скромних до веома високих домета.³³⁷ (сл. 11-21.) План моравских цркава настаје „симбиозом“ развијеног или сажетог облика издуженог уписаног крста косовско-метохијске и македонске групе споменика из прве половине XV века који је усвојен и „модифициран“ као решење средишњег простора моравске грађевине и „симбиозом“ концепције „импортоване“ са Свете горе, односно додавањем бочних апсида у осовини трансепта под утицајем светогорске архитектуре,³³⁸ чиме настаје „нови синтетични модел специфичне форме, настао симбиозом многих детерминисаних чинилаца.“³³⁹ У литератури се често термином „триконхос“ означава

³³⁵ „Последња средишта градитељског стварања“, у: В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 2010, стр. 357.

³³⁶ В. Кораћ, „Извори Моравске архитектуре“, *Између Византије и Запада*, Београд 1987, стр. 132.

³³⁷ И. Стевовић, *нав. дело*, стр. 17-36.

³³⁸ Петкуполна грађевина прве половине XIV века, која је утицала нарочито на распоред маса и на начин спољњег обликовања Раванице коју је сматрао прототипом моравске архитектуре. Б. Вуловић, *Раваница, њено место и значај у развоју моравске школе споменика*, Београд, 1966, стр. 43-44, 123.

³³⁹ Исто.

целокупан сложени план моравске цркве, док се термини „сажети триконхос“ користи да означи комбинацију сажетог уписаног крста и триконхоса, а „развијени триконхос“ се односи на комбинацију развијеног уписаног крста и триконхоса.³⁴⁰ Упркос изузетним примерима цркава без бочних конхи,³⁴¹ триконхос у комбинацији са сажетом или развијеном варијантом плана уписаног крста, остаје битно обележје моравске архитектуре.³⁴² Архитектонски украс у виду канелиране или двоструке траке, розета, кордонски венци за хоризонталну поделу фасада, и колонете и пиластри спојени аркадама, за вертикалну поделу фасада нашао је примену искључиво на репрезентативним примерима.³⁴³ С' домаћој историографији термин „моравска школа“,³⁴⁴ који означава јединствену групу споменика у регионалном, временском и стилском смислу,³⁴⁵ и у последње време „моравска архитектура“³⁴⁶ и „архитектура Моравске Србије“,³⁴⁷ који обухватају целокупно моравско градитељство, укључујући и разлике у стилском изразу. (*Прилози 1. и 2.*)

Моравска архитектура се термилошки, историјски и географски везује за геополитички простор Моравске Србије (*сл. 10.*), српску средњовековну државу кнеза Лазара³⁴⁸ и деспота Стефана Лазаревића, формирану након Маричке битке (1371) и

³⁴⁰ N. Folić, *Trikonhos : Poreklo i mesto u razvoju arhitektonskih oblika*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1991, стр. 205.

³⁴¹ Постоји могућност да је градитељство XIII века утицало на појаву једнобродних цркава са куполом у оквиру сакралне моравске архитектуре у доба деспота Стефана, на примерима Рамаћа, Копорина, Јошаница, Враћевшнице и Пећана. В. Ђурић, *нав. дело*, стр. 120 и 121.

³⁴² В. Ристић, *Извори и развитак моравске архитектуре*, стр. 47.

³⁴³ И. Стевовић, *нав. дело*, стр. 32; Б. Вуловић, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Београд, 1966, стр. 46. Оригиналности моравске архитектуре доприноси плитко резани камени украс инспирисан мотивима на текстилу, илуминираним кодексима минијатурног сликарства, дрвету, у орнаменталној уметности старијег живописа или на металу. Видети: *Исто*, стр. 124.

³⁴⁴ Термин „моравска школа“ („*l'école de la Morava*“) сковао је Габријел Мије: G. Millet, *L'ancien art serbe, Les églises*, Paris, 1919, стр. 152.

³⁴⁵ Б. Вуловић је сматрао да је термин „моравска школа“ претрпео критике, али не и суштинске измене: Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 7. и 11. У стилском смислу се термин „моравска школа“ односи на јединствену групу споменика коју повезује план у облику триконхоса, па имајући у виду изузетке у облику плана, па се термин условно прихвата уколико подразумева решења својствена ширим групама грађевина: В. Кораћ, *Извори*, стр. 131. Критика термина „моравска школа“ у новијој научној литератури: В. Ристић, *Извори и развитак моравске архитектуре*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 1993, стр. 41-42. са старијом литературом која се односи на критику назива „моравска школа“, односно на некритичку употребу овог термина: S. Ćurčić, 'Architecture in the Byzantine sphere of influence ground the middle of the fourteen century', у: *Dečani i vizantijska umetnost sredinom XIV veka, Međunarodni naučni skup povodom 650 godina manastira Dečana*, NIRO "Jedinstvo", Beograd 1989, у нап. 4 на стр. 1.

³⁴⁶ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 32.

³⁴⁷ И. Стевовић, *Каленић*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2004, стр. 17.

³⁴⁸ Одабрана литература о кнезу Лазару обухвата: *Историја српског народа II*, Београд 1982, стр. 7–20, 21–46; R. Mihaljević, *Lazar Hrebeljanović: istorija, kult, predanje*, Beograd 1984; *О кнезу Лазару*, Београд

више пута прошириване³⁴⁹ до пада Смедерева (1459), која стиче свој црквени и политички легитимитет, тек након државних сабора у Пећи 1374. и 1375. године, који су омогућили помирење Српске цркве и Цариградске патријаршије и избор кнеза Лазара за самодршца, али пренос светогорске градитељске традиције која у симбиози са домаћим градитељством из прве половине XIV века формира сакралну моравску архитектуру.³⁵⁰ Померање хронологије цркава манастира Дренче и Лешја у шесту или седму деценију XIV века³⁵¹ произвело је систематизацију моравске архитектуре у оквиру две групе цркава, насталих пре формирања³⁵² и за време трајања Моравске Србије, односно у време Кнежевине и Деспотовине,³⁵³ која се заснива на непоузданој хронологији, која је критикована у новијој литератури.³⁵⁴ Дакле, Моравска Србија представља оријентациону одредницу моравске архитектуре у просторном и временском смислу, међутим, као што је мало пре наглашено, у овом раду се основном одредницом моравске архитектуре сматра утицај уметничких промена у оквиру ширег историјског контекста.

Готово да не постоји рад усмерен ка проучавању сакралне моравске архитектуре који не сумира економске предуслове за велики полет у градитељству Моравске Србије, засноване на приходима из богатих рудника злата, сребра и олова.³⁵⁵ Такође, повољни политички услови у односу на Византију и Бугарску, допринели су да Моравска Србија „*постане место окупљања најдинамичнијих носилаца духовног препорода овога времена на православном Истоку и огњиште великих културних прегнућа.*“³⁵⁶ Сам кнез Лазар манастире богато дарује поседима „*који обезбеђују*

1975, стр. 13–91, 223 до 242; М. Благојевић, 'Господари Срба и Подунавља – Прилог српској дипломатици', *Историјски Гласник* 1–2 (1983), стр. 43–54; *Исти*, *Историја српске државности* књ. I, Нови Сад 2000, стр. 242–254; *Исти*, 'Територије кнеза Лазара на Косову и Метохији', *Зборник Косова и Метохије*, Косовска Митровица 2007, стр. 5-18. и др.

³⁴⁹ Моравска Србија обухватала је простор између области Балшића на југозападу, Вука Бранковића на југу, Ђесара Угљеше на југоистоку, и држава Босне, Угарске, Влашке и Бугарске на западу, северу, североистоку и истоку. Видети: Р. Михаљчић, *нав. дело*, Београд 1984, 109-113; уп. Ј. Калић, Ниш у средњем веку, *Историјски часопис*, књ. XXXI, Београд 1984, 30-31.

³⁵⁰ В. Ђурић, *нав. дело*, стр. 105-106.

³⁵¹ За померање хронологије манастира Липовца, Лешја и Дренче у шесту или седму деценије XIV века видети: В. Ристић, *нав. дело*, стр. 40-46.

³⁵² В. Ристић, *нав. дело*, стр. 27-28.

³⁵³ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 28.

³⁵⁴ И. Стевовић, *Архитектура Каленића у позносредњовековној српској и у византијској архитектури*, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2003), стр. 23-24.

³⁵⁵ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 10-18.

³⁵⁶ А. Радовић, 'Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века', *Манастир Раваница 1381-1981, Споменница о шестој стогодишњици*, Београд 1981, стр. 114.

њиховим житељима контемплативан живот без материјалних брига³⁵⁷ како би еминентни светогорски монаси, исихасти, преписивали рукописе,³⁵⁸ и били духовни бранитељи царства.³⁵⁹ Познато је да се Алексије III Велики Комнин више ослањао на веру и манастире него тврђаве.³⁶⁰ У новој средини насељавао се велики број монаха из старих немањихких лаври са јужних територија и монаштво са разних подручја Блиског истока и Свете горе.³⁶¹ Некада ненасељене територије, од друге половине XIV века до пада Деспотовине, нагло се развијају и постају *последње упориште слободног хришћанског света*, а тиме и *стециште многих феудалаца, свештеника, монаха, књижевника, градитеља и уметника*. Српски двор подстицао је књижевност и уметност, чиме су створени услови, *као никада дотада, са неслућеним могућностима за развој и цветање нових идеја у свим правцима уметничког стварања*.³⁶² Веза Србије са Светом гором нарочито је интензивна за време цара Лазара, о чему сведоче писани историјски извори.³⁶³ У таквим историјским околностима, Моравска Србија постаје стециште деловања учених људи, протомајстора градитеља, сликара, скулптора, преписивача књига, илуминатора и песника, а угледне светогорске личности су непосредно у Србију преносили *„своја схватања о реформи црквенолитургијског распореда плана грађевине и на градитељску концепцију*,“³⁶⁴ односно *„реформу црквенолитургијског програма, који се истовремено преносио на организацију унутрашњег просторног решења*.“³⁶⁵ Култура позне епохе средњовековне Србије – Моравске Србије била је *„искључиво везана за монашку средину*.“³⁶⁶ Због тога је у будућем истраживању моравску архитектуру посматрати део ширег културног утицаја исихастичког покрета, који укључује изузетан социјални, односно црквено-политички и догматски значај за уметничко културу позног средњег века, посебно на богослужење и црквену музику. Моравска архитектура, као део шире групе сакралне средњовековне архитектуре византијског света, везане за исихастички покрет, омогућава да се ови споменици штите и презентују кроз пут културе монаштва исихастичког покрета.

³⁵⁷ В.Марковић, *нав. дело*, стр. 125-131.

³⁵⁸ Д. Поповић, *Монах-Пустуња*, стр. 568-569.

³⁵⁹ М. Поповић, *Духовно војништво*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, стр. 240-241.

³⁶⁰ Р. Charanis, 'The Monk as an Element of Byzantine Society', *DOP* 25 (1971) 84, нап. 162.

³⁶¹ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 14.

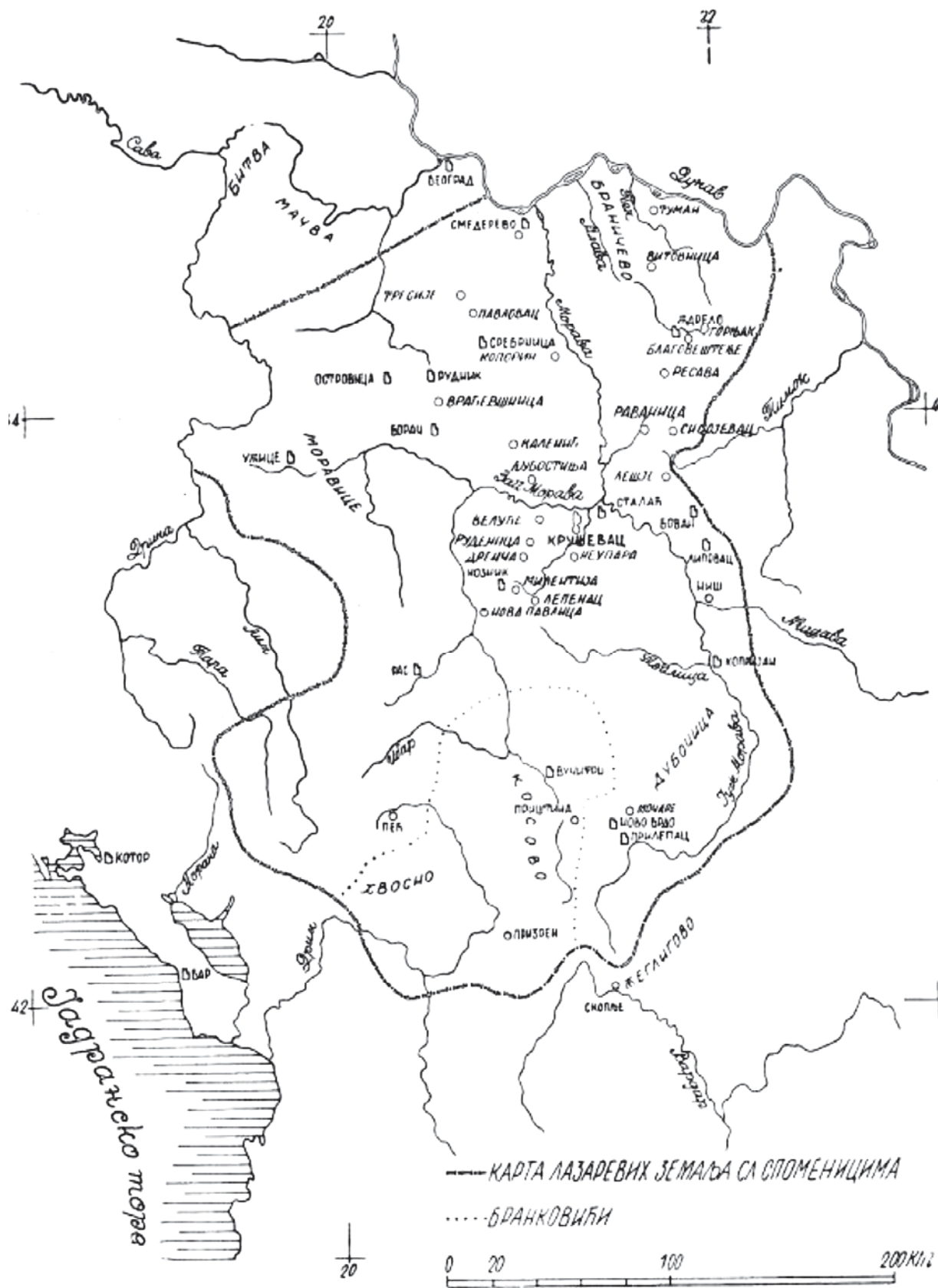
³⁶² *Исто*, стр. 10-18.

³⁶³ *Исто*.

³⁶⁴ *Исто*, стр. 122.

³⁶⁵ *Исто*, стр.18.

³⁶⁶ *Исто*, стр. 122.

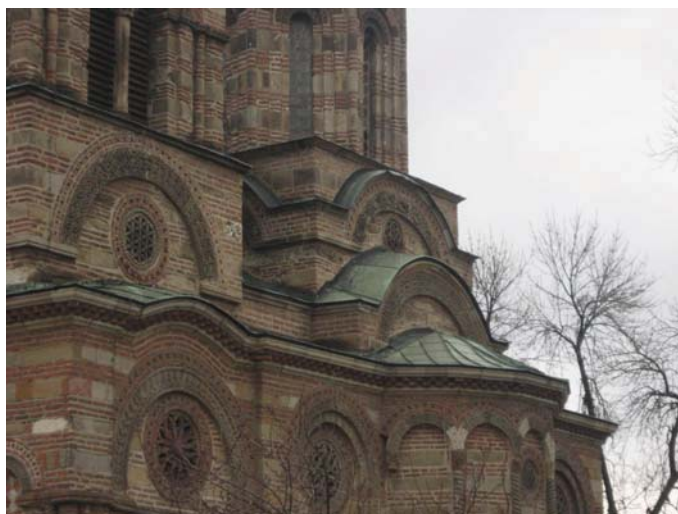
Сл 10. – Географска карта подручја Моравске Србије кнеза Лазара (Аутор: Б. Вуловић)

Сл. 11 . – Изглед и ентеријер цркве манастира Љубостиње
(Аутор фотографија: М. Обрадовић)

Сл. 12. –Детаљи цркве манастира Љубостиње (Аутор фотографија: М. Обрадовић)

Сл. 13. – Црква Лазарица (Аутор фотографија: М. Обрадовић)

Сл. 14. – Црква манастира Велуће (Аутор фотографија: М. Обрадовић)

Сл. 15. – Манастир Наупра (Аутор фотографија: М. Обрадовић)

Сл. 16. – Црква манастира Лепенац код Бруса (Аутор фотографија: М. Обрадовић)

Сл. 17. – Црква манастира Миленгија и остаци камене пластике цркве (Аутор фотографија: М. Обрадовић)

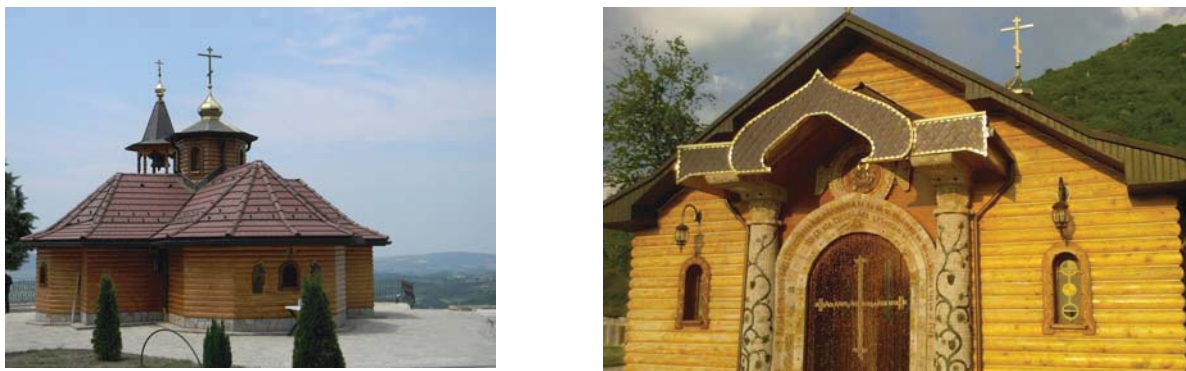
Сл. 18. – Црква манастира Св. Петка на Извору (Аутор фотографија: М. Обрадовић)

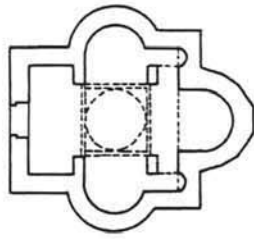
Сл. 19. – Богородичина црква у манастиру Каленић (Аутор фотографије: М. Обрадовић)

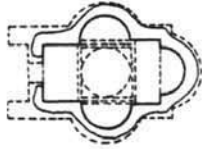
Сл. 20. – Црква манастира Дренча (Аутор фотографија: М. Обрадовић)

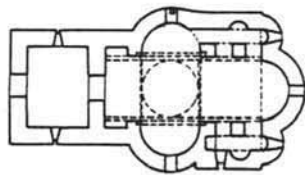
Сл. 21. – Црква манастира Леије (Аутор фотографија: М. Обрадовић)

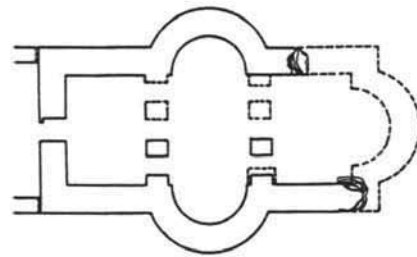
a) *Леуше*

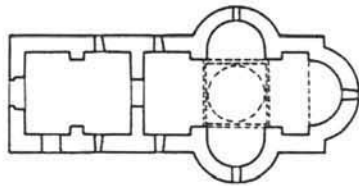
б) *Св. Никола - Извор*

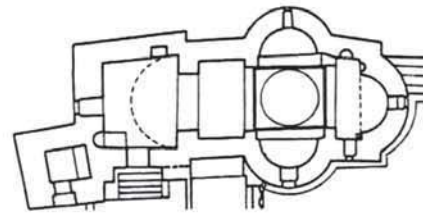
в) *Петрушка*

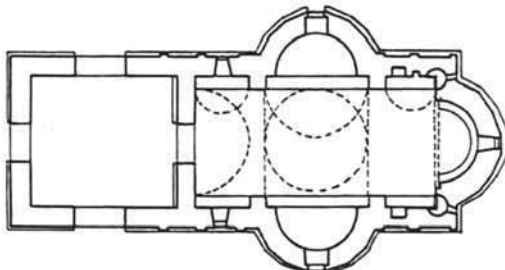
г) *Митрополија*

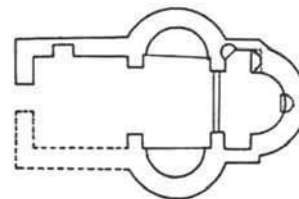
д) *Св. Петка - Извор*

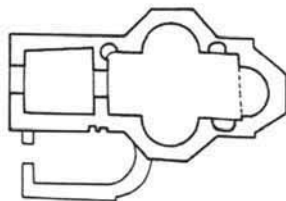
ђ) *Горњак*

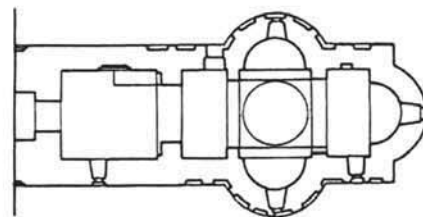
е) *Сисојевац*

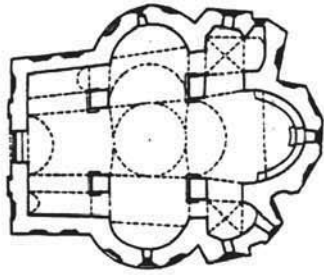
ж) *Благовештење*

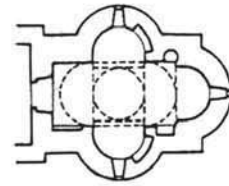
з) *Намасија*

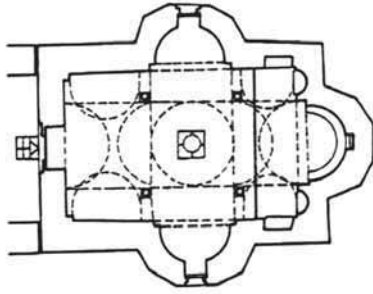
и) *Витовница*

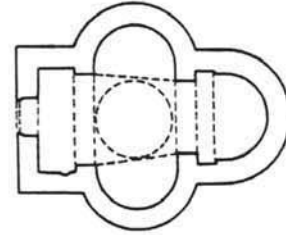
а) Дренча

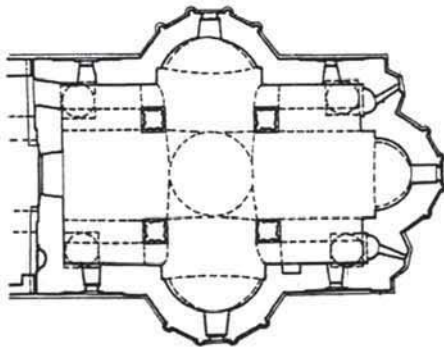
б) Литовац

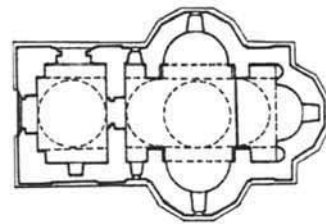
в) Нова Павлица

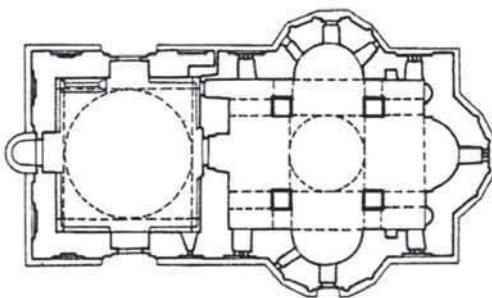
г) Лаћислег

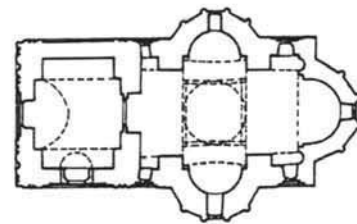
д) Раваница

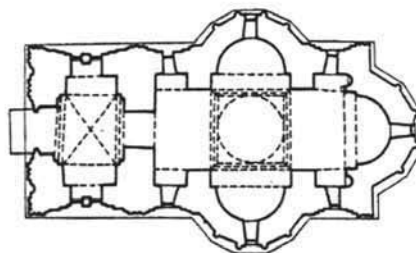
ђ) Наупара

е) Љубостиња

ж) Велиће

з) Лазарића

1.2. Утицај исихастичког покрета на богослужење и црквено појање

Термин „исихазам“ се, по дефиницији, односи на контемплативну молитву³⁶⁷ и везује се за хиљадугодишњу традицију мистичке духовности православног света, почевши са Еваргијем Понтијским, Григоријем Ниским и Псеудо-Макаријем, затим Јованом Пустиаком и Дијадохом.³⁶⁸ Међутим, исихазам умногоме надилази своје одређење као искључиво молитвене традиције и исихастички метод молитве не може се прихватити као повратак првобитном монаштву, јер се појављује тек у документима касног XIII и XIV века, а детаљно га је описао Нићифор Исихаст.³⁶⁹ Исихазам, зправо, означава „политичке, социјалне и религиозне покрете од XIV до XV века“, а ове струје су далекосежније од саме исихастичке духовности.³⁷⁰ Званична победа исихазма у византијској цркви догодила се када је Палама добио саборску потврду свог богословља 1347. и 1351. и посмртно, 1368. године, када је био канонизован.³⁷¹ Победа исихазма, односно паламизма, у XIV веку може се посматрати као победа „*богоцентричног хуманизма*“ за који се залагала патристичка традиција.³⁷² Пошто је 1351. године византијски исихастички покрет однео победу на пољу црквене политике, где исихастичко учење постаје на неки начин обавезујуће, исихазам је прихваћен као званично учење у духовном животу Византије.³⁷³ После победе, исихазам постаје особен монашки покрет са изненађујуће великом административном активношћу.³⁷⁴

³⁶⁷ Оваква веза између исихазма и контемплативне молитве налази се у пореклу речи (гр: ησυχια – мировање, тиховање, ћутање). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ур. Alexander P. Kazhdan, 2 vol (New York: Oxford, 1991) стр. 923-924.

³⁶⁸ Душан Кораћ и Радивој Ђ. Радић, 'Један податак о антиисихастичком расположењу међу Србима средином XIV столећа', *Хиландарски зборник*, 10 (1998), стр. 221-233. са старијом литературом.

³⁶⁹ Џон Мајендорф, *Византијско богословље*, (Крагујевац: Каленић, 2008), стр. 108-109.

³⁷⁰ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, стр. 923.

³⁷¹ Џон Мајендорф, *нав. дело*, стр. 109-110.

³⁷² *Исто*, стр. 111. О доктринарним резултатима победе паламизма обимно је писао Џон Мајендорф, и дискутовао о томе да ли је паламизам представљао доктринарни континуитет у византијској цркви у: John Meyendorff, 'Continuities and Discontinuities in Byzantine Religious Thought', *Dumbarton Oaks Papers*, 47 (1993), 78-81.

³⁷³ Изјава о прихватању исихастичког учења постала обавезна за кандидате за епископску столицу, док се од већ устоличених епископа тражило да се одрекну анти-исихастичких уверења. Исихазам није прихватила једино Кипарска црква у Византији. Видети: Антонис Емил Тахиаос, 'Исихазам у доба цара Лазара', у: *О кнезу Лазару, Београд*, ур. Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић (Београд: Филозофски факултет, 1975), стр. 93-103.

³⁷⁴ „Када су исихасти дошли на власт, они више нису били ипосници који се повлаче из света да би живели као пусињаци. Напротив, њихова административна активност је изненађујуће велика.“ Видети: *Исто*.

До сада није понуђено веродостојно објашњење о утицају победе исихазма на архитектонску традицију Византије. Јаснија веза је направљена између литургијских промена током средњевизантијског периода пре доминације Свете Горе у византијској духовности, и архитектуре.³⁷⁵ Притом се посматрају два аспекта исихастичког утицаја: црквено-политички утицај исихазма који се односи на реформу византијске литургијске традиције, и пренос литургијских обичаја заснованих на богослужењу светогораца у словенске земље.³⁷⁶ Овај утицај се одиграва у другој половини XIV века, за време већ добро проучене развијене исихастичке администрације, док исихастички утицај у Србији можемо пратити после измирења српске и византијске цркве 1375. године. Мада је сугерисана веза између победе исихазма и уметности „ренесансе“ Палеолога у касном XIV веку, овај напредак је највероватније био повезан са економским фактором.³⁷⁷ Продужетак уметности Палеолога у словенском свету подржавали су паламитски, дакле исихастички монашки кругови.³⁷⁸ Један од највећих историчара византијске литургије, Роберт Тафт, описао је синтезу литургијских промена, иконографије и архитектуре средњевизантијског периода (од 800. до латинских освајања 1204-1261. год.), коју је назвао „средњевизантијска синтеза“.³⁷⁹ Услед тешких материјалних околности које су наступиле после иконоборачког периода, монументалну архитектуру јустинијанског доба замениле су грађевине скромнијих димензија, што је било подједнако важно са становишта иконографије и литургије.³⁸⁰ Осим што се сведена унутрашњост цркава могла „обухватити погледом“ и посматрана је као јединствена целина за украшавање, смањивање црквеног простора утицало је и на измену литургијског обреда намењеног грандиозним градским црквама попут Аја Софије.³⁸¹ Велику улогу у овом процесу имао је пораст моћи и ауторитета монаштва и студитских манастира цариградске патријаршије, чија је литургија била „помонашена“,

³⁷⁵ Овај период карактерише студитска синтеза у византијском обреду, која је до почетка 12. века била заступљена у Грчкој и Светој Гори. Најранија светогорска литургија је била праћена студитском употребом, која је већ тада била смеша разних саваистичких употреба. Видети: 'Студитски период, Развој монашког обреда: прича о два града', у: Robert F. Taft, *The Byzantine Rite: A Short History* (Collegeville, MI: The Liturgical Press, 1992), стр. 23.-26, посебно стр. 26.

³⁷⁶ Као и сам карактер исихастичког покрета, исихастички утицај је имао социјални, односно црквено-политички и догматски значај за уметничко стваралаштво позног средњег века.

³⁷⁷ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, , стр. 923.

³⁷⁸ *Исто*.

³⁷⁹ „Нова евхологија, нови Типик, нова Божанствена Литургија, нова литургијска музика, нова иконографија, нова архитектура и литургијско уређење цркве, нова мистика која све ово тумачи: средње-византијска синтеза је потпуна.“ Видети: *Ibid*, стр. 28-33.

³⁸⁰ 'Нова архитектура', у: Robert F. Taft, *нав. дело*, стр. 31.

³⁸¹ *Исто*.

односно везана за манастир.³⁸² Обреди, који су надживели своју првобитну намену како би се реинтегрисали у нови физички оквир, кретали су се у правцу симболизације.³⁸³ Ова еволуција византијског обреда у току средњевизантијског периода, довела је до појаве диатаксиста, приручника који описује начин извршења обреда³⁸⁴, за разлику од дотадашњих литургијских књига које су садржале молитве које су изговарали свештеник и ђакон, али нису објашњавале практичан учинак литургијског деловања.

Исихастички утицај у словенским земљама се може документовати деловањем истакнутих исихаста XIV века путем догађаја из њихових житија или књижевног рада.³⁸⁵ Хронологија насељавања исихаста у словенским земљама, најпре у Бугарској цара Ивана Александра, а затим у Србији цара Лазара, до сада је добро проучена.³⁸⁶ Године 1331. на византијско – бугарској граници, Парорији, насељава се велики поборник Исусове молитве³⁸⁷ Григорије Синаит, чији је истакнути ученик био бугаски монах Теодосије, учитељ Јефtimiја, будућег бугарског патријарха од 1375. до 1393.³⁸⁸ Јефtimiје, „*можда највећи словенски писац XIV века*“, чија су хагиографска дела усмерена на „*мистичне визије*“ радије него на спољашњи живот, спровео је реформе бугарског правописа такође под утицајем исихастичког покрета.³⁸⁹ Исихазам у Бугарској карактерише, као и овај покрет уопште, двојака природа у виду анахоретске стране исихазма која се односи на духовни живот и социјалне стране која се односи на управљање институцијом цркве.³⁹⁰ Исихазам је путем превођених текстова утицао и на српску средњевековну филозофску мисао. Паламино разликовање суштине и остварености божанске енергије имало је последице по разумевање евхаристије као

³⁸² Исто.

³⁸³ Тафт наводи да је резултат литургијских промена имао на црквену грађевину вишеструк утицај:

- 1) нестало је атријум и број улаза је драстично умањен;
- 2) спољашњи скеуфилакион је напуштен и заменила га је пастофорија;
- 3) уздигнути синтранон је уклоњен из апсиде;
- 4) велики амвон је померен из средине цркве, његова величина је била умањена и на неким местима је потпуно уклоњен. Видети: 'Умањени обред и његов симболизам', у: Robert F. Taft, *нав. дело*, стр. 32-33.

³⁸⁴ „У Цариграду и на Светој Гори почели су да се умножавају различити правилници у периоду између дванаестог и петнаестог века - у циљу спречавања претераног развоја "протезис" обреда.“ Видети: 'Нова литургијска књига: диатаксист', у: Robert F. Taft, *нав. дело*, стр. 33.

³⁸⁵ Василије Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији* (Београд: 1920), стр. 125-128.

³⁸⁶ Антонис Емил Тахиаос, *нав. дело*, стр. 95-103.

³⁸⁷ Исто, стр. 95.

³⁸⁸ Исто, стр. 95-96, са старијом литературом о животу Григорија Синаита.

³⁸⁹ Исто, стр. 96, са старијом литратуром о овој реформи бугарског правописа.

³⁹⁰ Исто, стр. 98.

централне теме православне теологије и црквене праксе.³⁹¹ Литургијски текстови, значајни за разумевање саме евхаристије, преносили су византијски филозофски утицај, па је реформа литургијских текстова, путем одређене терминологије, била изузетно утицајна.³⁹²

Током ренесансе Палеолога (1259-1453) на Светој гори се појавила исихастичка ренсанса која је утицала на државу, духовност и „*литургијску креативност*“.³⁹³ За успон Свете горе као духовног центра у XIV веку, значајно је више фактора: пад утицаја цариградског студитског обреда, насељавање византијског монаштва из Мале Азије у грчке монашке центре пред налетом Турака, успон ауторитета цркве после Латинског освајања Цариграда 1204-1261. и, предавање управе над Светом гором патријарху од 1312. године.³⁹⁴ Тада је монаштво Свете горе, упркос свом студитском пореклу, напустило строга студитска правила и прихватило „*саваистичко монаштво лавра и скитова или малих манастира у Палестини*“.³⁹⁵ У Цариграду се у литургији одвијао исти процес и до 12. века је саваизам почео да се инфилтрира у службу цариградских студитских манастира, што је био коначни стадијум у формирању данашњег византијског обреда.³⁹⁶ Ако се под студитском синтезом подразумева старија синтеза саваистичких елемената и цариградског обреда, нео-саваистичка синтеза, како јој само име каже, је нова синтеза саваистичких елемената и цариградског обреда.³⁹⁷ Никон са Црне планине (1025-1088), монах манастира Богородице на Маурон Орос северно од Антиохије у Сирији, први је описао процес прилагођавања студитске синтезе потребама палестинских монаха у XI веку, што се пре свега односило на редослед ноћних молитви (агрипниа), а касније и на канон дневних служби (јутрења) и

³⁹¹ Boris Milosavljević, 'Monaško-asketski spisi u srpskoj srednjovekovnoj filozofiji', *Gledišta*, 40.1-2 (1999), стр. 78-92. и 'Basic philosophical texts in Medieval Serbia', *Balkanica*, 39 (2008), стр. 79-102.

³⁹² Исто.

³⁹³ Исто, стр. 34. О литургијском утицају исихазма видети: Robert F. Taft, 'Mount Athos: A Late Chapter in the History of the Byzantine Rite', *Dumbarton Oaks Papers*, 42 (1988), стр. 190-194.

³⁹⁴ 'Од Студита до Хагиорита: Успон Свете Горе', у: Robert F. Taft, *The Byzantine Rite...*, стр. 34.

³⁹⁵ „Управа над Св. Гором која је раније била у рукама цара, 1312. је предата патријарху и монаштво је наставило да цвета. Ово агиоритско монаштво, упркос студитском пореклу, напустило је строга студитска правила и прихватило саваистичко монаштво лавра и скитова или малих манастира у Палестини.“ Видети: *Ibid*

³⁹⁶ „У Цариграду се одвијао исти процес - барем у Литургији. До дванаестог века, друга генерација саваистичког материјала је почела да се инфилтрира у службу студитских манастира главног града. Ово је био почетак нове епохе, коначног стадијума у формирању данашњег византијског обреда.“ Видети: 'Од Студита до Хагиорита: Успон Свете Горе', у: Robert F. Taft, *The Byzantine Rite...*, стр. 34.

³⁹⁷ 'Нео-саваистичка синтеза', у: Robert F. Taft, *нав. дело*, стр. 34-35.

псалми.³⁹⁸ У Никоново време, значајна разлика саваистичког и студитског обреда била су свеноћна бденија која су практиковали саваистички посвећеници, за разлику од студита (и Свете горе) који су практиковали вечерњу молитву у складу са правилима диатаксиса.³⁹⁹ Тафт наглашава да су „оба обреда, студитски и нео-саваистични само различите употребе истог наслеђа“.⁴⁰⁰ Употреба нео-саваистичког обреда се проширила са Атоса на цео терен атоског исихизма, највероватније због своје једноставности у односу на сложеност старог обреда Аја Софије која је имала велики број појаца.⁴⁰¹

Најзначајнија личност за ширење саваистичке литургије био је светогорски исихаста Филотеј Кокинос, игуман Велике Лавре на Св. Гори, епископ Хераклеје и двоструки цариградски патријарх.⁴⁰² Победом исихастичког учења, које је потврђено као званично учење на саборима 1347. и 1351., исихасти су придобили високе положаје у хијерархији православне цркве и контролисали екуменски престо током остатка четрнаестог века.⁴⁰³ Упоредо са „догматском, духовном и хијерархијском доминацијом“, исихасти у утицали и на византијску литургију путем Филотејевих диатаксиса који су, из практичних разлога, још увек у примени у византијској Литургији.⁴⁰⁴ Пре Филотјеве реформе, на Светој Гори су у четрнаестом веку још увек коришћени приручници студитског типа, док је од четрнаестог до шеснаестог века нео-саваистички редослед који је Филотеј синтетизовао ушао у прве штампане византијске литургијске књиге.⁴⁰⁵ Примена новог литургијског обреда се проширила на словенске земље до краја четрнаестог века.⁴⁰⁶ Византијски обред, чији се период развоја завршио до седамнаестог века, заснован је на на обреду Велике Лавре током Филотејовог игуманства (нео-саваистичка употреба у атонској кодификацији из четрнаестог века), што представља победу исихастичког монаштва над студитском градском

³⁹⁸ Исто и R. Taft, 'Mount Athos...'

³⁹⁹ R. Taft, 'Mount Athos...', стр. 188-190.

⁴⁰⁰ Видети: 'Нео-саваистичка синтеза', у: Robert F. Taft, *The Byzantine Rite...*, стр. 36.

⁴⁰¹ Видети: 'Ширење типика Светог Саве', у: Robert F. Taft, *нав. дело*, стр. 36. Тафт преноси један од разлога који наводи Симеон Солунски.

⁴⁰² Исто, стр. 36 и R. Taft, 'Mount Athos...', стр. 190-194.

⁴⁰³ Исто, стр. 36. Погледати Табелу I.

⁴⁰⁴ Исто, стр. 36.

⁴⁰⁵ Исто, стр. 36.

⁴⁰⁶ Исто, стр. 37. Опширније у поглављу III: „Ширење исихазма у словенским земљама“, стр. 13-15.

варијантом.⁴⁰⁷ Утицај светогорског, исихастичког монаштва на цариградски престо и коначну доминацију византијско-палестинског монашког обреда над последњим остацима катедралног обреда, показује и један од најважнијих постојећих рукописа за спровођење патријархалне литургије, диатакисис Димитроса Гемистоса из 1389. године, састављен из традиционалног цариградског патријархалног обреда и атоског диатакисиса Филотеја Кокиноса.⁴⁰⁸ Контраверзно наслеђе смењеног патријарха означава, не само прихватање новог литургијског правила, већ и Филотејеву рехабилитацију од стране патријархата.⁴⁰⁹

Паламистички исихазам, као револуционаран модел духовности у светогорској киновији и Цариграду, далеко највеће иновације је произвео у литургијској музици. Тек се калофоничним појањем узвишене лепоте, које захтева несвакидашњу виртуозност да би се извело, исихастичка контемплација придружила псалмодији како би довела до „музичке револуције“ у Византији XIV века. Овај нови музички стил карактеришу дуге мелисме (πλατυασμο μελους), секције безначењског-слога (τερетισματα - кратηματα) и римовање текста или преуређивање речи (αναγραμματισμος).⁴¹⁰ Кономос је указао на један потпуно монашки "процвет палеолошке музичке ренесансе" у овом периоду, која је наишла на мало подршке у Великој Грчкој јер су Асматикон и Псалтикон и даље били у употреби.⁴¹¹ Централна фигура у револуцији византијске музике био је св. Јоанис Кукузелис (1280-1341/75) или: Јован Кукузел⁴¹², исихаста и монах Велике Лавре који је синтетизовао нови *Akolouthai* или 'ред богослужења' у којем је комбиновао хорове са одговарајућим псалмодијама византијске евхаристије и палестинске

⁴⁰⁷ „Нео-саваистичка употреба у атонској кодификацији из четрнаестог века - обред Велике Лавре током Филотејовог игуманства не само што представља победу исихастичког монаштва над студитском градском варијантом: уколико прихватимо локално одржавање повремене студитске употребе, нарочито у Јужној Италији и Русији, он је такође постао и обред Православног света као и оно што нам је данас још увек познато као „византијски обред“.“ Видети: Тафт, *Византијски обред*, стр. 37.

⁴⁰⁸ Alexander Rentel, "A Critical Edition of the 14th Century Patriarchal Diataxis of Dimitrios Gemistos" (doktorska disertacija, Pontifical Oriental Institute in Rome, January 2004)

⁴⁰⁹ Исто.

⁴¹⁰ Видети: Arsinoi Ioannidou, 'The Kalophonic Settings of the Second Psalm in the Byzantine Chant Tradition (Fourteenth-Fifteenth centuries): A Dissertation In-Progress', *Proceedings of the 1st International Conference of the ASBMH*, 1 (2007), стр. 210.

⁴¹¹ Кономос у Циклусу причешћа, испитује настанак и постепени развој мелизматичног појања, проучавајући грчке и словенске рукописе за антифоне причешћа из дванаестог и тринаестог века. Видети: Dimitri Conomos, 'Communion Chants in Magna Graecia and Byzantium', *Journal of the American Musicological Society*, 33.2 (2008), стр. 241-263.

⁴¹² О овом композитору видети у: Edward Williams, "John Koukouzeles's Reform of Byzantine Chanting for Great Vespers in the Fourteenth Century" (Ph.D. Yale University, 1968) (цитирано према: Robert F. Taft, *The Byzantine Rite...*, стр. 36, напомена 84)

божанске литургије.⁴¹³ А. Лингас⁴¹⁴ је препознао да је интеракција катедралних и монашких елемената у византијским мирским црквама много сложенија него што је то до сада проучено. Проучавајући манускрипте, типике и литургијска тумачења, Лингас је на примеру недељног јутрења у саборним црквама Свете Софије у Цариграду и Солуну закључио да је постојала интеракција између промена у литургијским обичајима и монашке химнографије и стила певања.⁴¹⁵

А. Лингас је преузео пионирски подухват, доводећи промене литургијске музике у везу са монашком исихастичком духовношћу XIV века у веома утицајном раду *Hesychasm and Psalmody*.⁴¹⁶ Управо се у периоду исихастичке надмоћи догодила својеврсна прекратница у појачкој традицији Византије, кроз композиторско усложњавање црквених напева и развијања мелодијског облика молитвених химни који је заузео примат у односу на текст.⁴¹⁷ Након периода од IX до XII века, када је завршена прва фаза развоја и нотирања химнографије, до средине XIII века уследио је процват оригинални музички правац калофоничног певања. Црквено-појачку праксу XIV века обележили су неумски рукописи и нови типови појачких зборника *akolutija*, *antologija* или *psaltika*, који садрже нестандартни избор химни за јутрење, вечерење и литургију, и „развијене и технички захтевне мелодије.“⁴¹⁸ У плејади афирмисаних композитора са почетка XIV века, издваја се име Јована Кукузелиса који је сабрао мелизматичне⁴¹⁹ мелодије у јединствени рукопис *Akolutija*⁴²⁰. В. Пено преноси претпоставку да је калофонични музички стил настао из потребе да се атмосфера на богослужењима учини још свечанијом, „што је могуће више панигиричком“.⁴²¹

Сложеност црквеног појања и његова улога у обреду је зависила од одредби типика, који је у периоду од XI до XIV века прошао низ суштинских промена. Током XI века је

⁴¹³ Dimitri E. Conomos, *The Late Byzantine and Slavonic Communion Cycle: Liturgy and Music* (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985), стр. 68-82.

⁴¹⁴ Alexander Leonidas Lingas, 'Sunday Matins in the Byzantine Cathedral Rite: Music and Liturgy' (doktorska disertacija, The Faculty of Graduate studies, School of music, The University of British Columbia, June 1996)

⁴¹⁵ Исто.

⁴¹⁶ Alexander Leonidas Lingas, 'Hesychasm and Psalmody', *Mount Athos and Byzantine Monasticism, 28th Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham, март 1994, ур. Anthony Bryer и Mary Cunningham (Birmingham: Variorum, 1996), стр. 155-168.

⁴¹⁷ Весна Пено, 'Традиционално и модерно у црквеној музици - оглед о канону и инвентивности', *Музикологија*, 6 (2006), стр. 238- 239.

⁴¹⁸ В. Пено, *нав. дело*, стр. 239.

⁴¹⁹ мелизма (gr.) – музичка песма, арија, мелодија као супротност рецитованој или декламаторској музици

⁴²⁰ Документ *Akolutija* EVE 2458 чува се у Националној библиотеци у Атини

⁴²¹ В. Пено, *нав. дело*, стр. 242.

дошло до мешања појачки скромног, монашког палестинског обреда и церемонијално и појачки неупоредиво раскошнијег азматског типика, цариградске св. Софије.⁴²² Почетком XIII века превагу је однео монашки типик, који је предвиђао искључиво читање псалама, док је азматски типик након свог коначког нестанка примењиван у цркви св. Софије у Солуну, у време архиепископа Симеона Солунског (1416–29).⁴²³ Међутим, нелогично је да су строга начела монашког типика, где су богослужбене химне сведене на читање, одједном попустила, па се појава калофоније може објаснити исихазмом.⁴²⁴

На више начина се калофонија повезује са исихазмом. Најпре се исихастички метод молитве, који се заснива на одређеном начину удисаја и издисаја, претпостављен да је узрок настанка калифоничних мелодија.⁴²⁵ Настанак калофоније повезан са исихазмом и на основу историјских чињеница и личности. Највећи теолог свог времена, Григорије Палама је свој монашки живот започео у манастиру велика Лавра у првим деценијама XIV века, када се претпоставља да је тамо боравио и Јован Кукузелис.⁴²⁶ Џон Мајендорф наводи податак да је послушање Григорија Паламе у Лаври било да сабрате учи црквеном појању.⁴²⁷ Нема сумње да је Кукузелис знао за покрет исихаста и да је Палама слушао калофоничне мелодије на богослужењима.⁴²⁸ Када покушава да направи везу исихазма и калифоничног појања, В. Пено узима у обзир аргумент да се најбројније калифоничне мелодије везују за псаламске стихове и централни тренутак литургије- причешће верних. Пено закључује да је такав начин појања у овом делу обреда задржавао пажњу слушалаца, јер је сам чин причешћа често дуго трајао. На примеру Трисвете песме, која је функционално сконцентрисана на олтарски простор, В. Пено објашњава иманентан разлог за употребу калофоније, а то је музички израз обреда причешћа. То је симболичко тумачење употребе калофоније у

⁴²² Исто.

⁴²³ Исто.

⁴²⁴ Када размишља о пореклу калифонијског појања, које доводи у везу са новим, претежно монашким типцима, В. Пено у исихастичком покрету налази узрок појаве калофоничног стила: „Тешко је замислити да су строга начела монашког подвига, који подразумева једноставност и усредсређеност, тако брзо попустила пред укусом верника из престонице и других градских центара, те да су првобитно читање богослужбених химни и њихово упрошћено мелодизирање заменили калофонични напеви у којима се исте готово не разумеју.“ Видети: В. Пено, *нав. дело*, стр. 242-243.

⁴²⁵ Alexander Leonidas Lingas, *Hesychasm and Psalmody*, стр. 155.

⁴²⁶ В. Пено, *нав. дело*, стр. 243.

⁴²⁷ Уп. Јован Мајендорф, *Свети Григорије Палама и православна мистика* (са енглеског прев. Јован Олбина), (Београд: 1983), стр. 63. (цитирано према: В. Пено, *нав. дело*, стр. 243).

⁴²⁸ В. Пено, *нав. дело*, стр. 244.

Трисветој песми, које се заснива на вези између централног мотива исихастичке доктрине, божанске светлости којом се верници причешћују и, калофоничног напева.⁴²⁹

Осим овог симболичног тумачења употребе калофоније у контексту исихастичког учења, А. W. White⁴³⁰ објашњава исихастичко порекло кратеме. Кукузелисов стил „кратема“, деоница чисте музике са безначењским слоговима, која „задржава“ даљи развој текста и мелодије химне,⁴³¹ у литургијском контексту одговара естетици исихастичких молитви⁴³², које се заснивају на серији посебних духовних вежби развијених из теолошких концепата исихазма.⁴³³ Иако је тиховање као начин живота и молитве дуго био део монашког живота, тек је са Паламом, који је засновао своју доктрину на концепту божанске безизражајности, кодификован као црквена доктрина. Исихастички концепт тиховања заснива се на Паламиној доктрини да је могуће комуницирати са Свемогућим без речи (ван разума, односно интелекта) на основу божанске еманације "енергије" (*energeia*).⁴³⁴ На тај начин је Паламина теологија о чулној спознаји енергија божанског присуства, кроз делање и молитву без речи, повезана је са Кукузелисовим музичким стилем, кратемом. Паламина мистична теорија музике, укореењена у његовом привилеговању чулног опажања и његова теорија универзалног Божијег присуства, превладаће од средине XIV века, после исихастичке дебате и одбране:⁴³⁵

⁴²⁹ „Улога калофоније, схваћене као музичко-апофатички метод у исповедању божанске светлости из стиха Трисвете песме, постаје јасна са причешћем као кључним моментом у Литургији. (...) Другим речима, они који су током Евхаристије исповедали божанску светост, сада се њоме причешћују и ту, речима недоступну радост, у стању је да изрази једино музика која је дар одозго.“ Видети: В. Пено, *нав. дело*, стр. 244-245.

⁴³⁰ Andrew Walker White, 'The Artifice of Eternity: A Study of Liturgical and Theatrical Practices in Byzantium' (doktorska disertacija, Faculty of the Graduate School of the University of Maryland, College Park, 2006)

⁴³¹ За укратко објашњење кратеме видети: Diane H. Touliatos-Banker, *The Byzantine Amomos Chant of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, *Analecta Vlatadon*, 46 (Thessalonica: Patriarchal Institute for Patristic Studies, 1984), стр. 33. Димитри Кономос примећује да корени појања без речиводе до најранијих дана хришћанства (Dimitri Conomos, *Byzantine Trisagia and Cheroubika of the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Thessaloniki: Patriarchal Institute for Patristic Studies, 1974), стр. 273), док је Диана Тулиатос-Банкер указала да су безначењски слогови били основна црта грчке музике још од антике у: Diane H. Touliatos-Banker, 'Nonsense Syllables in the Ancient Greek and Byzantine Traditions', *Journal of Musicology* 7.2 (1989), стр. 231-243.

⁴³² Пошто појци отпевају текст химне, настављају са невербалним појањем у домену чистог патоса, што се надовезује на паламино одбацивање разумне спознаје. Видети: Andrew Walker White, *нав. дело*, стр. 125-126.

⁴³³ Видети у уводу: John Meyendorff, *Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems* (London: Variorum Reprints, 1974).

⁴³⁴ Аутор анализу Паламиног учења заснива на: Fr. Basil Krivosheine, *The Ascetic and Theological Teaching of Gregory Palamas*, (1938; Reprint, London: Geo. E. J. Coldwell Ltd, 1954). (цитирано према: Andrew Walker White, *нав. дело*, стр. 126.)

⁴³⁵ *Исто*, стр. 128-129.

„Није најјасније у којој мери је паламина теологија утицала или инспирисала музичке реформе свога времена, али када је исихазам имао званичну подршку Цркве и државе, удобно се преклопио са текућим реформама у литургијском појању. А у кратеми (kratema), чији бесмислени слогови (nonsense syllables) огледају Паламин захтев за напуштање разума, исихазам је пронашао средство изражавања својих кључних концепата као дела Литургије.“⁴³⁶

Претпоставља се да се Кукузелис евентуално повукао на Атос, центар исихастичког покрета, али остаје нејасно у којој мери је његов рад имао утицаја у Цариграду.⁴³⁷ Средњовековна музика не треба да буде једноставно схваћена искључиво као духовни феномен, већ треба анализирати и њене естетске и политичке компоненте. Такву анализу треба нарочито применити на позни византијски период, када су музичари наступали уједно на двору и цркве под царским покровитељством, што је утицало на перцепцију музичког дела.⁴³⁸ Кукузелесива позиција дворског композитора и маистра секуларног домена, могла је да утиче упоређивање естетских квалитета уметничког кратеме са оба аспекта од стране слушалаца.⁴³⁹ Ову тензију између духа и спектакла (театралних и литургијских пракси) током касног византијског периода, А. W. White налази у музичким реформама Јована Кукузелиса унутар контекста исихастичког покрета.⁴⁴⁰

Калофоничне поставке другог псалма у византијској традицији углавном током четрнаестог и петнаестог века у контексту обреда великих вечерња, испитује А. Иоанидо⁴⁴¹ са циљем да лоцира ову калофоничну поставку у музичкој, литургијској и историјској перспективи и обезбеди убедљиве разлоге за његово загонетно постојање.⁴⁴² Контекст калофоничних поставки је створен кроз револуциону промену

⁴³⁶ Исто, стр. 129.

⁴³⁷ Исто

⁴³⁸ А. W. White наводи пример владарских игара које су назване октоехос. Исто, стр. 129-130.

⁴³⁹ Исто.

⁴⁴⁰ Исто.

⁴⁴¹ Видети: Arsinoi Ioannido, *нав. дело*.

⁴⁴² Историју византијског појања карактерише процват калофоније у дугом периоду од краја латинске окупације у Четвртој крсташкој рату 1261. до пада Цариграда 29. маја 1453., која је први пут забележена током палеолошког периода. Овај нови музички стил карактеришу дуге мелисме (πλατασμο μελος), секције безначењског-слога (τερεισματα - кратηματα) и римовање текста или преуређивање речи (αναυρατισμος). Видети: Arsinoi Ioannido, *нав. дело*, стр. 210.

византијског обреда: до почетка XIV века, литургијска интеграција јерусалимског и цариградског обреда, створила је црквени обред великих вечерња који су током ере Палеолога (1261-1453) упражњавани сваке недеље и на вече празника господа. А. Иоанидо цитира Едварда Вилијамса који тврди да је у рубрикама обредног реда необјашњен прецизан разлог за присуство калифоничних напева и да необична дужина ових композиција сугерише да је *„извођење калифоничних напева било праћено одређеним литургијским радњама које су још увек неидентификоване у великим вечерњим обредима“*.⁴⁴³ Прихватајући везу коју је Лингас направио између калифоније и исихастичке праксе (ἡσυχασμός) молитве без речи⁴⁴⁴, А. Иоанидо закључује да је калифонијска поставка другог псалма која се појављује у неким рукописима с' почетка 14. века, јединствени музички, али не и литургијски феномен. Та нова пракса, највероватније установљена с' почетка XIV века, односила се на посебне прилике и највероватније специфичне географске области. Овај калифонијски репертоар одражава нову естетику црквене музике, док одабир другог псалма (о доласку месије) изражава наду у спасење у доба критичном за опстанак царства.⁴⁴⁵

⁴⁴³ Edward Williams, *нав. дело*, стр. 261-263. (цитиран о према А. Ioannidou, *нав. дело*, напомена 279, стр. 210.)

⁴⁴⁴ Александар Лингас је предложио такву везу у свом чланку: Alexander Leonidas Lingas, 'Hesychasm and Psalmody', стр. 155-168.

⁴⁴⁵ Видети: Arsinoi Ioannido, *нав. дело*.

1.3. Теоријска тумачења хронологије утицаја исихастичког покрета у словенским земљама

Два опречна теоријска тумачења која повезују уметничке промене у средњовековној Србији са измирењем српске и византијске цркве, када исихазам односи победу на државним саборима у Пећи 1374. и 1375. године, изнели су, готово истовремено академик Војислав Ј. Ђурић⁴⁴⁶ и Димитрије Богдановић⁴⁴⁷, на научном скупу „*О кнезу Лазару*“⁴⁴⁸. Разлика у Богдановићевом и Ђурићевом приступу је суштинска: Богдановић је сматрао да се културни преображај већ увећаво дешавао и пре помирења двеју цркава, и да је био предуслов даљих политичких промена, док је Ђурић доказивао да је на државним саборима у Пећи донета одлука која је покренула систематске културне промене које су се посебно односиле на архитектуру. Као посебно теоријско тумачење може се издвојити рад Милоја Васића.⁴⁴⁹

1.3.1. Тумачења Димитрија Богдановића о свеобухватној културној промени у идеолошком и историјском контексту *исихазма* пре 1375. године у Србији

Димитрије Богдановић у *Измирење Српске и Византијске цркве*⁴⁵⁰ настоји да објасни (*реконструише*) црквено-политичке околности које су претходиле сукобу и помирењу двеју цркава, сугеришући да се још пре помирења двеју цркава, у Србији створила културна клима која је довела до уметничке промене. Иако Богдановићев рад за главну тему има догађаје који су претходили измирењу српске и византијске цркве, бавећи се историјским контекстом сукоба и измирења, аутор наговештава да су у Србији пре самог чина помирења увећаво били заступљени исихазам и одређене уметничке промене које су, заправо, биле предуслов за даље помирење.

Полазећи од поуздано утврђених чињеница да је српска патријаршија проглашена 1346. на сабору у Скопљу, и да је Цариград је одговорио осудом 1350. године⁴⁵¹,

⁴⁴⁶ Војислав Ђурић, *нав. дело*.

⁴⁴⁷ Димитрије Богдановић, *нав. дело*.

⁴⁴⁸ *О кнезу Лазару*, научни скуп, ур. Божић и Ђурић, Крушевац, 1971 (Београд: Филозофски факултет, 1975)

⁴⁴⁹ Милоје Васић, *'Жича и Лазарица, студије из српске уметности средњег века'* из 1929.

⁴⁵⁰ Димитрије Богдановић, *нав. дело*, стр. 94.

⁴⁵¹ *Исто*, стр. 82.

Богдановић долази до закључка да аутокефалност српске цркве 1346. није била канонична. У „светском хијерархијском поретку“, који описује Г. Острогорски⁴⁵², византијска хијерархија црква је „генеалошког“ карактера, а аутокефалне цркве у међусобном односу „мајке и кћери“.⁴⁵³ Са становишта извесних канона васељенских сабора, самосталност цркве је ограничена међуцрквеним поретком „у којем је свака промена стања питање од међуцрквеног значаја.“⁴⁵⁴ Пошто се статус једне аутокефалне цркве мења сагласношћу свих аутокефалија, а најпре вољом „цркве – мајке“⁴⁵⁵, српска црква није могла да стекне своја аутокефална права узурпацијом, 1364. године.⁴⁵⁶ Треба направити разлику у односу на аутокефалност српске цркве од 1219. године која је подразумевала „право избора и хиротоније поглавара једне цркве без учешћа и потврде од стране друге цркве“⁴⁵⁷, али је била ограничена спомињањем имена поглавара цариградске патријаршије као матичне цркве, на богослужењу.⁴⁵⁸ Појава ограничене аутокефалности је успостављала зависност аутокефалне цркве у односу на цариградску патријаршију. Тако је једнострано проглашење патријаршије 1346. представљало извесно нарушавање црквеног поретка, што је отворило „шизму“ (анатему) „са свим њеним правним, политичким и културним реперкусијама.“⁴⁵⁹

Санкција коју је цариградска патријаршија применила против цара Душана, српског патријарха и државног сабора, у формалном смислу је акт екскомуникације, искључења из црквене заједнице. Акт који се назива „анатемом“⁴⁶⁰ Богдановић радије тумачи као екскомуникацију, односно „коначно искључење из црквене заједнице“ црквених и политичких власти које су биле одговорне за доношење одлуке о патријаршији.⁴⁶¹ Екскомуникација као санкција у сфери црквене политике, значила је прекид званичних односа цариградске и српске цркве, престанак заједнице свештенослужитеља и интеркомуније (узајамног причешћивања).⁴⁶² Међутим, реперкусије раскола су имале економске и политичко – територијалне репресалије. У областима где су српски и грчки свештеници и монаси били упућени на коегзистенцију

⁴⁵² Исто, са старијом литературом о византијском систему хијерархије држава.

⁴⁵³ Димитрије Богдановић, *нав. дело*, стр. 83. са старијом литературом о црквеном праву.

⁴⁵⁴ Исто, стр. 83.

⁴⁵⁵ Исто.

⁴⁵⁶ Исто.

⁴⁵⁷ Исто.

⁴⁵⁸ Исто, са старијом литературом о појавама ограничене аутокефалије.

⁴⁵⁹ Исто, стр. 84, са старијом литературом о српским и грчким изворима о шизми.

⁴⁶⁰ Исто, са старијом литературом о тумачењу анатеме.

⁴⁶¹ Исто, стр. 84-85.

⁴⁶² Исто, стр. 85.

под јуркиздикијом цариградске цркве, као што је био случај на Светој Гори, постојала су настојања грчке, цариградске јуриздикије да се српски утицај и превласт сузбије у периоду пре првог, обласног измирења 1368.⁴⁶³ Извесно је да је на Светој Гори постојао „сукоб јурисдикије“, а који је расколом био само појачан.⁴⁶⁴ О односима Срба и Грка на Светој Гори поводом раскола се говори и у житију старца Исаије.⁴⁶⁵ Богдановић наглашава да су последице раскола постојале и у „канонском, литургијском смислу, и, у смислу економских и правних компликација“.⁴⁶⁶ После успостављања византијске доминације, Срби на Светој Гори су после 1371. изложени извесним економским репресалијама, „као што је повратак свих добара српских монаха у стање пре српске доминације“.⁴⁶⁷ Уочи турских освајања на Балкану, покренуто је мноштво иницијатива за измирење српске и византијске цркве у периоду од 1364. до 1375. године.⁴⁶⁸ На основу оригиналних докумената о околностима измирења, Угљешиној повељи из 1368. и Филотејевој повељи измирења од 1371, стварни повод за црквену шизму била је „анексија грчких територија („градова“) од стране српске државе, а грчких митрополија од стране српске цркве, самовољно уздигнуте на степен патријаршије“.⁴⁶⁹ Анатема је заправо реакција на насилно умањење подручја цариградске јурисдикије, о чему говоре наши и грчки извори.⁴⁷⁰

Као крупна препрека у процесу измирења испречила се личност српског патријарха Саве, који је столовао у Пећи и био „политички упућен колико на Балишића, толико на Лазара.“⁴⁷¹ Лоши односи на Светој Гори учинили су да Хиландарци покрену, или прихвате, разговоре о помирењу.⁴⁷² Иако се седиште патријарха налазило у области Балшића Светогорска делегација (Исаија, Теофан, бивши прот Свете Горе, Никодим Грчић и Никандар са Силвестром) поводом овога долазе кнезу Лазару,⁴⁷³ што упућује на Лазара као право иницијатора измирења, по причању епископа Марка и

⁴⁶³ Исто, са старијом литературом о реперкусијама анатеме на Светој Гори и у другим областима, са грчким архијерејима под цариградском јурисдикијом.

⁴⁶⁴ „Тако се јерисоски епископ Давид веома жали цариградском патријарху Филотеју што светогорски прот, Србин, доводи на Свету Гору јереје које су рукоположили Срби, односно који су рукоположени у српској јурисдикији.“ Видети: *Ibid*, стр. 86.

⁴⁶⁵ Исто, стр. 86.

⁴⁶⁶ Исто.

⁴⁶⁷ Исто.

⁴⁶⁸ Исто.

⁴⁶⁹ Исто.

⁴⁷⁰ Исто, стр. 87.

⁴⁷¹ Исто.

⁴⁷² Исто.

⁴⁷³ Богдановић, нав. дело, стр. 87 – 88. са старијом литературом о животима српских краљева.

Константина Философа.⁴⁷⁴ Исихазам је значајан историјски и идеолошки контекст у којем се дешава помирење српске и византијске цркве у доба кнеза Лазара, јер посредовање Свете Горе у помирењу двеју цркава има своју идеолошку основу.⁴⁷⁵ Услов помирења, које су омогућили исихасти, била је свеобухватна културна промена:

„Кнезу Лазару је, изгледа, било јасно да измирења са Цариградом може бити само по цену једне свеобухватне промене у култури Србије, а не само промене у њеној политичкој оријентацији. Он је тиме омогућио да се изразе и потврде они процеси који су се у Србији већ увелико збивало на духовно – културном плану, и које се могу пратити у књижевности и ликовим уметностима.“⁴⁷⁶

Делгација се са Савиним коначним пристанком упутила у Цариград 1374. где је постигнут потпуни успех.⁴⁷⁷ Исихасти у такође одиграли значајну улогу у ступању (исихасте) Јефрема на патријаршијски престо, што може да буде последица измирења. Српска црква у Јефрему добила личност која је широм отворила врата „даљем византијском и политичком утицају у Србији“.⁴⁷⁸ Историјски контекст измирења 1375. везан је за важно питање Лазаревог ауторитета и легитимности, и Лазаревог самодржавља у моравској Србији.⁴⁷⁹

⁴⁷⁴ Константин каже како је црквени мир био прва брига кнеза Лазара, а епископ Марко говори како се одмах по смрти патријарха Саве побожни кнез посаветовао са властелом, сабором и светогорцима о именовању старца Исаије и његовог сапутника Никодима за делегате за Цариград. Видети: *Исто*, стр. 88.

⁴⁷⁵ *Исто*, стр. 88.

⁴⁷⁶ *Исто*.

⁴⁷⁷ *Исто*, стр. 88-89. са старијом литературом о иницијативни измирења.

⁴⁷⁸ *Исто*, стр. 89-90.

⁴⁷⁹ *Исто*, стр. 81-82 и стр. 90.

1.3.2. Тумачења Војислава Ј. Ђурића о ширењу *исихастичког утицаја* на црквено градитељство од средине XIV века у области суседним Светој Гори и након 1375. године у Србији

Релацијом државних сабора одржаних у Пећи 1374. и 1375. године и сакралне архитектуре бавио се академик Војислав Ј. Ђурић у раду *Српски државни сабори и црквено градитељство*.⁴⁸⁰ Аутор износи мишљење да ново раздобље српске средњовековне уметности настаје након државног сабора 1375. у Пећи, где црквена администрација препоручује светогорски тип цркве, који одговара обичајима светогорског монаштва. У раду је наглашен утицај светогорских монаха исихаста на обимну ктиторску делатност у држави кнеза Лазара и Зети.

У годинама 1374. и 1375. одржано је неколико српских државних сабора, од којих су два била (сазвана) у Пећи. На првом се одлучивало о помирењу Српске цркве и Цариградске патријаршије.⁴⁸¹ Највеће заслуге за помирење српске и византијске цркве 1375. године припале су кнезу Лазару и познатом светогорском игуману и писцу, старцу Исаји.⁴⁸² На другом државном сабору у Пећи 1375. године, за новог поглавара српске цркве изабран је патријарх Јефрем, чиме је победила „*странка мистичног монаштва, окренута учењу византијског исихазма и његових многобројних присталица са Атоса*“.⁴⁸³ Ови догађаји омогућили су избор кнеза Лазара за самодршца Србије, Подунавља и Приморја, што се везује за издавање раваничке повеље и изградњу Раванице.⁴⁸⁴ Светогорско монаштво, односно исихасти као представници најдоктринарнијих учења, врши пресудан утицај на политику и заузима водећу улогу у цркви.⁴⁸⁵

⁴⁸⁰ Војислав Ђурић, 'Српски државни сабори Пећи и црквено градитељство'. В. Ђурић настоји да одговори на питање: „*какав су одјек имале одлуке српских државних сабора – сабраних после тешких пораза на Марици и нестанка чланова династије Немањића, дакле после пада извесних делова земље под Турке и Византију, и после унутрашње поделе царевине на издвојена подручја обласних господара – на живот Срба, а посебно на њихову уметност*.“ На истом месту аутор наглашава да информације о државним саборима нису довољно исцрпне да би се у потпуности одговорило на ово питање. Видети: *Исто*, стр. 106.

⁴⁸¹ *Исто*, стр. 105.

⁴⁸² *Исто*.

⁴⁸³ *Исто*.

⁴⁸⁴ *Исто*, стр. 105-106. Бранислав Вуловић, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља* (Београд: 1966), стр. 16, 26, 33.

⁴⁸⁵ *Исто*, стр. 106.

Непосредна последица државних сабора у Пећи 1374. и 1375. је талас масовних миграција православног монаштва, најпре у источној Србији у области кнеза Лазара, а затим у областима којима су господарили они властелини за које се претпоставља да су учествовали на овим саборима, Вука Бранковића и Ђурађа I Балшића.⁴⁸⁶ Постоји доста података о књижевним делатностима у пустиножитељским тебадама формираним у овим областима.⁴⁸⁷ Насељавање монаха и подизање нових манастира имало је за кнеза Лазара значај христијанизације⁴⁸⁸, што је повезано са успостављањем владарског легитимитета⁴⁸⁹ и схватањем о „духовном војништву“.⁴⁹⁰ У области између Западне Мораве, Нишаве, Тимока, Дрине, Саве и Дунава, нису постојали дубљи трагови верског живота, па је градитељска делатност кнеза Лазара и његових наследника била неки вид христијанизације овог подручја. Посебно Лазарево интересовање тиче се православља у Влашкој, где ангажовањем Никодима Грчића настаје манастирски живот по угледу на Србију.⁴⁹¹

Манастирско устројство и литургијски обичаји досељеног светогорског монаштва, пресудно су утицали на отпочињање новог раздобља црквеног градитељства, окарактерисаног светогорским типом цркве са литургијски намењеним триконхосном постором.⁴⁹² Светогорски тип цркве, карактеристичан за Свету Гору почев од X века, је сложено решење грчког, односно равнокраког уписаног крста са слободним ступцима који носе кубе, и заобљеним апсидама с источне, северне и јужне стране грађевине. На Светој гори су се паралелно градиле и цркве мањих размера које су сажимале план великих католикона, укидањем слободних носача куполе у оквиру триконхосне основе.⁴⁹³ Извесно је да се прихватање триконхалног план шири у оним областима где расте исихастички утицај:

„Исихазам је повећао омиљеност овог плана и он се, с порастом исихастичког утицаја, постепено ширио захватајући прво области суседне Светој Гори. У

⁴⁸⁶ Исто, стр. 106. и 107.

⁴⁸⁷ Исто.

⁴⁸⁸ Исто, стр. 107.

⁴⁸⁹ О успостављању Лазаревог легитимитета после државних сабора у Пећи 1374. и 1375, видети: *Ibid*, стр. 112, 121.

⁴⁹⁰ Даница Поповић, *нав. дело*, стр. 266-267.

⁴⁹¹ Војислав, Ђурић, *нав. дело*, стр. 107-108.

⁴⁹² Исто, стр. 108.

⁴⁹³ Исто, стр. 108. са старијом литературом о архитектури Свете Горе.

Солуну и његовој најближој околини, почев од деценија око средине XIV века, све је чешиће подизање цркава тролисног плана.“⁴⁹⁴

Академик Војислав Ј. Ђурић је детаљно истражио примену триконхалног плана и уочио да присуство триконхалних облика варира пре и након помирења српске и византијске цркве. Према Ђурићу, ширење триконхалног плана у суседним областима имало је последице по уметнички живот у средњовековној Србији. Стефан Дечански је први прихватио и у архитектуру српске државе у XIV веку увео дотле непознат светогорски тролисни план, изнова саградивши манастир св. Николе Мрачког, 1330. године.⁴⁹⁵ Краљ Душан је ову цркву даровао 1339. манастиру Хиландару⁴⁹⁶ јер је њен тип одговарао начину богослужења светогорских калуђера, и на њу се угледао подижући цркву св. Николе у комплексу Светих Арханђела код Призрена.⁴⁹⁷ Ова два триконхална решења „објављују“ појаву сажетих триконхоса у Србији.⁴⁹⁸ Сажети триконхос, попут светогорских капела, има црква Преображења у кули манастира Риле, коју је Душанов властелин, протосеваст Хреља, подигао 1334/35. године. За стару цркву Рилског манастира монах Неофит пише да је била подобна хиландарској цркви.⁴⁹⁹ Поред ових триконхалних решења из XIV века, постоје старије грађевине триконхалног плана, попут Богородичине цркве код Куршумлије.⁵⁰⁰

⁴⁹⁴ Исто, стр. 108. и 109. са старијом литературом о храму Христу Спасу сажетог плана и храму св. Илија из прве половине XIV века у Солуну, триконхос св. Никола на Акропољу и св. Ђорђе Крионеритис из прве половине XIV века у Серу.

⁴⁹⁵ Исто, стр. 109. са старијом литературом о остацима манастирске цркве у близини села Пешчера код Радомира у Бугарској.

⁴⁹⁶ Исто, стр. 109. са старијом литературом о повељама св. Николе Мрачког. Најновије истраживење на ову тему урадила је Смиља Марјановић-Душанић у: С. Марјановић-Душанић, 'Хрисовуља краља Душана о даровању манастира Светог Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару', *Стари српски архив*, 2 (2003), 55-68; и С. Марјановић-Душанић, *О питању аутентичности повеља мрачког комплекса*; *Стари српски архив* 3 (2004) стр. стр. 153-168; Смиља Марјановић-Душанић, освртом на историјске околности у којима је дошло до издавања четири повеље за манастир Св. Николе Мрачког у Орехову (1330, 1339, 1342 и 1347), чуваних у архиву Хиландара, и детаљном анализом садржине прве три долази до закључка, да је и краљ Милутин обдарио поменути манастир актом који није сачуван, да су две повеље краља Душана (1339, 1342) веродостојне, а да је акт краља Стефана Дечанског (1330) компилација више сачуваних повеља мрачког архива. Такво темељно и методолошки добро постављено разматрање проблемâ поменутих повеља чини овај рад незаобилазним приликом бављења поменутих актима.

⁴⁹⁷ Војислав, Ђурић, *нав. дело*, стр. 109.

⁴⁹⁸ Говорећи о цркви св. Николе у комплексу Светих Арханђела код Призрена, Ђурић је повезује са моравски триконхосима: „Обликом она као да објављује, као и Св. Никола Мрачки, појаву сажетих триконхоса.“ Видети: *Ibid*, стр. 109.

⁴⁹⁹ Исто, стр. 109. са старијом литературом која се односи на Рилски манастир.

⁵⁰⁰ Исто, стр. 109. Ђорђе Стричевић, 'Средњовековна рестаурација рановизантијске цркве код Куршумлије', *Зборник радова византолошког института*, 4 (1956), 199-211. (ставља обнову у XIV век); Ђорђе Бошковић и Бранислав Вуловић, 'Царичин град – Куршумлија – Студеница', *Старинар*, 7-8 (1958) стр. 173 – 180. (сматрају да је рестаурација извршена у Немањино време); Бранислав Вуловић, 'Црква св. Богородице у средњовековној Кулајни', *Зборник за ликовне уметности*, 8 (1972), 387 – 398. (доказао да је

Међутим, триконхалне цркве подигнуте пре појаве моравске школе су појединачне и ретке „*појаве*“, чије је подизање зависило од тренутног опредељења ктитора или утицаја светогорских манастира.⁵⁰¹ Тек после 1375. године, у области кнеза Лазара и његове властеле, почиње системска примена трконхоса као искључивог типа храма, па се ове промене у српској средњовековној уметности могу довести у везу са државним саборима у Пећи.⁵⁰² Могуће је да су на државном сабору у Пећи 1375. године донете одлуке које су се посредно односиле на програм изградње цркава, односно прихватање светогорског тролисног плана, који је најбоље „*одговарао богослужбеним обичајима који су са Свете Горе преношени у Србију*“.⁵⁰³ У земљама оних обласних господара, попут Мрњавчевића и Дејановића, који нису учествовали на државним саборима у Пећи, нису заступљена решења попут моравских и зетских. Узевши у обзир географску распрострањеност територија на којима истовремено настају сличне цркве под утицајем Свете Горе, намеће се претпоставка о државно – црквеној одлуци која је омогућила прихватање и репродуковње „*истоврсне архитектуре*“.⁵⁰⁴

Утицај са Свете Горе, „*светогорски подстрек*“, имао је различите одјеке, доследно локалној градитељској делатности.⁵⁰⁵ Кнез Лазар је, вероватно под утицајем представника Цркве, изабрао узор свог градитељства у најутицајнијим српским манастирима: Пећкој Патријаршији⁵⁰⁶, Жичи, Хиландару и св.Николи и св.Архађелима код Призрена.⁵⁰⁷ У Влашкој је за време војводе Мирче изграђена црква у Козији по угледу на моравско црквено градитељство.⁵⁰⁸ Триконхални план је у једноставнијем облику и под утицајем локалног градитељства северне Македоније и Косова, прихваћен

црква у Лешју код Параћина, која је сматрана за најстарији триконхос у Србији XIV века, настао непосредно пре владавине кнеза Лазара, у ствари једнобродна црква, на којој је триконхосни храм подигнут у првим деценијама XIV века).

⁵⁰¹ Војислав Ђурић, *нав. дело*, стр. 110.

⁵⁰² В. Ђурић ову претпоставку доноси узимајући у обзир старије хронологије моравске архитектуре, које се касније измењене.

⁵⁰³ Војислав Ђурић, *нав. дело*, стр. 111.

⁵⁰⁴ *Исто*, стр. 111.

⁵⁰⁵ *Исто*, стр. 111.

⁵⁰⁶ Два опречна мишљења о хронологији фасадне декорације у Пећи: Војислав Ј.Ђурић, 'Настанак градитељског стила моравске школе: Фасаде, систем декорације, пластика', *Зборник за ликовне уметности*, 1 (1965), 35-64. и Ђурђе Бошковић, *О сликаној декорацији на фасадама Пећке патријаршије*, *Старинар*, 13 (1968), 91-100.

⁵⁰⁷ *Исто*, стр. 111-113.

⁵⁰⁸ *Исто*, стр. 115.

у областима Лазару подређеног Вука Бранковића,⁵⁰⁹ на цркви св. Арханђела у Кучевишту и св. Арханђела у Убошцу (Рђавцу),⁵¹⁰ као и на Новој Павлици на Ибру⁵¹¹, задужбини браће Мусића.⁵¹² Техника изградње и украшавања (ових цркава) најсроднија је задужбинама краља Милутина: зидање каменом и опеком, без секундаре пластике зида, али уз употребу керамопластичних елемената.⁵¹³ У Зети Балшића, на обалама и острвима Скадарског језера, формирана је монашка заједница и изграђене су триконхалне цркве: Старчева Горица, Бешка (Брезавица), Морачник и Крајина. Подстицај са Свете Горе се наставља на ранију традицију Зете: зидање ломљеним или притесаним каменом, обележја готике и одсуство камене пластике.⁵¹⁴ У земљама Дејановића подигнуте су трконхалне цркве манастира Поганово и Трнског манастира, под утицајем Свете Горе и градских црквица Македоније.⁵¹⁵

1.3.3. Тумачење Милоја Васића о континуитету исихастичког утицаја од Немањиног доба

Најоригиналније тумачење исихастичког утицаја на српску сакралну архитектуру дао је Милоје Васић у свом делу *'Жича и Лазарица, студије из српске уметности средњег века'* из 1929⁵¹⁶, које посвећује кнезу Павлу, почасноме председнику комисије за чување и одржавање архитектонских споменика. Васићево дело је значајно као једина литература која повезује средњевековну архитектуру и исихазам, где

⁵⁰⁹ О генеалогии српске средњевековне породице Бранковић у: Momčilo M. Spremić, 'La famille serbe des Brankovic - considérations généalogiques et héraldiques', *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 41 (2004), 441-452. О областима Вука Бранковића у: Miloš. Blagojević, 'On betrayal or unfaithfulness of Vuk Branković', *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 79 (2009), 18-27. Област Вука Бранковића је пописана 1392. године у повељи којом се манастир Хиландр ослобађа турског данка, у: Stanoje Vojanin, 'Charte de Vuk Branković par laquelle il libère le monastère de Chilandar du paiement du „tribu turc“', *Stari srpski arhiv*, 9 (2010), 147-158. О области Вука Бранковића после 1391. године: Marko Šuica, 'Vuk Branković and the meeting of vassals at Serres', *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 45 (2008), стр. 253-266.

⁵¹⁰ Ђорђе Стричевић, 'Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у моравску архитектонску школу', *Зборник радова Византолошког института*, 3 (1955), стр. 227 – 231.

⁵¹¹ Ђурић, *нав. дело*, стр. 115, са старијом наведеном литературом о архитектури Нове Павлице. Новија литература о Новој Павлици: М. Михаиловић, М. Ковачевић, *Нова Павлица* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1989); А. Јуришић, *Нова Павлица – резултати археолошких радова*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1989). Подизање Нове Павлице између 1381. и 1386. у области средњевековног Брвеника се помиње у: S. Božanić, 'Brvenik in the middle ages', *Rad muzeja Vojvodine*, 47-48 (2005-2006), стр. 81-87.

⁵¹² *Исто*, стр. 115:

⁵¹³ *Исто*, стр. 115. и 117.

⁵¹⁴ *Исто*, стр. 117. и 118.

⁵¹⁵ *Исто*, стр. 119.

⁵¹⁶ *Исто*.

исихастички утицај тумачи као повратак конзерватизму у православљу, што се у архитектури манифестује у континуитету примене архитектонских елемената још од Немањиног доба (рашке стилске групе).

Један од архитектонских елемената, на којем се може пратити континуитет исихастичког утицаја, јесте спољашња припрата, која се први пут јавља на Дечанима и Хиландару. Хиландар је најстарији пример ове врсте на Светој Гори, што је повезано са претпоставком да појава спољашњег нартекса зависи од прописа *Типика св. Саве освећеног (јерусалимског)*, који су могли да буду уведени у богослужењу у Хиландару.⁵¹⁷ Овај начин градње је могао бити пренет у Србију путем извесних прописа из *Типика св. Саве освећеног*, променом литургијске функције у цркви, као и наставак традиције Милутинове цркве у Хиландару.⁵¹⁸ Утицај исихазма на српску средњовековну архитектуру Васић показује на примерима '*краљевских задужбина*', које су, услед политичких разлога, засноване на византијској основи Немањине цркве св. Николе и романском изгледу и декорацији, такође Немањине, Студенице.⁵¹⁹ Иако се наслања на св. Николу и Студеницу, Жича представља реакцију према Студеници, која се у архитектонском смислу манифестује певничким просторима и параклисима.⁵²⁰ Познато је Васићево упоређивање Студенице, као представника католичког (романског) стила, и Жиче, као представника утицаја византијске црквене уметности и исихазма. Утицај романског стила је, преко Јелене Анжујске, заступљен на архитектури Сопоћана, Ариља, Ђурђевих ступова код Раса и Бањска. На својој задужбини (Градац), Јелена Анжујска задржава основу Жиче, дела Св. Саве, док се у спољашњем обликовању наставља на Немањину Студеницу.⁵²¹ Краљ Милутин је на српски архиепископски престо довео исихасту Јакова и гради низ задужбина по угледу на византијску архитектуру, Хиландар, цркву св. Богородице Левишке и цркву св. Ђорђа у Ст. Нагоричину (са одступањем у случају цркве манастира Бањска).⁵²² Дечани Стефана Дечанског настали су под утицајем романско-готских базилика у спољашњем обликовању и нових прописа Никодимовог типика у православном богослужењу.⁵²³ Овај

⁵¹⁷ Милоје, Васић, *нав. дело*, стр. 80.

⁵¹⁸ *Исто*, стр. 46 и стр. 80.

⁵¹⁹ *Исто*, стр. 89.

⁵²⁰ *Исто*, стр. 90.

⁵²¹ *Исто*, стр. 90.

⁵²² Бањска је настала по угледу на Сопоћане, под великим утицајем приморја и Запада. Видети: *Исто*, стр. 90-91.

⁵²³ *Исто*, стр. 91.

низ 'краљевских задужбина' изграђених у западној традицији, завршава Душанова задужбина, црква св. Арханђели код Призрена, која се одликује византијском концепцијом простора и романском техником грађења, и са истовремено саграђеним спољашњим нартексом чиме санкционише пописе Никодимовог типика.⁵²⁴ Византијски конструктивни принципи с унутрашњим конструкцијама које се пројектују на фасадама грађевине, обезбедили су погодна места за пластичну декорацију, што је значајно за разумевање појава на црквама моравске архитектуре.⁵²⁵

За разумевање српске средњевековне уметности, која се у највећој мери своди на сакралну уметност, неопходно је познавање историје српске цркве, где је исихазам најважнији сегмент монашког живота.⁵²⁶ Васић упоређује прилике у српској цркви и уметности XIV века, са приликама у византијској цркви и уметности по завршетку иконоластичке борбе, указујући вероватно на исихастички спор и утицај победе исихазма на црквену уметност.⁵²⁷ У одељку „Исихазам у српској уметности XIII и XIV века“ Васић објашњава да је српска православна црква у својој борби за независност посегла за исихазмом као конзервативом православљу, што се манифестовало на црквеним грађевинама и црквеној уметности уопште.⁵²⁸ Нови исихастички покрет, који оснива Григорије Синаит на Светој Гори, на почетку владавине Андроника II, имао је одјека у српској цркви, Доласком Јакова на српски архиепископски престо.⁵²⁹ Међутим, последице исихазма у српској средњевековној црквеној уметности нису се манифестовале, на већ показане начине, на Жичи, Дечанима и св. Арханђелима код Призрена, већ и на другим пољима црквене уметности, попут скулптуре, живописа,

⁵²⁴ Исто.

⁵²⁵ Исто.

⁵²⁶ Аутор сматра да су исихасти, монаси који молитвом у тишини досежу стање дубоког размишљања о вери, били су у грчкој цркви познати још пре XIV века, док у дргој четвртини XIV века овај назив означава одрђене контемплативне радње. Историја исихазма се може пратити преко житија која су писана од IV века на простору Палестине, Цариграда и Свете Горе. Историја овог покрета почиње успоставањем идеала монашког живота св. Антонија у грчкој цркви, чије је житије у IV веку написао Атанасије, патриарх у Александрији. Слика савршеог монаха коју је Кирил Скитопољски понудио у свим карактерним одликама поклапа се са сликом коју даје житије св. Антонија. Међутим, писани извори о великим српским монасима који су имали утицај на средњевековну уметност, посебно архитектуру, су ретки. Страни извори су такође ретки, попут *Посланице Димитрија Хоматијана Св. Сави* и *Калистовог житија Григорија Синаита*. Ктиторске повеље пружају, такође, податке за познавање карактера њихових аутора, али су такви подаци, у погледу на исихазам, ређи или су казани посредно. Најважнији извори за познавање исихазма у српској цркви јесу такође житија светаца, која припадају многобројној литерарној врсти хагиографије. Извесна замореност у писању хагиографских дела почиње у XI веку, док у доба Палеолога у XIV и XV веку хагиографија доживљава процват. Видети: Исто, стр. 165.

⁵²⁷ Исто, стр. 199.

⁵²⁸ Исто, стр. 203.

⁵²⁹ Исто.

орнаментике, итд.⁵³⁰ За исихазам, у периоду његовог поновног прихватања у цркви, карактеристичан је архаизам у уметности, односно повратак на старе узоре.⁵³¹ У одељку о утицају исихазма на архитектуру⁵³² аутор говори о цркви св. Димитрија и св. богородице у Патријаршији у Пећи и, коначно, Лазарици.

Реакција против тенденције приближавању западњачким тробродним базиликама, појављује се почетком XIV века, за време Милутинове владавине, када почиње изградња црква са основом уписаног крста.⁵³³ Са обликом основу уписаног крста Милуин се могао упознати у Солуну, где се састао са царем Андронком.⁵³⁴ Васић сматра да је облик основе уписаног крста унет у српску средњовековну архитектуру преко Хиландара, иако постоји варирање у облику основе с обзиром на провинцијали варијатет овог типа у Србији и престонички варијатет у основи Хиландара.⁵³⁵ Милутинов Хиландар је утицао на облик црквене основе црква у Србији које су сазиране после Хиландара, нарочито пошто су архиепископи исихасти Никодим и Данило прихватили основу уписаног крста за параклисе уз цркву св. Апостола у Пећи.⁵³⁶ Архиепископ Никодим је као северни параклис уз цркву св. Апостола у Пећи, саградио цркву св. Димитрија, после превода типика, односно после 1319. године. Црква има сажету основу уписаног крста чиме подсећа на цркву у испосници св. Саве у Кареји, и од важности је за објашњавање конструктивних облика на Лазарици.⁵³⁷ Црква св. Богордице Одигитрије у Пећи има основу уписаног крста и датира се у време Даниловог ахиепископовања, као параклис посебне намене, о чему говори Данилов биограф.⁵³⁸ Литургијска употреба овог параклиса може се објаснити одредбом устава лавре св. Саве освећеног (јерусалимског) по којој су монаси користили параклисе како би у њима вршили литургију на свом језику, до читања апостола и јеванђеља, после чега су прелазили у главну цркву, где је литургија служена на грчком језику.⁵³⁹ Синајски устав који је Григорије Синаит пренео у Парорију, исти је као и устав св. Саве

⁵³⁰ Исто, стр. 204.

⁵³¹ Исто, стр. 204-205.

⁵³² М. Васић, 'Хезихазам у архитектури', у *Жича и Лазарица*, стр. 205-219.

⁵³³ Основу овог облика је већ имала Немањна црква св. Николе, сазирана у другој половини XII века, на крају периода којим је овај облик црквене основе доминирао у Византији. Видети: *Ibid*, стр. 205.

⁵³⁴ Исто, стр. 206.

⁵³⁵ Притом треба имати на уму да је Милутинов Хиландар обновљен у складу са градитељском традицијом на Светој Гори. Видети: *Исто*, стр. 207.

⁵³⁶ Исто.

⁵³⁷ Исто, стр. 208.

⁵³⁸ Исто, стр. 208-210.

⁵³⁹ Такав случај је био у Бачкову, Парорији и Калифареву. Видети: *Исто*, стр. 211.

освећеног, који је архиепископ Никодим превео 1319.⁵⁴⁰ Због тога се може претпоставити да је Данило II покушао у Пећи да оснује неку врсту монашке школе, доводећи учене грчке монахе, односно духовни центар чији би се монаси могли поучити грчком православљу као на Светој Гори.⁵⁴¹ Параклиси цркве св. Апостола у Пећи су могли послужити као модел за Душанову краљевску задужбину, св. Арханђеле код Призрена. Прихватање основе уписаног крста, осим као последицу освајања нових области у XIV веку, Васић тумачи још и као „*обележје реакције против западних утицаја*“.⁵⁴² Сличности између цркве св. Димитрија у Пећи и Лазарице, постоје не само у облику основе сажетог уписаног крста, већ и у њиховим другим деловима (коцкасти тамбур, камени оквири на прозорима) и конструкцијама.⁵⁴³ Лазарица је у том правцу „*отишла још даље*“ имајући певничке апсиде светогорских цркава.⁵⁴⁴

Васић наводи да исихастичко учење Симеона, новог теолога, и Григорија Синаита нарочито упућује на доба „*старих отаца*“ када је триконхална основа већ била у употреби. Мишљења по којима су певничке апсиде пренете у српску средњовековну црквену архитектуру са Свете Горе, по Васићу нису оправдана.⁵⁴⁵ Он разлог томе налази у чињеници да триконхални облик црквене основе није био заступљен у српској архитектури XII и XIII века, осим у Немањиној цркви св.Богородици код Куршумлије. Светогорски облик певничких апсида није примењен при зидању Жиче, већ постоји претпоставка да су бочни параклиси употребљени за хорове.⁵⁴⁶ Васић претпоставља да је Лазарица започета у време када се преговарало око скидања анатеме са српске цркве, у чему исихасти узимају велико учешће. Посредовање Старца Исаије у овом спору тиче се побољшања несносних прилика српских монаха на Светој Гори.⁵⁴⁷ Изградња Лазарице је везана за историјски контекст исихстичког тријумфовања у српској цркви, „*зелота који су, у исто време, били и хезихасти*“, док је сам цар Лазар био под великим

⁵⁴⁰ Исто, стр. 211-212.

⁵⁴¹ Ова Данилова богословска школа би била организована по принципима исихастичке доктрине „*коју је усвојио још Св. Сава при уређењу српске автокефалне цркве, а коју су Никодим и Данило III, под утицајем новог хезихастичког покрета у Св. Гори, радом Григорија Синаита, још већма пригрлили.*“ Овакво уређење српске цркве, где су одавно управљали исихасти, било је разлог зашто је Григорије Синаит отишао у Парорију како би своје учење ширио у Бугарској. Видети: Исто, стр. 212-213.

⁵⁴² Исто, стр. 213.-214.

⁵⁴³ Исто, стр. 214.-216.

⁵⁴⁴ Исто, стр. 216.

⁵⁴⁵ Исто.

⁵⁴⁶ Исто, стр. 217.

⁵⁴⁷ Исто.

утицајем цркве и њенх представника.⁵⁴⁸ Прихватање триконхалног плана у Лазарици означава исихастичко учење и угледање на доба св.Саве Освећеног и триконхални облик црквене основе овог периода у Сирији. Сличност основа Лазарице и цркве св. Димитрија у Пећи показује тенденцију на повратак стању у српској цркви које је претходило периоду анатеме.⁵⁴⁹ Узроци зашто су певничке апсиде „додаване“ везани су за исихазам - обликом основе, као и пластичном декорацијом, Лазарица евоцира архаичне облике, чиме испуњава захтеве исихазма и постаје симбол новог периода у српској цркви.⁵⁵⁰ Овај облик црквене основе се ширио заједно са култом кнеза Лазара као косовског мученика.⁵⁵¹ Постоје аргументи којима се може одбацити гледиште да су триконхални план на територију Србије у XIV и XV веку донели монаси избегли пред Турцима.⁵⁵² Насупрот томе, значајан узрок ових уметничких промена се може тумачити исихазмом, чији су припадници фаворизовали триконхални план црквене основе, који одговара традицији монашке архитектуре.⁵⁵³ Васић закључује да тежња ка повратку архаичним архитектонским облицима под утицајем монаха исихаста, и при измирењу цркава, узрок прихватања триконхалног плана у држави цара Лазара и његових наследника.⁵⁵⁴

⁵⁴⁸ Исто, стр. 217.-218.

⁵⁴⁹ Исто, стр. 218.

⁵⁵⁰ Исто.

⁵⁵¹ Исто, стр. 218.-219.

⁵⁵² Исто, стр. 219.

⁵⁵³ Исто.

⁵⁵⁴ Исто.

1.4. Промене у уметности у градитељству

У проучавању промена у уметности и градитељству као предуслова за формирање моравске архитектуре, могу се разлучити два основна правца: утицај домаће градитељске традиције из прве половине XIV века и утицај светогорске градитељске традиције. Предуслов за ову појаву била је „византизација“ српске културе за време последњих Немањића током прве половине XIV века, односно непосредан контакт са културним стваралаштвом „*ренесансе Палеолога*“ укључујући и традицију грађења у савременом византијском стилу, на освојеним византијским територијама и великим културним центрима, Солуном, Светом гором и Цариградом.⁵⁵⁵ Основно обележје византијске архитектуре која је формирала домаћу градитељску традицију из прве половине XIV века је **тип основе уписаног крста**, који је еволуирао је из базиликалног облика основе, формирањем попречног брода, трансепта, а над пресеком главног и попречног брода формиран је квадрат са куполом. Трансформација базиликалног типа основе у облик уписаног крста, почиње са црквом **Св. Ирена у Цариграду** (532.)⁵⁵⁶ и достиже свој развој појавом Василијеве **Нове цркве** (*Νέα Ἐκκλησία*, гр.), која данас није очувана, али из описа Константина VII Порфирогенита и патријарха Фотија, сазнајемо да је реч о типу чистог уписаног крста са пет купола.⁵⁵⁷ Овај процес запажа се и на црквеном комплексу **Хекатомпилиан** на Паросу (V или VI век), **Коца Калеси** (IV или V век) и **Дере Ази** (VII век) у Малој Азији, базилици у **Пирдопу** у Бугарској, јерменогрузијске цркве у **Одзуну** (735.), **Самтависи** из IX века, **саборној цркви у Ани** (XI век) и другим, док је нама територијално најближе решење **Св. Софије у Солуну**, из VIII века.⁵⁵⁸ Овај тип се развија у два карактеристична облика, **равнокраки** или **цариградски** уписани крст у квадратној основи са одвојеним тројним олтарским простором и **издужени** или **грчки** уписани крст у правоугаоној основи и олтарским светиљштем испод свода источног крака крста.⁵⁵⁹ Примери равнокраког, цариградског, уписаног крста обухватају северну цркву манастира **Константина Липиса**, (данас Фенери-Иса џамија), **Мирелиона** (Будрум џамија), **Теотокоса** (Килисе џамија), као и бочних цркава **Пантократора** (Замрек џамија), **Св. Марије Ђаконисе** (Календер

⁵⁵⁵ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 12-13.

⁵⁵⁶ J. Ebarsolt et A. Thiers, *Les églises de Constantinople*, Paris 1913, pl. XII; Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд, 1957, стр. 77, сл. 120.

⁵⁵⁷ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 44. и нап. 206. и 207. на стр. 189.

⁵⁵⁸ *Исто*, стр. 44.

⁵⁵⁹ *Исто*; G. Millet, *L'école grecque*, Paris, 1916, стр. 69—70; 209 Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд, 1957, стр. 96.

цамија), **Пантеопте** (Ески-Имарет цамија) и јужне цркве **Богородице Памакаристос** (Фетије цамија) из Цариграда, затим северна црква **Св. Лука** у Фокиди, **Теотокос** (Казанцилар цамија) и **Св. Пантелејмон** у Солуну, **Капникареја** у Атини, **Кризокефалос** у Трапезунту, као и католици манастира **Ватопеда**, **Ивирона**, **Хиландара**, **Дионисијат**, **Григоријат** и **Ксенофон** на Светој Гори.⁵⁶⁰

Тип основе са издуженим уписаним крстом уоквиреним у правоугаоник и олтарским светиљаштем под сводом источног крака крста, типичан за регионалну грчку школу, одакле је пренет на македонско тле. Овај тип обухвата цркву **Скрипу** у Беотији, цркву у **Самари**, **Евангелистрији** у Мистри, **Св. Јовану** у Арголиди, цркву **Св. Јована Алитургетоса** у Месемврији, **Богородици Перивлепти** и **Св. Јовану Богослову** у Охриду (сл. 22), **Св. Спаситељ** у Амфиси, **Св. Тодора** у Атини, **Св. Катарина** и **Св. Апостоли** у Солуну, црква **Заума** код Охрида и **Св. Герман** на Преспи.⁵⁶¹ Доласком у додир са локалном грчком регионалном школом на освојеним територијама, у областима Македоније и Косова и Метохије, тип издуженог „грчког“ уписаног крста нарочито се примењује у доба краља Милутина и његових наследника, почевши са црквом **Богородице Љевишке** и **Св. Ђорђа** у Старом Нагоричану⁵⁶² (сл. 23). Основни конструктивни склоп издуженог уписаног крста карактеришу четири подупирача који носе куполу, оперважени зидовима који у основи формирају правоугаоник, између подупирача и зидова разапети су полуобличасти сводови, док је олтарско светиљаште најчешће испод источног свода, односно олтарска апсида се директно ослања на источни крак крста.⁵⁶³ Овај конструктивни склоп истиче се у динамици кровних површина издигнутим краковима крста, у чијем се пресеку подиже велико централно кубе и обично четири мања кубета на нижим угаоним просторима.⁵⁶⁴ Техника зидања блиска је грчкој односно византијској техници, са алтернираним редовима тесаног пешчара, сиге или трахита са редовима опеке и керамопластичним елементима.⁵⁶⁵ Овај тип издуженог уписаног крста из доба краљева Милутина, Стефана

⁵⁶⁰ Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд, 1957, стр. 96-97; Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 44. и нап. 210. на стр. 189.

⁵⁶¹ *Исто*, стр. 44. са нап. 211. на стр. 189.

⁵⁶² G. Millet, *нав. дело*, стр. 72, 73 и 90; М. Васић, *Жича и Лазарица*, стр. 242; А. Дероко, *Архитектура у средњовековној Србији*, Београд, 1953, стр. 150. и Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд, 1957, стр. 135; Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 44-45.

⁵⁶³ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 45.

⁵⁶⁴ *Исто*.

⁵⁶⁵ *Исто*.

Дечанског, цара Душана и феудалаца на тлу Македоније, из прве половине и средине XIV века, комбинује са триконхосом код моравских грађевина.⁵⁶⁶

Сл. 22. - Црква Св. Јована Богослова, Охрид (Аутор фотографија: М. Обрадовић)

Сл. 23. – Црква Св. Ђорђе у селу Старо Нагоричане у Македонији (Аутор фотографија: М. Обрадовић)

Издужени уписани крст из прве половине XIV века, јављају се у варијанти једноставног (простог) или компликованог решења.⁵⁶⁷ Основна разлика ова два решења јесте у томе што је компликовано решење издуженог уписаног крста задржало базиликални распоред подупирача старијих кулtnих места (Прилог 3). Према таквом тумачењу, компликованом решењу издуженог уписаног крста припадају Св. Богородице Љевишке у Призрену, Св. Ђорђе у Старом Нагоричану, црква манастира

⁵⁶⁶ Исто.

⁵⁶⁷ Исто.

Грачаница на Косову и **Матејча** код Куманова.⁵⁶⁸ Милутин је своје задужбине често подизао на старијим култним местима, па су градитељи прилагођавали концепцију решења затеченим остацима, односно компликовали основни облик уписаног крста како би користили ослонце старије грађевине, што је условило разноврсност решења, којима је доминирао уписани крст, осим у случајевима јаке градитељске традиције, попут решења Хиландара или цркве Јоакима и Ане у Студеници.⁵⁶⁹ Три петокуполне цркве краља Милутина, Богородица Љевишка, Св. Ђорђе и Грачаница, илуструју прихватање византијске архитектуре у српској градитељској и уметничкој традицији и основ монументалне архитектуре века познате као „српско-византијска школа.“⁵⁷⁰ Богородица Љевишка и Св. Ђорђе уграђене су у зидове затечених црквених грађевина због уважавања ктитора према постојећем култном месту.⁵⁷¹ У цркву **Богородице Љевишке** (према Б. Вуловићу из 1307),⁵⁷² уграђен је средњи брод затечене базилике, а прилагођавање затеченом простору испољило се у суженим бочним деловима петокуполне цркве, малим пречницима четири угаоне куполе и дубоком олтарском простору, док бочни бродови затечене базилике образују амбулаторијум по угледу на солунске цркве.⁵⁷³ Црква **Св. Ђорђа** (1313.) такође је настала изградњом на зидовима затечене грађевине,⁵⁷⁴ а у основној замисли понавља решење уграђивања петокуполне цркве у основу у облику издуженог правоугаоника Богородице Љевишке и слични манир обраде фасадних површина, па је највероватније реч о истом градитељу.⁵⁷⁵ **Грачаница** (1315.) је подигнута изнад старије култне грађевине која није утицала на архитектуру цркве.⁵⁷⁶ Сматра се врхунским делом српске и византијске архитектуре овог периода.⁵⁷⁷ То је петокуполна црква највиших вредности у незнатно издуженом

⁵⁶⁸ Исто.

⁵⁶⁹ Исто, нап. 289. на стр. 192.

⁵⁷⁰ „Српско-византијска школа“ је назив Г. Мијеа: G. Millet, L'ancien art serbe, стр. 80-150; О архитектури овог раздобља видети: А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, Београд, 1962, стр. 118-165; С. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд, 1963, стр. 14-21; Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд, 1967, стр. 296-298; С. Mango, *Architectura*, стр. 308, 312, 316, 319; R. Krauthheimer, *Architecture*, стр. 434-437; В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд, 2010, стр. 328. и 330.

⁵⁷¹ С. Ненадовић, *нав. дело*, , стр. 44-66; Ђ. Бошковић, 'Les églises de Milutin: Staro Nagoričano et Gračanica', *L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans I*, Paris, 1930, fig. 139; Б. Тодић, *Старо Нагоричано*, Београд, 1993, стр. 35-41. Наведено према: В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 330.

⁵⁷² Б. Вуловић, *нав. дело*, нап. 216. на стр. 190.

⁵⁷³ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 330.

⁵⁷⁴ Ђ. Бошковић, *нав. дело*, стр. 133-137.

⁵⁷⁵ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 333-334.

⁵⁷⁶ С. Ђурчић, *Грачаница. Историја и архитектура*, Београд – Приштина, 1988, стр. 43-45.

⁵⁷⁷ В. Кораћ, 'Грачаница. Простор и облици,' *Између Византије и Запада. Одабране студије о архитектури*, Просвета, Београд, 1987, стр. 108; С. Ђурчић, *нав. дело*, стр. 162; В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 334-335.

правоугаонику, са главном куполом на средини и четири мале куполе у угловима, са уграђеним рашким правоугаоним певницама у основи бочно од куполе, док су бочне галерије су примиле рашке параклисе и рашке певнице, а западна галерија је постала припрата.⁵⁷⁸ Гробна црква царице Јелене и цара Уроша **Св. Арханђела у Матејчу** (према Ђ. Бошковићу обновљена из темеља почетком друге половине XIV века,⁵⁷⁹ а према Шупут и Кораћ завршена после 1355.⁵⁸⁰) понавља концепт простора и горње конструкције Св. Арханђела цара Душана, уз незнатну промену тиме што је предворје укључено у грађевину, тако да је у схеми основе добило намену нартекса.⁵⁸¹

Једноставном или простом решењу припадају црква манастира **Св. Никита** у Скопској Црној Гори (сл. 24. и 25.), **Св. Богородица у Муштушту**, цркве манастира **Бање**, **Св. Богородица (Св. Спас) у Кучевишту**, црква манастира **Св. Богородица у комплексу Пећке патријаршије**, **Св. Арханђели у Штипу**, **Св. Арханђела у Леснову**, **Св. Арханђели код Призрена**, црква манастира **Рђавца (Убошца)** (око половине XIV века), **Св. Арханђели** у Кучевишту (друга половина XIV века), манастир **Заум** на Охридском језеру (1361), **Св. Стеван** у Кончи (1366), црква **Марковог манастира** (1371) (сл. 26. и 27.).⁵⁸² Црква манастира **Св. Никита** (1307)⁵⁸³ има изворе престоничке и грчке провинцијске архитектуре, са основом у облику једноставног уписаног крста у правоугаонику са куполом на средини, полукружном апсидом непосредно настављеном на источни крак крста и нишама за проскомидију и

⁵⁷⁸ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 336.

⁵⁷⁹ Ђ. Бошковић, *нав. дело*, стр. 136.

⁵⁸⁰ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 342.

⁵⁸¹ Н. Окуњев, 'Грађа за историју српске уметности. 2. Црква Свете Богородице – Матенич', *ГСНД VII-VIII* (1930), стр. 93-94; Ђ. Бошковић, 'Извештаји о проучавању Јужне Србије на терену. Архитектонски извештаји', *ГСНД XI* (1932), стр. 220-221; А. Дероко, 'Матејча', *Старинар* 3/VIII-IX (1933-1934), стр. 84-89; S. Ćurčić, 'Architecture in the Byzantine Sphere of Influence Around the Middle of the Fourteenth Century', *Дечани и византијска уметност средином XIV века: међународни научни скуп поводом 650 година манастира Дечана*, 1985, ур. Војислав Ђурић, Београд, 1989, стр. 57; В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 342. Манастиром се посебно бавила Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, Скопље, 2002.

⁵⁸² Б. Вуловић, *нав. дело*, нап. 215. на стр. 189-190.

⁵⁸³ Манастир св. Никита у области Скопске Црне Горе, налази се у близини села Чучер и Бањани. За општу дискусију видети: Р. Милjkовић-Пеpek, "Crkvata Sv. Nikita vo Skopska Crna Gora kako istorisko-umetnicki spomenik," in *Spomenici na srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija*, vol. 1 (Skopje, 1975), стр. 379-86, према: Slobodan Ćurčić, *The Role of Late Byzantine Thessalonike in Church Architecture in the Balkans*, *Dumbarton Oaks Papers*, No. 57, 2003. Б. Вуловић датира цркву у 1307. год. Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 189. Датирање је још увек несигурно, иако знамо да је саграђен за време Милутина, на основу Живота краљева Архиепископа Данила, *Životi*, 138. Старија литература обухвата: Ž. Tatić, "Arhitektonski spomenici u Skopskoj Crnoj Gori," *Glasnik Skopskog naučnog društva* 12 (1933), стр. 127-34.

ђаконикон⁵⁸⁴ (сл. 14. и 15.). Црква **Св. Богородица у Муштушту** (1315) има наос правоугаоне основе са куполом на четири ступца и полукружну апсиду на истоку са нишама са северне и јужне стране.⁵⁸⁵ Црква у манастиру **Бањи** код Прибоја (1321—1329)⁵⁸⁶ има основу у облику правоугаоника приближног квадрату са куполом на четири ступца на средини и олтарску апсиду која се надовезује на источни травеј, са бочним нишама на обе стране, као и припрату са куполом и трем на западној страни.⁵⁸⁷ На цркви **Св. Богородице** или **Св. Спаса у Кучевишту** у Скопској Црној Гори (око 1330.)⁵⁸⁸ са основом у облику уписаног крста са куполом, преламају се основни токови у архитектури прве половине XIV века.⁵⁸⁹ Накнадно подигнута просторија уз западну страну цркве служи као припрата за улаз у наос, а на северној и јужној страни дограђене капеле за сахрањивање, док посебан део целине чини капела на спрату.⁵⁹⁰ Црква посвећена **Св. Богородици** (1330), у комплексу Пећке патријаршије је део сложене целине која обухвата више грађевина из различитих периода, спојених великом припратом на западној страни.⁵⁹¹ Црква **Св. Арханђела у Штипу** (1332. према Б. Вуловићу⁵⁹² и пре 1334 према В. Кораћу и М. Шупут⁵⁹³) има основу решену уписаног крста са куполом на четири ступца и вероватно првобитним тремовима, отвореним са три стране.⁵⁹⁴ Црква **Св. Арханђела Михаила у Леснову** из 1341, са припратом дограђеном 1349,⁵⁹⁵ је властеоска задужбина једног од најмоћнијих деспота из времена цара Душана, Јована Оливера, и припада најрепрезентативнијим делима архитектуре тог времена.⁵⁹⁶ Основа у облику уписаног крста са куполом на ступцима припада српској архитектури XIV века, док архитектура фасада и припрате, упућују на солунске и цариградске изворе.⁵⁹⁷ Византијска концепција простора и стилска обрада у рашком и романско-готском стилу, спојени су у решењу гробне цркве цара Душана, **Св.**

⁵⁸⁴ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 329.

⁵⁸⁵ *Исто*, стр. 343. са старијом литературом.

⁵⁸⁶ Датирање према: Б. Вуловић, *нав. дело*, нап. 215. на стр. 190.

⁵⁸⁷ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 344. са старијом литературом.

⁵⁸⁸ Преглед радова о овој цркви наведен је код: С. Габелић, 'Забелешке из Кучевишта', *Зограф* 31, Београд, 2006-2007, стр. 125-133. Б. Вуловић је датира у трећу деценију XIV века. Упор: Б. Вуловић, *нав. дело*, нап. 215. на стр. 189.

⁵⁸⁹ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 348.

⁵⁹⁰ *Исто*.

⁵⁹¹ О Пећкој патријаршији видети: В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд, 1990.

⁵⁹² Б. Вуловић, *нав. дело*, нап. 215. на стр. 189.

⁵⁹³ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 348.

⁵⁹⁴ *Исто*.

⁵⁹⁵ Ђ. Бошковић, 'Белешке са путовања', *Старинар* 3 (VII), 1932, стр. 88-95.

⁵⁹⁶ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 349.

⁵⁹⁷ *Исто*, стр. 349. и 351.

Арханђели код Призрена (1343. и 1349. године према Б. Вуловићу⁵⁹⁸ или средина XIV века⁵⁹⁹), са основом у облику уписаног крста са пет купола и отвореним предворјем на западној страни по узору на јужну цркву цариградског манастира Пантократора.⁶⁰⁰ Црква посвећена Богородици у **Зауму**,⁶⁰¹ на обали Охридског језера, саграђена је 1361. године за кесара Гргура, брата Вука Бранковића, у облику основе уписаног крста са куполом постављеном на четири стуба и олтарским простором који није издвојен, са апсидом полукружном изнутра, тространа споља, и две бочне нише у источном зиду.⁶⁰² Црква **Св. Димитрија у Марковом манастиру** (сл. 26. и 27.) започео је краљ Вукашин, а завршио његов син Марко, после 1371. године.⁶⁰³ Однос простора наоса и припрате сличан је Леснову.⁶⁰⁴ Осмострана купола и споља тространа олтарска апсида повезују ову цркву са тзв. провинцијској традицији, док је по начину зидања црква ближа цариградској традицији.⁶⁰⁵ Код „једноставног“ и „чистог“ решења угаони травеји су карактеристично одвојени снажним луцима и „каткад покривени мањим куполама“ и оно је једноставно усвојено као „решење средишног простора моравске грађевине.“⁶⁰⁶ Овакав облик уписаног крста налазимо на црквама **Св. Богородица у Муштушту**, **Св. Богородице у Пећи** и **Бањи** код Прибоја, **Св. Арханђели** код Призрена и црква **Св. Димитрија у Марковом манастиру**, као и прелазним и усамљеним примерима уписаног крста и триконхоса из средине XIV века на цркви манастира **Рђавца (Убошца)** и **Св. Арханђела у Кучевишту**⁶⁰⁷ (наглашени подвлачењем у *Прилогу 3*).

⁵⁹⁸ Б. Вуловић, *нав. дело*, нап. 215. на стр. 190.

⁵⁹⁹ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 342.

⁶⁰⁰ С. Ненадовић, *Душанова задужбина, манастир Светих Арханђела код Призрена*, Београд, 1967.

⁶⁰¹ М. Злоковић, 'Старе цркве у области Преспе и Охрида', *Старинар* 3/III, (1925), стр. 141-143; Ђ. Бошковић – К. Томовски, 'Средновековната архитектура во Охрид', *Зборник на трудови*, Охрид, 1961, стр. 67.

⁶⁰² В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 354.

⁶⁰³ Л. Мирковић, Ж. Татић, *Марков манастир*, Нови Сад, 1925.

⁶⁰⁴ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 351.

⁶⁰⁵ *Исто*, стр. 353.

⁶⁰⁶ *Исто*.

⁶⁰⁷ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 47.

Сл. 24. - Црква Св. Никита у Скопској Црној Гори, северозападни и јужни изглед (Аутор фотографија: М. Обрадовић)

Сл. 25. - Црква Св. Никита у Скопској Црној гори, источни и североисточни изглед (Аутор фотографија: М. Обрадовић)

Сл. 26. - Јужни изглед и ентеријер цркве Марковог манастира (Аутор фотографије: М. Обрадовић)

Сл. 27. - Макета цркве Марковог манастира изложена у оквиру манастира (Аутор фотографија: М. Обрадовић)

Сл. 28. - Црква Св. Пантелејмон у Нерезима, југозападни и јужни изглед (Аутор фотографија: М. Обрадовић)

Заједно са концепцијом уписаног крста, од споменика претходне епохе, моравска архитектура наследила је *петокуполно решење* из византијске архитектуре⁶⁰⁸ (Прилог 4). Прототип концепта петокуполне грађевине у византијској архитектури била је несачувана Василијева **Нова црква**.⁶⁰⁹ Најстарији представник овог типа у региону је црква Алексија Анђела **Св. Пантелејмон у Нерезима** (1164)⁶¹⁰ (сл. 28.) замишљена у облику уписаног крста са великом куполом на средини и четири мале на угловима, али је услед прилагођавања цариградског узора скромнијим могућностима, формирана у облику слободног крста уоквиреног правоугаоником, са проскомидијом и ђакоником

⁶⁰⁸ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 48-52. Кубична постоља малих кубета оригинални изум српских градитеља из XIV века.

⁶⁰⁹ *Исто*, стр. 48.

⁶¹⁰ Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, стр. 96; Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 48. R. Krautheimer, *Architecture*, стр. 376-377. О личности ктитора, в: Г. Острогорски, 'Успон рода Анђела', *Из византијске историје и просопографије*, Београд, 1970, 329-332.

на источној и два параклиса на западној страни, са видљивим престоничким узорима у олтарском простору испод источног крака крста.⁶¹¹ Црква Св. Пантелејмон у Нерезима остала је најстарији представник овог типа у региону, све до појаве милутинових петокуполних цркава на косовскометохијском подручју и Македонији почетком XIV века, **Св. Богородице Љевишке** у Призрену (из 1307), **Св. Ђорђа** у Старом Нагоричину (из 1313) и **Грачанице** (око 1315), затим Душанове цркве у манастиру **Св. Арханђели** (довршена 1349) и **Матејча** (завршена после 1355. или обновљена почетком друге половине XIV века), готово истовремено са територијално блиским црквама **Св. Катарина** и **Св. Апостоли** у Солуну.⁶¹² Тип петкуполне грађевине са крстообразним решењем, поникао на византијском подручју, пренет је у архитектуру македонског и косовскометохијског подручја у првој половини XIV века по угледу на савремене грчке обрасце Св. Апостола и Св. Катарине у Солуну, где добијају посебан оригинални израз кроз коцкасто постоље („*le tambour carrée*“, фр.),⁶¹³ а одатле у моравску архитектуру, где тежња ка истицању кулминира код Раванице и Манасије.⁶¹⁴ Мала кубета **Богородице Љевишке** у Призрену, **Св. Ђорђа** у Старом Нагоричану и **Матејчи** извучена су из кровне конструкције архиволтама, док су на **Грачаници** подигнута на коцкаста постоља са архиволтама и још једно коцкасто постоље са равним венцем које налази примену на моравским црквама.⁶¹⁵ Код Ресаве и Раванице наслеђен је распоред малих купола изнад самих углова наоса са Милутинових цркава Богородице Љевишке и Грачанице.⁶¹⁶ У литератури је посебно наглашен значај манастирског комплекса Душанових **Св. Арханђела** код Призрена, као угледног решења за моравске цркве.⁶¹⁷ Осим наведеног, постепено су усвајане технике зидања из позновизантијске и касне рашке градитељске праксе.⁶¹⁸ Спољашње обликовање са распоредом пет купола, полихромија фасада и декоративна камена пластика моравске архитектуре ослања се и на решења Љевишке, Нагоричина, Матејче и Грачанице.⁶¹⁹

⁶¹¹ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 164.

⁶¹² Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, стр. 136; А. Дероко, *Архитектура у Србији и Македонији*, стр. 181; Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 49.

⁶¹³ Још је Г. Мије уочио да је ово оригинална одлика искључиво српских средњовековних грађевина и формулисао назив за овај архитектонски елемент. G. Millet, *L'ancien art serbe*, Paris 1919, стр. 73, 153.

⁶¹⁴ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 49-52. Осим коцкастог постоља, карактеристично степенасто моделовање малих купола усавршено је у моравској архитектури.

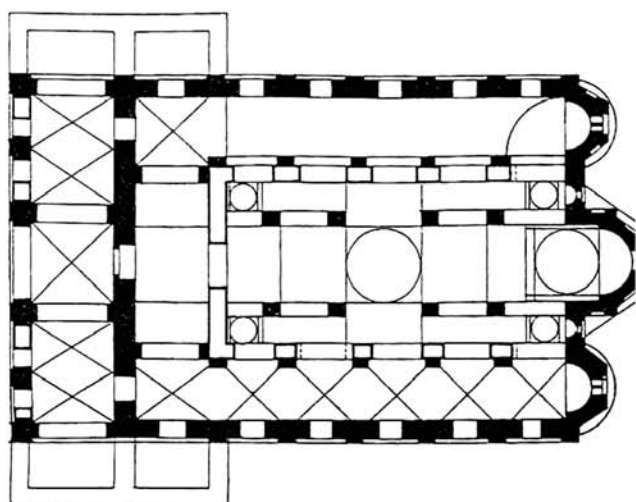
⁶¹⁵ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 49-50.

⁶¹⁶ *Исто*, стр. 50.

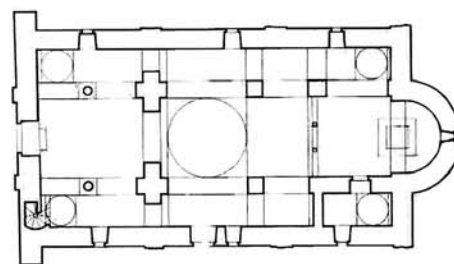
⁶¹⁷ *Исто*.

⁶¹⁸ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 301.

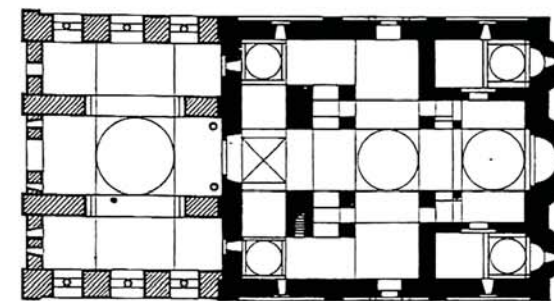
⁶¹⁹ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 123.

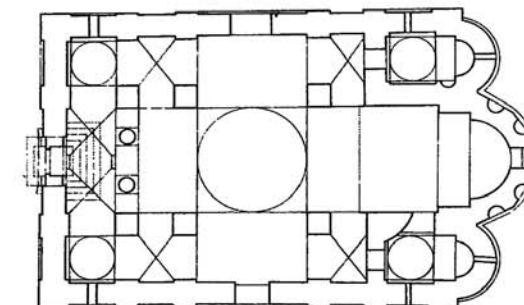
а) Св. Богородица Љевишка у Призрену (1307)

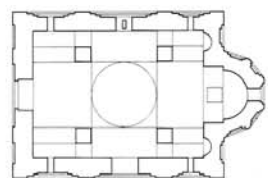
г) Св. Ђорђе у Старом Нагоричану (1313)

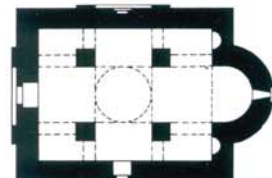
в) Грачаница (1315)

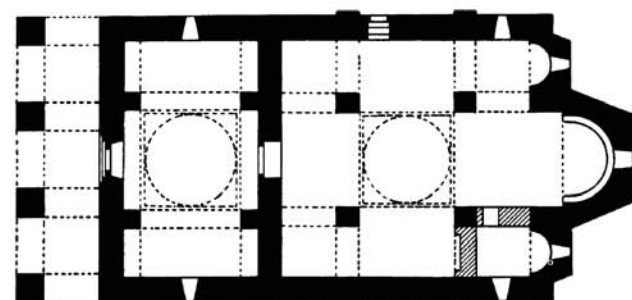
д) Матејча (завршена после 1355 или обновљена почетком друге половине XIV века)

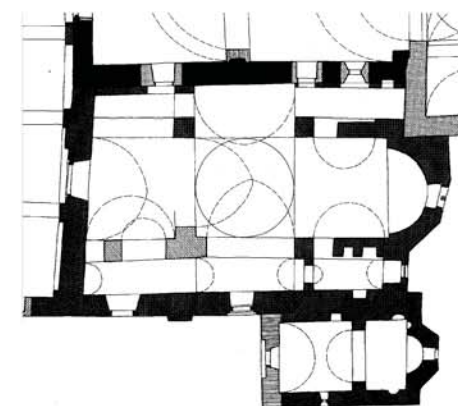
б) Св. Никита у Скопској Црној Гори (1307)

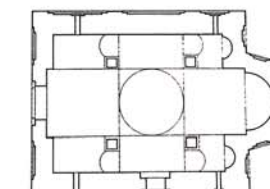
д) Св. Богородица у Муциушишту (1315)

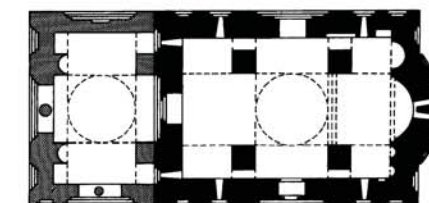
ђ) Црква манастира Бање код Прибоја (1321-1329)

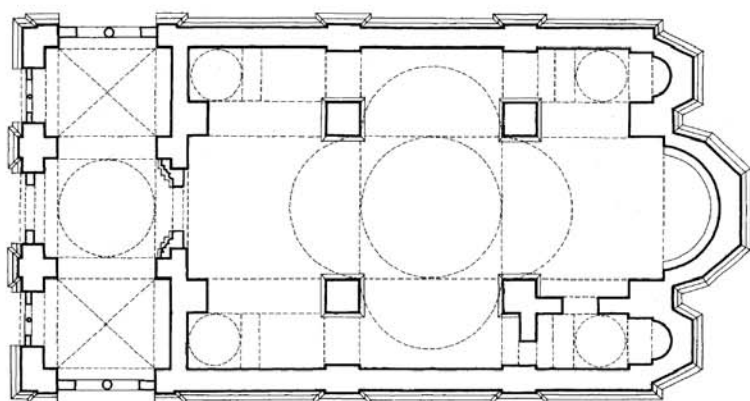
е) Св. Богородица у Пењкој патријарији (1330)

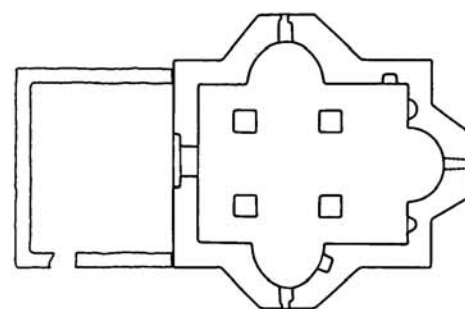
ж) Св. Арханђели у Штиту (1332)

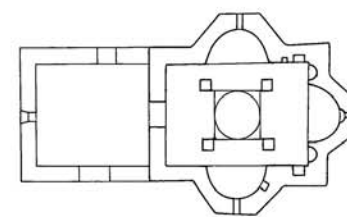
з) Св. Арханђели у Леснову (1341)

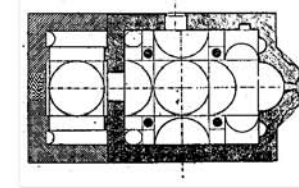
и) Св. Арханђели код Призрена (1343 и 1349)

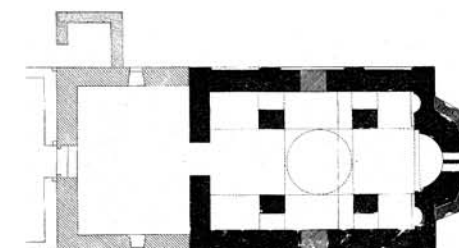
ј) Рђавац (Убожац) (око половине XIV века)

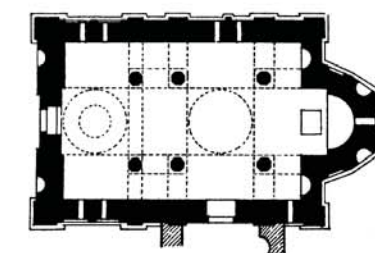
к) Св. Арханђели у Кучевишту (друга половина XIV века)

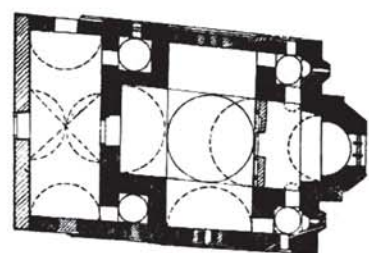
љ) Св. Богородица у Заому (1361)

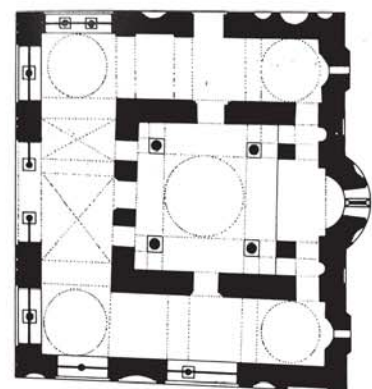
м) Св. Стеван у Кончи (1366)

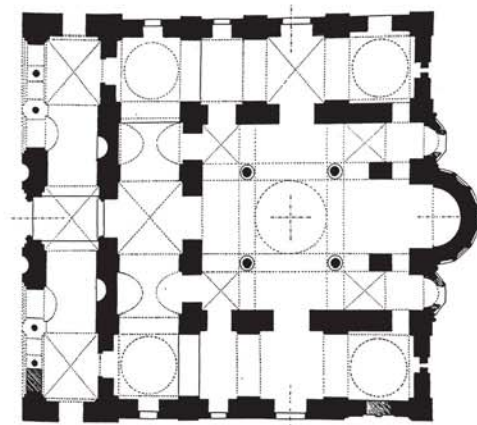
н) Црква Марковог манастира у Сучици (1371)

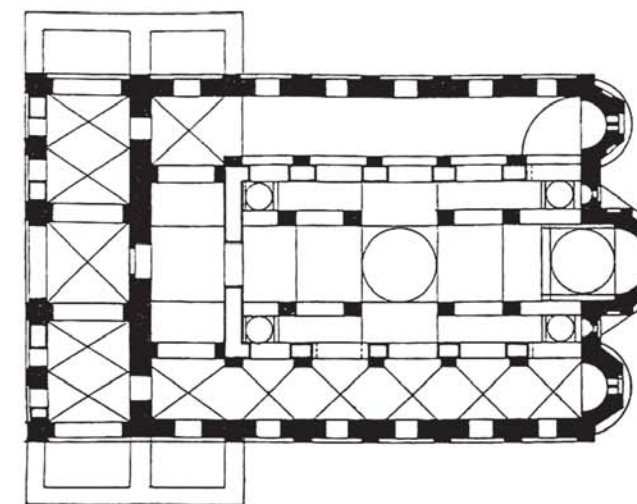
а) Св. Пантелејмон у Нерезима
(1164)

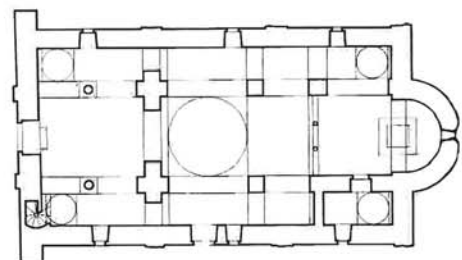
б) Св. Катарина у Солуну
(крај XIII века)

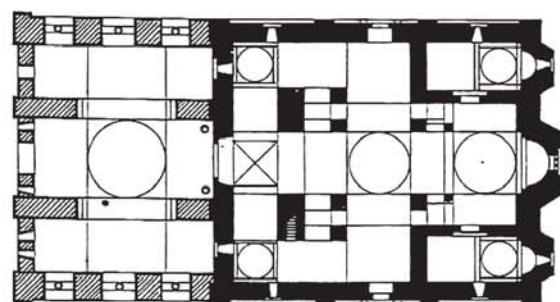
в) Св. Апостоли у Солуну
(почетак XIV века)

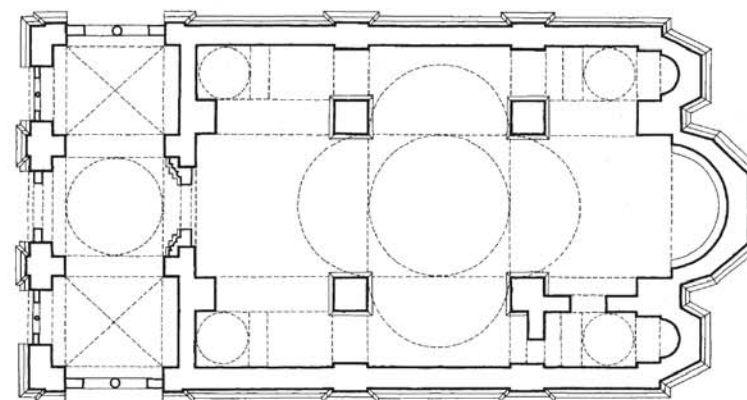
г) Св. Богородица Љевница у Призрену
(1307)

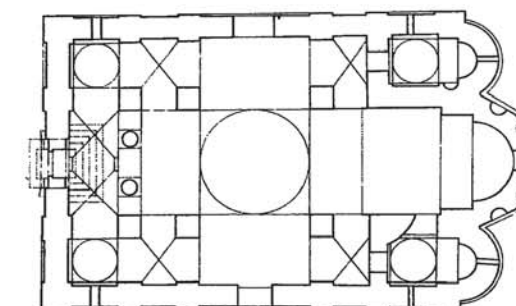
д) Св. Борђе у Старом Нагоричану
(1313)

ђ) Грачаница
(1315)

е) Св. Арханђели код Призрена
(1343 и 1349)

ж) Матејча
(завршена после 1355 или обновљена
почетком друге половине XIV века)

Концепција петкуполних решења, поникла у византијској архитектури, усвојена је у грчким провинцијама, на македонском и косовскометохијском подручју где добија посебан израз и оригиналност, док је цариградски тип равнокраког уписаног крста комбинованог са триконхосом на Светој гори, није имао петкуполну грађевину:

„Издужени уписани крст са пет купола дугује, пре свега, локалној традицији претходне, Милутинове епохе, док су додаци певница у осовини трансепта резултат светогорских утицаја, посебно цркве манастира Хиландара. Тип моравске грађевине је далеког византијског порекла, модификован укрштањем светогорске и српско-македонске традиције на један оригиналан начин према условима и потребама нове друштвене средине у Лазаревој Србији.“⁶²²

Сл. 29. - Јужни изглед и детаљ куполе цркве Св. Илија у Солуну (Аутор: М. Обрадовић)

Канонизовани светогорски тип грађевине⁶²³ са „дугом“ и „конзервативном традицијом“,⁶²⁴ рано је доведен у везу са појавом триконхоса у земљи кнеза Лазара.⁶²⁵ У конструктивном смислу, карактеришу га равнокраки уписани крст цариградске варијанте са тројним светилиштем са додатим двеју певничким апсидама, северно и јужно у осовини трансепта,⁶²⁶ и ови облици се не јављају изван светогорског архитектонског подручја.⁶²⁷ Светогорске грађевине у основи немају план издуженог уписаног крста са олтарским простором смештеним под источне делове наоса, већ цариградски равнокраки крст са одвојеним тројним светилиштем, које је изузетно

⁶²² Исто, стр. 52.

⁶²³ О карактеристикама атоског типа са старијом литературом: Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 47, 49, 53. и 54.

⁶²⁴ Исто, стр. 53.

⁶²⁵ Исто, стр. 55-56.

⁶²⁶ Исто, стр. 53.

⁶²⁷ Исто.

смештено под источни крак крста само код католикона манастира Велике Лавре.⁶²⁸ (Прилози 5, 6 и 7.) „Светогорски тип“ грађевине⁶²⁹ је канонизовани облик „са дугом, конзервативном традицијом“,⁶³⁰ који карактеришу равнокраки уписани крст цариградске варијанте са тројним светилиштем са додатим двеју певничким апсидама, северно и јужно у осовини трансепта,⁶³¹ и ови облици се не јављају изван светогорског архитектонског подручја.⁶³² За разлику од издуженог уписаног крста са олтарским делом смештеним под источне делове наоса у моравској архитектури, светогорски сложени тип триконхосног решења чини цариградски равнокраки уписани крст и одвојено тројно светилиште.⁶³³ Такође, за разлику од квадратног облика уписаног крста у комбинацији са триконхосом код атоског типа, моравске грађевине за план основе усвајају издуженији правоугаони облик уписаног крста који се комбинује са триконхосом.⁶³⁴

Анализа средишњег простора уписаног крста и просторног петкуполног решења на моравским грађевинама, показале су утицај домаће градитељске традиције прве половине XIV века, на формирање плана основе, па се поставља питање порекла певничких апсида у осовини трансепта у основи и на који начин и којим путем је овај елеменат усвојен у сакралној моравској архитектури.⁶³⁵ На триконхосним облицима као „прастарим облицима“ црквених грађевина⁶³⁶ нећемо се задржавати, јер је за објашњење порекла нашег моравског триконхоса нужно упознати, пре свега, решења која су му непосредно претходила или била савремена.⁶³⁷ Основа моравских грађевина

⁶²⁸ Исто, стр. 47.

⁶²⁹ О карактеристикама атоског типа са старијом литературом: Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 47, 49, 53. и 54.

⁶³⁰ Исто, стр. 53.

⁶³¹ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 53.

⁶³² Исто, стр. 53.

⁶³³ Вуловић, *Раваница, њено место и значај у развоју моравске школе споменика*, (докторска дисертација, Београд), стр. 177. Поглавље 'Порекло архитектуре цркве манастира Раванице', 170- 178. стр. „Изузетак је олтарско светилиште у источном краку крста храма Велике Лавре“

⁶³⁴ Б. Вуловић, *Раваница*, 1966, стр. 123.

⁶³⁵ Исто, стр. 53.

⁶³⁶ А. Дероко, *Архитектура у средњовековној Србији*, Београд, 1953, стр. 216.

⁶³⁷ Познато је да се појава триконхосних облика везује за најстарију хришћанску архитектуру. Такви облици грађевина ранохришћанске епохе се јављају као баптистеријуми уз базилике. За њих се сматра да су поникли на тлу северно- афричког подручја, а истовремено и на Малоазијском полуострву. Као такве, грађевине су имале и своју одређену намену, као што су се крајем V и почетком VI века, са нешто измењеним облицима, појавили у рановизантијској архитектури са наменом за сахрањивање (Ђ Бошковић, *Арх. средњег века*, стр. 19, напом. 17; непубликовани материјал у дисертацији др Ђ. Стричевића). Апсиде за сахрањивање смештене у бочним бродовима, базиликарне основе крипте у Абу Сагдаху у старом Каиру (F. Cabrol et H. Leclercq, *Dict. d'arch. chr.*, Tome II, Paris 1924, стр. 1562). Готово истовремено, на Коптском подручју нешто компликованији облици триконхоса који се, вероватно,

у општој типологији триконхосних облика припада групи сложених објеката са триконхосним елементима.⁶³⁸ Конхе на моравским црквама, за разлику од оних на Светој гори, подигнуте су до првог нивоа кровног венца, што доводи то тога да се моравске и светогорске цркве типолошки разликују.⁶³⁹ Претпоставка о улози бочних апсида црква на Светој гори као места за хор, опште је прихваћена.⁶⁴⁰ Могуће је да су првобитно постојали други, за сада непознати разлози за доградњу бочних апсида које су касније претворене у певнице.⁶⁴¹ Бочне конхе у Ивриону, Ватопеду и Хиландару су имале дволучне и тролучне отворе у доњој зони, затворене каменим плочама и стаклом, што може да укаже на полуотворен простор или слободан пролаз, односно на вестибиле.⁶⁴² Певничку улогу бочних апсида у моравској архитектури преиспитивана је са аспекта функције ниша у унутрашњој страни апсида, као и накнадног пробијања улаза код трифора.⁶⁴³ Најпознатије објашњење настанка „*светогорског типа*“ дао је П. Милонас,⁶⁴⁴ који творцем атоског плана сматра св. Атанасије, који је додао певнице католикону Велике Лавре ради ради литургијских потреба како би се у њих сместили хорови.⁶⁴⁵ Антифоно певање постојало раније и у црквама без апсидалних певница, а место хора и разлози појаве апсида на светогорским црквама нису објашњени у изворима.⁶⁴⁶ Дволучни и тролучни отвори у доњим зонама бочних конхи у Ивриону,

уклапају у старије базилике. То су решења специфична овом делу хришћанског Истока и виде се, средином V века, на Белом манастиру (DeirElAbiad), Црвеном Манастиру (DeirElAhmar), манастиру Св. Симеона (DeirAmbaSamanu) или из 671. на Сиријском манастиру (DeirEsSuriani) у долини Wādi Natrum (Ђ. Бошковић, Арх. средњег века, стр. 51—55). Слична концепција сажетих и развијених триконхоса налази се на подручју Кавказа, такође специфичних облика, као што су цркве у већини случајева грађене у VII веку. То су Ананијева црква у Аламану, Св. Марија у Талину као сажети (J. Strzygowski, В. А. Е. I, Wien 1918, стр. 160—163, сл. 185. и 188) или Двински сабор из 615. Талински храм с краја VII века (В. М. Арутюнян и С. А. Сафарян, н. д., Москва, 1951, стр. 39, 40. и 45) и Катедрала у Кутансу из 1003 (по J. Strzig. ВАЕ, I, стр. 165—167) као развијени облици. Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 53. Везано за порекло триконхоса видети: Н. Фолић, Триконхос

⁶³⁸ Облици уписаног крста са бочним апсидама у дугом временском периоду спорадично су се јављали на разним територијама: Св. Тит у Гортини на ипру из VI века, катедрале у Дивну и Талину из VII века, цркве у Грузији из XI века, цркве на Светој гори почев од X века, као и објекти у Грчкој, Бугарској, Македонији, касније у Румунији и тд. Н. Фолић, *нав. дело*, стр. 206.

⁶³⁹ Нађа Фолић, *нав. дело*, стр. 208. „Подизањем конхи до нивоа првог кровног венца у спољашњем изгледу објекта мења се у свари тип грађевине.“

⁶⁴⁰ О улози бочних апсида у светогорским католиконима: P. Mylonas, Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra, au Mont-Athos et la genese du type du catholicon athonite, Cahier archeologiques 32, Paris 1984, стр. 98, наведено према: Н. Фолић, *нав. дело*, стр. 208 и 209.

⁶⁴¹ „Тиме би се објаснило зашто се у житијима св. Атанасија 'проширивање' цркве не доводи у везу са уметањем бочних апсида ради постављања хорова или променом литургије.“, Исто.

⁶⁴² Исто

⁶⁴³ Нађа Фолић, *нав. дело*, стр. 209. На ово се надовезује и претпоставка Слободана Ђурчића о првобитној функцији припрате у Хиландару у виду полуотвореног простора - портикума.

⁶⁴⁴ P. Mylonas, Le plan initial du catholicon de la Grande Lavra au Mont Athos et la genèse du type du catholicon, Cahiers archeologiques, 32 (1984), 89-112. са старијом литературом.

⁶⁴⁵ Фолић, *нав. дело*, стр. 175.

⁶⁴⁶ Фолић, *нав. дело*, стр. 175. и 176, са старијом литературом: P. Mylanas, *нав. дело* на разним местима

Ватопеду и Хиландару, затворени каменим плочама и стаклом, могу да указују да се првобитно радило о полуотвореним просторим, вестибилима, а код многих примера постоје узани отвори са дводелном и троделном поделом у теменима.⁶⁴⁷ Рестаураторски радови које је цар Нићифор Фока (963 – 969) изводио на Великој Палати у другој половини X века могли су утицати на „*транспозицију*“ решења триконхоса из секуларне у црквену архитектуру.⁶⁴⁸ Одлика светогорских католикона је и положај два мања кубета изнад нартекса, попут манастира Пантократора, Дохијара, Кутумулуша и на цркви Ксеропотама, док црква манастира Хиландар има централну куполу и две мање изнад бочних западних травеја нартекса, а пет купола изнад нартекса са основом уписаног крста имају цркве Кастамонит и Пантелејмон (Русикон).⁶⁴⁹

„*Атонски триконхос*“ заступљен је искључиво на светогорском подручју, карактерише у основи равнокраки уписани крст цариградске варијанте којем је са источне стране додато византијско тројно светилиште, додаци двеју певничких апсида, распоређених северно и јужно у осовини трансепта.⁶⁵⁰ Према типичу манастира Велика Лавра певачи два хора са хоровођама стајали су у певницама са северне и јужне стране,⁶⁵¹ што указује на то да су певнице светогорских цркава служиле за смештај хорова монаха⁶⁵² и како би се добио већи црквени простор услед прилива монаха.⁶⁵³

Показан начин транспоновања светогорске идеалне схеме, указује на то да се на атоски тип није угледало као на модел архитектонске грађевине, већ као на „*идеалну шему*“. Ово је навело научнике да преиспитају везу „*нових црквенолитургијских канона под утицајем светогорског монаштва*.“⁶⁵⁴ Међутим, светогорско-српски контакти током читавог српског средњег века, нарочито су интензивирани за време Милутинове и Душанове владавине. Такође, Милутин у светогорској традицији обнавља Хиландар 1303. године, али грађевине на српском тлу, гради у старој српској традицији, док за

⁶⁴⁷ В. Кораћ, 'Археолошка опажања о припрати кнеза Лазара у Хиландару', *Хиландарски зборник* 4, 1978, стр. 124; Н. Фолић, *нав. дело*, стр. 175-177.

⁶⁴⁸ Фолић, *нав. дело*, стр. 177, са старијом литературом: Г. Острогорски, *нав. дело*, 273 - 274.

⁶⁴⁹ На овом последњем, за време обнове 1347/48. године, узео је директног учешћа монах Исаија уз помоћ цара Душана. Види: Зборник радова Византолошког института САН, књ. 3, 1955, чланак Ђ. Стричевића, Улога старца Исаије у преношењу светогорске традиције у моравску архитектонску школу, стр. 223—227. 49.

⁶⁵⁰ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 53-54.

⁶⁵¹ G. Millet, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Paris, 1905, стр. 73; М. Васић, *нав. дело*, стр. 104.

⁶⁵² М. Васић, *нав. дело*, стр. 104; J. Strzygowski, Н. д. Varad II, стр. 502, 503; Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 54.

⁶⁵³ Никола Мавродинов, *Византиската архитектура*, Софија 1955, стр. 149.

⁶⁵⁴ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 123.

време Стефана Уроша III Дечанског и Стефана Душана „није могао да продре светогорски облик грађевине.“⁶⁵⁵ Тек након измирења цркава постигнута је „политичка и општекултурна повезаност светогораца са Србијом“.⁶⁵⁶ Међу утицајним људима који су након измирења деловали на пољу културе истиче се игуман царске Лавре, Исаија,⁶⁵⁷ који је утицао на „извесне богослужбене реформе“ у српској цркви, о чему сведоче планови црквених грађевина у чијој је изградњи и сам учествовао.⁶⁵⁸ Као последица одлука донетих прихваћене на државним саборима 1374. и 1375. у Пећи у областима кнеза Лазара, Вука Бранковић и Ђурђа I Балшића, системски је фаворизирана триконхосна основа заснована на „литургијској“ намени простора светогорског храма и на тај начин су створени обрасци за друге ктиторе моравских споменика.⁶⁵⁹ Моравска Србија је била стедиште деловања учених људи, протомајстора градитеља, сликара, скулптора, преписивача књига, илуминатора и песника, а угледне светогорске личности су непосредно у Србију преносили „своја схватања о реформи црквенолитургијског распореда плана грађевине и на градитељску концепцију.“⁶⁶⁰ односно „реформу црквено литургијског програма, који се истовремено преносио на организацију унутрашњег просторног решења.“⁶⁶¹ Култура позне епохе средњовековне Србије – Моравске Србије била је „искључиво везана за монашку средину.“⁶⁶² Зато је неопходно наведене архитектонске промене посматрати као део шире културне промене под утицајем исихастичког покрета.

Иако су светогорско-српски контакти током читавог српског средњег века, нарочито интензивирани за време Милутина, који у светогорској традицији обнавља Хиландар 1303. године, он грађевине на српском тлу, гради у старој српској традицији.⁶⁶³ Након измирења српске и византијске цркве 1375. и црквеног сабора исте

⁶⁵⁵ Исто, стр. 55-56. са нап. 280. о Милутиновој обнови Хиландара.

⁶⁵⁶ Исто, стр. 56. са нап. 281 и 282.

⁶⁵⁷ Исто, са нап. 283.

⁶⁵⁸ Исто, са нап. 284.

⁶⁵⁹ Во. Ђурић, Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство', *О кнезу Лазару*, Београд-Крушевац 1975, стр. 105-123.

⁶⁶⁰ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 122.

⁶⁶¹ Исто, стр.18.

⁶⁶² Исто, стр. 122.

⁶⁶³ G. Millet, A. A. S., стр. 25, датује Милутинов Хиландар у 1293. Љ. Стојановић, (Записи II, 3808), А. Дероко, (Арх. у С. и М., стр. 207), Ђ. Бошковић, (Арх. сред века, стр. 290), и В. Петковић, (Преглед цркава.... стр. 336), датирају у 1303. годину. Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 55-56.

године на којем је изабран патријарх Јефрем,⁶⁶⁴ игуман манастира Велике Лавре, старац Исаија,⁶⁶⁵ утицао је на богослужбене реформе у српској цркви,⁶⁶⁶ о чему сведоче планови црквених грађевина у чијој је изградњи и сам учествовао.⁶⁶⁷ Тада су у домаћој сакралној архитектури усвојене певнице са северне и јужне стране како би се проширио слободан поткуполни простор за смештај хорова по угледу на светогорска решења.⁶⁶⁸ На споменицима сакралне моравске архитектуре, усвојен је основни концепт „*атоског типа*“, и комбиновањем облика грађевина претходног периода са певничким апсидама, направљен је „*нови модел*.“⁶⁶⁹

В. Ђурић је детаљно истражио примену триконхалног плана и уочио да присуство триконхалних облика варира пре и након помирења српске и византијске цркве. Према Ђурићу, ширење триконхалног плана у суседним областима имало је последице по уметнички живот у средњовековној Србији. Стефан Дечански је први прихватио и у архитектуру српске државе у XIV веку увео дотле непознат светогорски тролисни план, изнова саградивши манастир Св. Николе Мрачког, 1330. године.⁶⁷⁰ Краљ Душан је ову цркву даровао 1339. манастиру Хиландару⁶⁷¹ јер је њен тип одговарао начину богослужења светогорских калуђера, и на њу се угледао подижући цркву св. Николе у

⁶⁶⁴ Разлог предузимања акција помирења са српске стране је бојкот српских монаха на Светој гори. У то време је на Светој гори живео велики број српских монаха. Поред Хиландара, под управом српског монаштва је био и манастир Св. Пантелејмон који је обновио Душан 1349, затим, Симонопетра, обновљена за време деспота Јована Угљеше до 1371, а у XV веку Кастамонит, великог челника Радича Поступовића и Св. Павле Ђурђа Бранковића (Millet, A AS, стр. 33) или, још касније, где су већином били Срби, Ксенофон, Ксерапотам, Григоријат и Каракалу (Ђ. Бошковић, Архит. средњег века, стр. 135, нэпом. 24). Б. Вуловић, *нав. дело*, стр.56; В. Ђурић, 'Измирење цркава', Научни скуп *О цару Лазару...*

⁶⁶⁵ Исајијино присуство на сабору је доказао Ђ. Стричевић, Улога старца Исаије.... Визант. зборник радова, 3, 1955, стр. 230.

⁶⁶⁶ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 56.

⁶⁶⁷ Ђ. Стричевић, *Ibidem*, 221—232. У своме чланку, аутор налази да је вредни монах Исаија узео директног учешћа при обнови светогорске лавре Пантелејмона, затим на цркви манастира Рђавца, а можда и на цркви Св. арханђели у Кучевишту. Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 56.

⁶⁶⁸ G. Millet, A. A. S., стр. 152.

⁶⁶⁹ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 56.

⁶⁷⁰ *Ibid*, стр. 109. са старијом литетратуром о остацима манастирске цркве у близини села Пешчера код Радомира у Бугарској.

⁶⁷¹ *Ibid*, стр. 109. са старијом литературом о повељама св. Николе Мрачког. Најновије истраживење на ову тему урадила је Смиља Марјановић-Душанић у: С. Марјановић-Душанић, 'Хрисовуља краља Душана о даровању манастира Светог Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару', *Стари српски архив*, 2 (2003), 55-68; и С. Марјановић-Душанић, *О питању аутентичности повеља мрачког комплекса*; *Стари српски архив* 3 (2004) стр. стр. 153-168; Смиља Марјановић-Душанић, освртом на историјске околности у којима је дошло до издавања четири повеље за манастир Св. Николе Мрачког у Орехову (1330, 1339, 1342 и 1347), чуваних у архиву Хиландара, и детаљном анализом садржине прве три долази до закључка, да је и краљ Милутин обдарио поменути манастир актом који није сачуван, да су две повеље краља Душана (1339, 1342) веродостојне, а да је акт краља Стефана Дечанског (1330) компилација више сачуваних повеља мрачког архива. Такво темељно и методолошки добро постављено разматрање проблемâ поменутих повеља чини овај рад незаобилазним приликом бављења поменутих актима.

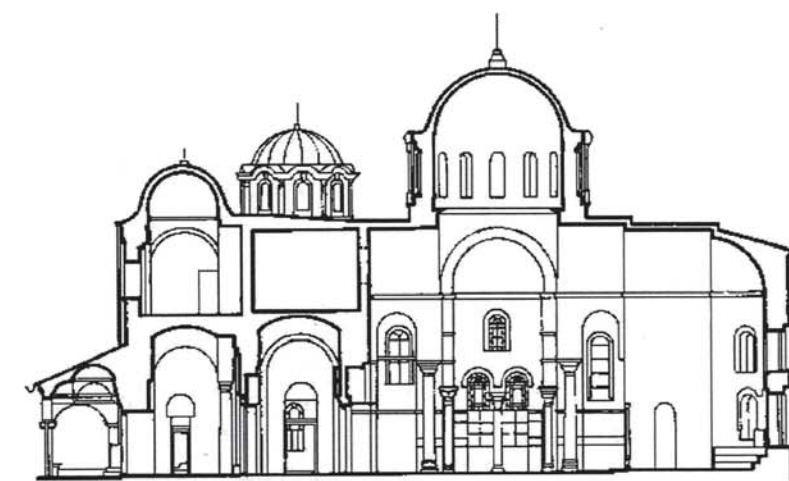
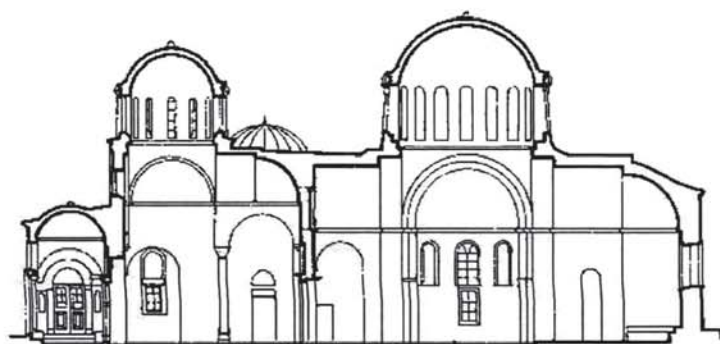
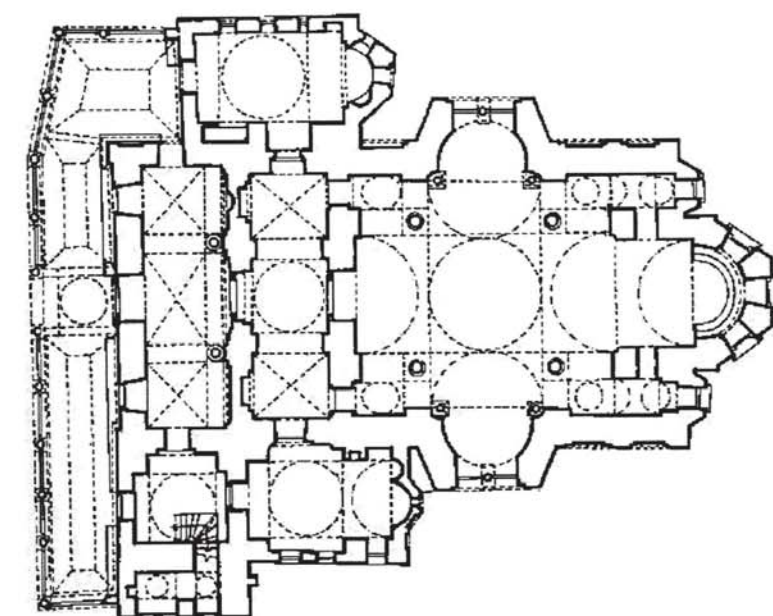
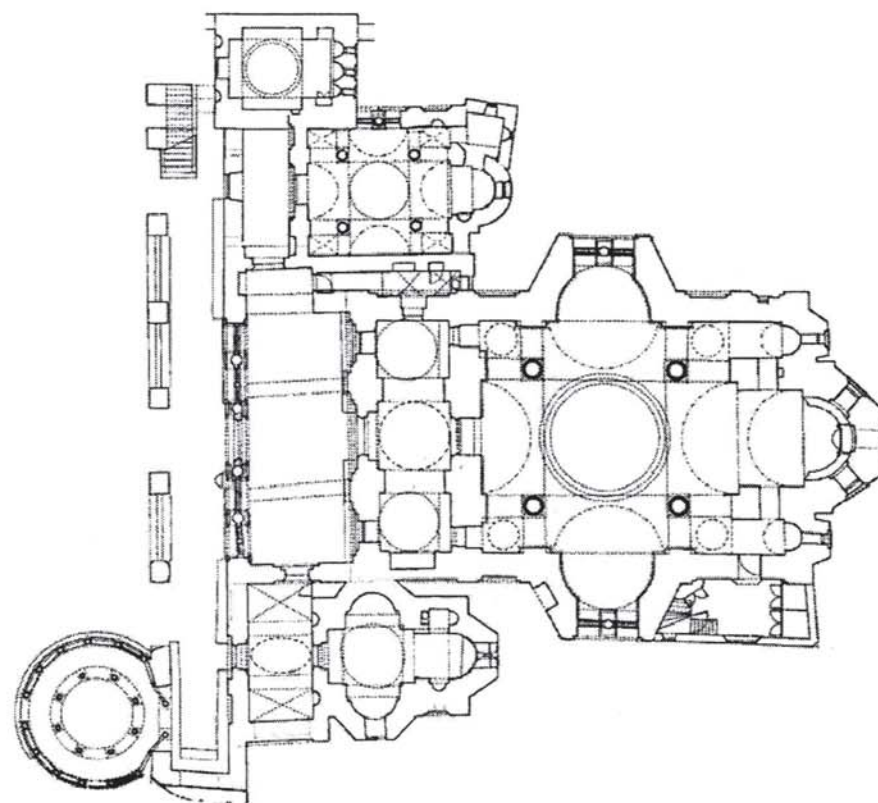
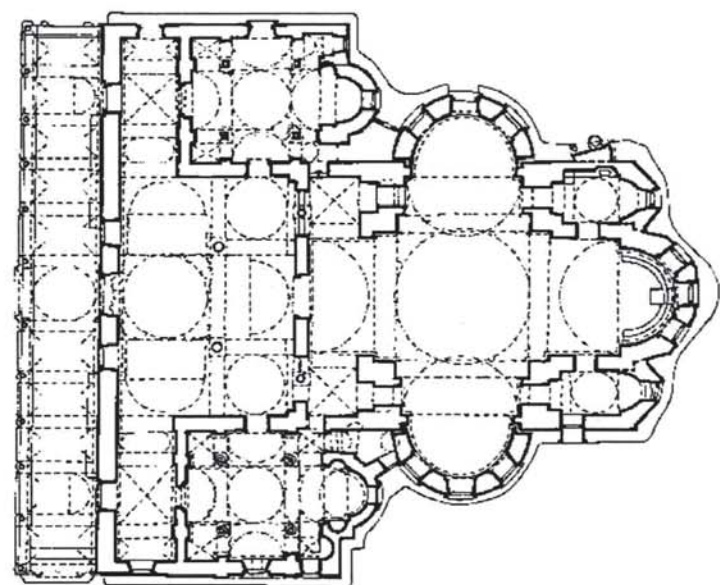
комплексу Св. Арханђела код Призрена.⁶⁷² Ова два триконхална решења „објављују“ појаву сажетих триконхоса у Србији.⁶⁷³ Сажети триконхос, попут светогорских капела, има црква Преображења у кули манастира Риле, коју је Душанов властелин, протосеваст Хреља, подигао 1334/35. године. За стару цркву Рилског манастира монах Неофит пише да је била подобна хиландарској цркви.⁶⁷⁴ Поред ових триконхалних решења из XIV века, постоје старије грађевине триконхалног плана, попут Богородичине цркве код Куршумлије.⁶⁷⁵ Ове цркве су биле последица истих утицаја, али нису унеле системске промене, па је питање у којој мери су служиле као непосредни извори за архитектонско угледање. (Прилози 8. и 9.)

⁶⁷² Војислав, Ђурић, *нав. дело*, стр. 109.

⁶⁷³ Говорећи о цркви св. Николе у комплексу Светих Арханђела код Призрена, Ђурић је повезује са моравски триконхосима: „Обликом она као да објављује, као и Св. Никола Мрачки, појаву сажетих триконхоса.“ Видети: *Ibid*, стр. 109.

⁶⁷⁴ *Ibid*, стр. 109. са старијом литературом која се односи на Рилски манастир.

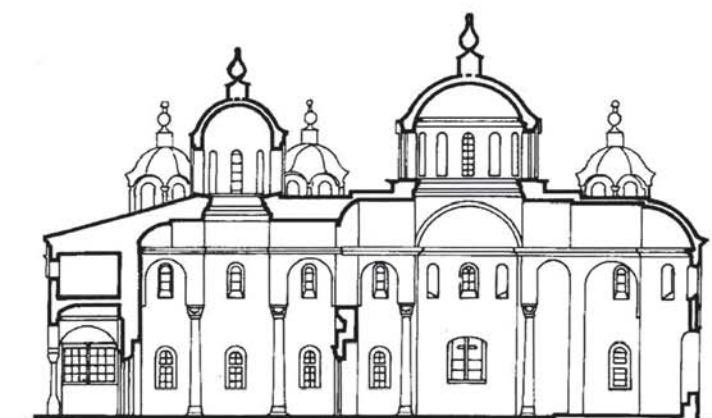
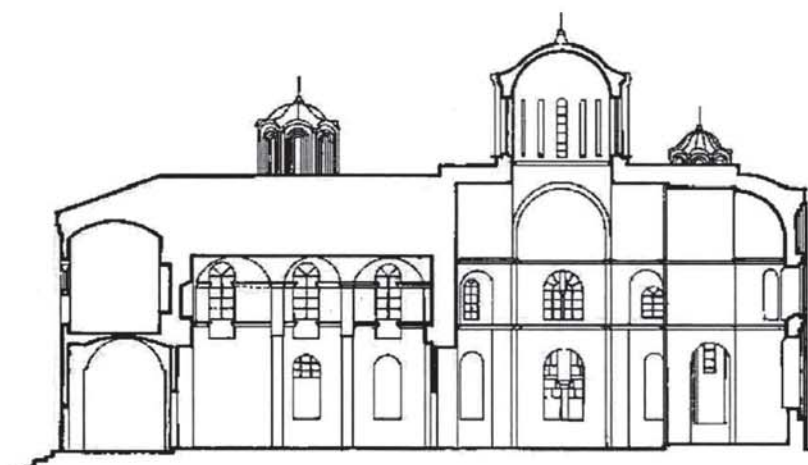
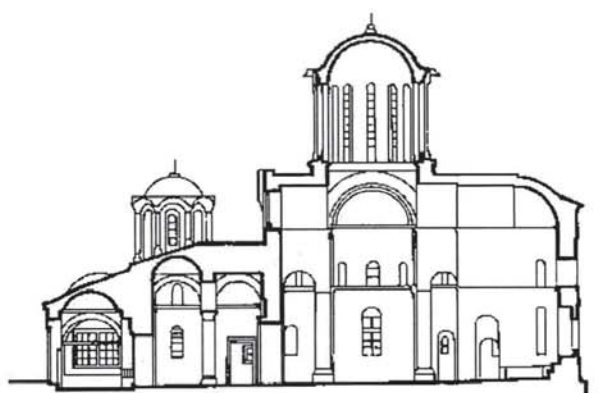
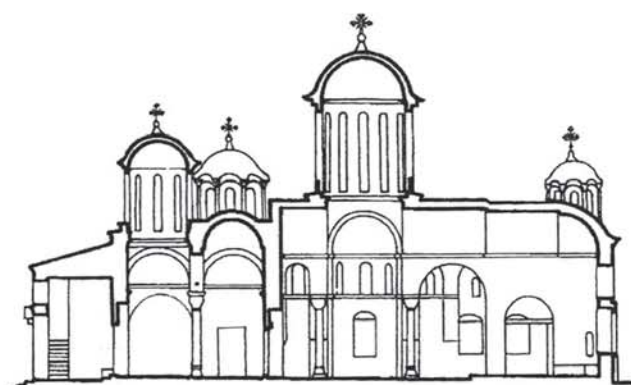
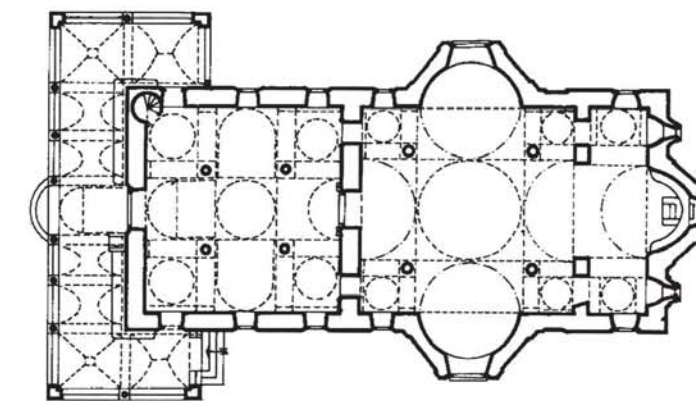
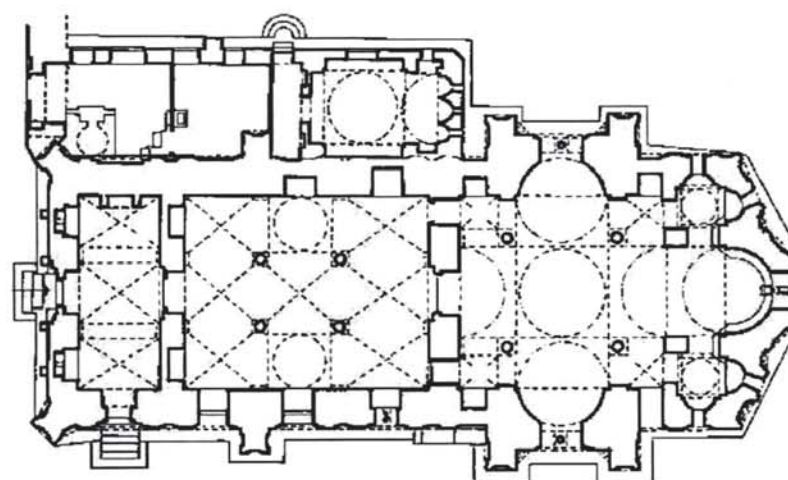
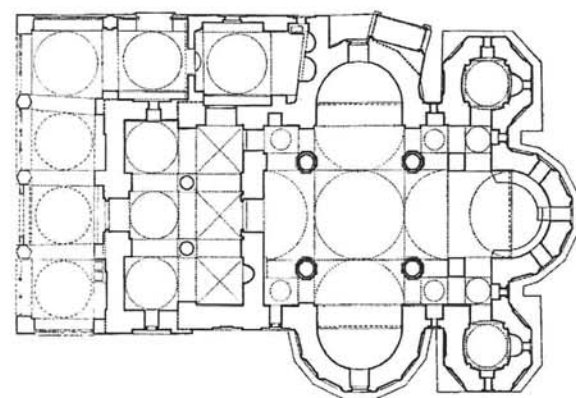
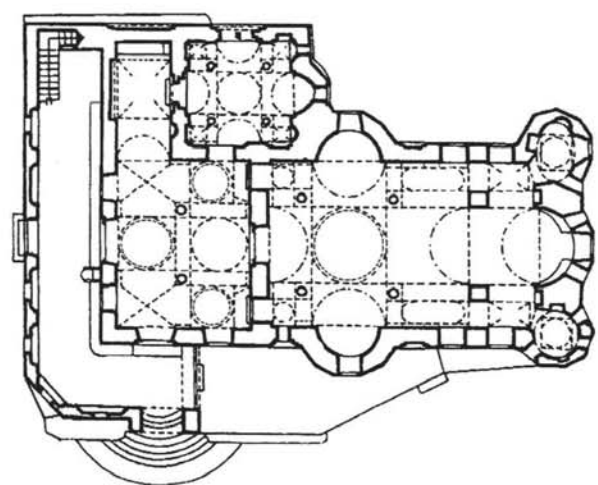
⁶⁷⁵ *Ibid*, стр. 109. Ђорђе Стричевић, 'Средњовековна рестаурација рановизантијске цркве код Куршумлије', *Зборник радова византолошког института*, 4 (1956), 199-211. (ставља обнову у XIV век); Ђорђе Бошковић и Бранислав Вуловић, 'Царичин град – Куршумлија – Студеница', *Старинар*, 7-8 (1958) стр. 173 – 180. (сматрају да је рестаурација извршена у Немањино време); Бранислав Вуловић, 'Црква св. Богородице у средњовековној Кулајни', *Зборник за ликовне уметности*, 8 (1972), 387 – 398. (доказао да је црква у Лешју код Параћина, која је сматрана за најстарији триконхос у Србији XIV века, настао непосредно пре владавине кнеза Лазара, у ствари једнобродна црква, на којој је триконхосни храм подигнут у првим деценијама XIV века).

*а) Основа и пресек католикона
манастира Велика Лавра*

*б) Основа и пресек католикона
манастира Ватопед*

*в) Основа и пресек католикона
манастира Ивирон*

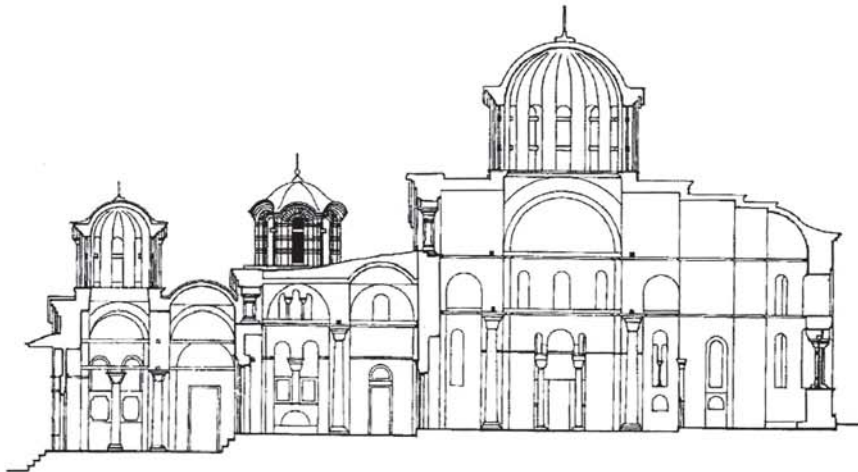
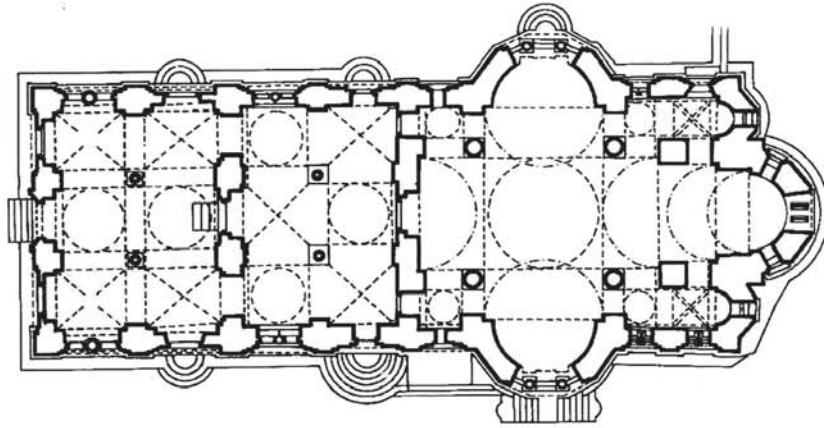
*а) Основа и пресек католикона
манастира Пантократор*

*б) Основа и пресек католикона
манастира Кутлумуш*

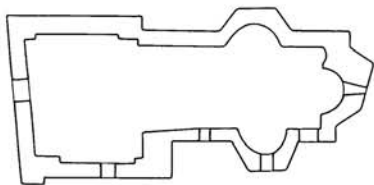
*в) Основа и пресек католикона
манастира Дохијар*

*г) Основа и пресек католикона
манастира Пантелејмон*

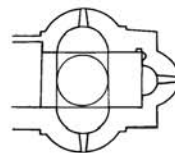
0 5 10 m

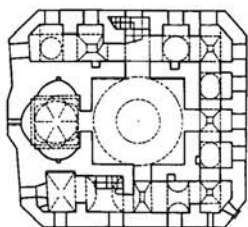
*а) Основа и пресек католикона
манастира Хиландар*

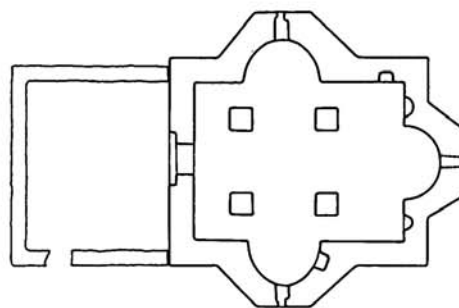
*а) Богородичина црква у Лешаку
(прва половина XIV века или раније)*

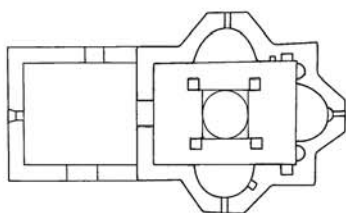
*б) Св. Никола Мрачки
(1330)*

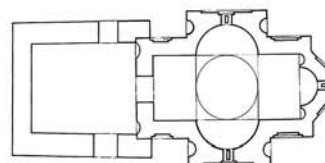
*в) Капела на Пиргу манастира Рила
(1334, 1335)*

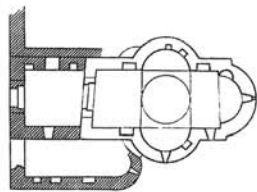
*г) Рђавац (Убожац)
(око половине XIV века)*

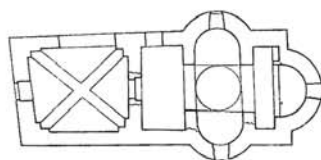
*д) Св. Арханђели у Кучевштуру
(друга половина XIV века)*

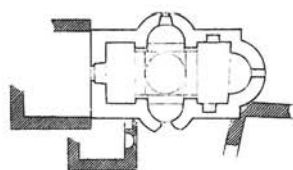
*ђ) Св. Андрија на Трески
(1389)*

*a) Успење Богородице у Старчевој Горици
(1376 - 1378)*

*б) Св. Ђорђе у манастиру Бешка
(крај XIV века)*

*в) Св. Богородица у манастиру Морачник
(1417)*

2.0. Модел Пута културе исихастичког покрета

2.1. Попис споменика сакралне моравске архитектуре

Недостатак интердисциплинарног приступа заштити и презентацији културног наслеђа код нас, резултирао је да су у предузимању активности усмерених на појединачне споменике или њихове компоненте, уместо разумевања истих као дела целине и сложених система. Сагласно обиму и броју споменика који припадају моравској архитектури, направљен је попис споменика према надлежим Заводима који се баве њиховим очувањем:

- Завод у Крагујевцу;
- Завод у Краљеву;
- Завод у Нишу;
- Завод у Ваљеву;
- Завод у Смедереву.⁶⁷⁶

Применом концепта *путева културе* у заштити и презентацији сакралне моравске архитектуре, појединачни споменици би се повезали у целовит систем који би уживао међународну афирмацију, боље разумевање порекла и значаја у националним и ширим оквирима као дела укупног византијског наслеђа, чиме би се омогућило његово квалитетније очување, валоризовање и номиновање на листи светске баштине, боља контрола над интервенцијама и поступцима у заштити и презентацији, као и активније укључивање у савремене токове, кроз програм *Путеви културе* Савета Европе.

Досадашњи приступ појединачним споменицима, ван ширег система, неадекватан је и неусаглашен савременим потребама заштите и презентације културног наслеђа и може имати значајне негативне последице по споменичко наслеђе, попут губитка

⁶⁷⁶ Споменици су датирани према В. Ристићу.

споменичких *вредности*. Примена неадекватних мера техничке заштите на значајним споменицима средњовековне сакралне архитектуре, Раваници и Лешју, довела је до занемаривања *аутентичности* споменика и губљењем из вида *градитељске целине* са својим значајним карактеристикама. У унутрашњости цркве манастира Раванице постављено је подно грејање, чиме је уништен оригинални под. Црква манастира Лешје је обновљена у неадекватном стилу, по угледу на цркве-брвнаре, што је непримерено историјском контексту и пејзажу, а моравским споменицима у читавој Петрушкој области није омогућена адекватна заштита и презентација, с' обзиром на њихов историјски значај. У случају примене концепта пута културе, ове цркве би биле део ширег система споменика и кроз интернационалну заштиту вршила би се боља контрола над интервенцијама.

Сл. 30. – Климa уређај на Раваници (Аутор фотографије: М. Ротер)

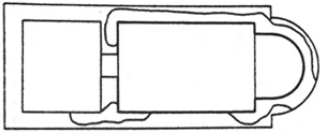

Сл. 31. – Црква манастира Лешје обновљена уз нарушавање принципа аутентичности (Аутор фотографије: М. Обрадовић)

Табела 2 – Моравски споменици у надлежности Завода за заштиту споменика културе Крагујевац

Бр.	НАЗИВ СПОМЕНИКА	ЛОКАЦИЈА	ОСНОВНИ ПОДАЦИ
1.	 Манастир Сисевац	Сисевац, О Параћин	План цркве у облику сажетог уписаног крста у комбинацији са триконхосом (осма деценија XIV века, пре 1389).
2.	 Манастир Манасија	Деспотовац, О Деспотовац	План цркве у облику развијеног типа уписаног крста у комбинацији са триконхосом (1406-1408).
4.	 Манастир Јошаница	Јошанички Прњавор, О (Светозарево) Јагодина	Са планом у облику сажетог уписаног крста, па црква одступа од опште типологије моравских сакралних споменика (последња деценија XIV века).
5.	 Манастир Вољавча	Страгари, О Крагујевац	Данашња триконхална црква изграђена је по угледу на претходну (прва половина XV века).
6.	 Миљков манастир	Гложане, О Свилајнац	Манастир је према предању познат као Буковица, за који је сачувана Лазарева повеља. Данашња манастирска црква има план у облику сажетог уписаног крста у комбинацији са триконхосом.
7.	 Црква Св. Николе (Манастирак)	Крушевица, О Рековац	План у облику сажетог типа уписаног крста у комбинацији са триконхосом.

8.		Црква Св. Николе	Доња Шаторња, О Топола	План једнобродне грађевине, одступа од опште типологије моравских сакралних споменика (1425).
9.		Манастир Св. Богородице	Лешје, О Параћин	План у облику прелазног типа од сажете ка развијеној варијанти уписаног крста у комбинацији са триконхосом (1335-1360).
10.		Манастир Раваница	Сење, О Ћуприја	План у облику триконхоса развијене варијанте уписаног крста (1376-1385).
11.		Манастир Каленић	Каленићки Прњавор, О Рековац	План у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста (1407-1418).
12.		Манастир Благовештење Рудничко	О Крагујевац	Једнобродна црква која одступа од опште типологије моравских сакралних споменика (крај XIV, почетак XV века).
13.		Мрњина црква	Бечевица, О Кнић	Једнобродна грађевина одступа од опште типологије моравских сакралних споменика (крај XIV, почетак XV века).

14.		Манастир Св. Петке	Извор, О Параћин	План у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста (седма, осма деценија XIV века, пре 1389).*
15.		Манастир Својиново,	Својиново, О Параћин	Црква посвећена св. Николи Мирликијском, према предању је из друге половине 14. века и има бочне апсиде.
16.		Црква Св. Арханђела Михаила	Брезовац, О Аранђеловац	Једнобродна грађевина, одступа од опште типологије моравских цркава (1444).*
17.		Манастирски комплекс Намасија, Забрега	О Параћин	План у облику триконхоса упрошћене варијанте (пре 1398).*
18.		Црква Блага Марија Петрушка, Поповац	О Параћин	План у облику триконхоса прелазног типа од развијене ка сажетој варијанти уписаног крста (крај шесте или седма деценија XIV века, пре 1389).*
19.		Црква Св. Јована Главосека	Забрега, О Параћин	Припрата уз западни зид једнобродне цркве, одступа од поште типологије триконхалних грађевина.

20.		Црква Св. Арханђела	Давидовац, О Параћин	План у облику триконхоса упрошћене варијанте (крај XIV века).*
21.		Стара црква, Горович	О Топола	План у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста.
22.		Манастир Каменац	Честин, О Кнић	План у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста.
23.		Црква Св. Ђорђа	Горња Мутница, О Параћин	План у облику једнобродне грађевине, одступа од опште типологије сакралних споменика моравске архитектуре (друга половина XIV, почетак XV века).
24.		Манастир Златенац	Гложане, О Топола	План у облику сажетог уписаног крста, саграђен за време владавине деспота Стефана Лазаревића.

Табела 3 - Попис споменика сакралне моравске архитектуре у надлежности Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

	<i>НАЗИВ СПОМЕНИКА</i>	<i>ЛОКАЦИЈА</i>	<i>ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ</i>
1.	 Црква Лазарица	Крушевац, О Крушевац	План у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста (1377/78 – 1380).
2.	 Црква Нова Павлица	Павлица, О Рашка	План у облику триконхоса у комбинацији са развијеном варијантом уписаног крста (осма деценија XIV века, поуздано пре 1389).
3.	 Црква Св. Стефана	Лепенац, О Брус	План триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста (крај XIV, почетак XV века).
4.	 Манастир Велуће	Велуће, О Трстеник	План у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста (крај седме, почетак осме деценије XIV века).
5.	 Манастир Рудница	Рудница, О Александровац	План у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста (крај XIV, почетак XV века).

6.		Манастир Дренча	Дренча, О Александровац	План у облику триконхоса у комбинацији са развијеном варијантом уписаног крста (шеста деценија XIV века).
7.		Манастир Љубостиња	Прњавор, О Трстеник	План у облику триконхоса у комбинацији са развијеном варијантом уписаног крста (око 1385. одине, поуздано пре 1389).
8.		Манастир Наупара	Наупаре, О Крушевац	План у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста (седма или почетак осме деценије XIV века, поуздано пре 1382).
9.		Манастир Враћевшница	Враћевшница, О Горњи Милановац	Једнобродна црква, одступа од опште типологије сакралних споменика моравске архитектуре (трећа деценија XV века, поуздано пре 1428).
10.		Манастир Милентија	Осредци, О Брус	План триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста (крај XIV, почетак XV века).
11.		Црква Св. Марка	Јаковац, О Ћићевац	Порушена црква триконхалне основе са припратом. Археолошки откривени новчићи повезују је са добом цара Душана и Лазара. То је највећа црква у групи мојсињских манастира и цркава.

12.		Манастир Стјеник	Бањица, О Чачак	<p>Садашња триконхална црква (прва половина XV века) изграђена на првобитној цркви о којој нема података.</p> <p>Пустиножитељ Јован Стејнички приспео из Лешја у Стејник у првој половини XV века.</p>
13.		Манастир Јешевац,	Доња Врбава, О Горњи Милановац	<p>По народном предању везује се за великог челника Радича Поступовића, на шта указује и сличност са основом Враћевшнице, којом одступа од опште типологија сакралних споменика моравске архитектуре.</p>

Табела 4 - Попис споменика сакралне моравске архитектуре у надлежности Завода за заштиту споменика културе у Нишу

		НАЗИВ СПОМЕНИКА	ЛОКАЦИЈА	ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ
1.		Манастир Темска	О Пирот	Цркву са планом у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста, предање везује за браћу Дејановиће, сестриће цара Душана.
2.		Манастир Лапушња	Луково, О Бољевац	Црква са планом у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста саграђена 1500-1501. године, највероватније на темељима старије грађевине.
3.		Манастир Поганово	Поганово, О Димитровград	План у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста, задужбина Константина Дејановића.
4.		Манастир Св. Стевана	Липовац, О Алексинач	План је у облику сажетог триконхоса на шеми плана једнобродне куполне грађевине (шеста – седма деценија XIV века, поуздано пре 1389/99).*
5.		Манастир Св. Роман	Прасковче, О Ражањ	Црква са планом у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста, према предању резултат је обнове за време цара Лазара на постојећој триконхосној основи из XI века.
6.		Црква Св. Архангела- Лозица	Криви Вир, О Бољевац	Црква са планом у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста, први пут се помиње у турском попису 1455. године.

Табела 5 - Попис споменика сакралне моравске архитектуре у надлежности
Завода за заштиту споменика културе у Ваљевоу

	НАЗИВ СПОМЕНИКА	ЛОКАЦИЈА	ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ
1.	 <p>Манастир Каона</p>	Каона, О Владимирци	Садашња црква из XIX века, са планом у облику триконхоса у комбинацији са уписаним крстом, изграђена на темељима цркве из XIV века.
2.	 <p>Манастир Радовашница</p>	О Шабац	Археолошка ископавања темеља претходне цркве указују на сакралну моравску архитектуру.

Табела 6 - Попис споменика сакралне моравске архитектуре у надлежности Завода за заштиту споменика културе у Смедереву

	НАЗИВ СПОМЕНИКА	ЛОКАЦИЈА	ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ
1.	 Стара црква Успења Богородичиног на Смедеревском гробљу	О Смедерево	Основа у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста (прва половина XV века).
2.	 Остаци манастира Митрополије и манастир Благовештење	Ждрело, О Петровац на Млави	План у облику триконхоса у комбинацији са развијеном варијантом уписаног крста (друга половина XIV века).
3.	 Манастир Копорин	Копорин, О Велика Плана	Задужбина деспота Стефана Лазаревића са планом у облику сажете варијанте уписаног крста (1402-1427).
4.	 Манастир Витовница	Витовница, О Петровац на Млави	План у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста (пре 1389).
5.	 Манастир Горњак код Крепољина	О Жагубица	Горњак (Ждрело), црква са планом у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста (1376/77 – 1380).
6.	 Црква Заова	Топоница, О Мало Црниће	У народној традицији се везује за доба кнеза Лазара.

2.2. Дефинисање основне методологије формирања пута културе

С' обзиром да, по дефиницији, путеви културе нису једноставно комуникациони и транспортни путеви који укључују културно наслеђе, већ „историјски феномени који се не могу створити успостављањем скупа повезаних културних добара који поседују заједничке карактеристике“, односно, они нису, једноставно, комуникациони и транспортни путеви који укључују повезано наслеђе, већ специфични историјски феномени који се не могу створити кроз успостављање низа културних добара са заједничким карактеристикама, они не могу бити створени, већ идентификовани.⁶⁷⁷ Идентификација путева културе као сложених система различитих категорија и типова културног наслеђа,⁶⁷⁸ који су повезани самим циљем пута и његовим утицајима,⁶⁷⁹ захтева нове инструменте за истраживање и документовање у односу на појединачне елементе културног наслеђа. Основни методолошки принципи за идентификацију и документовање путева културе су засновани на два кључна документа везана за теорије и праксе у области културног наслеђа, који се односе на ову тему: УНЕСКО-в документ *Путеви као део нашег културног наслеђа* (1994.) и ИКОМОС-ова *Повеља о путевима културе* (2008.). У закључцима са експертског састанка у Мадриду у новембру 1994. године наводи се:

„идентификација пута културе заснива се на низу важних тачака и материјалних елемената који потврђују значај самог пута. Препознати да је културни итинерер или пут, као такав, обавезно укључује велики број материјалних елемената и објеката повезаних са другим вредностима нематеријалне природе, повезујућом нити цивилизацијског процеса од пресудног значаја у датом историјском тренутку за одређено друштво или групу.“⁶⁸⁰

Процесу идентификације пута културе узима у обзир „његова специфична функција, материјалне и нематеријалне вредности његовог наслеђа које су динамично

⁶⁷⁷ 'Преамбула', ИКОМОС-ова *Повеља о путевима културе*, 2008.

⁶⁷⁸ „Нови концепт или категорија наслеђа која није у супротности или се поклапа са другим категоријама или типовима културног наслеђа“, већ их „укључује у заједнички систем који повећава њихов значај.“ ИКОМОС-ова *Повеља о путевима културе*, 2008.

⁶⁷⁹ „Истраживачи треба да имају на уму да присуство различитих типова културних добара дуж пута културе, само по себи не мора да значи да су она саставни делови тог пута или да су одговарајући предмети истраживања у вези са њим. Једини елементи које треба нагласити у научном истраживању пута културе су они који су повезани са одређеним циљем пута и утицајима који произилазе из његове функционалне динамике.“ ИКОМОС-ова *Повеља о путевима културе*, 2008.

⁶⁸⁰ ICOMOS International Scientific Committee on Cultural Routes (CIIC), Meeting in Madrid, 1994, преузето са: <http://www.icomos-ciic.org/CIIC/CIIC.htm>

генерисане као резултат реципрочних културних утицаја, његову структуралну конфигурацију, укупан географски и историјски контекст, природно и културно окружење“, као и „трајање и симболичка и духовна димензија, што све доприноси његовој идентификацији и разумевању његовог значаја.“⁶⁸¹ Један од циљева Повеље јесте „да се успоставе основна начела и методе специфичног истраживања за категорију путева културе које се односе на друге претходно успостављене и проучаване категорије добара културног наслеђа.“⁶⁸²

Иако су основне методолошке смернице и принципи скицирани у међународним документима везаним за путеве културе, ипак је недостатак методологије за идентификовање и проучавање путева културе онемогућавао да се овом концепту приступи на научни и систематични начин. Стога ово истраживање има за циљ да развије методолошки алат за систематично проучавање, идентификовање и документовање путева културе и платформу за међународну сарадњу истраживачких и управљачких тимова који се баве конкретним путевима културе и примењена је на корпусу домаће сакралне архитектуре - *сакралној моравској архитектури*. У наставку (Табела 1) дат је предлог десет методолошких корака за идентификацију путева културе, заснована на смерницама датим у релевантним међународним документима.

⁶⁸¹ ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе, 2008.

⁶⁸² 'Циљеви', ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе, 2008.

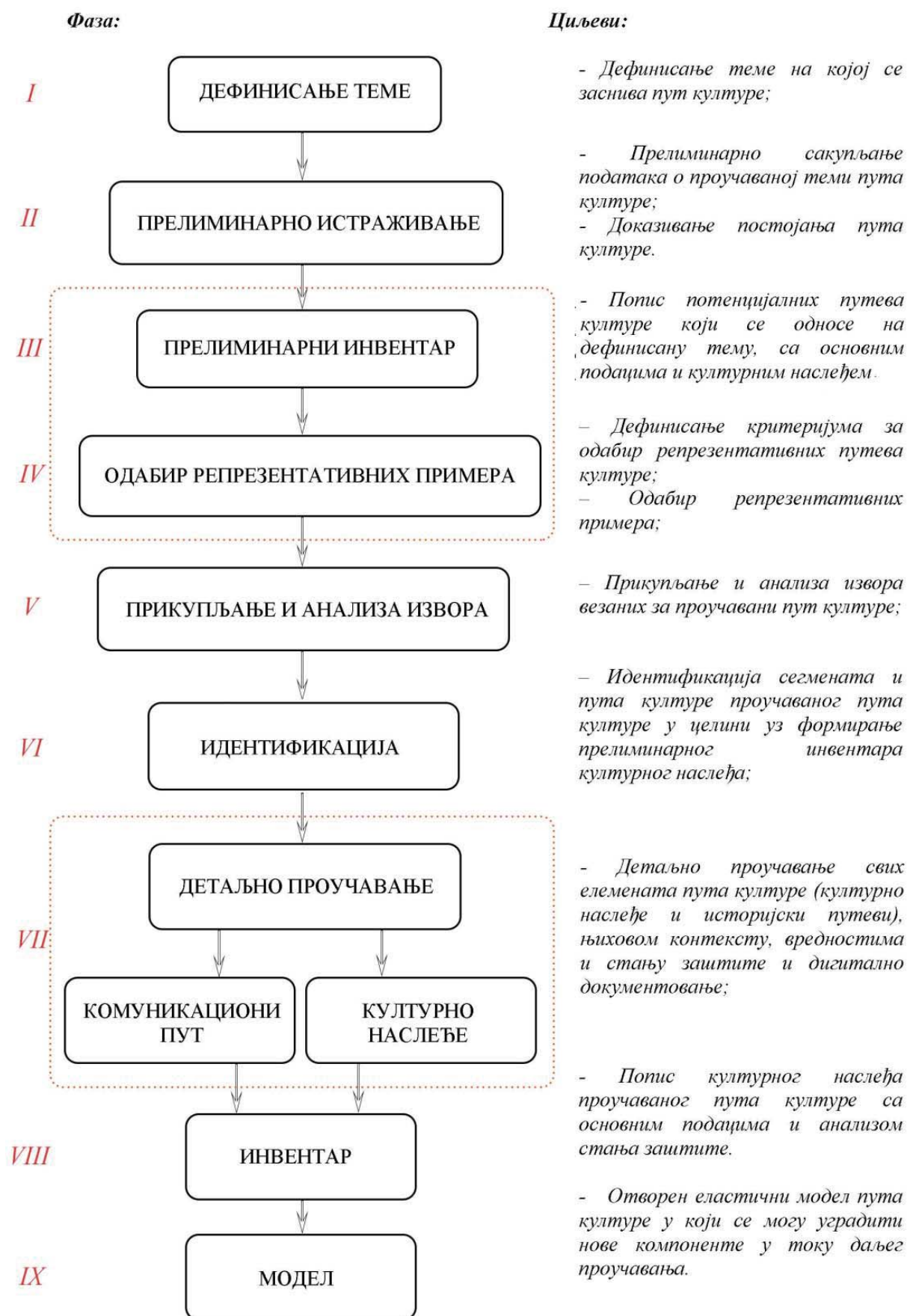

График 1. – Методолошки кораци за проучавање путева културе (Аутор: М. Обрадовић)

Почетни корак (**Корак I**) проучавања пута културе је **дефинисање теме пута културе**, односно историјског и културног феномена на који се пут културе односи, А затим се у оквиру **прелиминарног истраживања (Корак II)** сакупљају подаци о дефинисаној теми и проверава да ли тема пута културе задовољава критеријуме формулисане у ИКОМОС-овој *Повељи о путевима културе*. Како би се минимизирао рад на терену и у кратком року направила информациона основа за испитивање ових критеријума, прикупљају се и анализирају првенствено секундарни извори (цитате или навођења и коментари, који се заснивају на примарним изворима) и терцијарне изворе (публикације као енциклопедије и друге збирке које углавном сумирају секундарне изворе). Провера теоријске заснованости пута културе заснованог на одређеној теми, односи се на **доказивање постојања пута културе**, путем постојећих индикатора које су прописале међународне организације или путем индикатора посебно формулисаних у ове сврхе. ИКОМОС је у својој *Повељи о путевима културе* дефинисао *prima facie* индикаторе (показатеље) постојања путева културе, који обухватају:

1. Изразе динамичких друштвених, економских, политичких и културних процеса који су генерисали размене између различитих културних група везаних подручја;
2. Препознатљива заједничка обележја различитих географских и културних подручја повезаних историјским везама;
3. Доказе мобилности и успостављених веза између народа или етничких група различитих култура;
4. Специфичне културне карактеристике укорене у традиционалном животу различитих друштвених заједница;
5. Елементи наслеђа и културне праксе - попут церемонија, фестивала и верских прослава који представљају заједничке вредности различитих заједница у одређеним културним и историјским подручју (подручјима) - повезане са значајем и функцијом пута.⁶⁸³

Применом ових индикатора се заправо испитује да ли је претходно дефинисана тема пута културе парадигматски и теоријски заснована на концепту пута културе кроз постојеће критеријуме, попут наведених, или или посебно дефинисане тзв. прилагођене критеријуме којима се доказује постојање пута културе.

⁶⁸³ 'Идентификација', *ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе*, 2008.

У случају сложених феномена које чине више различитих путева културе, потребно је направити њихов попис. **Прелиминарни попис путева културе (Корак III)** је информативно средство које пружа кратак опис путева културе везаних за тему, пре сређивања и обраде информација о њима. На основу претходно дефинисаних критеријума врши се **одабир репрезентативних путева културе (Корак IV)** који ће бити даље проучавани од стране међународних тимова у различитим географским подручјима.⁶⁸⁴ Пре него што се приступи детаљном проучавању одабраног пута културе, потребно је прикупити и анализирати изворе везане за проучавани пут културе **(Корак V)**.

Комуникациони пут и културно наслеђе припадају основним елементима пута културе, поред контекста у којем настаје, географског окружења, његовог динамичког карактера и интер-културног значаја.⁶⁸⁵ Сам комуникациони пут је „незаменљиви физички елемент који одређује постојање пута културе“.⁶⁸⁶ Међутим, уколико комуникациони пут није очуван, „његово постојање и вредност као пута културе постаје јасно када се пратити уназад постојање нематеријалног наслеђа,“⁶⁸⁷ попут Пута свиле који није очуван, али је његово нематеријално наслеђе опстало до данас.⁶⁸⁸ Материјално наслеђе се односи на функцију историјског пута (станице, царинарнице, места за складиштење, одмор и смештај, болнице, продавнице, луке, одбрамбена утврђења, мостови, средства комуникације и транспорта; индустријски, рударски и други објекти, као и они повезани са производњом и трговином, који одражавају техничке, научне и социјалне програме и напредак у својим различитим епохама; урбани центри, културни пејзажи, света места, верски објекти итд.), а нематеријално

⁶⁸⁴ 'Истраживање', *ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе*, 2008.

⁶⁸⁵ Пут културе дефинишу следећи елементи:

1. природни или културни контекст у којем настаје пут културе;
2. садржај пута културе: комуникациони пут и материјално и нематеријално наслеђе;
3. интер-културни значај у целини;
4. динамичан карактер и
5. географско окружење.

Видети: 'Дефинисање елемената путева културе: контекст, садржај, интер-културни значај у целини, динамички карактер и окружење', *ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе*, 2008.

⁶⁸⁶ Видети: 'Дефинисање елемената путева културе: контекст, садржај, интер-културни значај у целини, динамички карактер и окружење', *ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе*, 2008.

⁶⁸⁷ К. Sugio, 'Intangible Heritage and Cultural Routes in a Universal Content', у: *El patrimonio intangible y otros aspectos relativos a los Itinerarios Culturales*, Congreso internacional del comité internacional de itinerarios culturales (CIIIC) de ICOMOS, Pamplona (Navarro, España), 20-24.6.2001, стр. 44.

⁶⁸⁸ 'Дефинисање елемената путева културе: контекст, садржај, интер-културни значај у целини, динамички карактер и окружење', *ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе*, 2008.

наслеђе на процес размене и дијалога дуж пута.⁶⁸⁹ Присуство различитих врста културних добара дуж пута културе, не значи да они представљају његов саставни део, већ само она културна добра која су повезана са његовим циљем и утицајима који произилазе из његове функционалне динамике.⁶⁹⁰ Ово значи да културна добра која имају споменичке вредности, не могу се сматрати компонентама пута културе уколико не испуњавају наведене услове.⁶⁹¹ На све елементе пута културе треба применити критеријуме аутентичности и интегритета. Примена критеријума аутентичности на сваком проучаваном сегменту пута, подразумева да пут културе „веродостојно изрази своју вредност у условима природног и културног окружења, узимајући у обзир своје одређујуће елементе и карактеристичне особине материјалне и нематеријалне природе“ као и у „другим материјалним и нематеријалним елементима наслеђа, укључених у његову историјску функцију и окружење.“⁶⁹² Потврда интегритета пута културе заснива се на репрезентативним материјалним и нематеријалним елементима који доказују значај историјских процеса који су генерисали пут културе.⁶⁹³

Методологија проучавања пута културе, али и процене, заштите и управљања, почиње са идентификацијом пута културе и његових сегмената, заједно са пописом (*инвентаром*) добара која га сачињавају.⁶⁹⁴ Процес идентификације (**Корак VI**) нужно узима у обзир: функцију пута културе, материјално и нематеријално наслеђе, структурну конфигурацију, географски и историјски контекст, природно и културно окружење, трајање и симболичке и духовне димензије пута културе, а све ово доприноси његовој идентификацији и разумевању његовог значаја.⁶⁹⁵ Све ове карактеристике пута културе чине поља ИКОМОС-овог „*Формулара за идентификацију пута културе*“ који се попуњава како би се одређени пут културе укључио у инвентар ИКОМОС-ове „*Међународне научне комисије о путевима културе*.“⁶⁹⁶ Наведене карактеристике пута културе могу грубо да се групишу у оквиру

⁶⁸⁹ Исто.

⁶⁹⁰ 'Истраживање', ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе 2008.

⁶⁹¹ 'Процес идентификације', ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе 2008

⁶⁹² 'Аутентичност'и 'Интегритет', ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе 2008

⁶⁹³ 'Аутентичност'и 'Интегритет', ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе 2008

⁶⁹⁴ 'Методологија', ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе 2008.

⁶⁹⁵ 'Процес идентификације', ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе 2008.

⁶⁹⁶ ICOMOS-СПС, *ICOMOS Record for Identification of a Cultural Route*, http://www.icomos-ciic.org/ciic/fichas_identificacion_ingl.htm, приступљено: децембар 2016.

два основна елемента пута културе који су предмет идентификовања – комуникационог пута и природног и културног наслеђа:

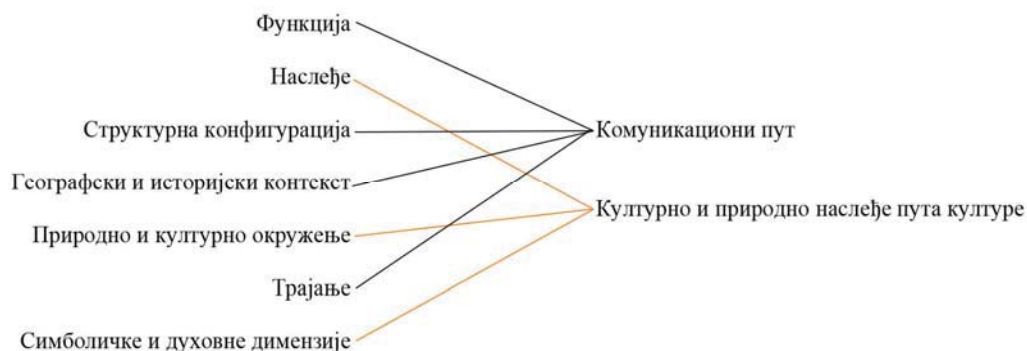

График 2.-Дефинишући елементи пута културе (Аутор: М. Обрадовић)

Идентификација комуникационог пута и културног наслеђа обухвата прикупљање и анализу извора како би се, посредством индикатора и инструмената који обухватају аналитичке и друге поступке проучавања извора, скупио довољан број података за идентификацију пута културе. Примарне изворе о одабраном путу културе, као непосредна историјска сведочанстава, које класификујемо у: *материјалне изворе* (којима припадају споменици, предмети и записи), *усмене изворе* (песме, приче, предања) и *писане изворе* (биографије, житија, летописи, писма, путописи, уставни, повеље, закони, натписи и тд.), *сликовне изворе* (цртежи, слике, мапе, илустрације на предметима), али и на њихово тумачење ради добијања података. Централно место у методологији проучавања путева културе заузимају писани извори којима припадају:

1. Наративни извори, који обухватају разне књижевне жанрове (биографије, житија, родослови, хронологије, летописи, алманаси, писма, путописи);
2. Документа свих облика органа власти (устави, повеље, закони и одредбе, списи војни и државни, тефтери или бележнице, дефтери, пописи становништва и тд.);
3. Публикације, настале у времену када су се одиграли одређени историјски догађаји (попут натписа);

Сакупљени документарни извори вреднују се на основу индикатора за употребљивост извора: *доступности*, *правовремености*, *релевантности* (адекватности) садржаја којом утврђујемо колико се подаци односе на предмет, *истинитости* (веродостојности) која се обезбеђује избором извора података, инструмената и

поступака у прикупљању података, *целовитости* и *потпуности* података у мери која дозвољава формирање информација везаних за предмет истраживања.⁶⁹⁷ Сама употребљивост извора проверава се помоћу два основна поступка: прикупљањем информација о извору података из других извора и анализом самог документа.⁶⁹⁸ Прикупљање података подразумева анализу, синтезу, индукцију, класификацију, специјализацију и генерализацију, апстракцију, дедукцију, конкретизацију и тд, што подразумева коришћење опште-научних метода моделовања, хипотетичко-дедуктивне и статистичке, а у одређеним случајевима и аксиоматске методе.⁶⁹⁹

За овај рад је од посебног значаја метода прикупљања података у истраживању *анализа садржаја документа*,⁷⁰⁰ конципирана на аналитичким поступцима, анализи и класификацији, али која обухвата и друге, не-аналитичке, компоненте, попут индукције, генерализације и синтезе.⁷⁰¹ Документи као извори података у анализи садржаја документа, могу се класификовати на различите начине, попут разликовања визуелних, аудитивних и тактилних докумената, као и комбинованих.⁷⁰² Како би се избегле тешкоће у примени метода анализе докумената, потребно је претходно да се развије одговарајући пројекат истраживања, односно да су прецизирани хипотезе и индикатори, чија ће једина или једна од метода сакупљања података бити ова метода.⁷⁰³ Кад је то урађено потребно је направити план и упутство за примену ове методе.⁷⁰⁴ Анализу (садржаја) документа применићемо као једину методу за прелиминарну идентификацију пута културе.⁷⁰⁵ Предмет анализе је процес, односно појава о којој документ садржи податке.⁷⁰⁶ Прво су елаборирани индикатори у току концептуализације и пројектовања истраживања, а затим следи коришћење (експлоатација) материјала, која обухвата:

⁶⁹⁷ М. Миљевић, *Скрипта из методологије научног рада*, Пале, 2007, стр. 196-197.

⁶⁹⁸ *Исто*, 197.

⁶⁹⁹ *Исто*, 198.

⁷⁰⁰ Овде се термином „документ“ означава сваки неживи извор података који садржи на било који начин смислене исказе.

⁷⁰¹ *Исто*, 235-236.

⁷⁰² М. Миљевић, *нав. дело*, стр. 240.

⁷⁰³ *Исто*, стр. 240.

⁷⁰⁴ *Исто*.

⁷⁰⁵ Закон о културним добрима прецизно дефинише сам појам *архивске грађе* као „*изворни и репродуковани тисани, цртани, компјутеризовани, штампани, микрофилмовани, фонографисани или на други начин забележени документарни материјал од посебног значаја за науку и културу који је настао у раду државних органа, установа или других организација, верских заједница, као и појединаца, без обзира на то када је и где настао и да ли се налази у установама заштите или ван њих.*“ Члан 34 Закона о културним добрима, Сл. гласник РС, бр. 71/94, 52/2011.

⁷⁰⁶ *Исто*.

- а) поступак прикупљања података из докумената;
- б) методе сређивања, обраде и анализе података и
- в) доказивање хипотеза и закључивање.⁷⁰⁷

Анализа докумената има све фазе као и свако друго истраживање, а основна је разлика у фази сакупљања података која подразумева:

- а1) остваривање увида у документ и констатовање присуства – одуства података;
- а2) идентификацију и класификовање података;
- а3) селекцију и обележавање релевантних података;
- а4) уношење података у образац.⁷⁰⁸

Индикатори за **идентификацију садржаја пута културе**, односно **историјског пута** и **материјалног и нематеријалног наслеђа** које чини пут културе, из претходно прикупљених извора, може да обухвата:

- подаци о коришћењу историјских путева за остварење одређеног циља;
- све физичке структуре повезане са конкретном сврхом и функцијом пута културе;
- праксе, традиције, обичаји, и заједничка употреба религијске, ритуалне, језичке, празничне, или сличне природе;
- материјална и нематеријална културна добра, и тд.⁷⁰⁹

Ови индикатори се дефинишу имајући у виду тему пута културе и прикупљене изворе, и могу се груписати у:

1. Специфичне индикаторе који се односе на историјски пут:

- Објекти и места повезани са релевантним друштвеним, културним, економским и занатским праксама, историјским догађајима и личностима;
- Подаци о историјским путевима око којих се формирао пут културе;
- Структуре повезане са сврхом и коришћењем пута културе (тврђаве, одбрамбени зидови, и тд.);
- Историјске личности повезане са коришћењем пута културе у одређене сврхе.

⁷⁰⁷ Исто, стр. 241.

⁷⁰⁸ Исто, стр. 247.

⁷⁰⁹ Видети 'Специфични индикатори', ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе, 2008

Сл.32. - Цркве и манастири поменути у повељама: 1. Раваница; 2. Ждрело; 3. Дренча; 4. црква Светог Пантелејмона у Жидиљу; 5. црква у Јелашиници или Јелишаници (несигурно убицирана); 6. црква Богородице Бучјанске; 7. црква Светог Николе на Лабу; 8. Наупара; 9. црква Матере Божје у Драгобињи; 10. црква Светог Николе у Сребрници (село није убицирано); 11. црква Матере Божје у Холгошти; 12. Поњекавичка црква; 13. црква Ваведена у Кукњу; 14. Враћевиница; 15. црква Благовештења на Грабовничници; 16. црква у Обрамићима; 17. црква Светог Николе у Врбави (упитник уз села у којима нису откривена места на којима су се налазиле цркве или уз она која нису убицирана)(Аутор: Т. Стародбуцев)

2. Специфичне индикаторе материјалног и нематеријалног културно наслеђа:

- Материјално наслеђе (попут сакралне архитектуре, укључујући манастире, цркве и испоснице који су повезани са путем културе);
- Књижевна, уметничка и музичка дела повезана са путем културе;
- Примери одређених традиционалних урбаних и историјских образаца насељавања;
- Традиције и културне праксе повезане са путем културе;

Индикатори се затим трансформишу у истраживачке поступке, технике и инструменте (метод анализе садржаја, студије случаја, остали методи, поступци и др. инструменти), а сакупљени подаци се сређују, обрађују и анализирају како би се доказале хипотезе или извели закључци, као што је претходно објашњено. С' обзиром да се у овом раду првенствено примењује метода анализе документа, прикупљање података се остварује увидом у документ и констатовањем присуства или одсуства података, затим се подаци идентификују и класификују, а онда се селекују и обележавају релевантни подаци који ће се унети у образац.⁷¹⁰

На овај начин идентификује се пут културе у целини, укључујући његове сегменте, заједно са пописом културних добара⁷¹¹ као почетна фаза поступка идентификације пута културе.⁷¹² ИКОМОС-ова *Повеља* препоручује да истраживачки тимови проучавају сегменте пута културе у различитим географским подручјима.⁷¹³ Зато је за идентификацију пута културе битно усвајање заједничких индикатора за идентификовање и процену значаја наслеђа у свим деловима пута културе и стандардизованих методолошких инструмената за прикупљање података, које ће користити истраживачки тимови у разним областима кроз које пролази пут.⁷¹⁴ Истраживање пута културе захтева мултидисциплинарни приступ,⁷¹⁵ што значи да

⁷¹⁰ М. Миљевић, *нав. дело*, стр. 247.

⁷¹¹ Предвидели смо да се анализа стања очуваности културног наслеђа спроведе у наредној фази детаљнијег проучавања пута културе.

⁷¹² 'Методологија', *ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе* 2008.

⁷¹³ 'Истраживање', *ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе*, 2008.

⁷¹⁴ *Исто*.

⁷¹⁵ 'Преамбула', *ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе*, 2008.

тимови треба да буду мултидисциплинарне и кооперативне природе.⁷¹⁶ Тимови почињу истраживање дефинисаних делова пута културе, имајући у виду његов обим и вредност у целини.⁷¹⁷

Како би се пут културе и његови елементи документовали у базама података и дигиталном моделу, који ће моћи да користе јавне и стручне институције, као и појединци у области заштите наслеђа, неопходно је спровести фазу детаљног проучавања пута културе (**Корак VII**). Ово подразумева проучавање свих појединачних, раније наведених, елемената путева културе, са највећим фокусом на сам комуникациони пут и културно наслеђе пута културе.

Методологија за идентификовање оригиналних или измењених комуникационих путева, полази од истраживања извора и теренских истраживања.⁷¹⁸ Главни изазови везани за идентификацију историјских путева су недостатак података у изворима, модификације историјских путева и недостатак материјалних трагова о историјском путу.⁷¹⁹ Како би се превазишао овај проблем, и лоцирао и идентификовао аутентични пут културе, примењују се нове технологије, попут географских информационих система (ГИС).⁷²⁰ Овакав приступ се заснива на примени ГИС-а у археологији.⁷²¹ Још један приступ односи се на идентификацију „чворова“ који се односе на главне урбане центре или насеља у којима се путеви укрштају и „сегментата“ пута између њих, радије него да се сугерише на конкретне „путеве“.⁷²² Овај поступак се посебно примењује уколико комуникациони пут није очуван, али о њему сведочи нематеријално наслеђе.⁷²³

⁷¹⁶ 'Истраживање', *ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе*, 2008.

⁷¹⁷ 'Методологија', *ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе*, 2008.

⁷¹⁸ 'Дефинишући елементи путева културе', *ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе* 2008.

⁷¹⁹ Rita Ruiz, Francisco Javier Rodríguez, José M. Coronado, 'Identification and assessment of engineered road heritage: A methodological approach', *Journal of Cultural Heritage* 15 (2014) стр. 36–43.

⁷²⁰ J. He, *GIS-based Cultural Route Heritage Authenticity Analysis and Conservation Support in Cost-surface and Visibility Study Approaches*, A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctoral of Philosophy in Architecture, The Chinese University of Hong Kong, 2009.

⁷²¹ М. Марић, Примена географских информационих система у археолошкој теренској документацији, Београд, 2011. О примени ових система у моделовању историјских трговачких путања из периода неолита, на основу брзине кретања кроз пејзаж, видети: исти, 'Modeling obsidian trade routes during late Neolithic in the south-east Banat Banat region of Vršac using GIS,' *Старинар* LXV (2015), Археолошки институт Београд, стр. 37–52.

⁷²² Овакав приступ примењен је у УНЕСКО-вој студији о „Путевима свиле“. Видети: Т. Williams, *The Silk Roads. An ICOMOS Thematic Study*, ICOMOS, 2014, стр. 27–31.

⁷²³ К. Sugio, *нав. дело*, стр. 44. Илустративан пример оваког случаја је *Пут свиле*. Видети: 'Дефинисање елемената путева културе: контекст, садржај, интер-културни значај у целини, динамички карактер и окружење', *ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе*, 2008.

У случају овог истраживања, наведени приступ се може се применити у методолошком кораку идентификације пута културе (*Табела 1*).

Овде је важно подсетити да се путеви културе не односе једноставно на комуникационе путеве, већ је реч о историјским феноменима,⁷²⁴ који су генерисали одређени фонд културнога наслеђа. Пут културе као нови концепт или категорија културног наслеђа, не подудара се са другим категоријама или врстама културних добара, већ их укључује у заједнички систем који повећава њихов значај.⁷²⁵ Идентификација културног наслеђа фокусирана је само на наслеђе повезано са циљем пута културе и његовим утицајима.⁷²⁶ У проучавању културног наслеђа пута културе примењује се историографски метод уз ослањање на резултате археолошких истраживања, проучавање извора и коришћење објављене и необјављене архивске грађе, као и документације о изведеним конзерваторско-рестаураторским радовима.

Како би се унапредило управљање и заштита пута културе, елементи пута културе се документују у оквиру електронског каталога у којем су дати подаци о културном добру и библиографске јединице (*Корак VIII*). Методологија каталогизације почиње дефинисањем стандарда који се тичу структуре података, коришћене терминологије, и процедура, као што је организација података. Каталог путева културе развијен је као стандардни алат за документовање путева културе у оквиру методолошких смерница, и њиме се документују сви дефинишући елементи пута културе, и састоји се од наведених корака:

1. Планирање – преглед постојеће документације, дефинисање обима, идентификација атрибута и одабир критеријума за навођење, избор алата за документовање и дефинисање процеса;
2. Прикупљање података путем истраживања на терену и архивских истраживања;
3. Обрада и анализа података;
4. Управљање подацима, укључујући презентације, складиштење и дистрибуцију;

⁷²⁴ 'Преамбула', *ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе* 2008.

⁷²⁵ *Исто*

⁷²⁶ 'Методологија', *ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе* 2008.

5. Унос података у базу података која ће генерисати попуњен формулар каталога за одређени споменик који укључује текст, карте и фотографије, или других докумената који се користе за заштиту и управљање путем културе.

Формулар каталога културног наслеђа укључује детаље о идентификацији, локацији, периоду градње и историјским подацима, информација о категорији заштите споменика и надлежној институцији, архитектонске карактеристике (стил, материјал, план, типологија, конструкција, материјализација, спољна декорација) и идентификацију вредности који доприносе његовом културном значају, фотографије. На основу прикупљених података формира се Модел пута културе (**Корак IX**).

2.3. Примена методологије у циљу формирања Пута културе исихастичког монаштва

2.3.1. Дефинисање теме и прелиминарно истраживање

По угледу на приказане студије случаја путева културе, као што су *Путеви монаштва Савета Европе*, дефинисане је тема *Путева исихастичког монаштва* заснована на историјском и културном феномену исихастичког монаштва који је генерисао културно наслеђе. Доказивање постојања *Путева културе исихастичког монаштва* у складу са ИКОМОС-овом *Повељом о путевима културе* спроводи се поступком провере да ли тема *Пут културе исихастичког монаштва* задовољава ИКОМОС-ове *Prima facie* индикаторе:

- i. Изрази динамичких друштвених, економских, политичких и културних процеса који су генерисали размене између различитих културних група везаних подручја;**

Исихастички покрет⁷²⁷ није само верски, већ и друштвено-политички и културни феномен. Реч „исихазам“ (гр: ἡσυχασμός) у монашкој литератури IV века означава контемплативни монашки начин живота сконцентрисан на молитву који су

⁷²⁷ Систематизована одабрана библиографија везана за исихастички покрет, богословље и духовност код: 'Исихазам (Библиографија)', у: *Међународни научни симпозион 650 година саборског томоса (1351-2001) : Свети Григорије Палама у историји и садашњости*. Србиње-Острог-Требиње 2001, стр. 169-200.

упражњавали „исихасти.“⁷²⁸ Св. Григорије Синаит допринео ширењу исихастичког учења на Светој гори и Балкану,⁷²⁹ што је отворило пут уобличавању теологије засноване на хиљадугодишњој духовности православног света и настанку „исихастичког покрета.“⁷³⁰ Богословље Св. Григорија Паламе,⁷³¹ које је било предмет дебате на црквеним Саборима од 1337. до 1351., тзв. „исихастичке контроверзе“,⁷³² која је укључивала све друштвене групе.⁷³³ Исихастички покрет је постао друштвени и политички феномен политичким опредељивањем његових припадника у грађанском рату 1341-47. у Византији.⁷³⁴ Исихастички покрет обухвата политичке, друштвене и верске покрете од XIV до XV века,⁷³⁵ али осим што је надахнуо духовни живот, црквену и државну политику, утицао је на стваралаштво (архитектуру, уметност, књижевност) и целокупно друштво православног света.⁷³⁶ Исихастички покрет и

⁷²⁸ О првобитној употреби термина која се везује за монашку духовност код: J. Meyendorff, „Is "Hesychasm" the Right Word? Remarks on Religious Ideology in the Fourteenth Century”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 7, Okeanos: Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (1983), стр. 447-457. са старијом литературом.

⁷²⁹ Погледати литературу везану за Св. Григорија Синаита у оквиру „*Прелиминарног пописа путева културе*“ у овом раду.

⁷³⁰ Како бисмо направили разлику између горе наведене исихастичке духовности и црквено-политичког покрета у XIV веку који је укључивао и духовну обнову са Св. Григоријем Синаитом, за потоњи феномен користимо израз „исихастички покрет.“ О семантичким проблемима везаним за тему: J. Meyendorff, 'Is "Hesychasm" the Right Word?', стр. 447-457, посебно 451. са старијом литературом.

⁷³¹ О Паламином богословљу: Џон Мајендорф, *Византијско богословље*, стр. 111. О доктринарним резултатима победе паламизма обимно је писао Џон Мајендорф, и дискутовао о томе да ли је паламизам представљао доктринарни континуитет у византијској цркви у: John Meyendorff, 'Continuities and Discontinuities in Byzantine Religious Thought', *Dumbarton Oaks Papers*, 47 (1993), 78-81.

⁷³² О исихастичкој контроверзи: L. Clucas, *The Hesychast Controversy in Byzantium in the Fourteenth century: A consideration of the Basic Evidence*, Los Angeles 1975, (PhD Dissertation); A.A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire, 324-1453*, vol. II, Madison 1964, 665-667.

⁷³³ J. Meyendorff, 'Is "Hesychasm" the Right Word?', стр. 449-450; Џ. Мајендорф, *Византијско наслеђе*, стр. 187. О представницима „политичког исихазма“ у Бугарској: Т. Cholova, 'Bulgarian Scholars and Clerics in the European Politics at the End of the 14th Century and the beginning of the 15th Century', *Codrul Cosminului*, Jul2014, Vol. 20 Issue 1, стр. 7-24.

⁷³⁴ *Oxford Dictionary of Byzantium*, (ed. A. Kazhdan et alii), Vol. II, New York, Oxford 1991, стр. 923; L. Clucas, *The Hesychast Controversy in Byzantium in the Fourteenth century: A consideration of the Basic Evidence* (докторска дисертација), Los Angeles 1975; L. Clucas, „The Triumph of Mysticism in Byzantium in the Fourteenth Century“, From Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos, *Byzantina kai Metabyzantina*, ed: Speros Vryonis jr, 4 vol., Malibu 1985; 'Друштво и култура у 14.веку', текст је прочитан на *XIV Congrès International d'Études Byzantines*, Bucharest, 1971, а штампан је у зборнику са овог конгреса (1974) и у: Џ. Мајендорф, *Византијско наслеђе*; Израз „политички исихазам“ односи се на активности Јована Кантакузина и патријарха Филотеја Кокиноса у другој половини XIV века. Видети: Џ. Мајендорф, *Византијско наслеђе у православној цркви*, Епархија Жичка, Краљево 2006, стр. 116. Другачији став о независности исихастичког покрета од политичке власти у Византији: Међународни научни симпозијум: *650 година саборског томоса (1351-2001). Свети Григорије Палама у историји и садашњости*, Србиње – Острог – Требиње, 19-21. октобра 2001.

⁷³⁵ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, стр. 923.

⁷³⁶ Јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај*, стр. 110.

исихастичка духовност уопште, били су присутни у српском средњем веку, о чему сведочи обимна литература.⁷³⁷

738

ii. Препознатљива заједничка обележја различитих географских и културних подручја повезаних историјским везама;

Исихастички покрет има панортодоксни карактер, односно обухвата различита географска и културна подручја читавог православног света, јединственом црквеном административном мрежом и монаштвом преко којих су се ширили рукописи и учења.⁷³⁹ Теологија чувеног исихасте Св. Григорија Паламе прихваћена је као званично учење у Византијској цркви које је на неки начин постало обавезујуће.⁷⁴⁰ Прихватањем Паламиног учења на црквеном Сабору 1351, које постало обавезујуће у духовном животу Византије,⁷⁴¹ и исихастички покрет преузима црквену администрацију.⁷⁴² Јединствена црквена администрација са великодостојницима из редова исихастичког покрета ујединила је православне цркве,⁷⁴³ од којих су многи били уједно и истакнути интелектуалци који су одржавали везе међу собом.⁷⁴⁴ Такође, монаштво, које је „лутало

⁷³⁷ Литература о исихастичком покрету и исихастичкој духовности код нас систематизована је код: Весна Ристић, *Исихазам у Србији. Библиографија*,. Центар за црквене студије, Ниш, 2006.

⁷³⁸ Јеромонах Амфилохије, 'Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века,' у: *Манастир Раваница 1381-1981, Споменица о шестој стогодишњици*, Београд, 1981.

⁷³⁹ Исихастички покрет карактерише двојака природа у виду анахоретске стране исихазма која се односи на духовни живот и друштвене стране која се односи на управљање институцијом цркве. А. Е. Тахиаос, *нав. дело*, стр. 98.

⁷⁴⁰ Изјава о прихватању исихастичког учења постала обавезна за кандидате за епископску столицу, док се од већ устоличених епископа тражило да се одрекну анти-исихастичких уверења. Исихазам није прихватила једино Кипарска црква у Византији. Видети: Антонис Емил Тахиаос, 'Исихазам у доба цара Лазара', у: *О кнезу Лазару, Београд*, ур. Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић (Београд: Филозофски факултет, 1975), стр. 93-103.

⁷⁴¹ Изјава о прихватању исихастичког учења постала обавезна за кандидате за епископску столицу, док се од већ устоличених епископа тражило да се одрекну анти-исихастичких уверења. Исихазам није прихватила једино Кипарска црква у Византији. Видети: Антонис Емил Тахиаос, 'Исихазам у доба цара Лазара', у: *О кнезу Лазару, Београд*, ур. Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић (Београд: Филозофски факултет, 1975), стр. 93-103, посебно 94.

⁷⁴² „Када су исихасти дошли на власт, они више нису били ипосници који се повлаче из света да би живели као пусињаци. Напротив, њихова административна активност је изненађујуће велика.“ Видети: *Исто*.

⁷⁴³ А.Е.Тахиаос, *нав. дело*;

⁷⁴⁴ Илустративан пример живе комуникација заједнице истомишљеника са Свете горе и Зете забележена је у писмима кир Силуана.

Исихастички кружок је укључивао кир Силуана, старца Исаију, Ромила и монаха Григорија, а о којем сазнајемо на основу збирке писама „Епистолије кир Силуанове“ из периода 1363-1371. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, стр. 185-187; D. Bogdanović, *Epistolije kir Siluanove*, Beograd, 1979.

бога ради“⁷⁴⁵ преко те „исихастичке интернационале“,⁷⁴⁶ чији се утицај ширио далеко изван црквене сфере, повезали су различите делове византијске заједнице народа током последњег века њеног постојања.⁷⁴⁷ Исихастички покрет је, осим византијских текстова и идеја, ширио уметност тзв. „ренесансе“ Палеолога у касном XIV веку у словенском свету.⁷⁴⁸ Повезивању различитих делова византијског царства под исихастичким покретом погодовала је општеправославна свест монаштва, у супротности са наглашавањем етничке припадности, где се нација схвата као читав *хришћански народ*,⁷⁴⁹ па је с' правом назван космополитским покретом.⁷⁵⁰ Нпр. Св. Никодим Тисмански осећао се „Еванђељем подједнако и Грк и Србин и Румун, јер не гледаше на телесно порекло своје, него на благодатну светост и богоугодност“.⁷⁵¹ Неке од дефиниција исихастичког покрета су и „*феномен духовне и црквене обнове у XIV веку*“ и „*широка верски и политички покрет који се борио за заједнички скуп вредности, промовисали политичке и културне приоритете.*“⁷⁵²

iii. Докази мобилности и успостављених веза између народа или етничких група различитих култура;

Докази мобилности исихастичког покрета и успостављених веза међу народима Балкана, могу се документовати путем извора о животу и деловању истакнутих исихаста XIV века у Византији, Бугарској, Србији, Румунији и Русији,⁷⁵³ црквеним и

⁷⁴⁵ P. Devos, «La version slave de la Vie de S. Romylos» *Dijzantion*, XXXI (1961), стр. 176.

⁷⁴⁶ A. Elia, «Byzance et les Roumains a la fin du Moyen Age», *Proceedings of the XIIIth. International Congress of Byzantine Studies* (Лондон, 1967), стр. 199.

⁷⁴⁷ Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Просвета, Београд, 1996.

⁷⁴⁸ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1991

⁷⁴⁹ Св. Теодосије Трновски се „постарао да нико не сазна одакле је и које народности“, „његово родно место је Горњи Јерусалим, а браћа и сродници Небеске војске“, а „он је био – едемит, тј. рајски човек.“ (192) Dr. V. Sl. Kiselkov“, *Žitieto na sv. Teodosij T'rnovski kato istoričeski pametnik*“, Sofija, 1926, стр. 112. Према: Амфилохије, Синаити и њихв значај.

⁷⁵⁰ Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Просвета, Београд, 1996.

⁷⁵¹ Ђ. Sp. Radojičić, *Tvorci i dela stare srpske književnosti*, Beograd 1963, стр. 143; Arhim. Justin Popović, *Žitija za decembar* (26), 758-761.

⁷⁵² John Meyendorff, „Is "Hesychasm" the Right Word? Remarks on Religious Ideology in the Fourteenth Century“, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 7, Okeanos: Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (1983), стр. 447-457, посебно 451.

⁷⁵³ Василије Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији* (Београд: 1920), стр. 125-128;

А.Е. Тахиаос, *нав. дело*, стр. 95-103.

државним документима,⁷⁵⁴ предањима⁷⁵⁵ и материјалним изворима.⁷⁵⁶ Житија Св. Григорија Синаита,⁷⁵⁷ Св. Јефрема,⁷⁵⁸ Св. Ромила⁷⁵⁹ и других, припадају вредном књижевном стваралаштву инспирисаном исихазмом, уједно су и прилично поуздани информативни извори који нас обавештавају о живом кретању и деловању протагониста исихастичког покрета широм Балкана.⁷⁶⁰ Исихастичко монаштво је било веома покретно,⁷⁶¹ било да је учестала промена места боравка била добровољна или изнуђена.⁷⁶² Св. Григорије Синаит учестало је мањао места боравка „*подстакнут трагањем за Богом или силом околности*,” односно ради мисионарства и потрагом за одговарајућим аскетским пребивалиштем, али бежећи пред нападима на Византијско царство у том периоду.⁷⁶³ Св. Јефрем је био принуђен да напусти Свету гору након једног од турских напада у петој деценији XIV века, и одлази у манастир у близини Пловдива у Бугарској, па у српску земљу.⁷⁶⁴ Св. Ромил⁷⁶⁵ је такође био веома покретан аскета, који је прешао Балкан и у његовом Житију се на неколико места понавља како

⁷⁵⁴ Примери извора који се односе на одабране српске земље: Т. Стародубцев, 'Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића. I Ктиторски натписи', *Саопштења XLV* (2013) 133–146; иста, 'Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића. II Повеље', *Саопштења XLVI* (2014), стр. 107–124; иста, 'Житија, животописи и описи преноса моштију', *Саопштења XLVII* (2015), стр. 43–63.

⁷⁵⁵ В. Марковић, *нав. дело*; М. Милићевић преноси предање о седам синајита, које је поименце набројао И. Руварац. Видети у: Ђ. Радојичић, *Григорије из Горњака*, стр. 96.

⁷⁵⁶ С. Поповић, *нав. дело*.

⁷⁵⁷ D. Balfour, 'Saint Gregory of Sinai's Life Story and Spiritual Profile', in: *Saint Gregory the Sinaitre, Discourse of the Transfiguration*, e.d. D. Balfour, Athens, 1982.

⁷⁵⁸ Ђ. Труфуновић, 'Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка', *Анали Филолошког факултета 7* (1967), стр. 67–74; Д. Богдановић, 'Предговор' у: *Шест писаца XIV века*, Београд 1986, стр. 41–58. са наведеном старијом литературом.

⁷⁵⁹ О масовним миграцијама светогорског монаштва са Свете горе након Маричке битке (1371.) пише монах Григорије у *Житију* Св. Ромила: „*Не прође затим много времена а Агарјани убише оног најхришћанскијег владара деспота Угљешу, што изазва велики метеж и страхом испуни све монахе у Светој Гори, особито оне усамљене и оне који на пустим местима живљаху. Због тога су многи отишленици тада напустили Свету Гору.*“ Видети: Јустин Поповић, *нав. дело*, стр. 516.

⁷⁶⁰ Хагиографска и друга књижевна дела као извор за тему овог рада разматрана су у поглављу 'Пут културе Св. Ромила' овог рада. О житијном жанру у византијској књижевности: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980; О документарној вредности хагиографије: 'Les vies des saints a Byzance. Genre litteraire ou biographie historique?', ed. P. Odorico, P. A. Agapitos, Paris 2004; О методи тумачења култа светих лица у хагиолошкој и историјској равни видети код: Д. Поповић, *О настанку култа светог Симеона, Стефан Немања — свети Симеон Мироточиви, Историја и предање*, Ј. Калић, Београд 2000, стр. 347–368; иста, 'Патријарх Јефрем – један позносредњовековни светитељски култ', *Зборник радова Византолошког института XLIII* 2006.

⁷⁶¹ О два схватања монашке постојаности у западном и православном хришћанству видети код: Kallistos of Diokleia, "St Maximus of Kapsokalyvia and Fourteenth-Century Athonite Hesychasm", from: Chrysostomides, Julian (Hrsg.), [Kathegetria. Essays Presented to Joan Hussey for her 80th Birthday](#), Camberley 1988.

⁷⁶² Д. Поповић, Патријарх Јефрем, стр. 113.

⁷⁶³ Kallistos Ware, 'Jesus Prayer in St. Gregory Sinai', *Eastern Churches Review IV 1* (1972), стр. 3–21.

⁷⁶⁴ Д. Поповић, *нав. дело*, реф. 13.

⁷⁶⁵ Ј. Поповић, *нав. дело*.

светац бежи од спољних опасности (пљачкаша и освајача) или метежа других монаха који су гравитирали ка њему ради поуке.⁷⁶⁶

iv. Специфичне културне карактеристике укоренење у традиционалном животу различитих друштвених заједница;

- Богослужење у равославним земљама као тековина исихастичког поркета;
- Црквено појање;
- Поуке исихастичког монаштва, веза са догађајима или живим традицијама, идејама, веровањима;
- Универзална идеја о молитви;⁷⁶⁷
- Компонента средњовековне традиције источноевропских земаља;⁷⁶⁸
- Традиције светковина, вашара, и сл.⁷⁶⁹

v. Елементи наслеђа и културне праксе - попут церемонија, фестивала и верских прослава који представљају заједничке вредности различитих заједница у одређеним културним и историјским подручју (подручјима) - повезане са значајем и функцијом пута.

Цариградски патријарх Филотеј Кокинос (1353 – 1355. и 1364 – 1376), реформатор литургије и манастирског живота, ученик и биограф великог вође исихаста, Григорија Паламе спровео је **литургијске реформе**⁷⁷⁰ и као веома плодан писац оставио је велики број полемичких састава у којима брани и заступа идеје исихастичког покрета и химнографске саставе (каноне, молитве, акатисте).⁷⁷¹ Непосредни утицај исихастичког покрета на домаћу средњовековну **књижевност**, 50-их и 60-их година XIV века до 1371, огледа се у делима исихаста Јефрема и Силуана и Исајином преводу

⁷⁶⁶ F. Halkin, *нав. дело*, сегмент 12.

⁷⁶⁷ C. D. L. Johnson, *The Globalization of Hesychasm and the Jesus Prayer*, London, New York 2010.

⁷⁶⁸ Исихастички покрет, као део византијског наслеђа источноевропских земаља је „значајна компонента њихове средњовековне традиције“ која их чини „јединственом међународном заједницом.“ Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, стр. 5.

⁷⁶⁹ Попут сабора на празник посвећен Богородици у манастиру Базјаш, традиција која се повезује са исихастичким покретом.

⁷⁷⁰ А.Е. Тахиаос, *нав. дело*, стр. 94-95. са старијом литературом о животу патријарха Филотеја Кокиноса.

⁷⁷¹ Tatjana S. Subotin-Golubović, 'Himnografski sastavi Filoteja Kokina u hilendarskim rukopisima', *Hilendarski zbornik*, 11 (2004), стр. 247-272. Т. Суботић је објавила словенске преписе Кокинових химнографских састава из рукописа хиландарског манастира у додатку поменутог рада. Ови састави су рано преведени на словенски језик, највероватније од стране српских монаха у Хиландару. Записи који сведоче о најранијем преводу дела Филотеја Кокиноса на словенски језик налазе се у рукопису који је настао у манастиру Хиландару средином XIV века, за време његовог игуманства у Великој Лаври.

списа Псеудо-Дионисија Ареопагита.⁷⁷² Бугарски монах Јефрем (1311-1400) и касније српски патријарх (1375-1376 и 1389-1389) је током свог боравка у испосници Ждрело код Пећи (1355 или 1356—1371) написао песме прожете мотивима карактеристичним за исихастичку књижевност,⁷⁷³ три канона, *Христу*, *Богородици* и *За цара*, као и 180 осмогласних стихира.⁷⁷⁴ Кир Силуан аутор „*Пасхалије*“ из 1355-1356, писао је из Зете своја писма „*Епистолије кир Силуанове*“ из периода између 1363. и 1371. са члановима исихастичког круга на Светој гори, старцем Исаијомм, Св. Ромилом и монахом Григоријем.⁷⁷⁵ Инок Исаија⁷⁷⁶ био је „*imoto universale*“ српске средњовековне историје: писац, преводилац, дипломата и могуће протомајстор. Превео је на Светој гори, око 1371. дело „*Corpus Areopagiticum*“ под утицајем исихастичког покрета који је постао „*камен темељац српске средњовековне филозофије, културе и учења, и директно утицала на светоназор друштва.*“⁷⁷⁷ Св. Јефимије, један од највећих словенских писаца XIV века,⁷⁷⁸ спровео је реформе бугарског **правописа** и стварао под утицајем исихастичког покрета.⁷⁷⁹ Он је преводио и ригорозно уређивао преведене верске рукописе,⁷⁸⁰ и такође био укључен у праксу преписивања литургијских текстова, што

⁷⁷² Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, стр. 182. Литература на ову тему обухвата, али није ограничена на: Д. Богдановић, 'Претече исихазма у српским зборницима XIV века' у: *Студије из српске средњовековне књижевности*, СКЗ, Београд 1997; исти, *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности*, Београд 1968; исти, 'Стара српска библиотека' у: *Студије из српске средњовековне књижевности*, СКЗ, Београд 1997; исти, *Шест писаца XIV века*, Просвета-СКЗ, Београд 1986; Георгије Острогорски, *О веровањима и схватањима Византинца*, Просвета, Београд 1970; М. М. Лазић, *Продор исихазма у Србију после 1371. и његов утицај на даљи ток српске културе*, Отачник, Београд 2007.

⁷⁷³ Књижевни стилови „уравнотеженог психологизма“ и плетеније словенс“ настали су под утицајем исихастичке духовности. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, стр. 179.

⁷⁷⁴ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, стр. 182-183.

⁷⁷⁵ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, стр. 185-187; D. Bogdanović, *Epistolije kir Siluanove*, Beograd, 1979.

⁷⁷⁶ Ђорђе Трифуновић, *Ареопагитова симболика човечјег тела у преводу инока Исаије*, Зборник радова византолошког института, 45 (2008), стр. 243 – 256; Dj. Trifunović, *Pisac i prevodilac inok Isaija*, Kruševac, 1980; V. Mošin, 'Zhitie startsa Isaii, igumena russkogo monastiraya na Afone', in *Yubileinyi sbornik Russkogo arkheologicheskogo obshchestva v Korolevstve Jugoslavii 3* (Belgrade 1940), 125-167; S. Radojčić, *Uzori i dela starih srpskih umetnika*, Beograd, 1975, 260–262.

⁷⁷⁷ Boris Milosavljević, nav. delo, str. 85-86.

⁷⁷⁸ E. Kałużniacki, 'Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393)', *Nach den besten Handschriften hrsg.*, Munich, 1901, стр. 131–150.

⁷⁷⁹ Антонис Емил Тахиаос, *нав. дело*, стр. 96. са старијом литературом о овој реформи бугарског правописа.

⁷⁸⁰ P. Rusev et al., 'Търновска Книжовна Школа 1371–1971', *Международен Симпозиум Велико Търново, 11–14 Октомври 1971*, Sofia, 1974; Rusev et al., *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак*, Sofia, 1973, стр. 140–142; H.R. Cooper, *Slavic Scriptures: The Formation of the Church Slavonic Version*, Boston, 1981, стр. 109; P. Sirku, *Литургические Труды Патриарха Евфимия II*, St Petersburg, 1890 ;

је допринело ширењу исихастичких пракси у Бугарској.⁷⁸¹ По песничком стваралаштву из овог периода познати су и **Григорије Рашки** и **Јаков Серски**, епископ **Марко Пећки** написао је, између осталог, житије свог духовног оца, патријарха исихасте Јефрема, а међу српским средњовековним писцима под утицајем исихастичког покрета налази се и деспот **Стефан Лазаревић**, да поменемо само неке.⁷⁸² А. Стеретзова сматра да се **фрескосликарство** Моравске Србије развијало под утицајем исихазма.⁷⁸³ Исихастичка духовности и исихастички покрет утицали су на „хуманистичке“ правце у уметности у доба ренесансе Палеолога, у самом Цариграду и словенским земљама.⁷⁸⁴ Тумачење светлости у православној иконографији друге половине XIV века, може повезати са исихастичким покретом преко учења Григорија Паламе о таворској светлости⁷⁸⁵ у његовом делу „Тријаде у одбрану светих исихаста“, а дело Псеудо – Дионисија у Исајином преводу утицало је нанаш средњовековни живопис нарочито у XIV веку.⁷⁸⁶ У грчком светоотачком предању богопознање дефинисано као светлосно виђење, вероватно због централне библијске теме „светлости“ и „таме“.⁷⁸⁷ Исихастичка догма се сматра наставком грчког светоотачког предања.⁷⁸⁸

⁷⁸¹ Sirku, *K Истории Исправления Книг в Болгарии в 14th веке I*, St Petersburg, 1898, стр. 416. Наведено према: А. Strezova, *Hesychasm and Art: The Appearance of New Iconographic Trends in Byzantine and Slavic Lands in the 14th and 15th Centuries*, ANU Press, 2014, стр. 29.

⁷⁸² О утицају исихастичке духовности на стару српску књижевност од XIII века, код Доментијана (1210-1264), хиландарског монаха, аутора "Житија светог Саве" (око 1250) и "Житија светог Симеона" (1263/64), код Теодосија (1246-1328), такође Хиландарца, аутора "Житија светог Саве" (око 1291), "Житија светог Петра Коришког" и других дела, архиепископа Данила II (1270-1337), савременика Св. Григорија Паламе и од 1305. године игумана манастира Хиландара, и епископ Бањски од 1331, аутора „Житија светих краљева и архиепископа српских“ и служби тим светитељима.“ („Поново се повукао на Хиландар од 1314. до 1316. године.“). Тај утицај се огледа у прекупацијама светогорског ученог монаштва које су у то време и касније постале основа паламитске исихастичке теологије. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*.

⁷⁸³ Anita Stretzova, *Hesychasm and Art*; Tachiaos, *Hesychasm as a creative force*, Belgrade 1987; М. Lazić, *Estetika asketizma*, 1375-1459.

⁷⁸⁴ Ц. Мајендорф, Виз. наслеђе, стр. 98-109. Овде Мајендорф ставља орифиналну референцу: Упореди са М.М. Vasic, "L'hesychasme dans l'Église et l'art des Serbes du Moyen Age", у *Recueil Uspekisij I* (Paris, 1930), стр. 110-123; такође и са N. K. Goleizovskij, „Послание иконописцу и отголки исихазма в русской живописи на рубеже XV – XVI вв.“ *Византийский Временник* 26 (1965), стр. 219 – 238; „Исихазм и русская живопись, *Византийский Временник* 29 (1968), стр. 196 – 2010.

⁷⁸⁵ Таворска светлост у православној теологији је светло које се појавило на планини Тавор приликом Исусовог преображења: „Узе Исус Петра, Јакова и Јована, брата његовог, и изведе их на једну гору високу, и преобрази се пред њима: и засија лице Његово, као сунце, одежда Његова поста бела као светлост. И гле, јави се Мојсију и Илију, с Њим беседише“ (Мф.ХУП, 1-3).

⁷⁸⁶ С. Радојчић, *Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975, 262. Ђ. Трифуновић, *Ареопагитова симболика човечјег тела у преводу инока Исаије*, Зборник радова византолошког института, 45 (2008), стр. 246; Filip Ivanović, 'Vizuelni aspekt oboženja po Dionisiju Areopagitu', *Zbornik radova Vizantološkog instituta XLVII* 2010, стр. 39-54.

⁷⁸⁷ Мејендорф, Виз. наслеђе, стр. 204.

⁷⁸⁸ Мејендорф, Виз. наслеђе, стр. 211.

У овом периоду у Моравској Србији настаје монументална архитектура као синтеза домаће и светогорске градитељске традиције, што осликава културну размену између Византије и Србије под утицајем исихастичког покрета. Припадници исихастичког покрета попут хиландарских игумана из редова угледних светогорских монаха, Исаије, Сисоја и Доротеја, могли су да преносе утицаје **светогорске традиције грађења** на тло Лазаревих земаља у време настајања нових архитектонских схватања.⁷⁸⁹ Исаија је обновио порушени манастир Св. Пантелејмона на Светој гори у светогорској традицији грађења (*„триконхални облик основе са певничким апсидама, одавно познат на Атосу, имао је потпуно јасну обредну функцију прилагођену богослужбеним потребама“*).⁷⁹⁰ Исаија је лично попу Никодиму *„сугерисао облик триконхалних цркава приликом његове градитељске активности у Влашкој.“*⁷⁹¹ Исаија је „морао оставити трагове својих светогорских схватања и на најстаријим грађевинама моравске Србије.“⁷⁹² Следбеници Григорја Синаита су се у време цара Лазара населили у кањону реке и клисури реке Млаве и Црнице, где су основане многе испоснице и манастири. Теренска истраживања ових предела показала су велики број археолошких локалитета, испосница и мањих манастира, од којих већина има малу триконхалну цркву са нартексом. Монаху Сисоју се приписује улога ктитора манастира Сисојевац у селу Сисевац и у близини манастира Раванице.⁷⁹³ Кнез Лазар је помагао зидање и даровао повељама манастир Ваведења у Браничевском ждрелу, на чијем грађењу грађењу је било директно ангажован Григорије Синајит млађи, који је пребегао у Србију због Турака.⁷⁹⁴ Задужбинарство исихастичких монаха-ктитора огледало се у скромним црквама, непримереним већим окупљањима, које нису утицале на главне токове развита моравске архитектуре.

⁷⁸⁹ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 16.

⁷⁹⁰ *Исто.*

⁷⁹¹ *Исто.*

⁷⁹² *Исто.*

⁷⁹³ В. Ристић, *Моравска архитектура*, стр. 230; С. Новаковић, *Законски споменици*, стр. 496-497; И. Руварац, *О кучајинским манастирима по записима*, Старинар VI, Београд 1889, 35; Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања*, стр. 283-285; Ђ. Мано-Зиси, *Неколико старих српских цркава*, стр. 284-285; Ђ. Стричевић, *Два варијетета плана*, 218; Ђ. Вуловић, *Конзервација рушевина Сисојевца*, стр. 59-60; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора*, стр. 143-144; В. Ј. Ђурић, *Српски државни сабори*, стр. 120; Б. Кнежевић, *Средњовековне цркве и манастири у долини Црнице*, стр. 232-233 (са старијом литературом у нап. 29-32); Р. Прокић, *Средњовековна архитектура*, стр. 32, 81-86; С. Милеуснић, *Прилог прошлости манастира Сисојевца*, Гласник ДКС 10, Београд 1986.

⁷⁹⁴ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 18.

2.3.2. Прелиминарни попис потенцијалних елемената путева културе

У овој фази истраживања формира се прелиминарни попис путева културе зајенод са инвентаром културног наслеђа (у *прилогу*), како би се одабрали репрезентативни путеви културе за даље проучавање. Израда прелиминарног пописа путева културе исихастичког покрета културе првенствено је заснована на секундарним изворима,⁷⁹⁵ који су допуњени примарним изворима.⁷⁹⁶

Бројни и још увек недовољно проучени путеви исихастичког монаштва који се укрштају на Светој гори, свакако превазилазе обим овог рада. Једна од најзначајнијих личности за проучавање *Пути исихастичког монаштва*, засигурно је **Св. Григорије Палама**, који је формулисао монашко богословље исихастичког покрета засновано на старијој исихастичкој доктрини, потврђено на црквеним Саборима 1351. и посмртно, 1368. када је био канонизован.⁷⁹⁷ У раној младости школован на царском двору Андроника II, постаје искушеник у манастиру **Ватопед** на Светој гори, а затим служи у **Великој Лаври** Св. Атанасија, а онда се посветио аскетском животу. Услед немирних историјских околности на Светој гори проузрокованих турским нападима, одлази у Солун где је рукоположен за свештеника 1326. Затим живи отшелничким животом у околини Верије у Тесалији, да би се вратио на Свету Гору, у близини Лавре Атанасија Атонског. У сврхе одбране исихастичког покрета на црквеним саборима пише *Тријаде у одбрану светих исихаста* (1337-41). Умро је 14. новембра 1359. и готово одмах пролавлан у Цариграду, Светој гори и Солуну као светац. Његови ученици и пријатељи, Исидор, Калист и Филотеј постали су цариградски патријарси, а потоњи га је канонизовао 1368.⁷⁹⁸

⁷⁹⁵ Антонис Емил Тахиаос, *Исихазам у доба цара Лазара*; Амфилохије, *Синаити*; Б. Вуловић, *Раваница* и др.

⁷⁹⁶ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*; Arhim. Justin Popović, *Žitija*; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* и др.

⁷⁹⁷ Ц. Мајендорф, *Византијско богословље*, стр. 108-111.

⁷⁹⁸ Житије Св. Григорија Паламе које је сачинио цариградски патријарх Филотеј Кокинос: J. Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas* (друго издање, London и New York, 1974), стр. 28 – 113; John A. McGuckin, 'Gregory Palamas (1296-1359). Triads in Defense of the Holy Hesychasts' у: Arthur Holder, *Christian Spirituality: The Classics*, Routledge, 2009, стр. 136-147. Цариградски патријарх Филотеј Кокинос (1353 – 1355. и 1364 – 1376), Паламин биограф и реформатор богослужења и манастирског живота, обележио је и главне правце исихастичке политике према словенским земљама: А. Тахиаос, *нав. дело*, стр. 94-95. са старијом литературом о животу патријарха Филотеја Кокиноса.

Сам Палама је у *Житију Св. Петра Атоског*, које је написао 1334, истицао да је Света гора првобитно била скуп малих испосница, а да је касније прерасла у велике задужбине Св. Атанасија Атоског.⁷⁹⁹ Католикон Велике Лавре Св. Атанасија (основана после 961.) је најстарија манастирска црква у концепцији простора која је постала карактеристична за Свету гору, развијеног уписаног крста са бочним конхама и куполом на средини, са трочланим олтарским простором као целином, по цариградским узорима и нартексом са бочним капелама у облику уписаног крста са куполом и катихуменом ексонартексом као отвореним тремом.⁸⁰⁰ Непознате су грађевине које би послужиле као градитељски узор за католикон Лавре.⁸⁰¹ Католикон манастира Велике Лавре била је образац за грађење развијеног програма за основне сакралне грађевине светогорских манастира, па католикони манастира Ивилона и Ватопеда из XI века, у битним деловима концепције простора понављају замисао католикона Велике Лавре, осим у поткуполној структури.⁸⁰² Света гора је уписана на „*Листу светског наслеђа*“ и под заштитом је УНЕСК-а.⁸⁰³

Сл. 33 -Манастир В. Лавра

Сл. 34-Манастир Ивирон

Сл. 35-Манастир Ватопед

(Аутор фотографија: Vlasid Vlasidis)

Долазак **Св. Григорија Синаита**⁸⁰⁴ на Свету гору (око 1326), а затим оснивање манастира у Парорији, представљају кључне догађаје за ширење исихастичког покрета

⁷⁹⁹ John A. McGuckin, 'Gregory Palamas (1296-1359). Triads in Defense of the Holy Hesychasts' у: Arthur Holder, *Christian Spirituality: The Classics*, Routledge, 2009, стр. 136-147.

⁸⁰⁰ G. Millet, *Recherches au Mont Athos*, BCH 29 (1905), стр. 74.

⁸⁰¹ C. Mango, *Architettura*, стр. 231.

⁸⁰² Ово су три најстарија светогорска католикона. В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд, 2010, стр. 258.

⁸⁰³ UNESCO World Heritage List, <http://whc.unesco.org/en/list/454> (приступљено: јануар 2017)

⁸⁰⁴ А. Е. Тахиаос, *нав. дело*, стр. 95. са старијом литературом о животу Григорија Синаита, укључујући: И. Помяловский, *Житие иже во святыхъ отца нашего Григорія Отишта по рукописи Московской Синодальной библиотеки*, Санктпетербургъ. 1894. Од новије литературе издвајамо: D. Balfour, *Saint*

у XIV веку. Григорије је био неуморан путник и о његовом путу од Смирне у Малој Азији, Синаја, где се замонашио и подвизивао, преко Крита до Свете гору, где је упознао исихасте из круга Св. Григорија Паламе сазнајемо из *Житија* које је написао цариградски патријарх Калист.⁸⁰⁵ Боравио је у области између **Ивирона** и **Велике Лавре** на Светој гори, у истом периоду као и Григорије Палама, од око 1317. до почетка турских напада 1325, када су отишли у Солун, а затим поново 1330-их година.⁸⁰⁶ Обојица су живела у манастиру **Ватопед** и Великој Лаври и постоји могућност да су се тамо срели.⁸⁰⁷ Оснивање манастира Св. Григорија Синаита у области Парорије на Византијско-Бугарској граници око 1330. сматра се „новим периодом у историји источноевропског монаштва“.⁸⁰⁸ Григорије Синаит је у Парорији око 1330 основао четири лавре,⁸⁰⁹ а монах Амиралис још један, мада се сматра да било више манастира у овом ненасељеном подручју.⁸¹⁰ Пароријски манастир је био значајан књижевни центар под покровитељством цара Ивана Александра (1331-1371)⁸¹¹ и престао је да постоји након упокојења Григорија Синаита, иако га је цар два пута обновио, вероватно када су га коначно уништили Турци, после 1371.⁸¹² Од многобројних монаха Синаитаових ученика истичу се Герасим, Исидор, Калист, Јосиф, Николај, Давид Дисипат, Марк Клазоменски, Јаков, Арон, Мојсиј, Лонгин, Исаија, Климент Дионисије Дивни, Св. Теодосије Трновски, Св. Роман Трновски, Св. Ромил, Фудул, а претпоставља се да су у Парорији боравили св. Никодим Тисмански и Св. Јефрем.⁸¹³

Gregory the Sinaite: Discourse on the Transfiguration, Athens 1982, стр. 21–57 са систематизацијом старије литературе;

⁸⁰⁵ D. Balfour, *нав. дело*, стр. 32 са нап. 29 о погрешној идентификацији Калиста.

⁸⁰⁶ J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959, стр. 52-53, 63-64, 75. Наведено према: K. Ware, "The Jesus Prayer in St. Gregory of Sinai," *Eastern Churches Review*, 4/1 (1972), стр. 3-22.

⁸⁰⁷ A. Strezova, *Hesychasm and Art: The Appearance of New Iconographic Trends in Byzantine and Slavic Lands in the 14th and 15th Centuries*, ANU Press, 2014, стр. 18-19;

⁸⁰⁸ Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Просвета, Београд, 1991, стр. 359.

⁸⁰⁹ Alice-Mary Talbot in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2005.

⁸¹⁰ А. Деликари, *нав. дело*, стр. 74.

⁸¹¹ А. Strezova, *нав. дело*, стр. 14, 19, 27.

⁸¹² П.Маджаров, *Животът на източнотракийските българи в техните песни и разкази*, София, 2001, стр. 26.

⁸¹³ П. Павлов, *От Парория и Тъново до Печ и Раваница. За врзките между българските и сръбските исихасти през XIV в.*, *Власт и Моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402*, Крушевац 2014, стр. 151-153.

Сл. 36. - Пароријски манастир (Аутор фотографија: П. Петров)

Св. Атанасије Метеорски,⁸¹⁴ са својим учеником Јованом Урошем Палеологом, српским, епирским и тесалијским деспотом, који је живот окончао као монах Јоасаф, до данас познат као Св. Јоасаф Метеорски,⁸¹⁵ оснивач је манастира Великог Метеора, са католиконом Преображења, на стенама високо уздигнутим изнад околног пејзажа, на северозападном рубу тесалијске равнице, на домаку варошице Калабаке. Прво су саграђене испосничке ћелије у XI или XII веку, а средином XIV века настаје и први манастир са црквом Сретења изграђеном у стени, мањом једнобродном грађевином правоугаоне основе са апсидом на источној страни, засведеном полуобличатим сводом који је на средини пресечен попречним полуобличастим сводом.⁸¹⁶ Манастир Велики Метеор подигнут је крајем XIV века и његов католикон у облику уписаног крста са куполом касније је искоришћен за олтарски простор, нове веће цркве саграђене у XVI веку.⁸¹⁷ У познијим временима настају и други манастири чије се грађевине подижу по узору на светогорску градитељску традицију,⁸¹⁸ који са католиконом Преображења Великог Метеора, представљају најзнатније „реплике“⁸¹⁹ светогорских католикона и „изразит пример утицаја светогорске архитектуре, који се снажно осетио на читавом подручју Тесалије.“⁸²⁰ Културно наслеђе под називом „Метеори“ уписано је на УНЕСКО-ву Листу Светског наслеђа 1988. године.⁸²¹

⁸¹⁴ О животу Св. Атанасија Метеорског у: Ј. Поповић, *Житија за април*, Београд 1975, стр. 297-305.

⁸¹⁵ О животу Св. Јоасафа Великометеорског у: Ј. Поповић, *нав. дело*, стр. 306-309.

⁸¹⁶ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 134.

⁸¹⁷ Г. Суботић, 'Почети манстирског живота и црква манасира Сретења у Метеорима', *ЗЛУМС 2* (1966), стр. 125-177.

⁸¹⁸ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 134.

⁸¹⁹ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 393.

⁸²⁰ *Исто*.

⁸²¹ UNESCO World Heritage List, <http://whc.unesco.org/en/list/455> (приступљено: децембар 2016)

Сл. 37. - Преображењски манастир
(Велики Метеор)

Сл. 38. - Манастир Кефаларево код Килифарева
(Аутор фотографије: К. Николов)

Бугарски представници исихастичког покрета били су учени монаси и активни политички учесници, **Теодосије** и **Јевтимије**, последњи трновски патријарси, **Кипријан**, „митрополит Кијева и Москве и цијеле Русије“, **Григорије Цамблак** – „Влашко-Молдавски митрополит“ и „митрополит Кијева, Русије и Литваније“, **Григорије Бугарин**, „митрополит Кијева и Литваније“, **Константин Филозоф** и други.⁸²² Славни бугарски монах, Св. **Теодосије Трновски** (1300-1363), био је истакнути ученик Григорија Синаита, чија је дела преводио на црквено словенски,⁸²³ и учитељ Јефтимија, будућег бугарског патријарха од 1375. до 1393.⁸²⁴ О Теодосијевом животу сазнајемо из *Житија*, које се, уз резерву, сматра да је написао патријарх цариградски Калист.⁸²⁵ Теодосије се упознао са исихастичким доктринама и праксама у Пароријском манастиру, а након смрти Григорија Синаита, основао је манастир на гори **Кефаларево**,⁸²⁶ код данашњег Килифарева, око 1350. под покровитељством цара Ивана Александра⁸²⁷ и по угледу на Пароријски манастир Григорија Синаита.⁸²⁸ Теодосијев

⁸²² О представницима „политичког исихазма“ у Бугарској: Т. Cholova, 'Bulgarian Scholars and Clerics in the European Politics at the End of the 14th Century and the beginning of the 15th Century', *Codrul Cosminului*, Jul2014, Vol. 20 Issue 1, стр. 7-24. У овом прегледу је изостављен Јефрем.

⁸²³ *The Oxford Dictionary of Byzantium* III 1991, стр. 2052-2053.

⁸²⁴ А. Е. Тахиаос, *нав. дело*, стр. 95-96, са старијом литературом о животу Григорија Синаита.

⁸²⁵ V.N. Zlatarski, *Житие на Теодосий Търновски* (Sofia 1962), стр. 31-33. Дискусија везана за питање аутора Теодосијевог житија код: J.V.A. Fine, *Late Medieval Balkans : A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press, 1994, стр. 440-441.

⁸²⁶ Ово место није идентификовано и највероватније се налазило у близини данашњег града Килифарево, где су лоцирани остаци монашког комплекса. К. Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture*, Brill, 2008, стр. 295.

⁸²⁷ V.N. Zlatarski, *Житие на Теодосий Търновски*, Sofia 1962, стр. 65-67.

⁸²⁸ Д. Оболенски, *нав. дело*, стр. 361.

манастир је, захваљујући његовом угледу, постао међународно признат исихастички центар,⁸²⁹ где су превођена богослужбена и теолошка дела, житија и одлуке екуменских сабора.⁸³⁰ Пред крај живота је са неколико ученика отишао у Цариград, где је умро 1363.⁸³¹ Теодосијев манастир код Килифарева, поред утицаја монаха Никодима⁸³² и светогорског манастира Кутлумуша, био је веза преко које се утицај исихастичког покрета ширио у Румунију.⁸³³ Манастир је потпуно уништен током турских освајања Бугарске, па је његов данашњи изглед производ обимне обнове.

Св. **Јефтимије** (1325-1402), последњи патријарх Трнова (1375-1393) и Теодосијев најзначајнији ученик, приступио је манастиру Кефаларево око 1350, а око 1362. отишао у Цариград, па око 1364. на Свету гору, да би се око 1370. вратио у Бугарску и основао манастир **Св. Тројице** код Трнова који је постао значајан књижевни центар.⁸³⁴ Јефтимије је основао нову школу у **манастиру Бачково** 1394. где се упокојио.⁸³⁵ Бачковска књижевна школа изнедрила је **Константина Филозофа** (Костенечког), који је са **Кипријаном** и **Григоријем Цамблаком** представљао главне пропагаторе исихастичког утицаја у Србији, Влашкој, Молдавији и Русији.⁸³⁶ Манастир Бачково је 1984. поднет на разматрање у оквиру „*Прелиминарне листе*“ наслеђа за упис на УНЕСКО-ву „*Листу светског наслеђа*“ 1984.⁸³⁷

⁸²⁹ Исто

⁸³⁰ А. Strezova, *нав. дело*, стр. 27-28.

⁸³¹ Д. Оболенски, *нав. дело*.

⁸³² О монаху Никодиму погледати њему посвећен посебан сегмент овог рада.

⁸³³ D. J. Deletant, 'Some Aspects of the Byzantine Tradition in the Rumanian Principalities', *The Slavonic and East European Review*, 59/1 (1981), стр. 3; Д. Оболенски, *нав. дело*, стр. 363-364. О ширењу исихастичког покрета у румунске кнежевине из Теодосијевог манастира: Ђ. Turdeanu, *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, Imp. Nationale, 1947, стр. 34-38.

⁸³⁴ J. V. A. Fine, *Late Medieval Balkans*, 442. Св. Јефтимије се сматра највећим словенским писцем XIV века. Спровео је реформе бугарског правописа такође под утицајем исихастичког покрета. А. Е. Тахиаос, *нав. дело*, стр. 96. са старијом литературом.

⁸³⁵ J. V. A. Fine, *нав. дело*, стр. 443.

⁸³⁶ J. V. A. Fine, *нав. дело*, стр. 443-444; М. Непелл, 'The Hesychast Movement in Bulgaria: The Turnovo School and its Relations with Constantinople', *Eastern Churches Review*, vol. 7, no.1 1975, ср. 9-20.

⁸³⁷ На прелиминарну листу уписује се наслеђе које испуњава одређене критеријуме у оквиру УНЕСКО-вих „*Оперативних смерница*“ за примену „*Конвенције о заштити светског културног и природног наслеђа*.“ Видети: *UNESCO World Heritage Centre Tentative Lists*, <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/49/> (приступљено: децембар 2016)

Сл. 39. - Манастир Св. Тројице код Трнова

Сл. 40. - Манастир Бачково

Досељавањем припадника исихастичког покрета у Србију, пуне се и обнављају, о чему сведоче остаци фресака на њиховим стенама, испоснице у клисурама Метохијске Бистрице у околини Пећи, Дечана и Призрена.⁸³⁸ Подвижник у једној таквој испосници у околини Пећи, Св. **Јефрем**,⁸³⁹ исихаста и пријатељ исихаста патријараха у Цариграду као и Јевтимија патријарха Трновског, изабран је за српског патријарха 1375. и исте године је извршено помирење српске цркве и цариградске патријаршије, што је омогућило масовно досељавање у Србију српских, грчких и бугарских монаха са Свете горе и других монашких центара.⁸⁴⁰ Св. Јефрем је рођен око 1311. или 1312. у „трновском“ крају Бугарској, а свој монашки хабитус формирао је на Светој гори, где је дошао око 1335. и обишавши светогорске обитељи, задржао се у Зографу.⁸⁴¹ Након једног од турских напада на Свету гору, око пете деценије XIV века, Јефрем са једним својим учеником одлази у Бугарску, где је у једном манастиру у близини Плодвива произведен за настојатеља, а одавде је отишао у српску земљу.⁸⁴² У црквено седиште у Пећи пристигао је око 1347. године, где га је дочекао лично патријарх Јоакимије и омогућио му да се настани у испосници Дечанске пустиње, у клисури Дечанске Бистрице, која данас није идентификована.⁸⁴³ У другој половини шесте деценије,

⁸³⁸ А. Радовић, *нав. дело*, стр. 111.

⁸³⁹ Д. Поповић, 'Патријарх Јефрем – Један позносредњовековни светитељски култ', *Зборник радова Византолошког института* XLIII, Београд, 2006. са старијом литературом: Марко Пећки, Житије светог патријарха Јефрема, у: Д. Богдановић, *Шест писаца XIV века*, Београд, 1986 (стр.); исти, 'Песничка творенија патријарха Јефрема', *Хиландарски зборник* 4 (1978), стр. 121-126.

⁸⁴⁰ В. Ђурић, 'Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство', *О цару Лазару*, Београд, 1975, стр. 106, 107, 111; Ч. Марјановић, *нав. дело*, Темнићки зборник III, стр. 107; А. Радовић, *нав. дело*, стр. 129.

⁸⁴¹ Д. Поповић, *нав. дело*, стр. 112-113.

⁸⁴² *Исто*, стр. 113.

⁸⁴³ Д. Поповић, *Патријарх Јефрем*, стр. 113-114; иста, 'Пустиње и Свете горе средњовековне Србије. Писани извори, просторни обрасци, градитељска решења', *Зборник радова византолошког института* XLIV (2007) Београд, стр. 258.

провео је наредних двадесет година живота у Пећкој пустињи, у испосници у оквиру монументалног пећинског комплекса у Средњој гори у клисури Пећке бистрице и близини Пећке патријаршије, где ствара своја књижевна дела, три молебна канона и осмогласне стихире.⁸⁴⁴ Јефрем је, као оличење и заступник Свете горе, изабран за патријарха на сабору 1375, а већ 1379. се повлачи у исихастрију у близини призренских Св. Арханђела, где је провео наредних девет година⁸⁴⁵ Након Косовске битке још једном је прихватио функцију патријарха (1389-1392), а затим се коначно и трајно повукао у своју пустињу у Пећи, где је провео својих последњих осам година.⁸⁴⁶ Сахрањен је у некадашњој испосници ахиепископа Никодима, испод саркофага уз северни зид Св. Димитрија.⁸⁴⁷

Међу хиландарским игуманима, који су били на изворишту исихастичког покрета на Светој гори, налазили су се (Старац, Кир) Исаија, Доротеј и, могуће, Сисоје.⁸⁴⁸ Поуздано датовани (1293) католикон манастира **Хиландара**⁸⁴⁹ наставља традицију великих светогорских католикона, кроз развијени уписани крст са куполом у комбинацији са триконхосом, односно бочним апсидама и развијеним олтарским простором, и припратом са, вероватно, првобитно отвореним тремом испред припрате.⁸⁵⁰ Спољни нартекс, вероватно из девете деценије XIV века, понавља простор затеченог хиландарског нартекса.⁸⁵¹ По укупним стилским обележјима, са нарочито исказаним занатским вредностима, хиландарски католикон је близак остварењима византијске цариградске архитектуре свог доба, попут јужну цркву Константина Липиса.⁸⁵²

⁸⁴⁴ Д. Поповић, *Патријарх Јефрем*, стр. 114 – 115; иста, *Пустиње и Свете горе*, стр. 259.

⁸⁴⁵ Д. Поповић, *нав. дело*, стр. 115-116. и 119; Д. Богдановић., 'Измирење српске и византијске цркве', *О кнезу Лазару*, Београд, 1975, стр. 81-91.

⁸⁴⁶ Д. Поповић, *нав. дело*, стр. 115.

⁸⁴⁷ *Исто*, стр. 117.

⁸⁴⁸ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 16.

⁸⁴⁹ Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд, 1978, стр. 70-76; С. Ненадовић, 'Архитектура Хиландара. Цркве и параклиси', *ЦЗ* 3 (1974), стр. 87-146; Р. Mylonas, 'Remarques architecturales sur le Catholicon de Chilandar', *HZ* 6 (1984), стр. 7-45;

⁸⁵⁰ В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 2010, стр. 261.

⁸⁵¹ В. Кораћ, М. Шупут, *нав. дело*, стр. 262.

⁸⁵² *Исто*

Сл .41. - Манастир Хиландар (Аутор фотографије: Т. Стојановић)

Старац Исаија (око 1300 – крај XIV века),⁸⁵³ учесник у помирењу цариградске и српске цркве, учени светогорски монах и писац, превео је на Светој гори око 1371. дело *Corpus Areopagiticum* (Псеудо) Дионисија Аеропагита на старословенски,⁸⁵⁴ чиме је отворен пут за ширење исихастичке теологије у средњовековној Србији.⁸⁵⁵ У оквиру овог превода Исаија оставља запис о поразу Срба у бици на Марици књижевног квалитета⁸⁵⁶ и документарне вредности. Као значајна личност у Лазаревој Србији предузео је дипломатску мисију решавања византијско српског црквеног спора, која се односила на измирење и скидање анатеме васељенског патријарха бачене на српску цркву после Душановог проглашења патријаршије, а чија је последица била бојкот српског монаштва на Светој гори.⁸⁵⁷ Исаија је, како његов биограф наводи, успео да умоли српског патријарха Саву да пристане на измирење⁸⁵⁸ и делегација⁸⁵⁹ је успешно

⁸⁵³ А. Е. Тахиаос, *нав. дело*, стр. 99-100. са старијом литературом о животу Исаије.

⁸⁵⁴ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, стр. 188-189. Са старијом литературом о Исаијином преводу Псеудо-Дионисија Аеропагита: Б. С. Ангелов, *Из старата бугарска, руска и србска литература II*, Софија, 1967, стр. 148-161; В. Мошин, 'О периодизацији руско-јужнословенских књижевних веза', *Слово 11-12* (1962), стр. 104; С. Радојчић, *Узори и дела старих српских уметника*, Београд, 1975, стр. 260-262; К. Станчев, 'Концепцијата на Псевдо-Дионисий Аеропагир за образното познание и нейното разпространение б средновековна Бугариа', *Старобугарска литература 3* (1978), стр. 62-76. О идентитету (Псеудо) Дионисија Аеропагита: В. Milosavljević, 'Basic Philosophical Texts in Medieval Serbia', *Balkanica XXXIX* (2008), Београд, 2009, стр. 83. са старијом литературом.

⁸⁵⁵ Д. Богдановић, *нав. дело*, стр. 188-189; В. Milosavljević, *нав. дело*, стр. 79-102.

⁸⁵⁶ Д. Богдановић, *нав. дело*, стр. 189; Љ Стојановић, *Записи и натписи III*, бр. 4944, стр. 43.

⁸⁵⁷ В. Ђурић, 'Српски црквени сабори у Пећи и црквено градитељство', Божић И., Ђурић Б. (ур.) *О кнезу Лазару*, научни скуп, Крушевац, 1971, Филозофски факултет, Београд, стр. 105-124.

⁸⁵⁸ М. Пурковић, 'Српски патријарси средњег века', *Гласник С. Н. Д.*, 1936, књ. XV—XVI, стр. 303—317; Б. Вуловић, *Раваница...*, стр. 15.

извршила задатак у Цариграду почетком 1375. године, и патријаршија је званично призната, али уз спуштање хијерархиског степена државне управе са царевине спустио на кнежевину.⁸⁶⁰ Са деловањем Исаије повезани су манастири **Св. Арханђела у Кучевишту** у Македонији и **Рђавац (Убожац)** код Косовске Каменице на Косову.⁸⁶¹ Међусобна зависност планова и решења у елевацији код Св. Арханђела у Кучевишту, Рђавца и Дренче, утицали су да се формира становиште како се светогорска схема простора преко Св. Арханђела и Рђавца пренела на прве моравске грађевине.⁸⁶²

Сл. 42. - Црква Св. Арханђа у Кучевишту

Сл. 43. - Црква Ваведења Богородице у Убоицу (Рђевицу)

⁸⁵⁹ Српску делегацију су чинили: Исаија, светогорац Теофан, Исаијини ученици Нифон и Силвестер и „тљковател“ Никодим Грчић из Костура. И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад, 1888, стр. 137—139; Н. Дучић, 'Животопис старца Исаије...', *Гласник* 56, 1884, стр. 75-76; Б. Вуловић, *Раваница...*, стр. 15.

⁸⁶⁰ Б. Вуловић, *Раваница...*, стр. 15.

⁸⁶¹ Аутор ове споменике датира у средину XIV века на основу аналогије са Лесновом и Марковим Манастиром. Ђ. Стричевић сматра да су св. Арханђели у Кучевишту и Рђавац могли бити подигнути за време Исаијиног боравка у 'западној земљи' и датира их у средину XIV века, на основу аналогије облика и анализе неких архитектонских решења Св. Арханђела у односу на Лесново, Марков манастир и др. Ђ. Стричевић, 'Два варијетета плана', стр. 213; исти, 'Хронологија раних споменика моравске школе', стр. 115; исти, 'Улога старца Исаије у преношењу светогорске традиције у Моравску архитектонску школу', *Зборник византолошког института*. 3, 1955, стр. 221—23, посебно 227-230. Литература о манастиру Рђавац (Убожац) обухвата: Фолић М., Лукић М. (1972 - 1973). Информативни преглед конзерваторских радова на споменицима културе Косова од 1962. до 1972. године. *Старине Косова*, VI-VII (Приштина 1972-73), 248; 2) Поповић С. (1996). *Крст у кругу*. Београд, 310-313; 3) Ристић В. (1996). *Моравска архитектура*. Крушевац, стр. 215.

⁸⁶² В. Риситћ, *нав. дело*, стр. 53.

Доротеј, бивши хиландарски игуман осамдесетих година XIV века, могуће да се помиње у Жичкој повељи (1382) као ктитор⁸⁶³ манастира **Дренче**⁸⁶⁴ у истоименом селу код Александровца Жупског. Најстарији писани извор везан за манастир је повеља израђена са воштаним печатом на зеленој свили, издата у Жичи 2. марта 1382. године која се чува у манастиру Пантелејмон на Светој гори, којом му се, по заповести кнеза Лазара и са благословом патријарха Спиридона, додељују или потврђују поседи у Расини и Браничеву и придворица **Наупара**.⁸⁶⁵ Манастирска црква је под јаким светогорским утицајем у формирању основе и солунским утицајем у начину грађења.⁸⁶⁶ Црква има основу у облику уписаног крста са једном куполом и триконхоса са облим апсидама,⁸⁶⁷ шири се ка олтарском делу, а проскомидија и ђаконикон “искачу” из тела цркве по дијагоналама као засебни простори, што је јединствен случај у моравској школи могуће и у читавој домаћој средњовековној сакралној архитектури. Олтарски простор је тростран, са полуелипсастом олтарском апсидом која је споља петострана, а проскомидија и ђаконикон су споља полигонални а изнутра полукружни. Црква је засведена куполом на неправилном коцкастом постољу, и полуобличастим сводовима у правцима кракова уписаног крста, а проскомидија и ђаконикон су у том смислу јединствени јер су били засведени крстастим сводовима што може бити реминисценција светогорских решења, непоновљена у моравској архитектури. Смењивањем притесаног камена и опеке, у једноставној техници грађења сличној дерсовању, добијена је једноставна полихромија. Дренча нема за моравске цркве

⁸⁶³ О идентитету монаха Доротеја: Б. Вуловић, 'Проблем рестаурације манастира Дренче', *Зборник за ликовне уметности* 14 (1978), стр. 214-218, са старијом литературом.

⁸⁶⁴ О питањима везаним за хронологију манастира и др: В. Ристић, *нав. дело*, стр.4-46. са старијом литературом. Рестаураторски радови на Дренчи започели су још 1952. године, и то су биле прве интервенције на овој моравској грађевини под руководством проф. Бранислава Вуловића. Проф. Вуловић обавио је ова и археолошка истраживања, али ктиторско место није тада било откривено. Документација Д. Милутиновића и М. Валтровића из 1874. године, чува се у збирци историјског музеја Србије, а текстови су објављени у српским илустративним новинама, Нови Сад 1882, бр. 17,69 и бр. 23 и 173. На основу ове документације, која уз цртеже поседује и низ значајних запажања и коментара, Б. Вуловић је урадио пројекат и започео конзервацију и рестаурацију манастира. Видети: Б. Вуловић, 'Резултати радова на конзервацији рушевина Дренче', *Зборник заштите споменика културе VI-VII* 1955, стр. 227-242; исти, 'Конзервација манастира Дренче', *Саопштења I*, Београд, 1956, стр. 61-63; исти, 'Проблем рестаурације манастира Дренче', *Зборник за ликовне уметности* 14 (1978), стр. 213-233. Године 2005. изведени су једномесечни археолошки радови под руководством ар. Гордане Тошић и реконструкција под руководством др. Мирка Ковачевића. Видети: Г. Тошић, Д. Булић, 'Прилог проучавању манастира Дренча', *Гласник ДКС* 27, Београд, 2005.

⁸⁶⁵ Повељом је Дренчи даровано тридесетак села у области око Кучевишта и у Браничеву и сачувана је у оригиналу са воштаним печатом на зеленој свили у ман. Св. Пантелејмона на Атосу. Према В. Мошину, 'Самодржавни кнез Лазар и традиције Немањинког суверенитета од Марице до Косова,' у: Божић И., Ђурић Б. (ур.) *О кнезу Лазару*, научни скуп, Крушевац, 1971, Филозофски факултет, Београд, стр. 13-44.

⁸⁶⁶ Б. Вуловић, *Раваница*, стр. 16.

⁸⁶⁷ О варијететима плана цркава у моравској архитектури видети: Ђ. Стричевић, *Два варијетета плана цркава*, стр. 219.

карактеристичну хоризонталну поделу кордон венцима и вертикалну подела колонетама. Средња зона је оживљена низом плитких ниша.⁸⁶⁸ Једноставни камени прозори са специфичном пластиком не уклапају се у „шему“ моравске архитектуре.⁸⁶⁹ У плиткорелефним геометријским мотивима, међу којима се мотив ужета посебно издваја и фигуралне мотиве који представљају биљке, митске животиње и људе, осликава аскетизам њених наручилаца, али и неукост мајстора.⁸⁷⁰

Сл. 44. - Црква Ваведења Богородице у Дренчи

Сл. 45. -Црква Рођења Богородице у Наупари

Сисоје Синаит (XIV век), један од ученика Св. Ромила, игуман манастира посвећеног Преображењу, који се по њему назива **Сисојевац**. Монах Сисоје по неким изворима био игуман манастира Хиландара, и по предању духовник кнеза Лазара,⁸⁷¹ док је према другим тумачењима био припадник исихастичког покрета и духовник Лазаревог властелина у Петрушкој области, Цепи Вукославића.⁸⁷² Основни историјски

⁸⁶⁸ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 216.

⁸⁶⁹ С. Ненадовић, *Архитектура у Југославији од IX - XVIII века*, Научна књига, Београд, 1980, стр. 178.

⁸⁷⁰ Надежда Катанић, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1988. Упоредити са Вуловићем.

⁸⁷¹ Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, стр. 200; В. Петковић, Преглед споменика, стр. 297; Б. Вуловић, 'Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила', *Моравска школа и њено доба*, Београд, 1972, стр. 172; Г. Бабић, 'Друштвени положај ктитора у Деспотовини', *Моравска школа и њено доба*, Београд, 1972, стр. 144; Ч. Марјановић, Ђуприја, Параћин, Јагодина, историјски и културни преглед I, *Темнишки зборник* III, Београд, 1936, стр. 123, 126. Наведено према: А. Радовић, *нав. дело*, стр. 120.

⁸⁷² В. Ристић, 'О постанку цркве манастира Сисојевац и њеном ктитору', *Саопштења* 29 (1997), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, стр. 98, 99, 101.

извор који се везује за Сисоја је повеља кнегиње Милице из 1389, којом му је подарила имање у околини Парафиновог Брода, које се затим враћа Великој Лаври.⁸⁷³

Манастир се налази у месту Сисевцу, 18 км источно од Ћуприје, на обали реке Црнице.⁸⁷⁴ Посвета цркве Преображењу,⁸⁷⁵ централној теми исихастичког покрета („*Преображење Таворском нествореном светлости*“) говори у прилог томе да је Сисоје припадао исихастичком покрету. Манастир са гробом Св. Сисоја Синаита помиње се 1509. године.⁸⁷⁶ Запустео је крајем XVII века.⁸⁷⁷ Један документ указује да је Сисоје имао неку земљу која није била везана за манастир, чиме може да се имплицира да манастир још увек није био основан пре 1398,⁸⁷⁸ док други открива да је био игуман манастира и да је манастир био његово гробно место и центар његовог прослављења.⁸⁷⁹ Улога Сисоја као игумана, не искључује могућност да је био ктитор задужбине,⁸⁸⁰ с' обзиром да ктиторско право у Византији не искључује могућност да ктитор буде истовремено игуман своје задужбине.⁸⁸¹ На основу оштећеног портрета два ктитора, од којих је један идентификован као деспот Стефан Лазаревић, претпоставља се да је деспот Стефан основао, уз патријархово одобрење, манастир истакнутог исихасте Сисоја и његових пратилаца. Може се повући аналогија са оснивањем манастира Ждрело (Горњак), који је основао цар Лазар, уз сагласност

⁸⁷³ Г. Бабић, 'Друштвени положај ктитора у Деспотовини, Моравска школа и њено доба', Београд 1972, стр. 144; В. Петковић, Преглед споменика, стр. 297. Према: А. Радовић, *нав. дело*, стр. 120.

⁸⁷⁴ Сабрана литература о манастиру Сисојевцу и монаху Сисоју: С. Новаковић, *Законски споменици*, 496-497; И. Руварац, *О кучајинским манастирима по записима*, Старице VI, Београд 1889, 35; Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања*, 283-285; Ђ. Мано-Зиси, *Неколико старих српских цркава*, 284-285; Ђ. Стричевић, *Два варијетета плана*, 218; Ђ. Вуловић, Конзервација рушевина Сисојевца, 59-60; Г. Бабић, Друштвени положај ктитора у Деспотовини, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, стр. 143-144; В. Ј. Ђурић, Српски државни сабори, 120; Б. Кнежевић, *Средњовековне цркве и манастири у долини Црнице*, 232-233 (са старијом литературом у нап. 29-32); Р. Прокић, *Средњовековна архитектура*, 32, 81-86; С. Милеуснић, *Прилог прошлости манастира Сисојевца*, Гласник ДКС 10, Београд 1986; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 230. Наведено према: В. Ристић, *Моравска архитектура*, стр. 230; исти, 'О постанку цркве манастира Сисојевац и њеном ктитору', *Саопштења* 29 (1997), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, стр. 99-100.

⁸⁷⁵ В. Ристић, *Моравска архитектура*, стр. 230.

⁸⁷⁶ Ч. Марјановић, *нав. дело*, стр. 123-126, 127, 129. Наведено према: А. Радовић, *Синаити и њихов значај*, стр. 120.

⁸⁷⁷ А. Радовић, *нав. дело*, стр. 120.

⁸⁷⁸ Сисоје се помиње као духовни отац и власник неких добара у петрушкој области (Параћин) у повељи коју је 1398. издала принцеза Милица, жена цара Лазара.

⁸⁷⁹ Он се помиње као духовни отац и власник неких добара у петрушкој области (Параћин) у повељи коју је 1398. издала принцеза Милица, жена цара Лазара. Други документ је поменути историјски извор из 1509. где се Сисоје помиње као бивши игуман.

⁸⁸⁰ В. Svetković, 'Manastir Sisojevac i monah Sisoje,' *Istorija umetnosti* 26/1-2, (Belgrade, 2002) 55-76 (65)

⁸⁸¹ С. Поповић, *нав. дело*, стр. 243-244.

патријарха, за прослављеног Григорија Горњачког и његове ученике.⁸⁸² Друга претпоставка је да је цркву је саграђена као придворица неког властелина, могуће Црепа Вукославића из Петрушке области.⁸⁸³ Према томе, цркву је могао да оснује деспот Стефан после 1398. или неки већи властелин, и посветио је Преображењу, што осликава нови импулс исихастичког контемплативног монаштва, док је Сисоје постављен за игумана манастира.

План је у облику сажете варијанте уписаног крста у комбинацији са триконхосом,⁸⁸⁴ са куполом⁸⁸⁵ над средњим простором и истовремено грађеном припратом са горњом етажом и бочним пролазима.⁸⁸⁶ Проскомидија и ђаконикон сложеног светилишта, су у виду полукружних ниша у угловима светилишта, засведене полукалотами.⁸⁸⁷ Фасаде су рашчлањене помоћу лезена на плитком соклу, које се на подужним зидовима завршавају фризом слепих аркада под кровним венцем.⁸⁸⁸ Црква је сазирана од тесане сиге и од камена и речних облутака у соклу. Фасаде су биле омалтерисане и у целини осликане и заштићене тремом.⁸⁸⁹ Манастир Сисојевац, са црквама у окружењу, чини својеврсну Свету гору.⁸⁹⁰

⁸⁸² Погледати поглавље о Путу културе монаха Григорија.

⁸⁸³ Ђ. Стричевић, 'Два варијетета плана цркава моравске архитектонске школе', *Зборник радова византолошког института* 3, Београд, 1955, стр. 218; В. Ристић, *Моравска архитектура*, стр. 230; Р. Прокић, *Средњовековна архитектура Петрушке области*, Крагујевац, 1986, стр. 32, 82.

⁸⁸⁴ Апсиде су изнутра полукружне, споља седмостране, што је веома ретко у српској средњовековној архитектури. Јављају се код Лешја, такође у Петрушкој области и Лепенца код Бруса. В. Ристић, 'О постанку цркве манастира Сисојевац и њеном ктитору', *Саопштења* 29 (1997), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, стр. 99- 100.

⁸⁸⁵ Купола већег распона била је подигнута преко пандантифа на ниском коцкастом постолу, подупрта луковима на масивним пиластрима. Тамбур је споља био десетостран, са прислоњеним колонетама на саставима страница и лучним системом испод таласастог кровног венца. Садашња купола је рестаурација по пројекту Б. Вуловића, коју је извео завод за заштиту споменика културе из Крагујевца. В. Ристић, *Моравска архитектура*, стр. 231; Р. Прокић, *нав. дело*, стр. 85.

⁸⁸⁶ На основу цртежа ктиторског модела који је урадио и објавио Ђ. Бошковић, сазнаје се да се изнад припрате налазио спрат са олакшаном горњом етажом. Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања*, Старинар (трећа серија), VIII-IX, 283, сл. 9; В. Ристић, *Моравска архитектура*, стр. 231.

⁸⁸⁷ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 230.

⁸⁸⁸ *Исто*, стр. 231.

⁸⁸⁹ *Исто*

⁸⁹⁰ А. Радовић, *нав. дело*, стр. 120.

Сл. 46. - Манастир Сисојевац

Сл. 47. - Манастир Св. Петка Извор

Након историјских догађаја из 1371. и 1373. године,⁸⁹¹ монаси из круга Григорија Синаита, Бугари Ромил и његов ученик Григорије, долазе у манастире Раваницу и Горњак.⁸⁹² О Ромиловом путу, осим хагиографије *Житије Светог Ромила*, сазнајемо и на основу археолошких локалитета, у кањону реке и клисури реке Млаве, где су основане многе испоснице и манастири, од којих већина има малу триконхалну цркву са нартексом, и других следбеника Григорија Синајског.⁸⁹³ Св. Ромил, неуморни аскета у сталној потрази за монашким пребивалиштем и ношен таласима миграцијама монаштва, чији животни пут подсећа на живот његовог непосредног учитеља св. Григорија Синаита, Св. Теодосија Трновског, његовог сабрата из Парорије, и Св. патријарха Јефрема. Ромилова покретљивост резултирала је широким територијалним обухватом његових путовања. Након што је прешао цео Балкан током друге половине XIV века, од родног Видина и пострига у манастиру Св. Богородице Одигитрије у Трнову, послушања у Пароријском манастиру Григорија Синаита, удостојења велике схиме у Загори, а затим Светој гори и Авалони у данашњој Албанији, коначно се населио у близини манастира Раваница у Србији, у којем је сахрањен.⁸⁹⁴

⁸⁹¹ Догађаји које Тахиаос наводи су: 1371 . године кнез Лазар је преузео власт у српској држави, Маричка битка, турско освајање балканских земаља, крај династије Немањића, умире бугарски цар Иван Александар, 1373. године Андроник Палеолог устаје против Јована V. Видети: *Ibid*, стр. 93.

⁸⁹² А. Е. Тахиаос, *нав. дело*, стр. 99. са старијом литературом која се односи на живот св. Ромила и Григорија из Горњака.

⁸⁹³ Светлана Поповић, 'Последња исихастичка пребивалишта у касном 14. и 15. веку у манастирима северног Балкана', *Зборник радова византолошког института*, 48 (2011), 217-257

⁸⁹⁴ Ј. Поповић, *нав. дело*, стр. 501-517.

Св. Ромил⁸⁹⁵ са ученицима долази у **манастир Раваницу**, утврђен манастирски комплекс посвећен Вазнесењу, на обали реке Раванице у селу Сење (8 км источно од Ћуприје), подигао је кнез Лазар Хребељановић за своју гробну цркву.⁸⁹⁶ План манастирске цркве је у облику развијене варијанте уписаног крста са пет купола, у комбинацији са триконхосом и трочланим олтарским простором.⁸⁹⁷ Фасаде су оживљене кордонским венцима, пиластрима и колонетама са аркадним фризом, плиткорелефном каменом пластиком геометријских, биљних и зооморфних мотива, са траговима боје и керамопластичним шаховским пољима и крстастим лончићима, и на крају, зупчастим венцима.⁸⁹⁸ Црква је изнад спољашњег плитког каменог сокла озидана смењивањем хоризонталних редова пешчара са по три реда опеке и широким малтерним спојницама које испадају у поље.⁸⁹⁹ Првобитна припрата,⁹⁰⁰ озидана истим материјалном и на исти начин као црква, имала је план у облику уписаног крста са слепом куполом.⁹⁰¹ и била замишљена као отворен трем са бочним двојним пролазима.⁹⁰² Фрагменти плиткорелефне пластике који су припадали првобитној припрати уграђени су у зидове данашње припрате, коју је на старим темељима градио јеромонах Стефан 1718. године.⁹⁰³ Аркосолијум у југоисточном углу припрате сведочи о Ромиловом култу и читав комплекс околних фресака аркосолијума у вези је са

⁸⁹⁵ Опширније о Св. Ромилу Раваничком видети у његовом Житију (под 16. јануаром), написаном од овог преп. Григорија Ћупљивог.

⁸⁹⁶ Литература о Раваници обухвата хронолошки: В. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд, 1922; Б. Вуловић, *Раваница*, Београд 1966, стр. 129-180; Ђ. Трифуновић, Српски средњовековни списи, стр. 48-50; Д. Мадас, Манастир Раваница, АП 11, Београд 1969, стр. 236-238, исти, 'Археолошки радови у манастиру Раваница', *Саопштења* X, Београд 1974, стр. 77-85; Ј. Максимовић, Српска средњовековна скулптура, стр. 121-127; М. Љубинковић, *Раваница*, Београд 1980; Б. Вуловић, 'Архитектура Раванице', *Споменица о шестој стогодишњици 1381-1981*, изд. Манастир Раваница, Београд 1981, стр. 19-32; С. Мандић, 'Стари раванички нартекс', *Споменица о шестој стогодишњици 1381-1981*, изд. Манастир Раваница, Београд 1981, стр. 33-38; Р. Прокић, *Средњовековна архитектура Петрушке области*, Крагујевац 1986, стр. 36-45; В. Кораћ, 'Извори моравске архитектуре', *Између Византије и Запада*, Београд 1987, стр. 138-142; Н. Катанић, *Декоративна камена пластика*, стр. 63-89; Д. Радуловић, 'Један занимљив покушај рестаурације Лазареве припрате у манастиру Раваница', *Гласник ДКС* 13, Београд, 1989, стр. 78-81; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 225-226; Т. Стародубцев, 'Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића. III Житија, живописи и описи преноса моштију', *Саопштења* XLVII (2015), Републички завод за заштиту споменика културе Београд, стр. 44-65.

⁸⁹⁷ В. Ристић, *Моравска архитектура*, стр. 225-226.

⁸⁹⁸ *Исто*, стр. 225.

⁸⁹⁹ *Исто*, стр. 226.

⁹⁰⁰ Првобитну припрату је истраживао Б. Вуловић, *Раваница*, стр. 82-84.

⁹⁰¹ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 226.

⁹⁰² *Исто*.

⁹⁰³ О личности јеромонаха Стефана, М. Торковић-Љубинковић, 'Даскал Стефан', *Споменица*, стр. 165-176; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 226.

сећањем на пустињака. Фреска илуструје епизоду из Ромиловог Житија у којој се он пореди са лавом на гробу св. Герасима.⁹⁰⁴

Непознати монах раваничког братства, „*непознати Раванчанин*“, вероватно савременик патријарха Данила III, у *Житију светог кнеза Лазара*, које је саставио негде између 1393. и 1398. године⁹⁰⁵ сведочи о томе да је Лазар подигао још једну цркву, источно од манастира Раванице, са болницом, након оснивања Раванице и окупљања њеног братства 1381, а пре кнежеве смрти 1389. године.⁹⁰⁶ Разматрана је идентификација ове цркве са Петрушом код Црнице и Сисојевцем, али је то одбачено због недостатка историјских извора и изгледа грађевина чији су се остаци очували око поменутих храмова, па изглед и место ове грађевине остају непознати.⁹⁰⁷ Према народном предању, у испосници у близини Ромилове пећине и на 2-3 км од манастира Раванице живео је **Андреј Синаит**.⁹⁰⁸ Пећина у којој се подвизивао Св. Ромил, у близини Раванице, разрушена је изградњом рударске пруге Сење-Равна река 1907.⁹⁰⁹ Још један исихаста, **Вавило Синаит** везује се за манастир Раваницу. Његова испосница у клисури раваничке реке није пронађена, мада се ненасељено место на овом простору зове Вавило и велики број пећинских отвора се налази на обе стране реке.⁹¹⁰

⁹⁰⁴ М. Беловић, Раваница. Историја и сликарство, Републички завод за заштиту споменика културе, 1999, стр. 155.

⁹⁰⁵ Ђ. Трифуновић, 'О житију светог кнеза Лазара', *Списи о Косову*, прир. М. Грковић, Београд 1993, стр. 28 - 29, са старијом литературом; исти, *Српски средњовековни списи*, стр. 104; Т. Стародбуцев, *нав. дело*, стр. 46.

⁹⁰⁶ Ст. Новаковић, 'Нешто о кнезу Лазару', *Гласник СУД* 21 (1867), стр. 161–162; *Списи о Косову*, стр. 123; Т. Стародбуцев, *нав. дело*, стр. 47; Р. Катић, 'Медицинске прилике у српским земљама у доба Косовске битке', *Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989*, Београд 1989, стр. 143; Т. Стародбуцев, *нав. дело*, стр. 47.

⁹⁰⁷ М. Ђ. Милићевић, 'Манастири у Србији', *Гласник СУД* 21 (1867), стр. 91–92; В. Р. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд 1922, стр. 7 и нап. 10; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, стр. 98 -99. Т. Стародбуцев, *нав. дело*, стр. 47.

⁹⁰⁸ Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, стр. 200; А. Радовић, *нав. дело*, стр. 121.

⁹⁰⁹ П. Томић, 'Опште напомене о привреди у Горњој Ресави', *Гласник Етнографског музеја* 25 (1962), Београд, стр. 12; А. Радовић, *нав. дело*, стр. 121.

⁹¹⁰ Б. Вуловић, *Раваница*, стр.15; исти, 'Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила', *Моравска школа и њено доба*, стр. 170; А. Радовић, *нав. дело*, стр. 122.

Сл . 48. - *Лештијанска пустиња*

Сл. 49. - *Лешје*

У данашњем манастиру **Св. Петке** у „*Лештијанској пустињи*“⁹¹¹ код Параћина, налази се, по предању, гроб **безименог Синаита**.⁹¹² Манастирски комплекс са црквом Св. Петке датирана у период пре 1389.⁹¹³ налази се у селу Извор код Параћина, на десној обали речце Грзе, (5 км источно од Лешћа).⁹¹⁴ Првобитна посвета је верованто Св. Петки, а ктитор је непознат.⁹¹⁵ Црква је у плану сажета варијанте уписаног крста са куполом⁹¹⁶ над средњим простором у комбинацији са триконхосом са полукружним апсидама и истовремено изграђеном припратом издужене правоугаоне основе, подељеном паром наспрамних пиластера по дужини на два неједнака травеја.⁹¹⁷ Црква је зидана речним облацима, а затим омалтерисана и осликана, без пластичног украса и спољашњег сокла.⁹¹⁸

Најстарији помен из цркве је у турским изворима из 1516. године,⁹¹⁹ а на карти села на граници између Аустрије и Турске из 1718. уцртан је топографски знак за цркву

⁹¹¹ Ч. Митровић, *нав. дело, Темнићки зборник III*, стр. 72-73, 131-133; В. Петковић, Преглед споменика, стр. 38; Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, стр. 148. А. Радовић, *нав. дело*, стр. 127-128.

⁹¹² Ј. Павловић, *нав. дело*, стр. 201.

⁹¹³ В. Ристић је датује у период седме или осме деценије XIV века: В. Ристић, *нав. дело*, стр. 230. Р. Прокић сматра да је изграђена средином XIV века: Р. Прокић, *Средњовековна архитектура*, стр. 95-96. По Ч. Марјановићу, овај манастир потиче из 1368. године, у време када је један од „*синајаца*“ имао цркву: Ч. Марјановић, *нав. дело*, стр. 130.

⁹¹⁴ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 230.

⁹¹⁵ Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, стр. 212-213, 215 (план); Р. Прокић, *нав. дело*, стр. 95-99; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 230.

⁹¹⁶ Р. Прокић бележи да је у питању триконхална црква са три куполе – над наосом, припратом и параклисом: Р. Прокић, *нав. дело*, стр. 95.

⁹¹⁷ Изворни облици сачувани углавном до почетка сводова. В. Ристић, *нав. дело*, стр. 230.

⁹¹⁸ На локалитету је пронађен фрагмент кружног украса од сивог пешчара, са стилизованом представом људског лика. В. Ристић, *нав. дело*, стр. 230.

⁹¹⁹ Б. Кнежевић, *нав. дело*, стр. 251.

поред села Извор, са локацијом на десној обали реке Грзе.⁹²⁰ Ф. Каниц опису манастира Св. Петка придодаје цртеж са архитектонском анализом ентеријера и екстеријера.⁹²¹ В. Петковић и Ђ. Бошковић износе мишљење да је црква Св. Петка средњовековна, али да али да је преправљана.⁹²²

Манастир са црквом Ваведена у Ждрелу Браничевском,⁹²³ испод планине Жежевац, на левој обали клисуре реке Млаве, од краја XVI⁹²⁴ или од XVIII века познат као Горњак.⁹²⁵ У периоду од маја 1379. до крај 1380. биле су издате четири повеље манастиру Ждрелу, две кнеза Лазара, од којих је једна оснивачка и једна Григорију Синаиту, и две патријарха Спиридона којима се потврђују Лазареве повеље, познате на основу изгубљеног преписа из XVIII века.⁹²⁶ Са личношћу монаха **Григорија**, ученика Св. Ромила, из манастира Ждрело, погрешно је поистовећиван преподобни **Григорије Војловички**, чије се мошти у манастиру Војловици помињу изворима из XVIII и XIX века, назива се „*Синаитом*“.⁹²⁷ Манастир Војловицу подигао кнез Лазар, после заузимања земаља око Дунава (1383). Мошти монаха Григорија, биле неко време у манастиру Орешковици, а да овде се ради о неком другом Григорију, такође припаднику исихастичког покрета. Са Григоријем се поистовећивао и преподобни Григорије Куманички, који се такође празнује 7. децембра и упокојио се исте године

⁹²⁰ Р. Прокић, *нав. дело*, стр. 96.

⁹²¹ Он запажа да су бочне апсиде гломазне, што ће касније играти одлучујућу улогу у истраживању аутентичних облика и уочава да су „*куполе нелогично конструисане*.“ Ф. Каниц, *нав. дело*, стр. 97.

⁹²² В. Петковић, *нав. дело*, стр. 245; Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици источне Србије*, стр. 212-213, 215; Р. Прокић, *Средњовековна архитектура*, стр. 96.

⁹²³ И. Руварац, О кучијанским манастирима по записима, стр. 36-38; М. Васић, *Жича и Лазарица*, стр. 114; М. Пурковић, 'О горњачким повељама', *Браничевски весник* VIII, Пожаревац 1940, стр. 153-158; Ђ. Сп. Радојичић, 'Григорије из Горњака', *Историјски часопис* III/1951-1952, Београд 1952, стр. 85-105. Ђ. Стричевић, *Хронологија*, 116-117; исти, *Два варијетета плана*, стр. 215-216. О историји и архитектури: Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, стр. 189, 193; В. Петковић, *Преглед*, стр. 69-70; А. Дероко, *Монументална*, 199; М. Николић, 'Властелинство манастира Ждрела (Горњака)', *Историјски часопис*, Београд, 1973, стр. 149-155; Д. Митошевић, *Манастир Горњак*, Горњак, 1975, стр. 33-37; М. Цуњак, 'Прилог проучавања манастира Горњака у Горњачкој клисури', *Vitinašium - Зборник народног музеја у Пожаревцу* 2, Пожаревац, 1987, стр. 41-50; В. Касалица, *Средњовековни црквени споменици*, стр. 107-109. Наведено према: В. Ристић, *Моравска архитектура*, стр. 214.

⁹²⁴ Т. Стародубцев, 'Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића. II Повеље', *Саопштења XLVI* (2014), Републички завод за заштиту споменика културе Београд, стр. 107-123, посебно 108.

⁹²⁵ В. Ристић, *Моравска архитектура*, стр. 214.

⁹²⁶ Исцрпна дипломатичка анализа са старијом литературом код: Ф. Баришића, *О повељама кнеза Лазара*, 358-362. Наведено према: В. Ристић, *Моравска архитектура*, стр. 214.

⁹²⁷ Запис из XIX века у којем се помињу мошти Григорија Синаита у Војловичком манастиру, док се у исто време се помињу Григоријеве мошти у Горњаку, доказује да се ради о две различите личности. Видети: Л. Павловић, *нав. дело*, стр. 197-198; Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба*, стр. 212; А. Радовић, *нав. дело*, стр. 119-120.

(1406), и могао би да буде ктитор манастира Григоријата.⁹²⁸ План главне манастирске цркве је у облику сажете варијанте уписаног крста са куполом на кубичном постољу, у комбинацији са триконхосом полукружних апсида, и испољава извесне неправилности.⁹²⁹ Црква је озидана ломљеним и притесаним каменом и омалтерисана данас белим малтером, а првобитно руменкасто обојеним малтером, са дубоким урезаним имитацијама фуга.⁹³⁰ Црква је након XVIII века претрпела више обнова, задржавајући првобитни изглед плана.⁹³¹ Приликом накнадног дозиђивања припрате прибијен је широк пролаз уместо ранијег западног улаза у цркву.⁹³² Црква Св. Николе у саставу испоснице у пећини изнад главне манастирске цркве манастира манастира Ждрела, (1376/77-1380), у плану је једнобродна грађевина засведена подужним полуобличастим сводом, са полукружном апсидом изнутра равних зидова и истовремено грађеним улазним претпростором са великим, лучно засведеним отвором на јужној страни.⁹³³

Сл. 50. - Манастир Ждрело

Сл. 51. - Капела Св. Николе

У једном запису из XVI/XVII века помиње се **Данило Синаит** чије мошти почивају у манастиру **Благовештење** у близини града Ждрела.⁹³⁴ Непознато је да ли

⁹²⁸ А. Радовић, *нав. дело*, стр. 119.

⁹²⁹ Травеји су неједнаке дужине и западни травеј је двоструко дужи од источног. Пројекције источног и западног травеја су у облику ромбоида уместо правоугаоника. В. Ристић, *нав. дело*, стр. 214-215.

⁹³⁰ Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, стр. 189; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 215.

⁹³¹ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 214.

⁹³² *Исто*, стр. 215.

⁹³³ Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, 189-190,195; Д. Митошевић, *Манастир Горњак*, стр. 41-42; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 229.

⁹³⁴ Л. Павловић, *нав. дело*, стр. 198-199; В. Петковић, *Преглед споменика*, стр. 27.

су Данилове мошти остале у манастиру или су се налазе у испосници зазиданој у пећини.⁹³⁵ Данило Синаит се помиње у XVII веку у октоиху петогласнику из манастира Шишатовца.⁹³⁶ Могао је бити ученик монаха Григорија.⁹³⁷ Манастир Благовештење први пут се помиње у запису Инока из Далше у рукописном јеванђељу из 1429. за духовника кир Висариона.⁹³⁸ Неидентификованог **монаха из Далше**, Деспот Стефан је ангажовао за преписивање књига⁹³⁹ и поверио му подизање манастира на извору реке Дајше у Звижду.⁹⁴⁰ Манастирски комплекс на излазу из клисуре Млаве, из последње четвртине XIV или почетка XV века, чине истоимена манастирска црква у рушевинама и пећина зазидана масивним зидом, са два велика улазна отвора и четири мања.⁹⁴¹ Манастирска црква је првобитно посвећена Благовештењу, а ктитор је непознат.⁹⁴² План је у облику сажете варијанте уписаног крста са куполом над средњим простором у комбинацији са триконхосом,⁹⁴³ и истовремено грађеном припратом правоугаоне основе коју су од наоса одвајала два слободна ступца, који нису очувани.⁹⁴⁴ Фасаде су биле оживљене слепим аркадама и пиластрима са усеченим колонетама.⁹⁴⁵ Црква је зидана притесаним пешчаром и тесаницима сиге и омалтерисана са опонашањем фуговања широким малтерним спојницама, преко свежег малтера, а под је био од квадратних опека.⁹⁴⁶

У близини Благовештења (на 700 м северозападно), на обали Млаве, налазе се археолошки трагови манастира **Митрополија** из друге половине XIV века, непознатог

⁹³⁵ Л. Павловић, *нав. дело*, стр. 199.

⁹³⁶ *Исто*, стр. 198.

⁹³⁷ А. Радовић, *нав. дело*, стр. 122.

⁹³⁸ Запис су у целини објавили: С. Новаковић, *С' археолошке изложбе у Кијеву*, Београд, 1847, стр. 10-23, посебно стр. 11-18, с описом рукописа и минијатура, Љ. Стојановић, *Стари Српски записи и натписи I*, бр. 250, стр. 83. и у преводу Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, Београд, 1960, стр. 177-182. Итд. у наставку референце. В. Ристић, *нав. дело*, стр. 210.

⁹³⁹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, 250; В. Марковић, *Ibidem*, стр. 135; Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност*, Бгд, 1960, стр. 340. Наведено према: Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 21.

⁹⁴⁰ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 21.

⁹⁴¹ Јужна половина црквене грађевина, која се раније могла сагледати, неповратно је изгубљена, док су зидови на северној половини очувани понегде до висине од 5м. В. Ристић, *нав. дело*, стр. 210.

⁹⁴² В. Ристић, *нав. дело*, стр. 210.

⁹⁴³ Нејасно је да ли су све три апсиде биле полукружне, полигоналне односно петостране, а постоји могућност да је првобитно олтарска апсида била споља петострана, док су бочне конхе биле тростране. В. Ристић, *нав. дело*, стр. 210. са нап. 13.

⁹⁴⁴ Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, стр. 192.

⁹⁴⁵ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 210.

⁹⁴⁶ *Исто*.

критора.⁹⁴⁷ Истоимена манастирска црква у рушевинама подигнута као седиште Браничевске митрополије.⁹⁴⁸ Црква је у плану издужена развијена варијанта уписаног крста са куполом на два пара пиластара и четири слободна ступца над средњим простором, у комбинацији са триконхосом полукружних конхи и накнадно дозиданом припратом петостране основе са осликаним фасадама.⁹⁴⁹ Црква је била зидана ломљеним каменом и омалтерисана, а стопе унутрашњих стубаца су од опеке.⁹⁵⁰ У манастиру је живела колонија исихаста.⁹⁵¹

Сл. 52. и 53. - Манастир Благовештење

Сл. 54. - Манастир Митрополија
(Фотографија манастира Митрополија из
Регионалног завода за заштиту споменика
културе у Смедереву)

Николај Синаит је, према предању, живео и упокојио се у манастиру **Нимнику**, између манастира Тумана и Горњака, а поред манастирске цркве постоји гроб непознатог светитеља, познат у народу као „Светиња“.⁹⁵² У историјским изворима манастир се помиње у пописима из друге половине XVI века.⁹⁵³ Један опис манастирске цркве из прве половине XVIII века наводи да је реч о старој цркви од камена, са

⁹⁴⁷ В. Петковић, *Преглед*, стр. 116; Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, стр. 187-190; А. Дероко, *Монументална архитектура*, стр. 199; М. Цуњак, *Велика црква*, стр. 155-156; Д. Мадас, А. Гајић, *Надгробне плоче*, стр. 223-224; В. Касалица, *Средњовековни црквени споменици*, стр. 105-106; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 222.

⁹⁴⁸ Очувана је висина зидова на јужној страни до 2,50 м, док је олтарска апсида потпуно уништена. В. Ристић, *нав. дело*, стр. 222.

⁹⁴⁹ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 222.

⁹⁵⁰ *Исто*

⁹⁵¹ С. Поповић, *Крст у кругу*, стр. 102.

⁹⁵² А. Радовић, *нав. дело*, стр. 126.

⁹⁵³ Г. Бојковић, Н. Ђокић, *Средњовековне цркве и манастири у Браничеву по српским и аустријским пописима из XVIII века*, Пожаревац, 2016, стр. 88.

каменим сводом, неокречена и покривена шиндром.⁹⁵⁴ Јоаким Вујић бележи да је манастир, према предању, грађен у време кнеза Лазара, затим у време Кочиног рата и после пада Карађорђа до темеља порушен, а обнавља га Милош Обреновић 1825.⁹⁵⁵ Такође наводи да је црква посвећена Св. Николају и да се „на десно кроз цркву иде на једна врата у једну малу капелу, покривену трском као и црква, у којој почивају мошти светитеља Николаја.⁹⁵⁶ У време писања овог путописа, село Нимник више није постојало, а црква је била световна.⁹⁵⁷ Манастирска црква је једнобродна и засведена полуобличастим сводом, са полукружном олтарском апсидом у ширини брода на истоку. Садашњи изглед цркве манастира Нимник датира из обнове 1891. године, када су зидови од ломљеног камена надзидани опеком, што је уочљиво и данас на фасадама цркве, а последња обнова с' краја XX века, обухватала је, између осталог, и живописање храма.⁹⁵⁸

Сл. 55. - Манастир Нимник

Сл. 56. - Манастир Рукумија

У манастиру **Рукумији**, недалеко од Пожаревца, налази се гроб пустињака **Мартурија Синаита**.⁹⁵⁹ Рукумија се у литератури поистовећује са манастиром Врлиште или Варлиште из каснијих турских пописа, лоцираног између села Рукумије и Маковца, а у неким документима из времена кнеза Милоша Обреновића манастир

⁹⁵⁴ Извештај Максима Радковића из 1733. године: *Исто*, стр. 88-89.

⁹⁵⁵ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији I*, СКЗ, Београд, 1902, стр. 65.

⁹⁵⁶ *Исто*.

⁹⁵⁷ *Исто*.

⁹⁵⁸ Подаци Регионалног завода за заштиту културе Смедерево, <http://spomenickulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/kompleks-manastira-nimmik> (приступљено: дец. 2016)

⁹⁵⁹ D. Mitošević, Rukumija i Bradača: L. Pavlović, cit. delo, str. 199; Vl. Petković, Pregled spomenika, str. 290. (Реф. 212. код: Амфилохије, Синати и њихов значај)

Рукомија назива и манастир Брадарац.⁹⁶⁰ Према запису из 1733. године, манастирска црква посвећена Вазнесењу Христовом била је саграђена од камена, са каменим сводом и покривена црепом и ту се налазила гробница Св. Мартирија Синаита.⁹⁶¹ Кнез Милош Обреновић је у периоду 1825-1832. из темеља саградио нову манастирску цркву коју је посветио Св. Николи.⁹⁶² Данашња црква манастира Рукумије је једнобродне основе са апсидом и припратом, са двосливним кровом и без кубета. Црква је грађена ломљеним каменом и обрађеним пешчаром за ивичњаке и допрозорнике, без пластичног украса и по два прозора на северном и јужном зиду и вратима на западној и јужној страни.

У манастиру **Туману** код Голупца, посвећеном Св. Арханђелу Гаврилу, чувају се мошти **Зосиме Синаита**,⁹⁶³ који је, по предању живео у каменој пећини где се данас налази његова испосница, а богослужење обављао у цркви Ћелије код Голупца.⁹⁶⁴ Не постоје историјски извори везани за подизање манастира, али је забележено више народних предања, попут оног да је Милош Обилић био ктитор манастира.⁹⁶⁵ Према другом предању, Милош Обилић је манастир саградио на месту где је нехотице убио старца Зосиму.⁹⁶⁶ Према народном предању, Милош је имао двор у данашњем селу Двориште.⁹⁶⁷ Етимолошки се назив манастира може довести у везу са кореном грчке речи тимвос(гроб), или кореном латинских речи тумуло (укопати) и тумулус (гроб), што би указивало на постојање гробног места из античког или ранохришћанског периода.⁹⁶⁸ Манастир се помиње у турским пописима из друге половине XVI века.⁹⁶⁹ У манастиру је настао Тумански апокрифни зборник.⁹⁷⁰ У запису из прве половине XVIII века, манастирска црква је описана као стара и сазидана од

⁹⁶⁰ Г. Бојковић, Н. Ђокић, *Средњовековне цркве и манастири у Браничеву и по српским и аустријским пописима из XVIII века*, Пожаревац, 2016, стр 99.

⁹⁶¹ Гаврило Витковић, Извештај Максима ексарха, Гласник Српског ученог друштва, књ. 56, Београд 1884, стр. 119-225; Г. Бојковић, Н. Ђокић, *нав. дело*, стр. 99.

⁹⁶² М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1888, стр. 555; Г. Бојковић, Н. Ђокић, *нав. дело*, стр.105.

⁹⁶³ Д. Митошевић, *Манастир Туман код Голупца*, Смедерево, 1975; Ј. Павловић, *нав. дело*, стр. 200; В. Марковић, *Православно монаштво*, стр. 133; М. Милићевић, *Кнежевина Србија II*, стр. 1035; А. Радовић, *нав. дело*, стр. 121.

⁹⁶⁴ А. Радовић, *нав. дело*, стр. 121.

⁹⁶⁵ Ово предање забележио је Ј. Вујић 1826. Он такође бележи да се у манастирској цркви налазе мошти Зосиме Синаита који је овде живео као пустињак. Г. Бојковић, Н. Ђокић, *нав. дело*, стр. 217. и 222.

⁹⁶⁶ *Исто*, стр. 217-218.

⁹⁶⁷ *Исто*, стр. 218-219.

⁹⁶⁸ *Исто*, стр. 219.

⁹⁶⁹ *Исто*, стр. 219.

⁹⁷⁰ Зборник је из друге половине XVI века и чува се у архиву Југословенске академије знаности у Загребу. *Исто*, стр. 220.

камена, са каменим сводом и покривена циглом.⁹⁷¹ Црква манастира Туман је срушена 1905, а садашња црква је подигнута 1924.⁹⁷² Садашња манастирска црква представља трећу грађевину, која је у XX веку подигнута на месту цркве из XIV века, сазидана је у неоморавском стилу, по узору на Каленић, на основу типског пројекта из канцеларије краља Александра Карађорђевића.⁹⁷³

Сл. 57. - Манастир Туман

Сл. 58. - Манастир Туман на разгледници из 1908. године

У манастиру **Витовници** код Петровца на Млави постоји гроб још једног **анонимног Синаита**, на северној страни средњег дела цркве, који је данас празан.⁹⁷⁴ Манастирска црква првобитно посвећена Успењу Богородице, данас Св. Тројици, саграђена пре 1389. године као придворица оближњег истоименог феудалног утврђења, непознато ктитора.⁹⁷⁵ План цркве је у облику триконхоса у комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста и куполом, а припрата је додата 1845. и тада је проширен улаз на западном зиду цркве.⁹⁷⁶ Изнад северних врата припрате је уграђена камена плоча из 1218. године са натписом на старојерменском и старословенском језику, пренета из цркве у Орешковици, познате као Јерменска, која говори о цркви светих

⁹⁷¹ Исто, стр. 220.

⁹⁷² Исто, стр. 224.

⁹⁷³ Т. Митровић, 'Хипервизантијски парадокс: Зашто је могуће/потребно говорити о стилу савременог сликарства у Србији', у: *Религија, религиозност и савремена култура. Од мистичног до (и)рационалног и vice versa*, Зборник Етнографског института САНУ 30 (2014), стр. 91.

⁹⁷⁴ Л. Павловић, нав. дело, стр. 201; А. Радовић, нав. дело, стр. 127.

⁹⁷⁵ В. Ристић, нав. дело, стр. 212-213. Витовницу је према традицији основао краљ Милутин: Ј. Вујућ, Путешствије I, стр. 96.

⁹⁷⁶ В. Ристић, нав. дело, стр. 212-213. Први опис цркве је нетачан код: М. Ризнића, 'Манастир Витовница', *Старинар V*, Београд 1888, стр. 8-15. Исправан опис цркве даје: Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, стр. 185-187.

апостола Петра и Јакова коју је 1218 године подигао Владо син Бабугов.⁹⁷⁷

Сл. 59. - Манастир Витовница

Јединствена градитељска целина на скровитим и понекад тешко приступачним местима на Мојсињској планини, назива се „Мојсињска Света гора“ и везује за исихастички покрет.⁹⁷⁸ Одлуком о утврђивању непокретних културних добара од изузетног и од великог значаја, Мојсињски манастири и цркве, утврђени су за непокретно културно добро – споменик културе од великог значаја,⁹⁷⁹ а „Мојсињске планине“ и „Сталаћка клисура“ предели су изузетних одлика у поступку заштите.⁹⁸⁰ Најпознатији у оквиру ове групе споменика је очувани манастир Св. Романа код Ђуниса у којем се чувају мошти **Романа Синаита**, који је подигао кнез Лазар.⁹⁸¹

⁹⁷⁷ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 213; М. Динић, *Браничево ју средњем веку*, СЗ, 106-107.

⁹⁷⁸ Према неким предањима у „Мојсињској Светој гори“ је било је око 25 манастира или 50 богомоља. М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија II*, стр. 720; Ј. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, стр. 202; Др. Ч. Марјановић, *нав. дело*, *Темнићки зборник III*, стр. 105. Наведено према: А. Радовић, *нав. дело*, стр. 122-124.

⁹⁷⁹ Службени гласник СРС, бр. 28/83.

⁹⁸⁰ Регионални просторни план за подручје Шумадијског, Поморавског, Рашког и Расинског управног округа у складу са Одлуком о изради Регионалног просторног плана за подручје Шумадијског, Поморавског, Рашког и Расинског управног округа („Службени гласник РС”, број 56/10) коју је донела Влада Републике Србије на седници одржаној 29. јула 2010. године.

⁹⁸¹ О манастиру Св. Роман: В. Петковић, *Pregled spomenika*, стр. 288. Предање о Роману као једном од Синаита, чију је гробницу обновио слуга кнеза Лазара: М. В. Veselinović, *Sveti Roman*, Niš, 1939. О Роману преписивачу из Хиландара: Ђ. Trifunović, *Inok Isaija*, Крушевац, 1980, стр. 24. D. Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti*, стр. 166. Наведено према: А. Радовић, *нав. дело*, стр. 122-123.

Сл. 60. - Манастир Св. Роман

Сл. 61. - Црква Св. Нестор

Св. Нестор Синаит, према народном предању рођени брат Романа Синаита, подигао је **цркву Св. Нестора** код села Витковице на Морави, у непосредној близини манастира Св. Романа.⁹⁸² Нестор је припадао значајним духовним личностима у време кнеза Лазара,⁹⁸³ а предање га убраја у „*седморицу синајаца*.“⁹⁸⁴ Постоје мишљења да је црква саграђена на темељима касноантичког мартријума базиликалне форме за неког локалног свеца, истовремено када и утврђење Градац, и у односу попут базилике Е и Царичиног града.⁹⁸⁵ На темељима старе цркве подигнута је нова црква 1870.⁹⁸⁶ На првим војним картама из 1878. црква убележена као манастир Св. Нестор.⁹⁸⁷

Народно предање приписује подизање манастира **Јаковац** и **Стеванац** двојници браће, Јакову и Стевану, слично као и манастире Св. Роман и Св. Нестор браћи Роману и Нестору.⁹⁸⁸ Манастир Стеванац, посвећен Св. Јовану налази се у близини села Стеванац (3 км од Сталаћа) и датован је у крај XIV и почетак XV века.⁹⁸⁹ На основу народног предања по којем је цркву подигао монах Стеван, В. Ристић сматра да је

⁹⁸² М. Милићевић, *Кнежевина Србија II*, стр. 787; Л. Павловић, *нав. дело*, стр. 199; М. Веселиновић, *нав. дело*, стр. 18; А. Радовић, *нав. дело*, стр. 123; О. Думић, Н. Шокић, М. Стевић, *Планина недосањаних снова. Сети Нестор код Витковца*, Крушевац, 2006, стр. 28.

⁹⁸³ Б. Вуловић, 'Учешће Хиландара и српске традиције у формирању Моравског стила', *Моравска школа и њено доба*, Београд, 1972, стр. 170; А. Радовић, *нав. дело*, стр. 123.

⁹⁸⁴ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци, 1920, стр. 128.

⁹⁸⁵ О. Думић, Н. Шокић, М. Стевић, *Планина недосањаних снова. Сети Нестор код Витковца*, Крушевац, 2006, стр. 34.

⁹⁸⁶ *Исто*, стр. 38.

⁹⁸⁷ *Исто*, стр. 38.

⁹⁸⁸ А. Радовић напомиње да сама архитектура манастира указује на то да се овде ради о ктиторима „*синаитима*.“ Видети: А. Радовић, *нав. дело*, стр. 124.

⁹⁸⁹ В. Ристић, *Извори и развитак моравске архитектуре*, Докторска дисертација, Београд, 1993, стр. 80.

црква највероватније подигнута као монашка задужбина неког од „монаха-исихаста.“⁹⁹⁰ План манастирске цркве је у облику слободног крста, са веома кратким попречним крацима који образују певничке просторе, а у зиду јужне певнице је правоугаона ниша.⁹⁹¹ Манастирска црква у рушевинама у селу Јаковац у Мојсињу, посвећена Св. Марку, датована је у крај XIV или почетак XV века.⁹⁹² Попут манастира Стеванца, највероватније је у питању монашка задужбина неког од „монаха-исихаста.“ По народном предању, ктитор је монах Јаков.⁹⁹³ В. Ристић овај план назива „план упрошћеног триконхоса без пиластара у наосу, са истовремено зиданом припратом.“⁹⁹⁴

Сл. 62. - Манастир Јаковац

Сл. 63. - Манастир Стеванца

Црква посвећена Св. Николи у селу Ђунису, позната и као *Ђунисија*, чији су остаци сачувани до XX века и за коју се каже да је била посвећена истовремено и Пречистој Богородици и св. Николи,⁹⁹⁵ срушена је да би на њеним темељима била саграђена црква Св. Пантелејмона. Црква Ђунисија чинила је саставни део већег манастирског комплекса из X, XI или XII века, који је био саграђен на остацима већег античког објекта. У сваком случају, данашња црква Св. Пантелејмона је саграђена на темељима некадашњег манастира *Варламовца* са храмом посвећеним Рождеству

⁹⁹⁰ Исто.

⁹⁹¹ Исто, стр. 80-81.

⁹⁹² В. Ристић, *Извори и развитак моравске архитектуре*, Докторска дисертација, Београд, 1993, стр. 81.

⁹⁹³ К. Јовановић, *Старе цркве у Мојсињу*, стр. 162- 163; Р. Станић, *Средњевековне цркве у Сталаћу и околини*, стр. 68. са старијом литературом; В. Ристић, *Извори и развитак моравске архитектуре*, Докторска дисертација, Београд, 1993, стр. 58. и нап. 293.

⁹⁹⁴ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 82.

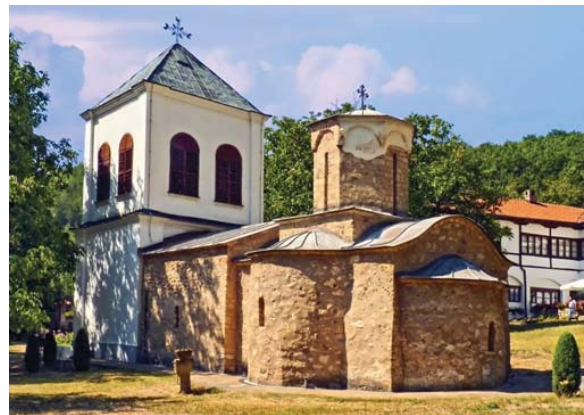
⁹⁹⁵ Првобитна посвета је могла да буде Богородици, зато што у том крају није било цркава и манастира посвећених Св. Николи. О. Думић, Н. Шокић, М. Стевић, *Планина недосађаних снова. Сети Нестор код Витковца*, Крушевац, 2006, стр. 17.

Пресвете Богородице.“⁹⁹⁶

Назив места у којем се налази црква Св. Богородице, Ђунис, доводи се у везу са пустињаком **Дионисијем** који се ту подвизавао.⁹⁹⁷ Тај Дионисије би могао да буде ученик Св.Теодосија Трновског⁹⁹⁸ који је на словенски превео „*Маргарит*“ Св. Златоуста,⁹⁹⁹ Дионисије у „*сихастии*“ хиландарске обитељи (1408. г.)¹⁰⁰⁰ или син жупана Вукосава.¹⁰⁰¹ Архитектура манастира указује на то да и овде ради о киторима синаитима.¹⁰⁰²

Сл. 64. - Црква св. Пантелејмона у Ђунису

Сл. 65. - Манастир Липовац

Манастир Преображења господњег у селу Липовцу познат као **манастир Липовац**, у подножју јужне стрмине планине Лесковик (10 км јужно од Алексинца), са манастирском црквом познатом под називом Св. Стефан, поуздано је датиран у период пре 1398/99. Првобитна посвета непозната, данашња Преображењу.¹⁰⁰³ Према народном предању, **Инок Герман**, чије се име помиње у натпису изнад портала западних врата, оснивач је манастира, а живео је и подвизивао се у пећини у стени југоисточно од

⁹⁹⁶ О. Думић, Н. Шокић, М. Стевић, *Планина недосањаних снова. Сети Нестор код Витковца*, Крушевац, 2006, стр. 17.

⁹⁹⁷ Име Дионисије било је омиљено, као и Григорије, међу припадницима исихастичког покрета због великог уважавања које су гајили према Дионисију Ареопажиту и делима њему приписиваним. А. Радовић, *нав. дело*, стр. 124.

⁹⁹⁸ А. Радовић, *нав. дело*, стр. 124.

⁹⁹⁹ *Исто*.

¹⁰⁰⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, бр. 215, стр. 68.

¹⁰⁰¹ Ч. Марјановић, *нав. дело*, стр. 67-68.

¹⁰⁰² А. Радовић, *нав. дело*, стр. 124.

¹⁰⁰³ М. Васић, *Жича и Лазарица*, стр. 144; Ђ. Бошковић, 'Средњовековни споменици источне Србије', *Старинар* II, Београд 1951, стр. 242, погрешно наводи да је црква посвећена Св. Стефану, на основу предања. В. Ристић, *нав. дело*, стр. 42-44, 220.

манастирског храма.¹⁰⁰⁴ По народном предању се у тој пећини подвизавао и **испосник Стеван**, а по другом предању радило се о Стефану Дечанском, а прослављање Св. Стефана веома је раширено у околини манастира.¹⁰⁰⁵ Герман је могао бити угледни властелин.¹⁰⁰⁶ У том случају Липовац би, попут Лешја и Сисојеца, могао да буде пример прерастања баштенских цркава у манастирске.¹⁰⁰⁷ Таква могућност је прихватљивија од мишљења да је монах Герман из Липовца иста личност са монахом Германом, који је са митрополитом Јованом и јеромонахом Макаријем, живописцем Љубостиње, подигао манастир Зрзе, у време цара Душана, а који је у време Бајазита разорен.¹⁰⁰⁸ Ова конструкција се заснива на истим монашким именима и чињеници да су Зрзе и Липовац посвећени Преображењу, док Герман, који је још средином XIV века подигао манастир Зрзе, свакако није био жив у време обнове и успостављања општежића у Липовцу 1398/99. године.¹⁰⁰⁹

Германов натпис јасно каже да је он заправо основао општежиће („*вазмогох и оставих општежиће в њем*“).¹⁰¹⁰ Ђ. Стричевић је показао да је црква постојала пре успостављања општежића 1399. године, што значи да тада није била манастирска.¹⁰¹¹ Ова чињеница, да је Герман обновио цркву и успоставио општежиће уз помоћ кнеза Стефана и његовог брата Вука 1389/99. године, често се превиђала и у литератури.¹⁰¹² Истраживања су потврдила да је Св. Стефана првобитно била придворица оближњег утврђеног града Липовца,¹⁰¹³ а археолошко-конзерваторска испитивања саме цркве у Липовцу пружила су драгоцену сазнања за утврђивање првобитне намене цркве и њену хронологију.¹⁰¹⁴ Грбови укопани у цркви неспојиви са општежићем и гробни налази

¹⁰⁰⁴ А. Радовић, *Синаити и њихов значај*, стр. 125.

¹⁰⁰⁵ *Исто*.

¹⁰⁰⁶ М. Љубинковић, 'Манастир Липовац – црква светог Стефана код Алексинца', стр. 124; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 43;

¹⁰⁰⁷ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 43.

¹⁰⁰⁸ А. Радовић, *Синаити и њихов значај*, стр. 125.

¹⁰⁰⁹ В. Ђурић, 'Радионица митрополита Јована Зографа', *Зограф* 3, Београд 1969, стр. 18. В. Ристић, *нав. дело*, стр. 43-44.

¹⁰¹⁰ Германов натпис изнад западног улаза у храм тачно преноси Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд, 1902, 60 (бр. 196).

¹⁰¹¹ Ђ. Стричевић, *Два варијетета плана*, стр. 218

¹⁰¹² Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици источне Србије*, стр. 242; А. Дероко, *Монументална*, стр. 177; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора*, стр. 144; Г. Бабић, В. Ђурић, *Полет уметности*, стр. 180. Наведени аутори према: В. Ристић, *нав. дело*, стр. 42.

¹⁰¹³ Непубликована документација са истраживања обављених у Липовцу садржи значајне податке: Завод за заштиту споменика културе у Нишу, Липовац, Регистар 44А и 44Б. В. Ристић, *нав. дело*, стр. 44.

¹⁰¹⁴ М. Љубинковић, 'Манастир Липовац – црква светог Стефана код Алексинца', *АП* 15, Београд 1973, стр. 124-125.

властееоске ношње сведоче да се ради о о придворној цркви неког властелина.¹⁰¹⁵ Налаз старијег живописа откривеног на западној фасади сведочи о већој старости цркве него што је то првобитно сматрано.¹⁰¹⁶ Монах Герман је цркву обновио, тако што дозиђује припрату, и ангажовао сликаре за њено живописање, и тада ставља свој натпис изнад западног улаза у храм.¹⁰¹⁷ Манастирска црква је првобитно грађена као придворица, а 1398/99. монах Герман, уз помоћ кнеза Стефана и Вука Лазаревића, дозиђује припрату и успоставља општежиће.¹⁰¹⁸

План је у облику сажетог уписаног крста са куполом над средњим простором у комбинацији са триконхосом са полукружном бочном и олтарским апсидама и нишама проскомидије и ђаконикона.¹⁰¹⁹ Купола на пандантифима ослоњеним на полукалоте бочних конхи и полуобличасте сводове источног и западног травеја, тако да једини пар плитких пиластара на западној страни нема конструктивну улогу, а решење је саображено је схеми плана једнобродне куполне грађевине.¹⁰²⁰ Црква је зидана ломљеним каменом помешаним са сигом и малтерисана, док су купола и сводови искључиво сигом, и нема спољашњи сокл и камену пластику осим фриза слепих аркада на тамбуру куполе.¹⁰²¹ Припрата квадратне основе засведена је појудним полуобличастим сводом и грађена од истог материјала као црква.¹⁰²² Карактеристике попут полукружних апсида, првобитно одсуство припрате и непостојање спољашњег сокла, приближавају Липовац Дренчи, док се према сразмерама и начину зидања може повезати са Лешјем.¹⁰²³ Два значајна опажања о архитектури Липовца доводе овај манастир у везу са исихастичким покретом. А. Радовић уочава да овај манастир „*архитектонски припада овом времену и све у њему и око њега подсећа на дух*

¹⁰¹⁵ Исто

¹⁰¹⁶ Исто. На сачуваном фрагменту фреске присутни су трагови сликања тамном црвеном бојом на бледој окер основи, што упућује на првобитно живописање фасада.

¹⁰¹⁷ Деисис у лунети изнад улаза, поуздано из Германовог времена јер се везује фреско-малтером коме припада натпис, највероватније је остатак целине са сценама из *Страшног суда*. В. Ристић, *нав. дело*, стр. 43.

¹⁰¹⁸ Исто, стр. 220.

¹⁰¹⁹ Литература везана за архитектуру Липовца обухвата: В. Петковић, 'Уметност у Србији за владе Деспота Стефана Лазаревића', *Братство XXII*, Београд 1928, исти, Преглед, стр. 174; Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици источне Србије*, стр. 242-244; Ђ. Стричевић, *Два варијетета плана*, стр. 218; В. Ристић, *докторска дисертација*, стр. 76-77; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 42,44 и 220. В. Ристић је мишљења да „*када се изузму бочне конхе, план пре указује на једнобродну цркву, него на сажету варијанту уписаног крста, јер се краци крста не испољавају у кровним габаритима.*“ Видети: В. Ристић, *нав. дело*, стр. 44. и приказ плана бр. 37.

¹⁰²⁰ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 220.

¹⁰²¹ Исто.

¹⁰²² Исто.

¹⁰²³ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 44.

монаха исихаста,¹⁰²⁴ што В. Ристић потврђује, констатујући да се „једноставност плана, архаични облици и скромност пластичног украса“ не могу приписати искључиво друштвеној моћи ктитора из властеостког сталежа.¹⁰²⁵

Монаштво и други учени људи и уметници нашли су уточиште у земљи деспота Стефана Лазаревића, са културним и духовним центром у манастиру Ресаве који је изнедрио утицајну „Ресавску школу.“¹⁰²⁶ Манастир **Ресави** (**Манасија**) (1406-1418) на обали реке Ресаве (2 км североисточно од Деспотовца) са манастирском црквом првобитно посвећена Св. Тројици коју је ктитор је Деспот Стефан Лазаревић, који је подиже као своју гробну цркву.¹⁰²⁷ Манастирска црква је у плану развијене варијанте уписаног крста са средишњом и четири мање куполе над просторима између кракова крста, у комбинацији са триконхосом и апсидама за проскомидију и ђаконикон.¹⁰²⁸ Тежња ка вертикали на фасадама је наглашена високим слепим аркадама испод кровног венца на колонетама и изостанком кордонских венаца.¹⁰²⁹ Стилски елементи готике јављају се на каменим оквирима прозора и капителима, а геометријски преплет на оквиру прозора на забату западног крака крста.¹⁰³⁰ Нису пронађени материјални трагови розете насликане на ктиторском моделу, већ фрагменти розете са спољне

¹⁰²⁴ А. Радовић, *нав. дело*, стр. 125.

¹⁰²⁵ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 44.

¹⁰²⁶ Литература о Ресавској школи између осталог обухвата радове зборника, *Моравска школа и њено доба : научни скуп у Ресави* 1968, Београд, 1972; Ресавска школа је неизоставна тема значајнијих разматрања наше средњовековне књижевности: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, стр. 190-234. са старијом литературом.

¹⁰²⁷ О подизању Ресаве говори Константин Филозоф, *Житије*, 87-88; издања *Житија*; А. Попов, *Изборник славјанских и руских сошунениеи и статеи*, Москва 1869, 92-130, Ј. Шафарик у *Гласнику СУД XXVIII*, Београд 1870, 363-482, В. Јагић у *Гласнику СУД XLII*, Београд 1875, 223-328, Факсимил са местом *Житија* о зидању Ресаве објавили су, према најстаријем препису из Богишићеве библиотеке у Цавтату (Богићев староставник под бр. 52), Ц. Томић - Р. Николић, *Манасија*, 15-17, ц исцрпним подацима о најстаријим писаним изворима и историји манастира, 7-43. Важиња литература; А. Дерек, *Загонетка Ресаве*, *Покрет*, под. I, бр. 35-36, Београд 1924, 176-177; П. Поповић, *Фасада манастира Манасије*, *Прилози КИФ* 4, Београд 1924, 187-192; Ж. Татић, *Има ли загонетке у Манасији*, *Прилози КИФ* 8, Београд 1928, 139; Ст. Станојевић - Л. Мирковић - Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија*, 11-31; М. Васић, *Жича и Лазарица*, 137-138; Ц. Томић *Архивска документација о конзервацији и рестаурацији манастира Манасије* 1844. године, *Зборник заштите споменика културе II*, Београд 1952, 13-29; С. Ненадовић, *Конзерваторска документација о архитектури манастира Ресаве*, *Зборник заштите споменика културе II*, Београд 1961, 52-82; Р. Николић, *На која острва помишља Константин филозоф када говори о Манасији?* *Саопштења VIII*, Београд 1969, 187; Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, 144-145; Ђ. Бошковић, *Неколико опсервација о Манасији*, *МШ*, 263-267; А. Стојаковић, *Ктиторски модел Ресаве*, *МШ*, 269-274; С. Мандић, *Розета на Ресави*, *Крушевац МСМЛXXXVI*; Н. Катанић, *Декоративна камена пластика*, 213-218; Д. Тодоровић, *Црква манастира Манасије - истраживачки радови на припрати 1988-1989*, *Гласник ДКС* 14, Београд 1990, 86-87; исти, *Припрата цркве Цв. Тројице у Ресави*, 81-97; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 227.

¹⁰²⁸ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 227.

¹⁰²⁹ *Исто*.

¹⁰³⁰ *Исто*, стр. 228.

декорације припрате.¹⁰³¹ Као по обичају, код сличних петокуполних решења, главна купола конструисана је на ниском коцкастом постољу, а мања кубета на надвишеним.¹⁰³² Црква је зидана притесаним каменом уз употребу опеке и оплаћена правилно тесаним каменним квадерима од жућкастог пешчара.¹⁰³³

Монаси из Ресаве су се повлачили пред турском опасношћу на север, пошто је Ресава у два маха (1439, 1456) опустошена и тиме су се шириле и границе утицаја исихастичког покрета.¹⁰³⁴ Први монаси манастира **Бођане** из 1478, „били су пострижници и избеглице из манастира Ресаве (јеромонах Никанор, Никодим, Филотеј, Герасим, Теофилакт, ђакон Герман, Елефтерије и Аксентије).¹⁰³⁵ У манастиру са ове стране Дунава, **Базјашу** у Банату, посвећеном омиљеној исихастичкој теми Преображења, налази се гроб још једног **непознатог Синаита**.¹⁰³⁶ Манастирски сабор сваке године о празнику Преображења Господњег вероватно је традиција настала под утицајем доласка монаха исихастичког покрета у овај манастир.

Сл. 66. - Манастир Ресава (Манасија)

¹⁰³¹ Исто.

¹⁰³² Погледати сегмента рада који се односи на манастир Раваницу.

¹⁰³³ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 228.

¹⁰³⁴ П. Момировић, *Манастир Бођани*, Бођани, 1980, стр. 11, 15-16; А. Радовић, *нав. дело*, стр. 128.

¹⁰³⁵ А. Радовић, *нав. дело*, стр. 128.

¹⁰³⁶ Л. Павловић, *нав. дело*, стр. 201; А. Радовић, *нав. дело*, стр. 128.

У области Ресаве налазе се и црква Св. Пантелејмон у селу Жидиље и манастирска црква Радешино војводе Радослава Михаљевића.¹⁰³⁷ Црква **Св. Пантелејмон у селу Жидиље**, 10 км источно од места Раванице, датована је у период пре 1376/77. године и у обе Лазареве повеље манастиру Раваници.¹⁰³⁸

Војвода Радослав Михаљевић подигао је манастирску цркву **Богородице Пречисте** у селу Радошину, на десној обали Велике Мораве, датована у период 1404-1427.¹⁰³⁹ На њеним темељима подигнута је данашња сеоска црква. Првобитна црква је била озидана од камена и имала је план развијеног триконхоса, са четири слободна ступца која су носила куполу и истовремено саграђеном припратом. У дворишту данашње сеоске цркве налазе се фрагменти плиткорелефне камене пластике.¹⁰⁴⁰

У близини пећине, која је служила као испосница, недалеко од манастира Ресаве и уз само речно корито, налазе се незнатни трагови северне полукружне конхе и део северног подужног зида некадашње мање триконхалне црквице **Св. Тројице**.¹⁰⁴¹ Црква је датована у прву половину XV века. Црква је озидана притесаним каменом.¹⁰⁴²

У саставу истоименог манастира, на самој десној обали Велике Мораве, (у подножју Лучићког брда, код села Рајкинца), налази се **црква Томић**, с' краја XIV или почетка XV века, посвећена Св. Томи.¹⁰⁴³ Ктитор у првобитна посвета су непознати. Црква је у плану једнобродна грађевина пресведена подужним полуобличастим сводом са олтарском апсидом, озидана притесаним каменом и омалтерисана, једноставних фасада, без архитектонског украса. Очувани су изворни облици цркве, изузев

¹⁰³⁷ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 184.

¹⁰³⁸ 'Болоњски препис раваничке повеље', *Споменица*, стр. 257; В. Петковић, *Раваница*, стр. 73; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 229.

¹⁰³⁹ Најстарија вест о цркви у запису у рукописном октоиху светогорског манастира Св. Павла, из којег се сазнаје да ктитор војвода Радослав у свој манастир у Радешину, са црквом Богородице пречисте, шаље из Београде једног преписивача да тамо преписује књиге за деспота Стефана, вид. Гласник СУД XLIV, Београд 1877, 290; Љ. Стојановић, стари српски записи и натписи, књ. I, бр. 244; М. Валтровић, Остаци старе цркве и Радошину, 132(није, на жалост, остварена намера да се остаци цркве објаве "доцније у нацрту и опису"); Б. Петковић, Преглед, 43. О личности ктитора Радослава Михаљевића, Г. Бабић, Друштвени положај ктитора, 145-146.

¹⁰⁴⁰ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 226.

¹⁰⁴¹ Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија*, Београд 1928, стр. 27, 31; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 184.

¹⁰⁴² В. Ристић, *нав. дело*, стр. 230

¹⁰⁴³ Ф. Каниц, *Србија II*, стр. 549; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 184. и 232.

преправки прозорских отвора и накнадног пробијања улаза на северној страни, а припрата у облику отвореног трема касније је призидана.¹⁰⁴⁴

Манастирска **црква Јаковић**, с' краја XIV, или почетка XV века, у саставу истоименог манастирског комплекса, на десној обали Велике Мораве, код села Дубоке, посвећена је Св. Јакову.¹⁰⁴⁵ Првобитна посвета и ктитор су непознати. План првобитне црквене грађевине је у облику упрошћеног триконхоса са апсидама које су изнутра полукружне, док је олтарска апсида споља тространа, а бочне петостране. Фасаде су без архитектонског украса, са спољашњим плитким каменим соклом. Озидана је притесаним каменом и омалтерисана.¹⁰⁴⁶ Сачувани су изворни облици цркве до почетка полуобличастог свода, припрата је касније призидана, западни зид цркве уклоњен, а улаз на северној апсиди је накнадно пробијен.¹⁰⁴⁷ Могући су утицаји архитектонских облика из суседне, Петрушке области на планове Јаковића и Томића, а најближе паралеле били би облици апсида Намасије за Јаковић и „Цркве II“ за Томић.¹⁰⁴⁸

Манастир **Јошаницу**,¹⁰⁴⁹ из последње деценије XIV века налази се на левој обали

¹⁰⁴⁴ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 232.

¹⁰⁴⁵ За сада се у оквиру стручне литературе овај манастир појављује само у: В. Петковић, *Преглед*, стр. 131; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 184, 216.

¹⁰⁴⁶ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 216.

¹⁰⁴⁷ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 216.

¹⁰⁴⁸ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 184.

¹⁰⁴⁹ За основну литературу о Јошаници прилажемо систематизацију коју је приредио Б. Цветковић из Завичајног музеја у Јагодини: Ђ. Вуич, *Путешествие по Србији*, Свеска 1, Будимь 1828, стр. 131-132; М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1867, стр. 182-183; Ј. Мишковић, *Топографски речник Јагодинског округа*, Гласник СУД 61 (1885), 81-83; Митр. Михаил, *Православна српска црква у Србији*, Београд 1895, стр. 76; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи 2*, Београд 1902, стр. 274-275, бр. 3567; F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zum Gegenwart. Land und Bevölkerung 1*, Leipzig 1904, стр. 240 (= Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво 1*, Београд 1991, стр. 617-619); М. Поповић, *Историска улога српске цркве*, Београд 1933, 51-52; Ч. Д. Марјановић, 'Туприја, Параћин и Јагодина', *Темнићки зборник 3* (1936), стр. 97; М. Драгић, 'Манастир Јошаница', *Политика*, 27. јун 1940, стр. 10; С. Мијаговић, *Белица. Насеља и порекло становништва*, Београд 1948, 127; Д. Дачић, 'Манастир Јошаница', *Гласник СПЦ 12* (1958), стр. 226-231; Б. Кнежевић, 'Црква у селу Рамаћи', *ЗЛУМС 4* (1968), 126; Д. Кашић, *Манастир Јошаница*, Београд 1969; П. Пајкић, 'О историји манастира Јошанице', *Саопштења IX* (1970), стр. 117-118; Д. М. Дачић, *Манастир Јошаница. Из прошлости старе Јагодине*, Београд 1971; Д. Кашић, *Цркве у крушевачком крају до Првог српског устанка, Крушевац кроз векове*, Крушевац 1972, стр. 99, 101; И. Божић, 'Српске земље у доба Стефана Лазаревића', *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972, стр. 116; Д. Дачић, *Манастир Јошаница*, Параћин 1979; Д. М. Степковић, 'Јошаница код Светозарева', *Каленић 12-6* (1980), стр. 11-14; Р. Станић, 'Средњовековне цркве у Сталаћу и околини', *Старинар н.с. XXX* (1980), стр. 71. О манастиру Јошаници у оквиру прегледа и енциклопедија о средњовековном стваралаштву: Ј. Веселић, *Опис манастира у Србији 1*, Београд 1867, 150; М. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД 4 (1867), стр. 51-52; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у Србији*, Београд 1920, стр. 130-131; В. Р. Петковић, *Манастири у Шумадији*, Братство 26 (1926), стр. 47; исти, 'Никола св', у Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка III*, Загреб 1928, 73; исти, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*,

речице Јошанице у селу Прњавору (око 10 км западно од Јагодине), према народном предању подигао је кнез Лазар је на гробу пустињака **Јоша**, кога је ненамерно убио у лову и назвао га пустињаковим именом.¹⁰⁵⁰ Пустињак Још називан и Св. Још Синаит, живео је и подвизавао се у пећини испод брда Шареника код Јошанице, а његов гроб се налази јужно од западног улаза у цркву.¹⁰⁵¹ Манастирска црква је првобитно била посвећена Св. Николи,¹⁰⁵² као и данас, или вероватније једном светом ратнику, светом Ђорђу или светом Димитрију.¹⁰⁵³ Ктитор је непознат.¹⁰⁵⁴

Црква има план сажетог уписаног крста са куполом над средишњим простором, олтарском полукружном апсидом са нишом проскомидије у североисточном углу, и истовремено грађеном припратом са куполом.¹⁰⁵⁵ Главна купола преко пандантифа и сводова ослоњена је на пиластре, док куполу над припратом, нешто мањег пречника и на нижем коцкастом постољу, носе четири прислоњена лука, који попут конзола излазе из масе зидова.¹⁰⁵⁶ Црква је зидана ломљеним обличастим каменом, тесаницима сиге и опеком, на фасадама, оживљеним слепим аркадама и завршеним кровним зупчастим венцем од опеке, сликањем се опонашало зидање у техници опус листатум и крстасти лончићи.¹⁰⁵⁷ Иако је триконхос доминантно архитектонско решење плана, појава цркава

Београд 1950, стр. 136; В. Кораћ - Н. Петровић, *Археолошки споменици и налазишта у Србији II. Централна Србија*, Београд 1956, стр. 162-163; Ђ. Бошковић, *Средњовековне цркве и манастири*, исто, стр. 112; М. Kolarić, 'Jošanića', *Enciklopedija Jugoslavije* 4, Zagreb 1960, стр. 533; Д. Тасић, 'Црквена архитектура и фреско-сликарство', *Србија – знаменитости и лепоте*, Београд 1965, стр. 206; В. Vujović, 'Jošanića', *Likovna Enciklopedija Jugoslavije* 1, Zagreb 1986, стр. 698; С. Милеуснић, *Средњовековни манастири Србије*, Београд 1995, стр. 96-99; исти, *Јошаница*, Манастири Србије. Наведено према: Б. Цветковић, 'Зидно сликарство манастира Јошанице' и 'Ликови Светог Саве и Симеона Немање у Јошаници', *Корени IV* 1996, стр. 15-28.

¹⁰⁵⁰ П. Пајкић, 'О историји манастира Јошанице', *Саопштења IX*, 1970, стр. 117-118 са најстаријом литературом о манастиру. Ово предање је слично ономе о старцу Зосими и Милошу Обилићу: А. Радовић, *нав. дело*, стр. 125.

¹⁰⁵¹ Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, стр. 201; А. Радовић, 'Синаити и њихов значај у животу Србије у 14. и 15. веку', *Манастир Раваница 1381-1981. Споменица о шестој стогодишњици*, Београд 1981, стр. 125.

¹⁰⁵² В. Ристић, *нав. дело*, стр. 216.

¹⁰⁵³ На основу остатака фигура на северном зиду припрате који припадају портретима породице деспота Ђурђа: Б. Цветковић, 'Прилог најстаријој историји цркве у Јошаници', *Зограф* 24 (1995), стр. 69-78; исти, 'Манастир Јошаница',

Кроз Србију и Црну Гору, пр. С. Ристановић, Београд 1995, стр. 310.

¹⁰⁵⁴ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 216. са старијом литературом. Још је Р. Николић идентификовао ктиторску композицију на јужном зиду припрате са породицом неког владајућег властелина. Р. Николић, 'Прилог проучавању живописа манастира Јошанице', *Саопштења IX* 1970, стр. 140-142. Б. Цветковић је идентификовао портрете породице деспота Ђурђа на северном зиду припрате: Б. Цветковић, 'Прилог најстаријој историји цркве у Јошаници', *Зограф* 24 (1995), стр. 69-78; исти, 'Манастир Јошаница', *Кроз Србију и Црну Гору*, пр. С. Ристановић, Београд 1995, стр. 310.

¹⁰⁵⁵ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 216.

¹⁰⁵⁶ *Исто*, 216-217.

¹⁰⁵⁷ *Исто*, стр. 216-217.

сакралне моравске архитектуре без бочних конхи одавно је привлачила пажњу истраживача.¹⁰⁵⁸ Моравске једнобродне црве са куполом, попут Рамаће, Јошанице, Копорина и Враћевшнице и низа других, су нетипичне,¹⁰⁵⁹ односно не носе изразита обележја моравске архитектуре.¹⁰⁶⁰ Одсуство бочних конхи и често одсуство припрата тумачи се једноставнијим богослужењем без великих хорова.¹⁰⁶¹ Цркве без бочних конхи обрађене су као засебна целина („скупина“, „подгрупа“) у оквиру моравске стилске групе.¹⁰⁶²

Након завршетка обимних конзерваторско-рестаураторских радова током 1969. и 1970. на архитектури и живопису манастира Јошанице¹⁰⁶³ састављен је детаљни попис иконографског програма.¹⁰⁶⁴ В. Ђурић је живопис Јошанице „датовао у време око 1400. године, цркву је одредио као задужбину непознате властеле и закључио да“ сликарство је јединствено како по правописним особеностима натписа, тако и по избору сцена.“¹⁰⁶⁵

¹⁰⁵⁸ А. Дероко укључује у моравску стилску групу архитектонских споменика Враћевшницу, Рамаћу, Шаторњу и Копорин: А. Дероко, *Монументална архитектура*, стр. 202,204; Ђ. Бошковић наглашава да бочне конхе немају Враћевшница и Копорин: Ђ. Бошковић, *Архитектура*, стр. 301. Местом ових цркава у типологији моравске архитектуре бавили су се В. Ђурић у: *Настанак*, стр. 35. и *Српски државни сабори*, стр. 120-121 и В. Кораћ у *Извори*, стр. 132. На неке од њих поново скреће пажњу Г. Бабић: Г. Бабић. В. Ђурић, *Полет уметности*, стр. 181. Поједине су разматране у монографијама (Ђ. Мано-Зиси, *Неколико старих српских цркава*, стр. 210-213; Б. Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, стр. 124-127; Р. Станић, *Манастир Враћевшница*, стр. 15-17.) и истраживачко-конзерваторским радовима (Р. Прокић, Конзерваторско-рестаураторски радови на архитектури цркве манастира Јошанице, стр. 119-128. и други) Наведено према: В. Ристић, *нав. дело*, стр. 175-176. За литературу о истраживачко-рестаураторским радовима на архитектури и живопису цркве манастира Јошанице погледати напомену о у наставку овог рада.

¹⁰⁵⁹ В. Ђурић, *Настанак*, стр. 35; исти, *Српски државни сабори*, 120-121.

¹⁰⁶⁰ В. Кораћ, *Извори*, стр. 132.

¹⁰⁶¹ Г. Бабић. В. Ђурић, *Полет уметности*, стр. 181.

¹⁰⁶² Овим грађевинама припадају цркве са планом у облику сажете варијанте уписаног крста са куполом и једнобродне грађевине засведене полуобличастим сводом с ојачавајућим луцима, без куполе. План куполних грађевина проистиче из основа остварених на сажетим моравским триконхосима, док се једнобродне грађевине везују за рашку градитељску традицију, попут Св. Николе у Студеници и Св. Петра и Павла у Жичи. Моравске цркве без бочних конхи временски и територијално припадају токова моравске архитектуре, са којима деле и нека заједничка стилска решења. Е. Радуловић, 'Скупина моравских споменика без бочних конхи', *Крушевачки зборник* 4 (1988/89), стр. 47-76.

¹⁰⁶² Из рада су изостављене петрушке цркве без бочних конхи, Св. Јован Главосек и Св. Петка у Забреги, Св. Ђорђа у Г. Мутници и црква Краса код Параћина, затим Томић, црква у граду Борачу, Мрњина црква, „Црквина“ на руднику, Маркова црква код Словца, Докмир и Тресије, док је погрешно укључен Добрун. В. Ристић, *нав. дело*, стр. 176.

¹⁰⁶³ Р. Прокић, 'Конзерваторско-рестаураторски радови на архитектури манастира Јошанице', *Саопштења* IX (1970), стр. 119-128; П. Пајкић, 'Најзначајнији радови на рестаурацији споменика културе у Шумадији и Поморављу', *Гласник ДКС* 2 (1978), стр. 42; исти, 'Неки проблеми реконструкције споменика културе у Шумадији и Поморављу', *ЗССК* 26-27 (1980), стр. 211-212. Е. Радуловић, *нав. дело*, стр. 52-54; Р. Гашић, 'Конзервација живописа манастира Јошанице', *Саопштења* IX (1970), стр. 145-147; Д. Милисављевић, 'Манастир Јошаница. Цртежи фресака', *Документација Републичког завода за заштиту споменика културе*, Београд 1970.

¹⁰⁶⁴ Р. Николић, 'Прилог проучавању живописа манастира Јошанице', *Саопштења* IX (1970), стр. 129-143.

¹⁰⁶⁵ В. Ј. Ђурић, *Зидно сликарство Моравске школе*, Београд 1968, стр. 16; исти, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, стр. 98, 104, 224; Г. Бабић-Ђорђевић, В. Ј. Ђурић, 'Полет уметности', *Историја*

У оквиру нових историјско-уметничких истраживања 1991. испитани су и снимљени остаци зидног сликарства у свим деловима храма и тада је идентификован већи део сцена и фигура светитеља, натписи су прочитани, преписани и калкирани,¹⁰⁶⁶ а 1992. су откривени и проучени уломци првобитног фреско живописа.¹⁰⁶⁷ На основу анализе ктиторских и владарских портрета и археолошких налаза у близини манастира, Б. Цветковић је осликавање Јошанице датовао у период 1430-1435.¹⁰⁶⁸ У студији Т. Стародубцев о представама небеске литургије у круговима, Јошаница је датована око 1430. године.¹⁰⁶⁹

Нова истраживања допринела су сагледавању анахоретског контекста манастира Јошанице и непосредних утицаја пустињачког монаштва на настанак и садржај програма сликарства у припрати и олтарском простору.¹⁰⁷⁰ Нарочита топографија

српског народа II, Београд 1982, стр. 180-181 (= исти, Српска уметност у средњем веку. Књига друга XIV-XVI век, Београд 1997, стр. 150-151, сл. 118).

¹⁰⁶⁶ В. Цветковић, Т. Стародубцев, 'Rezultati terenskih istraživanja na živopisu manastira Jošanice', *Дактилографисани рукопис са фото и*

техничком документацијом, Завичајни музеј Јагодина, 1991; Б. Цветковић, Т. Стародубцев, 'Неколико запажања о фрескама доње зоне у Јошаници', *Саопштења XXVII-XXVIII* (1995/96), стр. 67-78. I. М. Djordjević, М. Marković, 'On the Dialogue Relationship Between the Virgin and Christ in East Christian Art. Apropos of the Discovery of the Figures of the Virgin Mediatrix and Christ in the naos of Lesnovo', *Зограф* 28 (2000-2001), стр. 32, 34, нап. 125, 142.

¹⁰⁶⁷ Међу њима се посебно истичу фрагменти владарског портрета и ликова властеле из припрате, и делови фигура светих ратника из наоса, в. Б. Цветковић, 'Уломци фреско сликарства из манастира Јошанице', *Гласник ДКС* 18 (1994), стр. 98-100; *Zavičajni muzej Jagodina. Stalna izložbena postavka. Katalog*, ed. В. Цветковић и S. Dodić, Jagodina 2001, 22; *Пет десетлећа посвећености. Педесет година рада Завичајног музеја у Јагодини 1954-2004*, ур. Б. Цветковић и С. Додић, Јагодина 2004, 23, бр. 40.

¹⁰⁶⁸ Б. Цветковић, 'Прилог најстаријој историји цркве у Јошаници', *Зограф* 24 (1995), стр. 69-78; исти, 'Манастир Јошаница',

Кроз Србију и Црну Гору, пр. С. Ристановић, Београд 1995, стр. 310.

¹⁰⁶⁹ Т. Стародубцев, 'Представа Небеске литургије у куполи. Прилог проучавању', *Трећа југословенска конференција византолога. Крушевац 10 – 13. мај 2000. Зборник радова*, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд – Крушевац 2002, стр. 396- 397, сл. 13-14. Б. Цветковић, 'Ликови Св. Саве и Св. Симеона Немање у манастиру Јошаници', *Корени* IV (1996), стр. 15–28, нарочито стр. 5.

¹⁰⁷⁰ S. Petković, 'The Lives of Hermits in the Wall Paintings of the Katholikon of the Monastery at Jošanica', *Byzantine East, Latin West*.

Art Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann, Princeton 1995, ср. 289-295; исти, 'Животи пустињака у сликарству манастира

Јошанице', *Календар Црква*, Београд 2000, стр. 77-83; Т. Steppan, 'Mönche und Nonnen', *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* VI, Stuttgart 1999, cols. 553, 589; В. Цветковић, 'Newly Identified Themes in the Narthex Programme of Jošanica: A Display of Eremitic Fervour', 21st International Congress of Byzantine Studies, London 2006; В. Цветковић, 'The Eremite Tradition in Late Medieval Serbia: Some Aspects and Problems of Research', *Analecta Iberica* I, International Conference The Rock-Cut Monuments of East and South Europe, 14-20.9.1998. Tbilisi – Borjomi – Akhaltsikhe - Gori, Georgia, Tbilisi 2001, стр. 120-127 (на грузинском). За приказ скупа, в. исти, 'Пећински споменици Источне и Јужне Европе. Међународни научни скуп, Тбилиси – Борјоми – Ахалцихе – Гори (Грузија), 14-20. септембар 1998', *Гласник ДКС* 23-24 (2000), стр. 133-135; Б. Цветковић, *Ликови Светог Саве и Светог Симеона Немање у Јошаници*, стр. 5.

светих монаха и пустиножитеља Св. Евимија Великог у простору ђаконикона, наспрам ликова светог Симеона Немање и светог Саве Српског поставља питање могуће култне функције бочних олтарских простора, који су у средњовековној архитектури често имали улогу посебних параклиса.¹⁰⁷¹ У овој специфичној иконографији бочних олтарских простора може се уочити одјек солунске праксе, јер су у више солунских цркава управо у ђаконикону и протезису смештене нарочито одабране теме исихастичког надахнућа.¹⁰⁷²

Сл. 67. - Манастир Јошаница

Св. мученик **Јован Стјенички**.¹⁰⁷³ подвизавао се у „*Лештијанској пустињи*“ где је за деспота Стефана преписивао „Панегирик“ 1412.¹⁰⁷⁴ Због турске најезде повукао у манастир **Св. Јована Претече**, познат под именом **Стјеник**, 7—8 км. југозападно од

¹⁰⁷¹ S. Tomeković, 'Place des saints ermites et moines dans le décor de l'église byzantine', *Liturgie, conversion et vie monastique. Conférence Saint-Serge XXXV semaine d'études liturgique*, ed. A. M. Triacca-A. Pistoia, Roma 1989, стр. 315-320; G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969, стр. 129-142; Б. Цветковић, *Ликови Светог Саве и Светог Симеона Немање у Јошаници*, стр. 17.

¹⁰⁷² Sh. E. J. Gerstel, 'Civic and Monastic Influences on Church Decoration in Late Byzantine Thessalonike', *ДОР 57* (2003), стр. 236-237; Б. Цветковић, *нав. дело*, стр. 17.

¹⁰⁷³ О Св. Јовану Стјеничком: М. Protić, 'Sv. mučenik Jovan Stjениčki', *Pravoslavlje* 221 (1976), стр. 89; Р. Станић, 'Непознати запис из Жевице – Око проблема настанка цркве у Жевици и манастира Стјеника', *Саопштења Х*, Београд 1974, стр. 107-114; S. Dušanić, 'Pečat manastira Stjenika iz 1710. godine', *Vesnik muzejskog i konzervatorskog društva NRS*, Beograd, 1960, 1-2, стр. 9-12; А. Радовић, *нав. дело*, стр. 126.

¹⁰⁷⁴ Чувао се у манастиру Св. Павла у Светој Гори, а сагорео у пожару 1901. У: Јеромонах Амфилохије, *нав. дело*, стр. 126.

Чачка, а на 3—4 км. северозападно од села Жежевице, у самој планини Јелици.¹⁰⁷⁵ Према предању дошао је са Свете горе за игумана манастира Стјеника, који је у његово време имао „*стотину калуђера и седам писара*“, и подвизивао се у оближњој пећини, познатој као „*пећина Св. Јована*“.¹⁰⁷⁶ Највише времена проводио је у посту и молитви, у манастир је силазио недељом и празницима на Литургију и када су из оближњих манастира окупљали монаси ради поуке. Пострадао је мученички.¹⁰⁷⁷ Велики број монаха манастира Стјеник бавио се преписивачком делатношћу, о чему сведочи „писарница“ на западној страни манастира.¹⁰⁷⁸ Манастирска црква је пре обнове 1802. године била посвећена Рођењу Богородице, а садашња триконхална црква је посвећена Св. Јовану Претечи.¹⁰⁷⁹ Данашња црква изграђена је 1802. на месту претходне, која је изгорела, а звала се Стеник или Истник.¹⁰⁸⁰ Црква је засведена је полуобличастим сводом и нема кубета. На западној страни, дограђен је отворен трем од дрвета. Грађена је од камена неправилног облика у дебелом слоју малтера, а споља омалтерисана. Само су оквири око прозора и улазних врата, као и ивице зидова израђени од правилно обрађеног камена. У поду се налазе орнаментисане беле мермерне, пренете из цркве оближњег манастира Жежевице.¹⁰⁸¹

Монашка заједница исихастичког покрета која се бавила преписивањем књига, „*Љубостињска пустиња*“,¹⁰⁸² формирана је око манастира **Љубостиње**, код Трстеника. Манастирска црква, подигнута око 1385 (поузвано пре 1389) првобитно је, као и данас, посвећена Успењу Богородице и задужбина је кнегиње Милице, потоње монахиње Јевгеније.¹⁰⁸³ План је у облику развијене варијанте уписаног крста са куполом на

¹⁰⁷⁵ О манастиру Стјенику: З. Симић-Милановић, 'Трагови манастира Стјеника у планини Јелици', *Старинар*, н.с. I, Београд 1950, стр. 237-241; И. Здравковић, 'Црква манастира Стјеника у планини Јелици код Чачка', *Саопштења IV*, Београд 1961, стр. 215-218; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 232.

¹⁰⁷⁶ М. Протић, *Св. мученик Јован Стјенички*, стр. 8; Јеромонах Амфилохије, *нав. дело*, стр. 126-127.

¹⁰⁷⁷ Р. Станић, *нав. дело*, стр. 111. М. Протић, *Св. мученик Јован Стјенички*, стр. 8;

¹⁰⁷⁸ М. Протић, *нав. дело*, стр. 8; Јеромонах А. Радовић, *нав. дело*, стр. 127.

¹⁰⁷⁹ Р. Станић, 'Непознати запис из Жежевице – Око проблема настанка цркве у Жежевици и манастира Стјеника', *Саопштења X*, Београд 1974, стр. 107-114.

¹⁰⁸⁰ I. Zdravković, 'Crkva manastira Stjenika u planini Jelici kod Čačka', *Саопштења IV* (1961), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, стр. 215-216.

¹⁰⁸¹ *Исто*, стр. 216-217.

¹⁰⁸² А. Радовић, *нав. дело*, стр. 128.

¹⁰⁸³ Извори везани за Љубостињу хронолошким редом: G. Millet, *L'ancien art serbe*, Les églises, Paris 1919, стр. 176; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, стр. 138; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, стр. 177; А. Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, стр. 235; Р. Николић, *Лазарица и Љубостиња*, Туристичка штампа, Београд, 1953, В. Ђурић, 'Настанак градитељског стила Моравске школе', *Зборник за ликовну уметност 1*, Матица српска, Нови Сад 1965, стр. 57; Б. Вуловић, *Раваница*, Саопштења VII, Београд 1966, стр. 53; М. Љубинковић, О. Вукадин, 'Љубостиња – Средњовековни манастир', *АП 8*,

ниском кубичном постољу над средишњим простором, у комбинацији са триконхосом, и полукружним нишама за проскомидију и ђаконикон.¹⁰⁸⁴ Тамбур куполе се преко пандантифа ослања на високе лукове угаоних травеја које носе четири слободна ступца.¹⁰⁸⁵ Припрата је истовремено грађена са црквом, са првобитно отвореним пролазима, квадратне основе, покривена слепом калотом великог распона, а у њеном североисточном делу налази се на започето степениште, које је могло да води ка првобитно замишљеној галерији или катикумени.¹⁰⁸⁶ На прагу портала што води из припрате у наос уклесан је натпис протомајстора Рада Боровића.¹⁰⁸⁷ Црква је озидана притесаним каменом (пешчар, облутак, кречњак) и малтерисана. Фасада је оживљена слепим аркадама, колонетама, кордонским венцима и плиткорелефном каменом пластиком, претежно са мотивима геометријских преплета на оквирима прозора и врата, челима архиволти и у великим розетама. На фасадама је црвеном бојом опонашан ћелијаст начин зидања и насликани су мотиви розета, геометријских преплета и шаховског поља.¹⁰⁸⁸

Београд 1966, стр. 167-169; Д. Павловић, 'Испитивачки радови на цркви манастира Љубостиње и предлог за њен будући изглед', *Саопштења* VIII 1969, Републички завод за заштиту споменика културе Београд, стр. 155-179; С. Ђурић, *Љубостиња*, Београд 1985; Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад, 1971, стр. 135-138; Р. Николић, 'Запис о щубостињским странама и о трстеничком иконому Макарију', *Гласник ДКС* 10, Београд, 1986, стр. 38-41; Н. Катанић, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1988, стр. 109-123; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 220.

¹⁰⁸⁴ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 220.

¹⁰⁸⁵ *Исто*.

¹⁰⁸⁶ *Исто*.

¹⁰⁸⁷ Г. Томовић, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, стр. 84 (бр. 74) са литературом о протомајстору Љубостиње у напомени 193.

¹⁰⁸⁸ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 220.

Сл. 68. - Манастир Љубостиња

Сл. 69. - Запис Инока из Далше
(Рукопис инока из Далше,
Радослављево јеванђеље, 1429,
Народни музеј у Београду)

Манастир Рођења Богородице изградила је око 1426/27. група од 35 светогорских монаха уз помоћ деспота Стефана Лазаревића, предвођена **Иноком из Далше**,¹⁰⁸⁹ који је на молбу деспота дошао у „пустинју љубостињску“ ради преписивања књига око 1412.¹⁰⁹⁰ или 1417/18.¹⁰⁹¹ Ово сазнајемо из Јеванђеља које је Инок из Далше преписао за кир Висариона преписао 1429.¹⁰⁹² Из истог записа сазнајемо и да је манастир основан у проходном, ненасељеном и раније непознатом месту у подножју горе Висока, које се налази на извору реке Далше.¹⁰⁹³

Касније становништво преименовало је Високу гору у Ђулу, а Далшу у Дајшу. Ђула се простире између села Ракове Баре, Турије, Кучева и Шевице, а из њених западних падина извирале су три речице и све три су носиле име Дајша. Прва је

¹⁰⁸⁹ В. Петковић, *преглед споменика*, стр. 36; В. Марковић, *Православно монаштво*, стр. 132; Ч. Марјановић, *нав. дело*, стр. 110; Lj. Stojanović, *Zapisi i natpisi I*, br. 224 i 250, str. 78-80; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 189. и 215; D. Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti*, str. 221; Ђ. Trifunović, *Despot Stefan Lazarević, Književni radovi*, SKZ, 1979, str. 187-188. Везано за идентитет Инока из Далше упоредити: М. Милићевић, *Кнежевина Србија II*, 1033-1035; П. Сырку, *Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV и XVII веках*, Санкт-Петербург, 1901.

¹⁰⁹⁰ А. Радовић, *нав. дело*, стр. 128;

¹⁰⁹¹ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, стр. 220-221.

¹⁰⁹² М. Ризнић, 'Старински остаци у срезу Звишком', *Старинар V*, Београд 1888, стр. 37-39; Ф. Каниц, Србија, I, стр. 245-246; В. Петковић, *Преглед*, стр. 34; В. Ј. Ђурић, 'Сликара Радослав и фреска Каленића', *Зограф 2*, Београд, 1967, стр. 25-27; Г. Бабић, 'Друштвени положај ктитора у Деспотовини', *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972, стр. 144; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 215.

¹⁰⁹³ М. Ризнић, *исто*.

извирала у непосредној близини археолошких остатака у Манастирском пољу, где су М. Милићевић и касније М. Ризнић, убицирали манастир Далшу,¹⁰⁹⁴ друга два километра ниже, у пределу Стара Дајша, на крају каонског атара према селу Турији где и данас постоје трагови некадањег манастира, и трећа у Раковој Бари и све три су се уливале у Пек као његове десне притоке. Данас постоји само ова последња, јер су остале две уништене и према новијим разматрањима, манастир се налазио на њеном изворишту.¹⁰⁹⁵ Данас нема видљивих трагова манастира.¹⁰⁹⁶ Оба археолошка локалитета, у Манастирском пољу и Старој Дајши, уживају претходну заштиту.¹⁰⁹⁷

Сматра се да је манастир био значајно исихастичко монашко насеље.¹⁰⁹⁸ На основу описа материјалних остатака овог манастирског комплекса М. Ризнића, може се прихватити некадашње постојање два црквена здања у близини главног манастирског храма.¹⁰⁹⁹ Према Каницовом опису, реч је о плану са триконхосним обликом.¹¹⁰⁰ Са локалитета је деценијама вађен камен, па је манастир Далша остао једино у историјским изворима.¹¹⁰¹

Област Браничева у првој половини XV века била је немирно подручје, нарочито после све чешће појаве Османлија на Дунаву и њиховог заузимања Голупца, извесни делови Браничева и источне Србије дошли су под турску власт и пре коначног пада Деспотовине, 1459. године.¹¹⁰² Стицајем историјских околности, након смрти деспота Стефана и предаје Голупца Турцима, манастир страдао, а монаси, најпре избегли у град

¹⁰⁹⁴ Истраживач Михаило Ризнић пажљиво је прегледао тада још видљиве остатке средњовековних цркава и манастира у Звижду, и, полазећи од оног дела текста Инока из Далше, овде убицирао манастир Далшу. Десетак година пре њега М. Милићевић је такође био убеђен да је Далша зидана управо на овом месту, на основу развалина неке цркве која је по народном предању била манастир и трагова града код извора Далше. М. Ризнић, *исто*; М. Милићевић, *исто*.

¹⁰⁹⁵ П. Мирковић, Манастир Длаша у Старој Дајши код села Каона', *Светиње Браничева*, Манастир Рукумија, 2009, стр. 186-192; исти, 'Манастир Светог Николе код села Каона', *Светиње Браничева*, Манастир Рукумија, 2009, стр. 229-231;

¹⁰⁹⁶ *Исто*.

¹⁰⁹⁷ *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница просторног плана општине Кучево*, Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 2013.

¹⁰⁹⁸ А. Радовић, *нав. дело*, стр. 129.

¹⁰⁹⁹ М. Ризнић, *исто*, стр. 39; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 189. На основу записа Инока из Далше: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, бр. 250.

¹¹⁰⁰ Ф. Каниц, *Србија I*, стр. 246, В. Ристић, *нав. дело*, стр. 189.

¹¹⁰¹ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 189.

¹¹⁰² О овим историјским догађајима: М. Динић, *Браничево у средњем веку*, СЗ, стр. 99-101; М. Спремић, 'Почетак владавине Ђурђа Бранковића', *ИСН* II, Београд, 1982, стр. 220-221; Услед ових историјских догађаја, ктитори траже места у централним областима бивше државе кнеза Лазара за подизање задужбина: В. Ристић, *нав. дело*, стр. 189.

Вишеслав, налазе уточиште у манастиру Благовештења код града Ждрела на Млави, на позив духовника Висариона.¹¹⁰³ Археолошки остаци манастирског комплекса са три цркве, од којих је главна манастирска црква, посвећена рођењу Богородице, вероватно остала недовршена, уништени су вишедеценијским вађењем камена.¹¹⁰⁴

У манастиру Благовештења код Ждрела у Горњаку преписао 1429. Радослављево јеванђеље заједно са сликаром манастира Каленића, мајстором Радославом, где је оставио кратак аутобиографски запис непосредним обавештењем о тегобама живота у Србији 15. века.¹¹⁰⁵ Овај непознати монах манастира на реци Далши и манастира Благовештења код Ждрела у Горњаку, писар калиграфског Четворојеванђеља „Радослављевог јеванђеља“ из 1429 са сликаром манастира Каленића, Радославом, могао је бити хиландарски монах и писар.¹¹⁰⁶, а после пада Смедерева вратио се у окриље Свете горе и у Хиландар је из Србије донео свој текст „*Историкија*“.¹¹⁰⁷

За период Деспотовине везује се долазак учених византинца, Антонија Рафаила, Димитрија Кантакузина, а у Зети Никона Јерусалимца.¹¹⁰⁸ Константин Филозоф (Котенски)¹¹⁰⁹ и Григорије Цакблук¹¹¹⁰ припадају другом снажном таласу учених Бугара исихастичког покрета, који је запљуснуо Српску Деспотовину након пада Бугарске 1393.¹¹¹¹ **Константин Филозоф (Костенски)**,¹¹¹² млађи је савременик патријарха Јефтимија, али не и његов непосредан ученик, учио је код Јефтимијевог ученика Андроника у Бачковском манастиру током прве деценије XV века, све до 1410, када су га несигурне прилике у Бугарској, нагнале да пребегне у Србију.¹¹¹³ Свесрдно га

¹¹⁰³ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 189.

¹¹⁰⁴ *Исто*, стр. 215.

¹¹⁰⁵ Д. Богдановић, *нав. дело*, Београд 1980, 220—221; Ћ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку. Значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*, Београд 2009.

¹¹⁰⁶ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, стр. 220-221.

¹¹⁰⁷ *Исто*.

¹¹⁰⁸ Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 18.

¹¹⁰⁹ По Ђ. Сп. Радојичићу (*Стара српска књижевност*, Бгд. 1960, стр. 339), Константину се приписује бугарско порекло, а по П. Поповићу (*Старе српске биографије XV и XVII века*, 1936, стр. XLI), овај велики и плодни писац с почетка XV века, могао је да буде и Македонац из села Костенца код Прилепа или из Тракије. Наведено према: Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 17.

¹¹¹⁰ По Неофиту из XIV века, он је без одређеног етничког порекла и за њега се каже да је „булгароалбанитовлах“. Наведено према: Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 17.

¹¹¹¹ Јеромонах Амфилохије, *нав. дело* и В. Марковић, *Православно монаштво ...*, стр. 132. Наведено према: Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 17.

¹¹¹² Основна библиографија о Константину Филозофу веома је обимна и обухвата. М. Кашанин, *Српска књижевност*, стр. 394-395. са старијом литературом; П. Поповић, *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд, 1396; Д. Богдановић, *нав. дело*, стр. 55, 214-218, 234. са старијом литературом.

¹¹¹³ Д. Богдановић, *нав. дело*, стр. 214.

је прихватио деспот Стефан Лазаревић и омогућио му да у Београду води школу у којој се стицало неки облик вишег образовања, када су Угари заузели Београд 1427. отишао је у врањски крај код ћесара Угљеше.¹¹¹⁴ Константин је превео „Тумачење Песме над песмама“ Теодорита Кирског,¹¹¹⁵ грчки путописно-географски спис о Палестини, „Смотреније веасељене“¹¹¹⁶ и написао је „Сказаније о писменима“ о правописној реформи,¹¹¹⁷ и „Житије деспота Стефана“,¹¹¹⁸ између 1433. и 1439.¹¹¹⁹

Из писаних историјских извора познато нам је да је деспот Стефан Лазаревић градио задужбине у Београду или у ближој околини од 1404. до 1427, а једини материјални траг представља фрагмент каменог надвратника с уклесаним киторским натписом о обнови **Митрополијске цркве** посвећене Успењу Богородице коју је спровео деспот Стефан Лазаревић.¹¹²⁰ Некадашња Митрополијска црква у Београду (1404-1423) налазила се у доњем делу Београдске тврђаве и имала је триконхални план, једну куполу у припрату.¹¹²¹ Већ је засигурно да је намена бочних простора у моравским триконхосним здањима за хорова, односно певнице, преузета са светогорским програмом простора. О београдској цркви Успења Богородице нам говори и изворни опис деспота Стефана, где он јасно каже да је призидао певнице, које су, према веродостојним ликовним изворима, биле у облику бочних апсида.¹¹²² Ово је једини писани извор који потврђује да су бочне апсиде у моравској архитектури биле намењене за певнице.¹¹²³

¹¹¹⁴ Исто, стр. 215.

¹¹¹⁵ Ђ. Трифуновић, 'Тумачење „Песме над песмама“ од Теодорита Кирског у преводу Константина Филозофа', *Зборник за славистику* 2 (1971), стр. 86-105; Д. Богдановић, *нав. дело*, стр. 216.

¹¹¹⁶ Д. Богдановић, *нав. дело*, стр. 216.

¹¹¹⁷ Д. Богдановић, *нав. дело*, стр. 215.

¹¹¹⁸ Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића, деспота српског. По двијема српско-словенским рукописима издао В. Јагић', *ГСУД* 42 (1875), стр. 223-328; Ј. Мирковић, *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд, 1936, 43-125; Деспот Стефан Лазаревић, *Слова и натписи*, Београд, 1979; Р. Марић, 'Трагови грчких историчара у делима Константина Филозофа', *Глас* 190 (1946), стр. 15-43. Д. Богдановић, *нав. дело*, стр. 216.

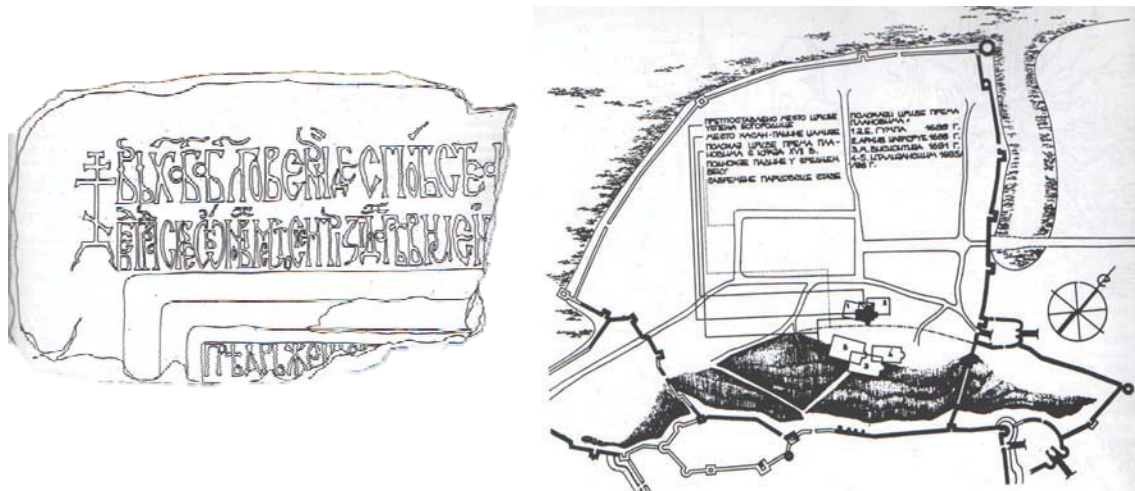
¹¹¹⁹ Д. Богдановић, *нав. дело*, 216-219.

¹¹²⁰ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 198.

¹¹²¹ Исто, стр. 222.

¹¹²² О постојању митрополијске цркве у Београду око 1315. говори архиепископ Данило II, уп. *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд, 1935, стр. 73. Опис цркве у време деспота Стефана код Константина Филозофа, *Житије*, стр. 85. О обнови у деспотово време сведочи фрагмент надвратника: Б. Вујовић, 'Натпис деспота Стефана Лазаревића', *ЗЛУ* 4, Нови Сад, 1968, стр. 175-187; М. Поповић, 'Средњовековна црква Успења Богородице у Београду', *ЗНМ IX-X*, Београд MCMXXIX, стр. 497-511, са старијом литературом. Црква још није лоцирана на терену. В. Ристић, *нав. дело*, стр. 57-58.

¹¹²³ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 57-58.

Сл. 70. – Лево: Део надвратника митрополијске цркве Успења Богородице у Београду са ктиторским натписом (Извор цртежа: В. Ристић, нав. дело, стр. 58.); десно: Положај цркве Успења Богородице у Београду (Извор цртежа: В. Ристић, нав. дело, стр. 200, сл. 67.)

2.3.3. Одабир репрезентативних примера

На основу *Инвентара културног наслеђа исихастичког покрета (Прилог)*, генерисаног из претходног *Прелиминарног пописа*, издвојен је репрезентативни Пут

културе Св. Ромила, који је генерисао репрезентативно наслеђе сакралне моравске архитектуре: манастире Раваницу, Сисојевац и Ждрело (*Прилог*).

2.3.4. Прикупљање и анализа извора

Примарни извор о Ромилу представља његово *Житије*, које је, како сам наслов каже, написао његов ученик Григорије¹¹²⁴ у месту Мелана на Светој гори, крајем XIV века. Оригинална варијанта Ромиловог *Житија* написана је на грчком језику, док је словенска верзија настала по моделу грчког оригинала.¹¹²⁵ П.А. Сирку је први открио и публикувао словенски текст 1900.¹¹²⁶ Међутим, 1937, И. Дујчев је открио његов грчки прототип,¹¹²⁷ који је Ф. Халкин (F. Halkin) 1961. објавио.¹¹²⁸ Такође је П. Девос 1961. доказао да словенска верзија потиче од грчког оригинала и да су основне ставке остале непромењене.¹¹²⁹ Превод Житија на српски језик заснива се на словенској верзији.¹¹³⁰ Ромиловом Житију као извору¹¹³¹ са закључком да је извор састављен на Грчком, док је српска верзија превод.¹¹³² Разлика између словенске и грчке верзије Ромиловог *Житија*.¹¹³³ Превод је начинио раванички монах, пре 1390.¹¹³⁴ Житије је писано на Грчком ради што ширег Ромиловог прослављања.¹¹³⁵ Енглески превод текста заснива се на грчком оригиналу и Ф.Халкиновим коментарима.¹¹³⁶

О Ромиловом путу, осим из хагиографије *Живот Светог Ромила*, сазнајемо и на основу археолошких локалитета, у кањону реке и клисури реке Млаве, где су основане многе испоснице и манастири, од којих већина има малу триконхалну цркву са

¹¹²⁴ Б. Сп. Радојичић, 'Григорије из Горњака', *Историјски часопис* 3 (1952), стр. 85-105.

¹¹²⁵ С. Pavlikianov, 'The Athonite Period in the Life of saint Romylos of Vidin', *Symmeikta* 15 (2002), стр. 249.

¹¹²⁶ P. A. Syrku, *Zitie prepodobnago Romila*, St. Peterburg, 1900.

¹¹²⁷ I. Dujcev "Un fragment de la vie de St. Romile," *Byzantinoslavica*, 7 (1937/38), 12427.

¹¹²⁸ F. Halkin, "Un ermite des Balkans au XIVe siecle. La vie grecque inedite de St. Romylos," *Byzantion*, 31(1961), стр. 111-147.

¹¹²⁹ P. Devos, "La version slave de la Vie de S. Romylos", *Byzantion* 31, 1961, стр. 148-187.

¹¹³⁰ Јустин Поповић. Ј. Поповић, *Житија светих за јануар*, Београд 1972, стр. 501-517.

¹¹³¹ Б. Радојичић, *Григорије из Горњака*, стр. 94.

¹¹³² Б. Радојичић, *Григорије из Горњака*, стр. 95.

¹¹³³ Б. Радојичић, *Григорије из Горњака*, стр. 95.

¹¹³⁴ Б. Радојичић, *Григорије из Горњака*, стр. 95.

¹¹³⁵ Б. Радојичић, *Григорије из Горњака*, стр. 95.

¹¹³⁶ Bartusis, Mark, Khalifa Ben Nasser & Angeliki E. Laiou, "Days and Deeds of a Hesychast Saint: A Translation of the Greek Life of St. Romylos", *Byzantine Studies/Etudes Byzantines* 9:1 (1982), 24-47.

нартексом, и других следбеника Григорија Синајског.¹¹³⁷ Осим житија, повеље су примарни и понекада једини извори за бројне цркве и монашке заједнице, и у том погледу посебно су значајне оснивачке као и оставнинске повеље за чланове високог племства. За ово истраживање значајне су повеље издате за оснивање манастира Раванице и Ждрела, сачуване у оригиналној форми или у каснијим преписима.¹¹³⁸

За сакупљање података из *Житија* Св. Ромила примењујемо методу *анализа садржаја документа*. Предмет анализе је заправо процес Ромиловог кретања, односно појава о којој документ садржи податке. Анализа се спроводи сакупљањем података из извора помоћу претходно дефинисаних индикатора за идентификацију пута културе, у које спадају:

- Објекти и места повезани са релевантним историјским догађајима и личностима;
- Структуре повезане са сврхом и коришћењем пута културе (тврђаве, одбрамбени зидови, и тд.);
- Материјално наслеђе (попут сакралне архитектуре, укључујући манастире, цркве и испоснице који су повезани);
- Нематеријално наслеђе у виду књижевних, уметничких и музичких стилова и дела;
- Примери одређених традиционалних урбаних и историјских образаца насељавања;
- Традиције, културне праксе и обичаји повезани са путем културе;
- Култови личности.¹¹³⁹

Индикатори се затим трансформишу у истраживачке поступке, технике и инструменте (метод анализе садржаја, студије случаја, остали методи, поступци и др. инструменти), а сакупљени подаци се сређују, обрађују и анализирају како би се доказале хипотезе или извели закључци, као што је претходно објашњено. Подаци се прикупљају из документа увидом у документ и констатовањем присуства или одсуства података, затим се ти подаци идентификују и класификују, а онда се селекују и

¹¹³⁷ С. Поповић, 'Последња исихастичка пребивалишта у касном 14. и 15. веку у манастирима северног Балкана', *Зборник радова византолошког института*, 48 (2011), 217-257

¹¹³⁸ Т. Стародубцев, 'Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића. II Повеље', *Саопштења XLVI* (2014), Републички завод за заштиту споменика културе Београд, стр. 107-123, посебно 122.

¹¹³⁹ Видети 'Специфични индикатори', *ИКОМОС-ова Повеља о путевима културе*, 2008.

обележавају релевантни подаци који ће се унети у образац (Табела 2). Прикупљени подаци се обрађују и анализирају како би се идентификовао пут културе Св. Ромила.

2.3.5. Идентификација пута културе

Житије нам говори о доме да је Св. Ромил, Бугарско-Грчког порекла, рођен у **Видину**.¹¹⁴⁰ Започео је монашки живот постригавши се се у манастиру посвећеном **Богородици Одигитрији у Трнову**, у области Загора и добио име Роман.¹¹⁴¹ Са другом и саподвижником Иларионом отпутовао да се науче духовном животу код чувеног Григорија Синаита, који је тада подизао свој **манастир у пустињи Парорији**.¹¹⁴² Тамо су остали до Синаитовог упокојења, а онда због разбојничких напада, напустили су Парорију са својим настојатељем и настанили се у непознатом месту **Мокрин** у Загори, удаљеном дан хода од Трнова.¹¹⁴³ Ромил се у више наврата кретао између Парорије и Загоре, бежећи од упада разбојника у овој области. Након смрти свог настојатеља и пошто је бугарски цар Иван Александар обезбедио мир у Парорији, Ромил и Иларион се су се настанили у близини Синаитовог манастира.¹¹⁴⁴ Овде им се придружује и монах Григорије, писац његовог *Житија*, који је дошао из Цариграда.¹¹⁴⁵ Наредни сегмент детаљно описује исихастички начин живота, обузет свакодневним тиховањем у својим келијама, а затим се окупљали једном недељно и за време празника.¹¹⁴⁶ Услед учесталих напада Турака, а немогавши да се склоне у кулу Синаитовог манастира са монасима због претходно описаног **пусињачког начина живота**, тројица монаха се враћају у своје пређашње келије у **Мокри**.¹¹⁴⁷ Ипак, Ромил се ради отшелништва вратио у Парорију, где се након пет година, лишен сваког општења с људима, осим што је повремено долазио у Синаитов манастир, удостојио велике схиме и добио име Ромил¹¹⁴⁸. Међутим, услед све чешћих турских инвазија на ову територију, монаси су напустили манастирску кулу, и Ромил се враћа у Загору.¹¹⁴⁹

¹¹⁴⁰ Ј. Поповић, *нав. дело*, стр. 502.

¹¹⁴¹ *Исто*, стр. 503.

¹¹⁴² *Исто*, стр. 504-505.

¹¹⁴³ *Исто*, стр. 507.

¹¹⁴⁴ *Исто*, стр. 508.

¹¹⁴⁵ *Исто*.

¹¹⁴⁶ *Исто*, стр. 508-509.

¹¹⁴⁷ *Исто*, стр. 510

¹¹⁴⁸ *Исто*.

¹¹⁴⁹ *Исто*.

Житије нас даље обавештава да је због зависти монаха који су живели у близини, Ромил морао да напусти то место и отишао на **Свету гору**.¹¹⁵⁰ Тамо је променио многа места избегавајући метеж монаштва привученог ради **духовних поука**, па се настанио у **Мелани** у близини **Велике Лавре**, где му се придружује Григорије, дошавши из Загоре.¹¹⁵¹ Ускоро се преселише у подножје Атоса са северне стране у потрази за идеалним пребивалиштем, али монаштво је почело да му пристиже и у ово ново пребивалиште.¹¹⁵² Убрзо у Маричкој бици 1371. је страдао велики заштитник Свете горе, деспот Угљеша,¹¹⁵³ и подстрекнут масовним монашким миграцијама, Ромило са својим ученицима напушта Свету Гору. Ромило одлази у **Авлону**, која се налазила се на месту данашњег града Валона, на албанској обали Јадранског мора, али пожели да напусти и ово место јер су му долазили „*многи житељи тога краја и од монаха и од мирјана*,” па је отишао са својим ученицима у **манастир Раваницу**.¹¹⁵⁴

¹¹⁵⁰ *Исто*, стр. 511.

¹¹⁵¹ *Исто*.

¹¹⁵² *Исто*, стр. 512-515.

¹¹⁵³ *Исто*, стр. 516.

¹¹⁵⁴ *Исто*, стр. 516-517.

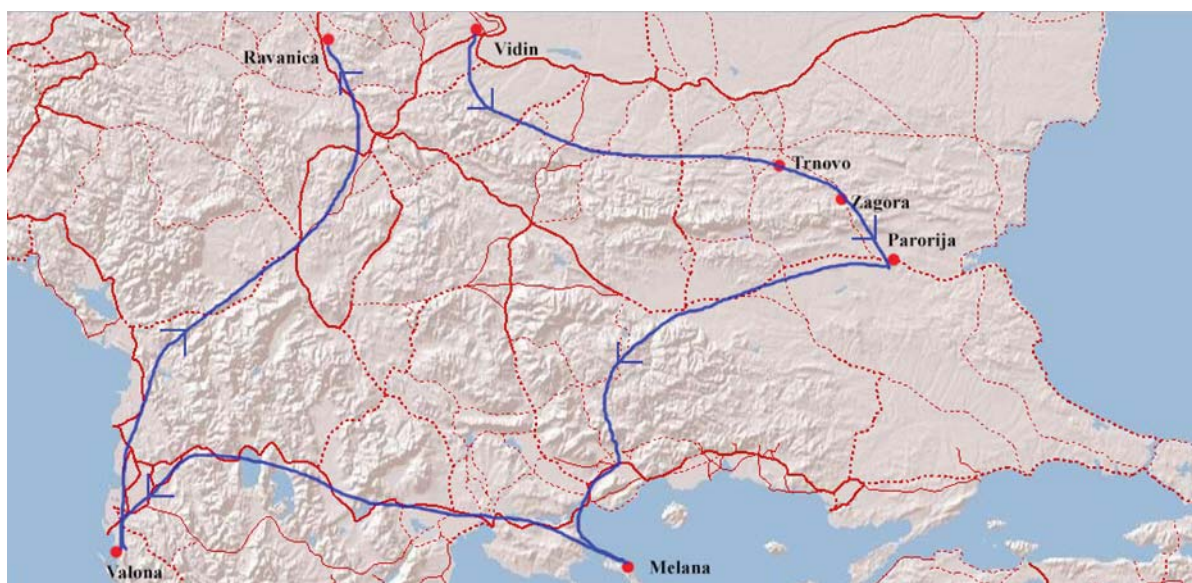
Индикатори историјског пута	Индикатори материјалног и нематеријалног културно наслеђа		Референце у историјском извору <i>Житије</i> Св. Ромила
	Нематеријално културно наслеђе	Материјално културно наслеђе	
Видин, Бугарска	-	-	Св. Ромил је рођен у Видину у Бугарској.
Трново, Бугарска		Манастир Богородице Одигитрије у Трнову	Св. Ромил се замонашио се у манастиру Св. Богородице Одигитрије у Трнову.
Парорија, Бугарска	Пустињачки начин живота и праксе исихастичког монаштва;	Манастир Григорија Синаита у Парорији;	У више наврата се Св. Ромил подвизивао у манастиру Св. Григорија Синаита у Парорији и у месту Мокрин у области Загора;
Мокрин, Бугарска		-	Св. Ромил се замонашио се у манастиру Св. Богородице Одигитрије у Трнову.
Света гора, Грчка	Ромилово <i>Житије</i> на грчком језику.	Манастир Лавра	Велика Подвизивао се на Светој гори у месту Мелана у близини манастира Велика Лавра;
Авалона, Албанија			Населио се и подвизивао у месту Авалона, данашњем граду Валони, на обали Јадранског мора у Албанији;;
Раваница, Србија	Ромилово <i>Житије</i> на српском језику; Култ Св. Ромила.	Манастир Раваница;	Отишао у манастир Раваницу је формирао монашко насеље и ту се упокојио;

Табела 2 - Прикупљени подаци за идентификацију пута културе Св. Ромила

На основу анализе извора Ромиловог *Житија* и прикупљених података, могу се дефинисати пет сегмената пута културе Св. Ромила везаних за територију Бугарске, Грчке, Албаније и Србије, (Табела 3). Идентификовани сегменти и места шематски су представљени на карти (Карта 1).

Сегмент културе Св. Ромила	Пута	Идентификована места из историјског извора <i>Житије</i> Св. Ромила	Референце у историјском извору <i>Житије</i> Св. Ромила
1. Сегмент културе Св. Ромила у Бугарској	Пута	Видин, Трново, Загора, Мокрин;	Св. Ромил је рођен у Видину у Бугарској, замонашио се у манастиру Св. Богородице Одигитрије у Трнову, а подвизивао се у више наврата манастиру Св. Григорија Синаита у Парорији и у месту Мокрин у области Загора;
2. Сегмент културе Св. Ромила у Грчкој	Пута	Мелана на Светој гори;	Подвизивао се на Светој гори у месту Мелана у близини манастира Велика Лавра;
3. Сегмент културе Св. Ромила у Албанији	Пута	Авалона у Албанији;	Населио се и подвизивао у месту Авалона, данашњем граду Валони, на обали Јадранског мора у Албанији;
4. Сегмент културе Св. Ромила у Србији	Пута	Манастир Раваница у Србији;	Отишао у манастир Раваницу је формирао монашко насеље и ту се упокојио;

Табела 3 – Сегменти Пута културе Св. Ромила

Карта 1 – Шематски приказ Пута културе Св. Ромила (Аутор: М. Обрадовић)

Прелиминарни инвентар културног наслеђа		Референце у историјском извору <i>Житије Св. Ромила</i>
Нематеријално културно наслеђе	Материјално културно наслеђе	
-	Манастир Богородице Одигитрије у Трнову, у Бугарској;	Св. Ромил се замонашио се у манастиру Св. Богородице Одигитрије у Трнову.
Пустињачки начин живота и праксе исихастичког монаштва;	Манастир Григорија Синаита у Парорији, у Бугарској;	У више наврата се Св. Ромил подвизивао у манастиру Св. Григорија Синаита у Парорији и у месту Мокрин у области Загора;
Ромилово <i>Житије</i> на грчком језику.	Манастир Велика Лавра на Светој гори, у Грчкој;	Подвизивао се на Светој гори у месту Мелана у близини манастира Велика Лавра;
Ромилово <i>Житије</i> на српском језику; Култ Св. Ромила.	Манастир Раваница, у Србији;	Отишао у манастир Раваницу је формирао монашко насеље и ту се упокојио;

Табела 4 – Прелиминарни инвентар културног наслеђа Пута културе Св. Ромила

2.3.6. Детаљно проучавање комуникационог пута и културног наслеђа

На основу идентификованих сегмената Пута културе Св. Ромила, идентификовани су потенцијални историјски путеви који су предмет детаљног проучава. Ромилово кретање ка Србији уклапа се у главне путеве „синаитских“ монашких сеоба према српским крајевима из Пароријске пустиње преко Бугарске и Свете Горе, затим из Свете Горе преко Македоније, Албаније, па и Зете и на крају из Палестине и са Синаја, преко Крита, Свете Горе, Македоније и Парорије, а у ове путеве је укључиван повремено на посредан или непосредан начин и Цариград.¹¹⁵⁵ Ромилов пут преко Албаније и Приморја, показује да су се Светогорци задржавали у приморским земљама, нарочито

¹¹⁵⁵ А. Радовић, *нав. дело*, стр. 116.

у Зети.¹¹⁵⁶ Историјски извори говоре о боравку старца Исаије, са Никандром и „ином неком братијом“, у „западној земљи“ где подиже многе цркве и манастире, која се идентификује са Зетом.¹¹⁵⁷ Жива комуникација између Свете горе и српских земаља, оличена у поменутиим *Епистолијама* монаха Силуана из Зете, збирка писама из преписке са личностима на Светој гори у којима се могу препознати старац Исаија, Ромил, Григорије Синаит Млађи, из периода 1363-1371. године, „наговештава велику миграцију светогораца, добрим делом преко Зете, ка моравској Србији у току последњих деценија века.“¹¹⁵⁸ Од путева који су водили од Зете у унутрашњост Србије, познатих под називом Зетски пут („*Via de Zente*“), издваја се пут који од Скадра води у Подгорицу, а одатле су долином реке Цијевне област Плавског језера и долине Лима¹¹⁵⁹ и пут из Скадра преко Дања у Призрен.¹¹⁶⁰

Призрен је представљао важан комуникациони чвор, где су се укрштали важни путеви са оним који је са Јадранског мора изводи у унутрашњост Србије. Пут из Призрена за Косово Поље, преко данашњих села Речани, Дуља и Заплжани, помиње се у повељи манастиру Св. Арханђели, као и већи број места која и данас постоје са скоро непромењеним именима. Овим путем је могло да се преко Прокупља путовање настави средњовековним „Великим путем“, који се подударао са римским „*Via Militaris*“. Од Ниша се иде ка средњовековном Болвану (римском *Praesidium Pompei*), па Паркиновом броду (данашњем Параћину), затим преко средњовековног места Равно на Великој Морави (данашња Ћуприја, римски *Horreum Margi*) ишло се у Браничево, на чијем је месту од 1379. село Костолац.¹¹⁶¹ Овај пут је постојао у XIV веку и о томе сведоче *дербендска села*, која су обезбеђивала турске путеве: Кравје, данас Кравље, 14 км североисточно од Ниша и Давидовац северно од Ниша, која се помињу у Видинском дефтеру из 1586. године и Јошаница, у нахији Сврљиг, која и данас постоји 12 км северозападно од Сокобање у правцу Параћина.¹¹⁶² Ова села, такође, сведоче да је на правцу Ниш-Параћин вероватно постојао још један, каравански пут, којим је саобраћала товарна стока.¹¹⁶³ У повељи кнеза Лазара манастиру Раваници 1381. године

¹¹⁵⁶ Исто, стр. 131.

¹¹⁵⁷ Исто.

¹¹⁵⁸ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, стр. 187.

¹¹⁵⁹ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд, 1974, стр. 62, 65. и 69.

¹¹⁶⁰ Исто, стр. 62.

¹¹⁶¹ Исто, стр. 84.

¹¹⁶² Исто.

¹¹⁶³ Исто.

помиње се „Велики пут“, који се односио на стари римски пут „*Via militaris*“ односно средњовековни „Цариградски пут“. ¹¹⁶⁴ Такође је могуће да се „Велики пут“ односио на средњовековни пут који је вероватно водио преко Зрењанина, Панчева и Ковина и прелазео Дунав на простору поменутих села, а одатле долином реке Мораве или Млаве у унутрашњост Србије. ¹¹⁶⁵

Из Житија сазнајемо да Св. Ромил напушта родни Видин и одлази у манастир Богородице Одигитрије у Трнову у Загори, где се замонашио и добио име Роман. ¹¹⁶⁶ Загора је широко дефинисаној средњовековној области у Бугарској, и помиње се и током Другог бугарског царства, у повељи Јована Асена II Дубровнику 1230. ¹¹⁶⁷ Овај израз се користи као синоним за Бугарску у венецијанским документима из XIV века. ¹¹⁶⁸ Манастир Богородице Одигитрије у Трнову у историјским изворима се назива „*светом гором*“, ¹¹⁶⁹ топонимом којим се означава и шире подручје јужно од Царевца и Трапезице. ¹¹⁷⁰ Међутим, ова црква није прецизно лоцирана. Нова археолошка открића могла би да пруже нове податке за Овом манастиру могла би да припада новооткривена црква из XIII века у Франачкој четврти, југоисточно од утврђења средњовековног Трнова, престонице Другог бугарског царства (1185-1396), а данашњег Великог Трнова, изграђена над ранохришћанском базиликом. ¹¹⁷¹

¹¹⁶⁴ Исто, стр. 85.

¹¹⁶⁵ Исто.

¹¹⁶⁶ Ј. Поповић, *нав. дело*, стр. 503.

¹¹⁶⁷ К. Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century. The Records of a Bygone Culture*, Brill, 2008, Leiden/Boston, стр. 482-483.

¹¹⁶⁸ V.I Gjuzelev, *Venecijski dokumenti za istorijata na Bălgarija i bălgarite ot XII-XV v*, General Department of Archives at the Council of Ministers of the Republic of Bulgaria, Sofia, 2001, стр. 136.

¹¹⁶⁹ У *Житију* Св. Теодосија Трновског, васељенског патријарха Калиста, манастир Богородице Одигитрије, у којем је живео свети Теодосије, назива се топонимом „*Света гора*“. Ј. Ердељан, 'Трново. Принципи и средства конструисања сакралне топографије средњовековне бугарске престонице', *Зборник радова Византолошког института* XLVII 2010, стр. 210-211. са старијом литературом о топици светих гора.

¹¹⁷⁰ Ђ. Алексијев, 'Бележки за ранната историја на трновските манастири', *Studia protobulgarica et mediaevalia erioprensia, В чест на професор Веселин Бешевиљев*, Велико Търново 1993, 190-192; Ј. Ердељан, *нав. дело*, стр. 210-211.

А-М. Talbot, "Holy Mountain", in *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. II (English Oxford University Press, 1991), 941, and her "Les saintes montagnes à Byzance", in *Le sacre et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident. Etudes comparées*, ed. M. Kaplan (Paris: Publications de la Sorbonne, 2001); Panel papers VI.6, *Monastic Mountains and Deserts*, Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, Vol. II, Abstracts of Panel papers (London 2006), 218-225; P. Soustal, ed. *Heilige Berge und Wüsten, Byzanz und sein Umfeld* (Vienna: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009).

¹¹⁷¹ О открићу проф. Х. Вачева из Регионалног историјског музеја у Великом Трнову из 2014: Newly Found Basilica Sheds Light on Unknown Byzantine City, Reason Why Veliko Tarnovo Was Made Capital of Second Bulgarian Empire, на: <http://archaeologyinbulgaria.com/2015/10/23/newly-found-basilica-sheds-light-on-unknown-byzantine-city-reason-why-veliko-tarnovo-was-made-capital-of-second-bulgarian-empire/> (приступљено: фебруар 2017)

Сл. 71. - Манастир Св. Богородице Одивитрије у Трнову (Извор фотографије: ВТА/Archaeological Team)

Како се у Житију даље проповеда, Св. Ромил са Иларионом одлази у манастир Св. Григорија Синаита. у Парорији. Дебата о томе где се тачно налазио манастир Св. Григорија Синаита у Парорији још увек траје. Још је Ф. Халкин тумачећи Ромилово житије нагласио потешкоће у лоцирању овог места.¹¹⁷² До сада се у науци издвојило се неколико претпоставки о убикацији Парорије.¹¹⁷³ За манастиром Св. Григорија Синаита у области планине Странца и ширем околном подручју у Бугарској, али безуспешно.¹¹⁷⁴ Посебно је разматрано гранично утврђење у Еркесији, између Бугарске и Византије од 8. до 10. века, која је са околним брдима представљала природну и простире се од језера Бургас до реке Марице.¹¹⁷⁵ Данас је као Пароријски манастир означено археолошко налазиште у близини насеља Воден у Бугарској, које су Браћа Шкорпил описали 1887-1888.¹¹⁷⁶ Новија истраживања преиспитују могућност да се Парорија заправо налазила на планини Странца, односно на граници савремене Бугарске и Турске.¹¹⁷⁷

¹¹⁷² Халкин је сматрао да је немогуће прецизно идентификовати ово место. F. Halkin, *нав. дело*, Byzantion 31 (1961), стр. 119.

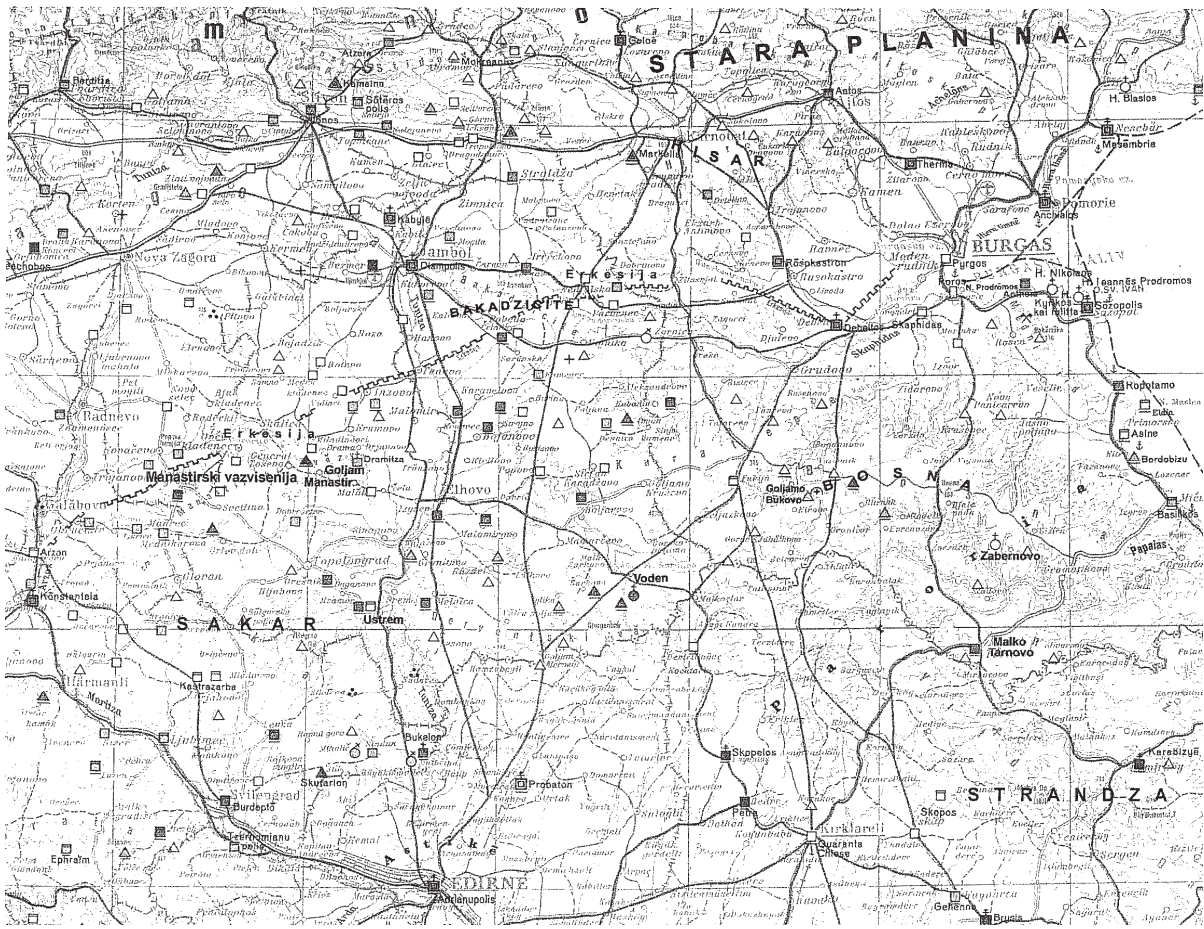
¹¹⁷³ Литература у којој се сумирају истраживања везана за убикацију Парорије сумирала је: А. Delikari, 'Ein Beitrag zu historiesch-geographischen Fragen auf dem Balkan: 'Paroria'. Neue Angaben zur Lokalisierung des Klostergebietes von Gregorios Sinaites', *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies London 2006*, Wien, 2009, стр. 71-76; М. Николов, 'Писаното за локализацијата на Парория', *Proceedings of The National Museum of History XXVIII*, Софија 2016, стр. 403-408.

¹¹⁷⁴ А. Delikari, *нав. дело*, стр. 73.

¹¹⁷⁵ *Исто*, стр. 74-75.

¹¹⁷⁶ Видети: М. Николов, *нав. дело*, стр. 405.

¹¹⁷⁷ *Исто*, стр. 407.

Карта 2. – Положај Византијско-Бугарске границе¹¹⁷⁸

Из „Житија“ сазнајемо да је још за време свог боравка у манастиру Св. Богородице у Трнову, Св. Ромил чуо да за манастир, већ тада чувеног Св. Григорија Синаита у „пустињи“ Парорији и тамо одлази са својим другом и саподвижником Иларионом, да се „науче“ „духовном животу.“¹¹⁷⁹ Затим су детаљно описана задужења која Св. Ромил предузима у изградњи Синаитовог манастира: доносио је дрвене греде из шуме, камење и воду из реке, а са кречом и водом је правио малтер.¹¹⁸⁰ Св. Ромил је послуживао у кухињи и хлебарници, помагао болесницима, па закључујемо да је Синаитов манастир је садржао кухињу, хлебарницу, можда и болницу, а имао је и одбрамбену кулу.¹¹⁸¹ Његова задужења дају нам слику Синаитовог манастира у Парорији, и илуструју организацију манастира и сугерише обим заједнице.

¹¹⁷⁸ А. Delikari, *нав. дело*, стр. 76.

¹¹⁷⁹ Ј. Поповић, *нав. дело*, стр. 504-505.

¹¹⁸⁰ *Исто*, стр. 505.

¹¹⁸¹ *Исто*, стр. 505. и 510.

Иако би се могло очекивати да ће исихасти дати предност пустињачком, или полупустињачком животу, идеалном за упражњавање унутарње молитве, извешан број исихастија припадао је манастирима типа лавре, где су монаси живели у одвојеним келијама под управом једног духовног оца или игумана, и састајали повремено.¹¹⁸² Међутим, исихастички покрет је допринео оживљавању киновијског монаштва, као неопходне школе да би се касније посветио усамљеничком упражњавању „молитве срца“, па су многи киновијски манастири, поготово у то време, имали осамљених монаха, који су чинили једну зависну лавру.¹¹⁸³ Григоријев манастир у Парорији био је организован као лавра, и овај модел су његови ученици преносили широм Балкана.¹¹⁸⁴ Модел монашке заједнице који комбинује киновиона и лавре, успостављена око X и опстала током XIV и XV века, појављује се у три облика на Балкану: лавра чије је језгро киновијски манастир са одређеним бројем спољашњих зависних келија; језгро лавре је поштовано место истакнутог пустињака са зависним келијама у близини и лавра коју чини група појединачних киновијских манастира, од којих је један њено језгро, док су други зависне келије.¹¹⁸⁵ Сваки од ових облика одликовао се специфичном просторном организацијом, па је први облик, организован око утврђеног киновијског манастира са слободно стојећом црквом у средини и трпезаријом западно од ње, попут манастира Велике Лавре на Светој гори.¹¹⁸⁶ План лавре око поштованог анахоретског пребивалишта као језгра, формира се постепеним и спонтаним додавањем неопходних објеката, попут цркве, трпезарије, конака.¹¹⁸⁷ Пароријски манастир Св. Григорија, као и лавре које су оснивали његови ученици широм Балкана, имале су један од ових облика.¹¹⁸⁸ Како из *Житија* Св. Григорија сазнајемо да је и он сам живео у келији недалеко од манастира у Парорији,¹¹⁸⁹ ова монашка заједница могла је да буде организована као лавра чије је језгро киновијски манастир, са одређеним бројем спољашњих зависних келија.

¹¹⁸² Д. Оболенски, *нав. дело*, стр. 364.

¹¹⁸³ *Исто*.

¹¹⁸⁴ S. Popović, 'The Last Hesychnast Safe Havens in the Late Fourteenth and the Fifteenth Century Monasteries in the Northern Balkans', *Зборник радова византолошког института XLVIII*, 2011, стр. 217-257, посебно 220.

¹¹⁸⁵ *Исто*, стр. 220.

¹¹⁸⁶ *Исто*.

¹¹⁸⁷ *Исто*.

¹¹⁸⁸ *Исто*.

¹¹⁸⁹ D. Balfour, *Saint Gregory the Sinaite: Discourse on the Transfiguration*, Athens, 1985, стр. 89.

У региону Црнице у средњовековној области Петрус, која се простирала од Кучајских планина до Велике Мораве, крајем XIV и почетком XV века, никле су бројне испоснице и манастири, углавном са црквама које су имале основу триконхосног облика и нартекс, са пратећим објектима и испосницама у околним пећинама.¹¹⁹⁰ Само три манастира, Св. Богородице у Лешју, Св. Николе у Забреги и манастир Преображења у Сисојевцу, организовани су као традиционални киновијски манастири, са црквом у средишту, окруженом секуларним објектима, од којих су Лешје и Преображење лоцирани ван клисуре реке Црнице, док је манастир Св. Николе позициониран у клисури.¹¹⁹¹ Већина испосница остала је неистражена.¹¹⁹² Манастир Св. Николе организован је као киновијски манастир и историјски извори и келије би омогућили закључке о томе да ли је у питању лавра са центром у киновијском манастиру.¹¹⁹³ Манастир Св. Јована Крститеља на обали реке Црнице у Петрушкој области, вероватно настао из првобитне келије, могао је бити скит манастира Св. Марија Петруша.¹¹⁹⁴ Рушевине цркава, у литератури познате као цркве I, II, III могле би бити мале зависе келије (скитови), оближњег манастира Св. Николе или манастира Сисојевца, као језгра лавре.¹¹⁹⁵ Крајем XIV или почетком XV века, клисура реке Црнице обезбедила је одговарајуће окружење за колонију исихаста који су живели у лаврама са језгром у киновијском манастиру, окружене келијама.¹¹⁹⁶ Административни центар ове целине био је манастир Лешје, комбинација киновије и лавре са келијама. Монах Јован каже да је преписао књигу у „*лештијанској пустињи*“ 1412, највероватније у исихастрији која је припадала лаври Лешја.¹¹⁹⁷ Овај специфичан модел лавре представља последњи стадијум еволуције овог типа, у смислу просторног планирања и административне организације.¹¹⁹⁸

Манастир Горњак (Ждрело) са капелом Св. Николе на реци Млави, такође је био организован као лавра са киновијским манастиром у центру, за монаха Григорија, писца грчког Житија Св. Ромила и његове ученике.¹¹⁹⁹ Непознато је да ли су ван

¹¹⁹⁰ С. Поповић, *нав. дело*, стр. 224-225.

¹¹⁹¹ *Исто*, стр. 225.

¹¹⁹² *Исто*.

¹¹⁹³ *Исто*.

¹¹⁹⁴ *Исто*, стр. 236-239.

¹¹⁹⁵ *Исто*, стр. 242-243.

¹¹⁹⁶ *Исто*, стр. 243.

¹¹⁹⁷ *Исто*.

¹¹⁹⁸ *Исто*.

¹¹⁹⁹ *Исто*, стр. 249-250.

манастира Митрполије на Млави постојале појединачне келије или вероватно скит, који формира модел лавре са киновијским језгром, уколико се не спроведу даља истраживања.¹²⁰⁰ Нажалост, неколико пећина у близини је затворено стенама и нису испитане, премда су могле да буду коришћене као *исихастериони*.¹²⁰¹

Монашке агломерације у клисури реке Црнице и ували реке Млаве организована као лавра са киновијским језгром, насељене припадницима исихастичког покрета који су дошли на Сверни Балкан из Парорије (Св. Ромил) и са Свете горе (монах Григорије, Сисоје, Инок из Далше), док је већина остала анонимна, док су келије познате као „*скрипторије*“ за преписивање књига, организоване око Љубостиње, Јошанице и Раванице.¹²⁰² Овај модел лавре представља крајњи стадијум еволуције овог типа, у смислу просторног планирања и административне организације и није познато да ли је у овој области даље развијан у модел примењен на манастирима Метеора из XIV века, где је лавра формирана као група индивидуалних киновија, од којих је свака сматрана келијом лавре Стагои, чије је језгро било манастир Дупјани.¹²⁰³

Следећи значајан период је боравак Св. Ромила у месту Мелана, у близини манастира Велика Лавра, на Светој гори.¹²⁰⁴ Услед историјских околности након Маричке битке 1371, када је страдао велики заштитник Свете горе, деспот Угљеша, долази до масовних монашких миграција, а посебно пустињака.¹²⁰⁵ Подстрекнут њима, Св. Ромил са својим ученицима напушта одлази у „*непознато место*“, звано Авлона, данашњу Валону на албанској обали Јадранског мора.¹²⁰⁶ Употреба описа „*непознато место*“, може да сугерише да је ово место тада није било познати монашки центар. Од 1358. до 1363, Валона је била највећа трговачка лука, посебно у размени са Венецијом и Дубровником, којом је управљао Јован Комнин до своје смрти од куге, 1363.¹²⁰⁷ Јован Асен Комнин, шурак краља Стефана Душана, брат краљице Јелене и бугарског цара Ивана Александра.¹²⁰⁸ Наследио га је његов син Александар, који је владао до око 1368,

¹²⁰⁰ Исто, стр. 252.

¹²⁰¹ Исто; Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, стр. 189.

¹²⁰² Исто, стр. 253.

¹²⁰³ Исто, стр. 252-253.

¹²⁰⁴ Ј. Поповић, *нав. дело*, стр. 511.

¹²⁰⁵ Исто, стр. 516.

¹²⁰⁶ Исто.

¹²⁰⁷ J. V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press, 1994, стр. 357.

¹²⁰⁸ П. Павлов, *нав. дело*, стр. 155.

када је последњи пут поменут у изворима.¹²⁰⁹ Према другим тумачењима, он је погинуо 1371. у Маричкој бици, а затим га је исте године наследила његова сестра,¹²¹⁰ у историјским изворима названа Канина.¹²¹¹ У грчкој верзији биографије Св. Ромила проповеда се како су управитељи овог места чинили разне неправде, а монаси и свештеници били недостојни свог позива, те их је он позивао натраг правој вери, због чега је тамо стекао велики углед.¹²¹² Владари који се помињу у тексту највероватније се односе на Балшиће. Балша Балшић је оженио ћерку Јована Комнина 1372,¹²¹³ па се референца несумњиво односи на Балшу и његово управљање Валомом од 1372. до 1385.¹²¹⁴ Балшићи су добили Валону, Канину, Берат и Химару, као мираз ћерке Јована Комнина која се удала за Балшу Балшића,¹²¹⁵ који је погинуо 1385.¹²¹⁶

Пожелевши да напусти Авалону, Св. Ромил се о томе у грчкој верзији текста, саветује са неким светогорским старцем у Цариграду,¹²¹⁷ путем размене писама, док му у словенској верзији, Бог даје знак у сну. Овај монах коме је Св. Ромил писао није идентификован, али га можда треба тражити у ученицима Св. Григорија Синаита који су такође боравили у Пароријском манастиру. Познати бугарски исихаста Теодосије Трновски дошао је са ученицима у манастир Св. Маманта у Цариграду (1363), а његови ученици су после његове смрти, која је уследила убрзо по доласку, прешли у манастир Студион.¹²¹⁸ Међу њима су били будући патријарх Евтимије Трновски, већ поменут као будући Трновски патријарх и преводилац грчке црквене литературе на бугарски језик, и Григорије Цамблук, који је за време свог вишегодишњег боравка у Цариграду (1393–1400) у манастиру Студион и саставио неке од својих текстова.¹²¹⁹

Он са својим ученицима одлази у Србију, у место звано Раваница, и настанио се близу манастира Пресвете Владичице наше Богородице.¹²²⁰ У грчком тексту се каже да Св. Ромил са својим ученицима одлази у место Раваница, где се налази манастир

¹²⁰⁹ J. V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans*, стр. 357.

¹²¹⁰ П. Павлов, *нав. дело*, стр. 155.

¹²¹¹ J. V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans*, стр. 372.

¹²¹² F. Halkin, *нав. дело*, сегмент бр. 22.

¹²¹³ J. V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans*, стр. 372.

¹²¹⁴ F. Halkin, *нав. дело*, сегмент бр. 22.

¹²¹⁵ *Late Medieval Balkans*, 383.

¹²¹⁶ *Исто*, стр. 391.

¹²¹⁷ F. Halkin, *нав. дело*, сегмент бр. 22.

¹²¹⁸ Vasil Gjuzelev, „Studijski manastir i Bugari u srednjem veku (VIII–XIV vek)“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta XXXIX*, 2001/2002, стр. 64-67.

¹²¹⁹ *Исто*.

¹²²⁰ J. Поповић, *нав. дело*, стр. 517.

Богородице, поред којег се населио, док српски текст то исправља и тачно бележи да је обитељ празника Вазнесења, што говори о томе да је преводилац Житија био више упућен у домаће прилике.¹²²¹ Преводилац *Житија*, највероватније неки раванички монах, свој превод је завршио пре преноса моштију кнеза Лазара у Раваницу (1390.), јер у том случају не би пропустио да наведе податак да Св. Ромил почива поред кнеза Лазара.¹²²² По свему судећи, Св. Ромил је са својим ученицима дошао у већ изграђен манастир, по свему судећи пре 1390. године. Утврђени манастир Раваница у селу Сење код Ћуприје, са црквом посвећеном, као и данас, Вазнесењу, подигао је кнез Лазар као своју гробну цркву.¹²²³ П. Срећковић је објавио „*Родослов српских царева*“,¹²²⁴ где стоји да кнез Лазар гради манастир Раваницу након сабора у Пећи.¹²²⁵ Датирање времена изградње цркве манастира Раванице заснива се на два најважнија сачувана преписа ктиторске повеље, с’ краја XVII и почетка XVIII века,¹²²⁶ „*Болоњског*“ (1376/77) и „*Врдничког*“ (1380/81)¹²²⁷ скоро идентичног садржаја, осим што је у „*Врдничком препису*“ забележена 1380/1. година уз потпис кнеза Лазара,¹²²⁸ а у „*Болоњском препису*“ 1376/7. са потписима кнеза и патријарха Јефрема.¹²²⁹ „*Болоњски препис*“, чија су истинитост и тачност неупитне, први је публиковао Б. Вуловић.¹²³⁰

На датовање изградње манастирске цркве утицала су мишљења да је нартекс накнадно изграђен,¹²³¹ за време Лазаревог живота.¹²³² Б. Вуловић се посебно бавио питањем оригиналног Раваничког нартекса, који је, по његовом мишљењу изграђен

¹²²¹ Ђ. Радојчић, 'Тригорије из Горњака', *Историјски часопис* 3 (1951-1952), Београд, стр. 95.

¹²²² Исто.

¹²²³ Литературу о манастиру Раваница сумирао је: В. Ристић, *нав. дело*, стр. 38-39, 225.

¹²²⁴ П. Срећковић, 'Родослов српских царева', *Гласник Српског Ученог Друштва* 21, Београд, 1867, стр. 226-276.

¹²²⁵ Исто, стр. 257.

¹²²⁶ С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, у: Раваница, 69–82, нарочито 81–82.

¹²²⁷ В. Ристић је систематизовао радове у којима је изградња Раванице датована на основу Врдничког преписа (1381), и оне који датовање заснивају на касније откривеном Болоњском препису (1376/77). В. Ристић, *Моравска архитектура*, стр. 38.

¹²²⁸ За Врднички препис в. А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 49–90, са наведеним старијим издањима. Датум наведен према исто, 55.

¹²²⁹ За Болоњски препис, који је открио Н. Радојчић, в. Н. Радојчић *Извештај о раду у Универзитетској библиотеци у Болоњи*, *Годишњак Српске краљевске академије (= СКА)* 48 (1939) 349–350; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 91–108, са наведеним ранијим издањима, одакле је преузето читање датума, исто, 95. За потписе уп. С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, 78–81.

¹²³⁰ Б. Вуловић, *Раваница. Њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, *Саопштења* 7 (1996), Републички завод за заштиту споменика културе Београд, 1966, стр. 26.

¹²³¹ П. Поповић, 'Западни зид цркве Раванице', *ПКЛИФ* 5 (1925), стр. 239; О томе да је су накнадно пробијена северна врата у на западном зиду наоса: Исто, стр. 234, 236, 238, 239; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд, 1928, стр. 137.

¹²³² Ђ. Бошковић, 'Проблеми српске средњовековне архитектуре. Питање нартекса и ексонартекса', *С.К. Гласник*, 1. мај 1934, стр. 51; исти, *Архитектура средњег века*, Београд, 1957, стр. 293.

накнадно,¹²³³ на основу чега је утврдио време изградње Раванице после 21. марта 1377. и пре 1385/86.¹²³⁴ Приликом конзерваторско рестаураторских радова на цркви, паралелно су вршена испитивања темеља и зидова нартекса,¹²³⁵ и дошло се до закључка да су темељи цркве и припрате изграђени засебно.¹²³⁶ У каснијој литератури је углавном прихваћено мишљење да је припрата зидана накнадно,¹²³⁷ а том приликом била би пробијена северна врата на западном зиду наоса.¹²³⁸ Према В. Ристићу, изградња цркве без припрате била је завршена најкасније 31. августа 1381 године,¹²³⁹ па је манастирска црква са припратом подигнута између 1376 и 1385. године.¹²⁴⁰

¹²³³ Б. Вуловић, 'Конзерваторске белешке са терена', *Зборник Архитектонског факултета 4/3* (1957/1958), Београд, 1958, стр. 17; исти, 'Раваница. Њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља', *Саопштења 7* (1966), Републички завод за заштиту споменика културе Београд, стр. 33–38, 67–89, 157–167; исти, 'Архитектура Раванице', *Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици 1381-1981*, Београд 1981, стр. 22–23.

¹²³⁴ Б. Вуловић је сматрао да је крајњи датум време изградње накнадно призидане припрате. Б. Вуловић, *Раваница*, стр. 33-34; исти, 'Архитектура Раванице', *Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици 1381-1981*, Београд 1981, стр. 20.

¹²³⁵ Б. Вуловић, *Раваница*, стр. 158.

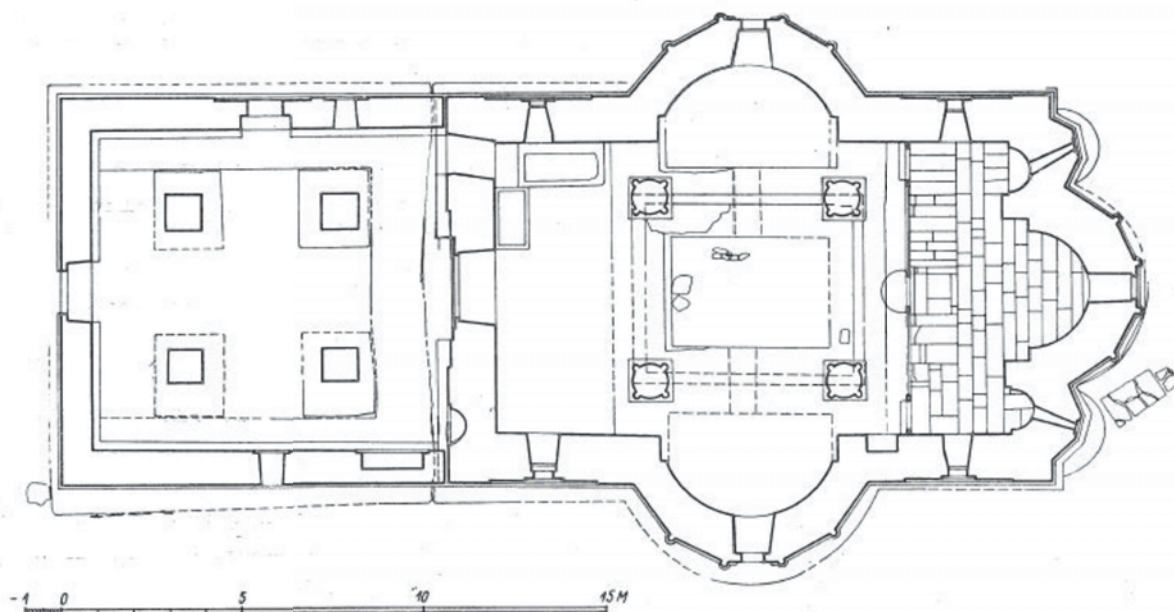
¹²³⁶ Б. Вуловић, 'Конзерваторске белешке са терена', *Зборник Архитектонског факултета 4/3* (1957/1958), Београд, 1958, стр. 17; исти, *Раваница. Њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, *Саопштења 7* (1996), Републички завод за заштиту споменика културе Београд, 1966, стр. 136-137, 158.

¹²³⁷ С. Мандић, 'Стари раванички нартекс', *Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици 1381-1981*, Београд 1981, стр. 33-38; Р. Николић, 'Када је подигнута и живописана Раваница', *Саопштења 15* (1983), Републички завод за заштиту споменика културе Београд, стр. 45-64; Б. Цветковић, Нови прилози проучавању ктиторске композиције у Раваници, *Саопштења 26* (1994), Републички завод за заштиту споменика културе Београд, стр. 37; В. Ристић, *нав. дело*, стр. 82,83,226; М. Беловић, *Раваница. Историја и сликарство*, Београд, 1999, стр. 55-56.

¹²³⁸ Б. Вуловић, *Раваница. Њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, *Саопштења 7* (1996), Републички завод за заштиту споменика културе Београд, 1966, стр. 145-146; Б. Цветковић, *нав. дело*, стр. 38-39.

¹²³⁹ В. Ристић, *нав. дело*, стр. 38.

¹²⁴⁰ В. Ристић, *Моравска архитектура*, стр. 225.

Сл. 72. - Основа цркве манастира Раванице са одвојеним темељима цркве и припрате
(Аутор: Б. Вуловић)¹²⁴¹

Т. Стародбуцев указује на то да је подизање цркве и припрате, барем пред крај градње зидова нартекса, текло истовремено, чему сведочи лук јужног зида припрате који улази у јужни зид наоса на такав начин да су припрата и наос подизани у исто време.¹²⁴² Остаци првобитног живописа на северној страни отвора северних врата и довратника, сведоче да су северна врата између припрате и наоса постојала су пре него што је завршено осликавање храма и да на западном зиду наоса није било грађевинских измена које би биле узрок каснијих досликавања нартекса на моделу на ктиторској композицији.¹²⁴³ Прихваћено је мишљење да је изградња цркве започета у пролеће 1377. и да је завршена до краја лета 1381. године, а живописана је у три наврата,¹²⁴⁴ до око 1385.¹²⁴⁵

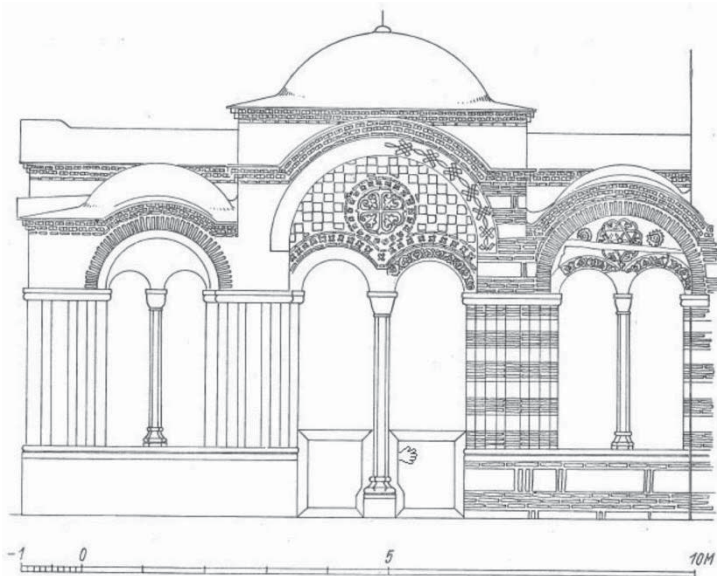
¹²⁴¹ Аутор цртежа: Б. Вуловић, *Раваница*, стр. 239, сл. Т VII.

¹²⁴² Т. Стародбуцев, 'О Портретима у Раваници', *Зборник Византолошког института XLIX* (2012), стр. 338-339.

¹²⁴³ Исто.

¹²⁴⁴ В. Ј. Ђурић, *Зидно сликарство Моравске школе. La peinture murale de l'Ecole de la Morava*, Београд 1968, 10-12; исти, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 94; Г. Бабић-Ђорђевић, В. Ј. Ђурић, *Полет уметности*, у: *Историја српског народа*, II, Београд 1982 (= ИСН II), 177-178.

¹²⁴⁵ Т. Стародубцев, 'Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића. II Повеље', стр. 107-108.

Сл. 73. - Реконструисани изглед јужне фасаде нартекса¹²⁴⁶

Сл. 74. - Спој јужне фасаде припрате и наоса

Источни део јужног зида нартекса претрпео је оштећење за време постављања аркосолијума за Ромилову гробницу, а на унутрашњим деловима средњег отвора са обеју страна су сачувани остаци живописа који је припадао унутрашњости и оригиналних фуга са испуштеним спојницама на фасадама.¹²⁴⁷ Св. Ромил је умро 16. јануара, вероватно после 1381. године и пре 1385, а његов гроб је у припрати манастирског храма, где су 1390/1391 пренесене мошти самог св. кнеза Лазара. Аркосолијум¹²⁴⁸ у југоисточном углу припрате сведочи о Ромиловом култу и читав комплекс околних фресака аркосолијума у вези је са сећањем на пустињака, а једна фреска илуструје епизоду из Ромиловог Житија у којој се он пореди са лавом на гробу св. Герасима.¹²⁴⁹ С' обзиром да се фрескосликарство очуваних оригиналних делова припрате поклапа са периодом доласка Ромила у Раваницу,¹²⁵⁰ постоји могућност да је припрата подигнута ради овог знаменитог исихасте. Постоје претпоставке да је Раваничка припрата¹²⁵¹ саграђена ради прослављења Ромиловог култа.¹²⁵²

¹²⁴⁶ Аутор цртежа: Б. Вуловић, *Раваница*, стр. 219, сл. Т. XXV.

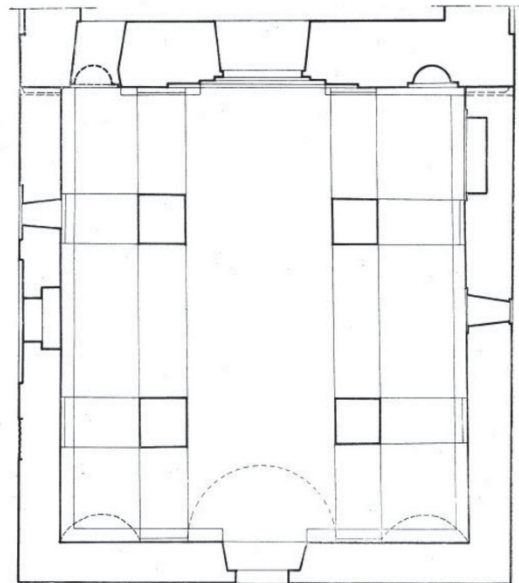
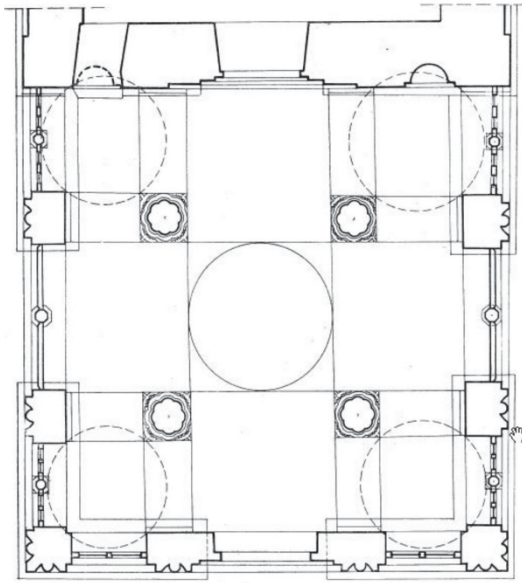
¹²⁴⁷ Б. Вуловић, *Раваница*, стр. 159.

¹²⁴⁸ Б. Кнежевић, *Аркосолији у Хиландару и у српским средњовековним манастирима*, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, октобар 1994, ур. В. Кораћ, Београд 2000, 608.

¹²⁴⁹ М. Беловић, *Раваница. Историја и сликарство*, Републички завод за заштиту споменика културе, 1999, стр. 155.

¹²⁵⁰ Исто, стр. 157.

¹²⁵¹ О томе да је оригинални нартекс срушен и да више не постоји, видети: Б. Вуловић, *Раваница*, стр. 32. Б. Вуловић сматра да је првобитни живопис нестао са рушењем: исти, *нав. дело*, стр. 33. О функцији припрате у старој српској архитектури: Б. Цветковић, 'Нови прилози проучавању ктиторске композиције

Сл. 75. - Реконструкција оригиналног нартекса Раванице са Ромиловим гробом¹²⁵³

Сл. 76. - Стеванов нартекс у манастиру Раваница са акросолијумом¹²⁵⁴

Житије се завршава молитвом за сав христољубиви народ, обитељ и „стадо“ где се налазе мошти Св. Ромила,¹²⁵⁵ што може да указује на постојање круга његових

у Раваници', Саопштење XXVI 1994, 37-51, стр. 37. (Реф. 3: О раваничком нартексу досад је најопширније писао Б. Вуловић, Раваница. Њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља, Саопштења VII (Београд 1966), 33—38, 67—89. Такође cf. Ђ. Бошковић, Проблеми српске средњовековне архитектуре. Питање нартекса и ексонартекса, С. К. Гласник, 1. мај 1934, 47—52; V. Korać, Les origines de l'architecture de l'Ecole de la Morava, у Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 129—130; В. Корач, Археолошка опажања о припрати кнеза Лазара у Хиландару, Хиландареки зборник 4 (Београд 1978), 75—98; С. Мандић, Стари раванички нартекс, у Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 22—24; Р. Прокић, Средњовековна архитектура петрушке области, Крагујевац 1986, 36—41; Д. Радуловић, Један занимљив покушај рестаурације Лазареве припрате у манастиру Раваница, Гласник ДКС 13 (Београд 1989), 78.)

¹²⁵² С. Мандић, 'Стари Раванички нартекс', Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици, Београд, 1980, 33-38: Идеја да је Горњак саграђен и уступљен Григорију, а ексонартекс саграђен за Ромила, а ово сведочи о значају обојице. (стр. 35-36). Претпоставка о доласку у Србију по позиву, а не по провиђењу или савету. (стр. 36) Хипотеза да је Ромил требало да води Раваницу. (стр. 37) Друга хипотеза је о припрати као начину исказивања легитимности нових владара: „Припрата је била свакако дозидана после Косовске битке а њени су ктитори могли бити само кнегиња регенткиња и њени малолетни синови. На тај начин је извршен чин заједничког учествовања у ктиторству над манастиром, што је у симболичној равни представило и легитимно настављање на владавину кнеза Лазара. Дозиђивање припрате и спољних припрате јесте проблем који није посебно обрађиван у науци, али коме свакако треба посветити посебан напор. Ипак, чини се да дозиђивање владарских задужбина има конотацију симболичног исказивања легитимности нових ктитора на владарском положају. О томе сведоче припрате које су дозиђиване уз маузолеје и владарске задужбине српских краљева, а индикативан пример јесу свакако припрате кнеза Лазара у Хиландару и припрате у манастиру Ресави.“ Према: Б.Цветковић, нав. дело, стр. 46.

¹²⁵³ Извор илустрације: Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 236, сл. Т XXII.

¹²⁵⁴ Извор илустрације: Б. Вуловић, *нав. дело*, стр. 235, сл. Т XXI.

ученика који су основали скитску монашку заједницу у околини Раванице, по узору на светогорске скитове. Св. Ромил и његови ученици могли су се населити у Раваници по препоруци патријарха Јефрема или Саве IV.¹²⁵⁶ У Даниловом „Слову о кнезу Лазару“ каже како је он „*гори и холми исплнил беше иночаских састављених жилишт, иже уједињенијем и сваким безмлвијем себе Богу присвојеше*“.¹²⁵⁷ На основу постојања података о присуству других припадника исихастичког покрета, у народном предању познатих као „*синаити*“, у близини манастира Раванице, сасвим је могуће да су они били ученици Св. Ромила који су чинили скитску монашку заједницу по угледу на модел лавре Св. Григорија Синаита у Парорији. Њима, осим Св. Ромила, припадају Св. Григорије, већ помињан писац *Житија* Св. Ромила, затим Св. Сисоје, оснивач манастира Сисојевца, а ту су били и Андреј, Зосима, Давнило и Вавил. Према народном предању које је и данас сачувано у селу Сење, Андреј Синаит је живео у испосници у близини Раванице.¹²⁵⁸ Преподобни Вавил Синаит се подвизавао у клисури Раваничке речице, на 2-3 километра од манастира Раванице.¹²⁵⁹ За манастир Раваницу везују се синаити Зосима и Данило.¹²⁶⁰ Ромилов најпознатији ученик, монах Григорије, основао је манастир Горњак, уз помоћ кнеза Лазара 1379.¹²⁶¹ Локална традиција каже да се сам Св. Ромил населио у пећини у близини Раванице.¹²⁶² Према наводима С. Поповић, у близини Раванице постоји пећина коју народна традиција везује за Св. Ромила,¹²⁶³ док је према другим подацима „*Ромилова пећина*“ разрушена изградњом рударске пруге Сење – Равна Река.¹²⁶⁴ Марковић бележи усмену традицију о раки испосника Св. Ромила у Раваници, „*који су ту испаштао, преминуо и посветио се*“.¹²⁶⁵

¹²⁵⁵ Ј. Поповић, 'Житије новојављеног преподобног оца нашег Ромила Раваничког', Житија светих за јануар, Београд, 1972, стр. 515.

¹²⁵⁶ П. Павлов, *нав. дело*, стр. 157.

¹²⁵⁷ Ђ. Трифуновић, *Srpski srednjovekovni spisi o knezu Lazaru i Kosovskom boju*, Крушевац, 1968, стр. (Према: Амфилохије, Синаити и њихов значај)

¹²⁵⁸ А. Радовић, *нав. дело*, стр. 121.

¹²⁵⁹ *Исто*, стр. 122.

¹²⁶⁰ *Исто*, стр. 121-122.

¹²⁶¹ С. Поповић, *нав. дело*, стр. 219.

¹²⁶² О гробу Св. Ромила: Д. Поповић, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд, 1992, стр. 121-127.

¹²⁶³ С. Поповић, *нав. дело*, стр. 219.

¹²⁶⁴ Амфилохије, *Синаити и њихов значај*, стр. 121.

¹²⁶⁵ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Београд, 1920, стр. 128.

Сл. 77. - Оригинални живопис на источном зиду првобитне раваничке приправе са десним сегментом до акросолијума Св. Ромила у функцији прослављања његовог култа¹²⁶⁶

Положај ктиторских портрета¹²⁶⁷ у западном травеју храма, са ликовима светих монаха и пустиножитеља, сведоче о посебном односу кнеза Лазара и монаштва.¹²⁶⁸ Св. Павле Тивејски „представља праузор монаштву анахоретског типа“ и узор „моравским синаитима“,“¹²⁶⁹ односно припадницима исихастичког покрета који су се населили у Моравској Србији, насликан и у Ресави.¹²⁷⁰ Према једном тумачењу, лик овог светитеља насликан је у посебном односу са ктиторским портретима владарске породице као ликовна метафора за сукоб династичких породица Лазаревић и Бранковић, из угла Лазаревића.¹²⁷¹ Овде је такође изнесено мишљење да је портретска

¹²⁶⁶ Извор: Б. Живковић, 'Раваница. Распоред живописа', *Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици 1381-1981*, Београд 1981, сл. 36.

¹²⁶⁷ С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 65.

¹²⁶⁸ О сликаном програму као показатељу привржености кнеза Лазара монаштву и његових добрих односа с патријархом Јефремом, а притом не улазећи у тумачења ктиторских портрета као дела првобитног програма, видети: М. Љубинковић, *Раваница*, Београд 1966, XIII. у: Б. Цветковић, 'Нови прилози проучавању ктиторске композиције у Раваници', *Саопштење XXVI* 1994, 37-51, стр. 38.

¹²⁶⁹ Р. Николић, *Када је подигнута и живописана Раваница*, 63.

¹²⁷⁰ У литератури је заступљено мишљење да је овај лик поновљен и у живопису Ресаве, и то на истом месту, изнад северних врата наоса. С. Станојевић, Ђ. Бошковић, Ј. Мирковић, Манасија, Београд 1928, 50; V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen âge*, 63, где стоји: „On y voit aussi la figure de Paul de Thebaïde“; В. Р. Петковић, *Преглед*, 284; С. Томић, Р. Николић, Манасија. *Историја, живопис*, 91; Р. Николић, *Три моравска споменика*, Београд 1966, 13; Р. Николић, *Када је подигнута и живописана Раваница*, 63, сматра чак да је св. Павле Тивејски био приказан на истом месту у Раваници и Ресави да би представљао узор „моравским синаитима“, односно припадницима исихастичког покрета у Моравској Србији. Према Б. Цветковић, , 'Нови прилози проучавању ктиторске композиције у Раваници', *Саопштење XXVI* 1994, стр. 48.

¹²⁷¹ Б. Цветковић, *нав. дело*, стр. 48-50.

целина на западном зиду наоса у Раваници, на којој су представљени кнез Лазар, кнегиња Милица и њихови синови Стефан и Вук, пресликана, уз пробијање северних врата и дозиђивање припрате након смрти ктитора, кнеза Лазара, у Косовском боју.¹²⁷² Међутим, у новијој литератури је показано да је ктиторска фреска израђена истовремено са живописом нижих зона у храму,¹²⁷³ а на основу узраста кнежевог старијег сина Стефана (рођ. 1377.), приказаног на портретској целини, осликавање цркве завршено око 1385. године.¹²⁷⁴ Мишљења да је фреска са портретима израђена на месту првобитних фигура Св. Константина и Јелене, у време после смрти ктитора у Косовском боју 1389. и осликавање представе Св. Павла Тивејског изнад изнад врата пробијених ка накнадно подигнутој припрати, забележена су у време када је портретска фреска већ била веома позлеђена.¹²⁷⁵ Детаљи спојева ђорната (линија састава фресака) на старијим фотографијама поуздано показују да су портрети израђени на малтеру постављеном након што је насликан Св. Павле Тивејски на крају зида, изнад северних врата, а пре сликања фигура светих монаха у јужном делу западног зида.¹²⁷⁶ Значи да представа Св. Павла Тивејског, узора пустињачког монаштва представља део оригиналног живописања храма, које је завршено до 1385. године, дакле у периоду када је Св. Ромил већ био сахрањен у раваничкој припрати. Ова представа може да говори о присуству монаштва исихастичког покрета у околини Раванице. Анализа специфичног распореда и садржаја сцена из циклуса Христових чуда, може да указује да је раванички сликар био сасвим добро обавештен о религиозним текстовима, и да је вероватно бо неки учени монах, а не мајстор из еснафских редова.¹²⁷⁷

¹²⁷² Исто, стр. 47.

¹²⁷³ Т. Стародбуцев, 'О портретима у Раваници', *Зборник радова Византолошког института* XLIX, 2012, стр. 333-358, посебно 333.

¹²⁷⁴ Исто, стр. 333. и 338. Старијом иконографском анализом, а на основу узраста кнежевог старијег сина Стефана (рођ. 1377.) као дечака од седам до десет година, ктиторска композиција је обично датована у време око 1387. године. Видети: Исто, стр. 334.

¹²⁷⁵ Исто.

¹²⁷⁶ Исто, стр. 334. и 338.

¹²⁷⁷ Р. Николић, 'Прилог за проучавање живописа манастира Раванице', *Саопштења* IV (Београд 1961), стр. 7. Такође специфичан начин сликања међусобно повезаних медаљона са ликовима светаца у црквама манастира Раванице, Манасије, Каленића и Сисојевца, јединствен у сликарству из и прве половине XV века на територији Србије и Македоније, видети: Р. Николић, *Живопис манастира Раваница*, стр. 6.

Сл. 78. - Лево: Цртеж фреске Св. Герасима у близини акросолијума Св. Ромила у припрати у Раваници¹²⁷⁸; десно: Цртеж фреске ктитора и Св. Павла Тивејског на западном зиду Раваничког наоса¹²⁷⁹

На крају, путовање Св. Ромила генерисало је и нематеријално, односно покретно материјално културно наслеђе у виду словенске верзије Житија Св. Ромила. Монах Григорије је вероватно донео житије које је у Раваници преведено на словенски језик. Словенски превод житија вероватно је настало у Раваници око 1390/91, деловање неког монаха Раваничанина.¹²⁸⁰ Превод је завршен пре преноса моштију кнеза Лазара у Раваницу (то значи вероватно пре јесени 1390. год.), јер би у противном у Житију стајао тај важан податак.¹²⁸¹ Да је преводилац био раванички монах указује и то да је у словенској верзији Житија измењено име манастира, Св. Богородице у Вазнесење, јер је преводилац био боље упознат са називом манастира од монаха Григорија.¹²⁸²

2.3.7. Инвентар пута културе

¹²⁷⁸ Цртеж Б. Живковића. Извор: М. Беловић, *Раваница. Историја и сликарство*, Београд, 1999, стр. 156, сл. 39.

¹²⁷⁹ Цртеж Б. Живковића, Извор: Б. Цветковић, 'Нови прилози проучавању ктиторске композиције у Раваници', *Саопштења* 26 (1994) стр. 38, сл. 2.

¹²⁸⁰ Ђ. Радојичић, 'Григорије из Горњака', *Историјски часопис* 3 (1951-1952), Београд, стр. 95; А. Радовић, *нав. дело*, стр. 117.

¹²⁸¹ Ђ. Радојичић, *нав. дело*, стр. 95.

¹²⁸² *Исто*.

Прилог 10 - Каталогизација манастира Богородица Петрушка (Блага Марија Петруша, Пајсијевица)

Локација	Место <i>Поповац</i> , општина <i>Параћин</i>
-----------------	---

Историјски подаци и ктитор

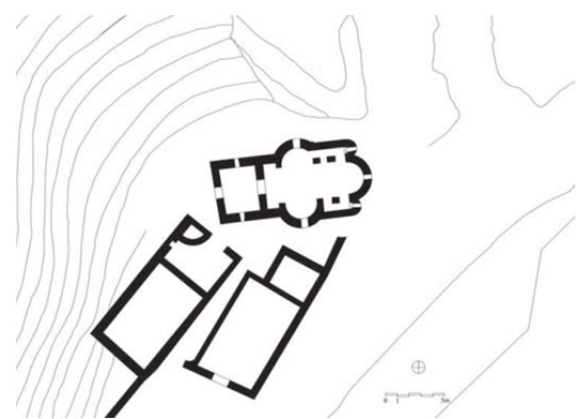
У истом односу у којем се налази манастир Лешје са црквом св. Богородице налази према средњовековном граду Петрусу на брду Бабе, **црква манастира Богородица Петрушка (Блага Марија Петруша, Пајсијевица)** налази се испод истоименог града Петруса на реци Црници. Година оснивања манастира непозната, као и његов ктитор.

Материјално наслеђе

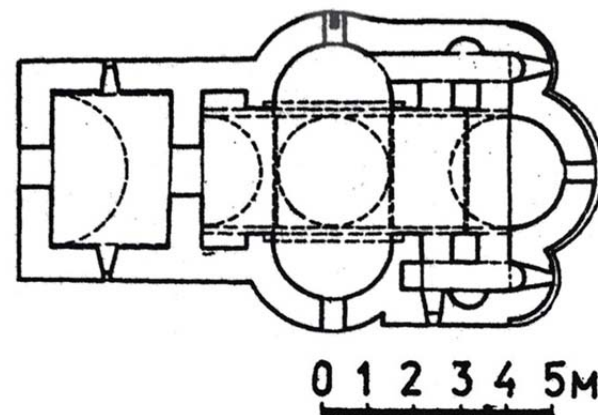
Црква са варијететом плана триконхалног облика, са развијеном олтарском апсидом и припратом, двема манастирским зградама и испосницом (*hesychasterion*) у оближњој пећини лоцираној испод тврђаве на планини Чокоће. Испосница је била активна крајем XIV и почетком XV века. Црква и сви манастирски објекти саграђени су на веома малом простору. Црква има истовремену правоугаону припрату. Наос је проширен певницама и знатно ужи од припрате. У продужетку бочних апсида, уз олтарску апсиду су проскомидија и ђаконикон, полуобличасто засведени. Главни део цркве је такође био засведен полуобличастим сводом, са куполом која није очувана. Највећа висина очуваних зидова цркве је до 4,12 m. Зидана је од ломљеног камена, речних облутака и местимично од сиге. Вероватно су зидови касније омалтерисани. Зна се да је била сликана, али очуваних фресака нема јер је шездесетих година XX века скинут остатак живописа из лунете изнад улаза. Западно од цркве, прислоњени уз стеновиту литицу, налазе се два објекта издељена на 5 просторија. Грађени су од ломљеног камена у кречном малтеру са видљивим лежиштима греда које су носиле спратну конструкцију. Црква Блага Марија грађена је у духу моравске школе, настала је у другој деценији XV века, да би потпуно заустела одмах после 1459. или 1516.

Нематеријално наслеђе

Услед недостатка историјских извора, нисмо у могућности да сазнамо више о нематеријалном наслеђу ове монашке заједнице.

Сл. 109 – Основа манастира Богородица Петрушка

Сл. 110. – Основа цркве Богородица Петрушка

Сл. 111. – Црква манастира Богородица Петрушка

Сл. 112. – Црква манастира Богородица Петрушка

Институционални подаци

Категорија	<i>Културна добра од великог значаја</i>
Редни број у централном регистру	<i>СК 274</i>
Датум уписа у централни регистар	<i>04.09.1982.</i>
Редни број у локалном регистру	<i>50</i>
Датум уписа у локални регистар	<i>11.08.1982..</i>
Надлежни завод који води локални регистар	<i>Завод за заштиту споменика културе Крагујевац</i>
Основ за упис у регистар	<i>Решење Завода за заштиту споменика културе Крагујевац бр. 357/1. од 30.06.1975. год</i>
Број и датум службеног гласила одлуке за категорију	<i>Службени гласник СРС 28/83</i>
Извори	<i>С. Поповић, нав. дело, стр. 233-236.</i>

Прилог 11 - Каталогизација манастир Благовештења

Локација | Место *Горњачка клисура, општина Жагубица*

Историјски подаци и ктитор

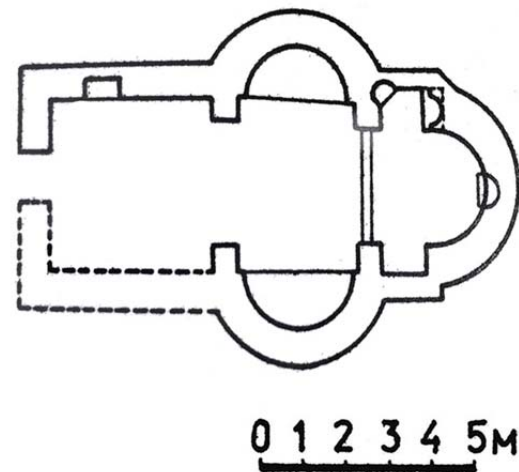
Још један монашки комплекс на уском платоу на десној обали Млаве посвећен је **Благовештњу**. Имао је триконхалну цркву и додатне грађевине, укључујући пећ за керамичку производњу и троспратни исихастерион (испосницу) у пећини изнад комплекса. Овде је живела група исихаста, у келијама (ћелијама) у пространој пећини чији је улаз затворен масивним зидом. Овај манастир је био центар керамичке производње, попут **манастира св. Николе** у клисури Црнице. Исихаста *Инок из Далше* преписао је књигу за овај манастир, под покровитељством Деспота Стефана Лазаревића.

Материјално наслеђе

Црква манастира Благовештења са пратећим објектима изграђена је на равним платоима добијеним системом каскадно распоређених потпорних зидова. Основа цркве је типични моравски триконхос, па је датована у крај XIV века. У средишту олтарске апсиде пронађена је дводелна камена чесна трпеза. Комплекс манастира Митрополије налази се на просторној заравни испод Малог Вукана. Основа цркве је у облику тролита са полукружним певничким апсидама. На месту где почињу проширења певничких конхи налазе се пиластри, а у линији пиластра и четири зидана ступца, што није уобичајено код цркава моравског стила. У унутрашњости цркве пронађено је неколико комада декоративне камене пластике и делови велике камене розете на поду спољне припрате. Источно од Велике су остаци Мале цркве (Богородица Пречиста), једнобродне правоугаоне основе са изнутра полукружно, а споља тространом апсидом. Зидови цркве су обложени тесаним квадерима сиге. На очуваним површинама зидова у унутрашњости цркве откривени су остаци живописа из XIV века. Читав комплекс археолошки је истражен између 1979. и 1981, са упоредо обављеним конзерваторским и рестаураторским радовима.

Нематеријално наслеђе

Манастир се везује за исихастичку духовност и праксу.

Слика 113. – Основа цркве манастира Благовештење

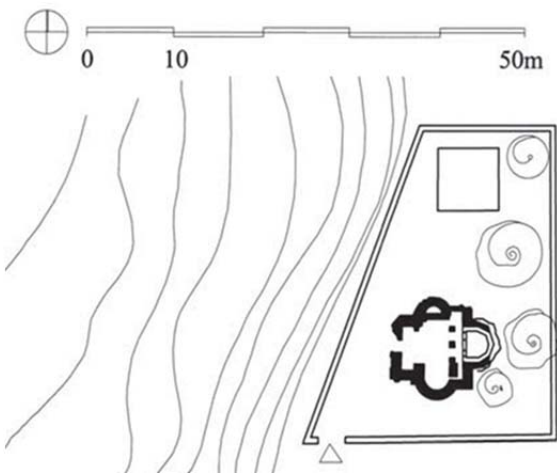
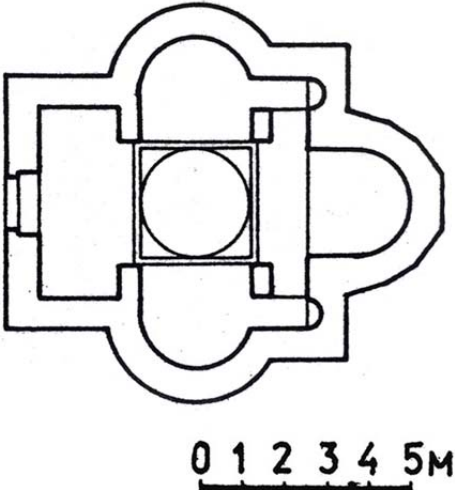

Слика 114. – Фотографија манастира Благовештење

Институционални подаци

Категорија	<i>Културна добра од великог значаја</i>
Редни број у централном регистру	<i>СК 542</i>
Датум уписа у централни регистар	<i>24.10.1983.</i>
Редни број у локалном регистру	<i>6</i>
Датум уписа у локални регистар	<i>25.03.1983</i>
Надлежни завод који води локални регистар	<i>Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево</i>
Основ за упис у регистар	<i>Решење Завода за заштиту споменика културе Крагујевац бр.724/1 од 13.07.1977.</i>
Број и датум службеног гласила одлуке за категорију	<i>Службени гласник СРС 14/79.</i>
Извори	<i>Ђ.Бошковић, Средњовековни споменици североисточне Србије, 188-189; М.Цуњак, Светиње Горњачке клисуре, 69-86) Црква посвећена Благовештењу саграђена је крајем XIV века. С. Поповић, нав. дело, стр. 250.</i>

Прилог 12 - Каталогизација манастира Лешје са црквом св. Богородице

Локација	Место <i>Лешје</i> , општина <i>Параћин</i>		
Историјски подаци и ктитор	<p>Манастир Лешје са црквом св. Богородице, налази се изнад села Лешје на северозападној страни брда Бабе, изнад којег се налази, средњовековни град Петрус. Постоје различита датовања цркве св. Богородице у Лешју. Б. Вуловић је приликом ископавања на локалитету Лешје констатовао две грађевине, од којих је једна, старија једнобродна са попречно постављеном припратом са западне стране, и једна црква у облику слободног крста, са полукружном апсидом „рашког типа“, које се везује за Немањино присуство на овом терену. Вукослав је вероватно одлучио да на истим темељима подигне нову цркву, „али са свим карактеристикама, које одговарају светогорцима и њиховом богослужењу и као такву је поклања Хиландару пре 1360. године.“ Према Урошевој повељи од 1360 године, јасно се види да је црква сазидана за време Урошеве владавине, после 1355, а пре 1360 године, јер се каже да је „Вукослав цркву подигао са његовом (Урошевом) дозволом“.</p>		
Материјално наслеђе	<p>Ова црква представља најстарију триконхалну цркву у Поморављу, која је подигнута на култном месту из XII века. У градњи су уочљиви светогорски утицаји (смањена величина наоса). Проскомидија и ђаконикон су издвојени и имају улаз из централног дела наоса и директну везу са олтарским простором. Укупна дужина цркве је 11,60 m, док ширина износи 6 m. Зидана је од сиге, а очувана висина зидова је око 0,50 m. Њихова дебљина је око 0,80 m. Црква манастира Лешје је данас обновљена у стилу који не одговара градитељским карактеристикама исихастичког наслеђа.</p>		
Нематеријално наслеђе	<p>Имајући у виду везу породице Вукославић са манастиром Хиландар и присуство Ромила и његових ученика у манастиру Раваница, чини се могућим да су већина монаха у заједници Богородице у Лешју били следбеници добро утемељеног исихастичког покрета који се простирао из Свете горе и Парорије у северни Балкан. Манастир је служио као преписивачки центар из којег су дистрибуирани рукописи везани за исихастичке духовнике и теме.</p>		
			
			
	Сл. 115. – План основе Манастира Лешје	Сл. 116. – План основе цркве Манастира Лешје	Сл. 117. – Манастир Лешје
			Сл. 118. – Црква Манастира Лешје
Институционални подаци			
Категорија	<i>Културна добра од великог значаја</i>		
Редни број у централном регистру	<i>СК 154</i>		
Датум уписа у централни регистар	<i>19.10.1981.</i>		
Редни број у локалном регистру	<i>21</i>		
Датум уписа у локални регистар	<i>16.10.1981.</i>		
Надлежни завод који води локални регистар	<i>Завод за заштиту споменика културе Крагујевац</i>		
Основ за упис у регистар	<i>Решење Завода за заштиту споменика културе Крагујевац бр.359/1. од 30.06.1975. год.</i>		
Број и датум службеног гласила одлуке за категорију	<i>Службени гласник СРС 28/83</i>		
Извори	<i>Б. Вуловић, Црква св. Богородице у средњовековној Кулајни — необјављени резултати једног истраживања, Зборник за ликовне уметности 8, Нови Сад 1972, 387—398. Прокић, дисертација, стр. 98. Реф. 9 и 10 код Прокића. С. Поповић, Последња исихастичка прибежишта, стр. 225.</i>		

Прилог 13 - Каталогизација Манастира Митрополија

Локација | Место *Горњачка клисура*, општина *Жагубица*

Историјски подаци и ктитор

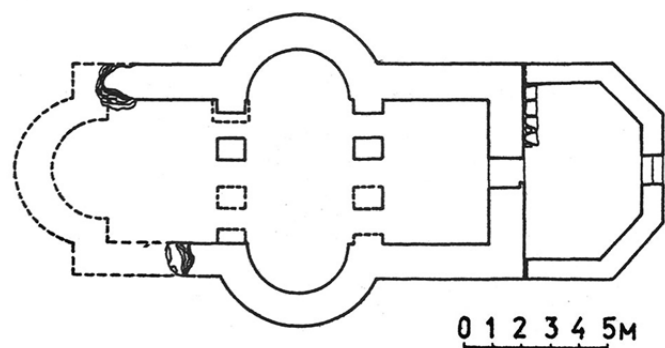
Нема историјских података. Ктитор је непознат.

Материјално наслеђе

Манастир познат у литератури као **Митрополија**, са триконхалном црквом и заштитним бедемима. Неколико пећина у близини није још испитано. Остаци манастира Митрополија и Благовештење, представљају јединствену целину са средњовековним градом Ждрелом. Чинио га је сложени систем, фортификација (бедема, преградних зидова, кула мотриља...), стамбених целина, три манастирска комплекса и бројних испосница у пећинама, који су прилагођени конфигурацији терена. Остаци Митрополије чине „Велика црква“ са манастирским конацима и стотинак метара источно „Мала црква“. „Велика црква“ има триконхалну основу са полукружним певничким апсидама и потпуно разореном олтарском апсидом на истоку, услед деловања бујичних вода оближњег потока и дозиданом полигоналном припратом на западу. Датује се у крај XIV века. „Мала црква“ има једнобродну основу са споља тространим, а изнутра полукружним олтаром на истоку и накнадно дозиданом припратом на западу. У наосу су откривени гробови ктитора, а на зидовима у доњој зони су очувани делови живописа. Све три цркве чине исихастички центар, настао по доласку Григорија, писца Ромиловог Житија у Моравску Србију.

Нематеријално наслеђе

Манастир се везује за исихастичку духовност и праксу.

Сл. 119. – План основе цркве Манастира Митрополија

Сл. 120. – Црква Манастира Митрополија

Сл. 121. – Црква Манастира Митрополија

Институционални подаци

Нема података.

Извори | Ђ. Боковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, 187; М. Цуњак, *Светиње Горњачке клисуре*, стр. 87-90. Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, стр. 189. Регионални завод Смедерево, <http://spomenickulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/ostaci-manastira-mitropolija-i-blagovestjenje>, посећено: септембар 2016.

Прилог 14 - Каталогизација манастира Намасија са црквом св. Николе

Локација Место *Забрега*, општина *Параћин*

Историјски подаци и ктитор

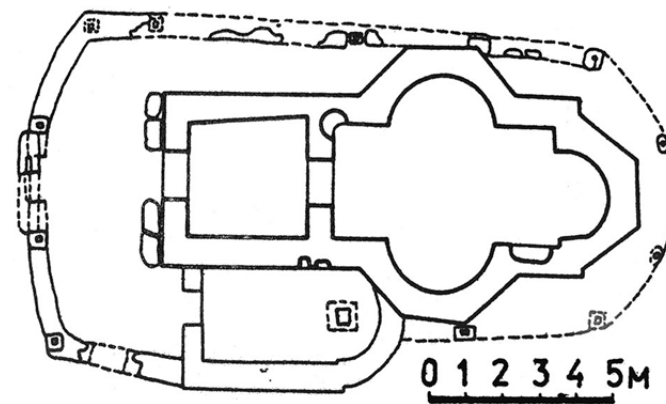
Нису сачувани историјски подаци. Ктитор непознат.

Материјално наслеђе

Манастир Намасија (манастир св. Николе) на пространој обали Црнице (налази у горњем делу клисуре Црнице, око 1,5 km североисточно од села Забреге), може да се датира у касни XIV или рани XV век, са црквом триконхалног плана и припратом, са малом једнобродном капелом додатом уз јужни зид цркве. Присуство монашких ћелија и трпезарије и керамичке производње, на основу чега се може закључити да је ово било највеће монашко насеље у ждрелу Црнице. Непознати су историја и оснивач манастира. Црква Светог Николе је мања триконхална грађевина са правоугаоном припратом. Припада првим црквама моравске Србије чији су ктитори били монаси. Димензије цркве са припратом су 13,40x7,60 m, дебљина зидова 0,80 m и очувани су у висини до 1 m. Зидани су од ломљеног камена у кречном малтеру, прошарани крупним црвеним речним облутком. Кров је био од ћерамиде. Олтарска и певничке апсиде су споља тространог, а унутра полукружног облика. У северозападном углу брода цркве узидана је камена крстионица. Подови цркве и припрате покривени су плочама од пешчара. Уз јужни зид припрате касније је дозидан параклис правоугаоног облика, димензија 5,30x2,60 m, дебљине зидова 0,50 m, очуваних до 1,30 m. У унутрашњости параклиса, у доњим зонама је очуван део живописа: фриз са палметама исликаним белом бојом на црвеној подлози. У апсиди су остаци фигуре светитеља. Манастирска црква се може датовати у XV век, а капела се на основу живописа везује за XVI век. Од 1972. до 1979. вршена су археолошка истраживања и конзервација очуване архитектуре. Комплекс је у потпуности истражен.

Нематеријално наслеђе

Услед недостатка историјских извора, нисмо у могућности да сазнамо више о нематеријалном наслеђу ове монашке заједнице.

Сл. 122. – Основа плана манастира св. Николе

Сл. 123. – Основа плана манастира св. Николе

Сл. 124. – Фотографија манастира Намасија

Сл. 125. – Фотографија цркве манастира Намасија

Институционални подаци

Категорија	<i>Културна добра од великог значаја</i>
Редни број у централном регистру	<i>СК 273</i>
Датум уписа у централни регистар	<i>04.09.1982.</i>
Редни број у локалном регистру	<i>49</i>
Датум уписа у локални регистар	<i>11.08.1982.</i>
Надлежни завод који води локални регистар	<i>Завод за заштиту споменика културе Крагујевац</i>
Основ за упис у регистар	<i>Решење Завода за заштиту споменика културе Крагујевац бр. 361/1. од 30.06.1975. год.</i>
Број и датум службеног гласила одлуке за категорију	<i>Службени гласник СРС 28/83</i>

Прилог 15 - Каталогизација манастира Раваница

Локација Место *Сење*, општина *Ђурђија*

Историјски подаци и ктитор

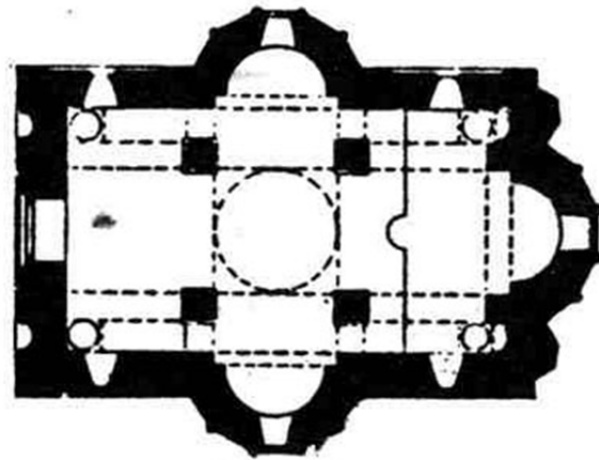
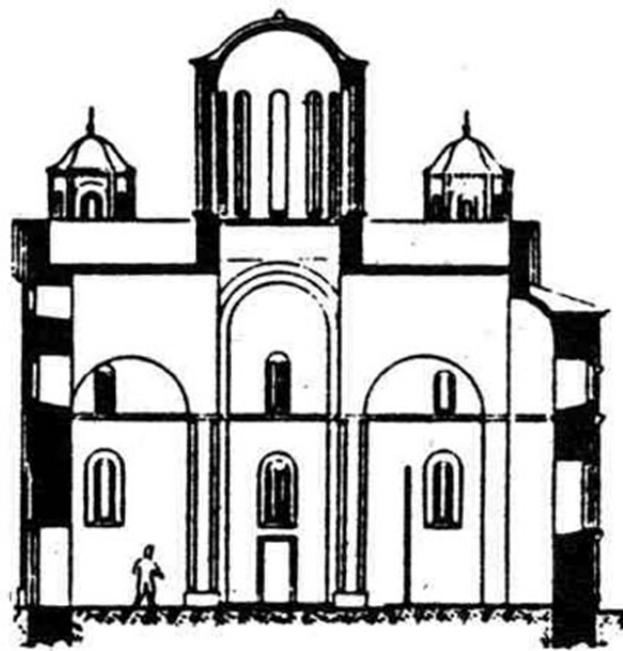
Манастир Раваницу са црквом Вазнесења, моћним утврђењем, трпезаријом и келијама, подигао је кнез Лазар у осмој деценији XIV века. Средином девете деценије истог столећа храм је живописан, а измењена ктиторска композиција досликана је након Лазареве погибије на Косову 1389. После преноса кнежевих моштију из Приштине у Раваницу манастир је постао место ходочашћа и центар из којег се ширио култ светог кнеза и косовских мученика.

Материјално наслеђе

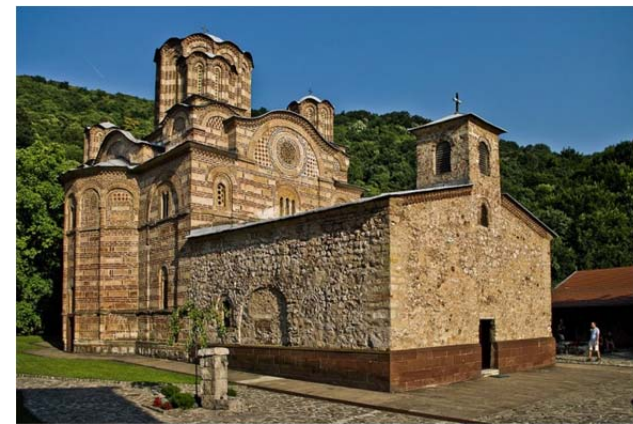
Раваничка црква, први споменик моравског градитељства, триконхос је са основом уписаног крста и пет купола на наглашеним коцкастим постољима. Фасаде су рашчлањене колонетама, нишама и кордонским венцима. Црква је зидана наизменичним редовима камена и опеке и украшена керамопластичним декоративним елементима као и изузетно богатом плиткорелефном пластиком. Накнадно дозидани отворени нартекс, срушен у турским нападима, обновљен је и исликан фрескама између 1717. и 1729. Раваница је први споменик моравског сликарства, наглашене лирске осећајности и декоративности, и са иконографским програмом инспирисаним богослужењем. У куполама су слике Христа, Богородице, небеских сила и пророка, у олтару су представе везане за Христов живот, док су у наосу циклуси Великих празника, Чуда, Парабола и представе светих ратника и монаха. Радови на конзервацији архитектуре изведени су од 1956–1962, а сликарства 1964. и 1970.

Нематеријално наслеђе

После преноса кнежевих моштију из Приштине у Раваницу манастир је постао место ходочашћа и центар из којег се ширио култ светог кнеза и косовских мученика.

Сл. 126. и 127. – Подужни пресек и план основе Манастира Раваница

Сл. 128. и 129. – Фотографије Манастира Раванице

Институционални подаци

Категорија	<i>Културна добра од великог значаја</i>
Редни број у централном регистру	<i>СК 244</i>
Датум уписа у централни регистар	<i>22.06.1982.</i>
Редни број у локалном регистру	<i>1</i>
Датум уписа у локални регистар	<i>02.09.1981.</i>
Надлежни завод који води локални регистар	<i>Завод за заштиту споменика културе Крагујевац</i>
Основ за упис у регистар	<i>Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС бр.304/48. од 05.03.1948. год.</i>
Број и датум службеног гласила одлуке за категорију	<i>Службени гласник СРС 14/79</i>

Прилог 16 - Каталогизација манастира св. Петка

Локација	Место <i>Извор</i> , општина <i>Параћин</i>
-----------------	---

Историјски подаци и ктитор

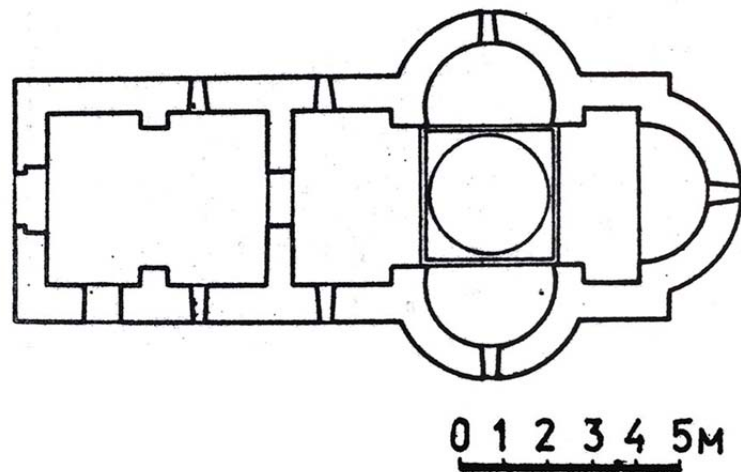
Једини историјски извор је турски дефтер из 1516. Ктитор је непознат.

Материјално наслеђе

Црква Св. Петке се налази у саставу истоименог манастира на изласку из Честобродичке клисуре у Извору, око 16 km источно од Параћина. Судајући према једном турском дефтеру, најстарији помен ове цркве потиче из 1516. Сматра се да је настала још у другој половини XIV века, а њено подизање приписује се неком од учених монаха „синајита“. После Раванице и Сисојевца, то је највећа црква Петрушке области. Првобитна грађевина је била тролисне основе, са припратом. Данашњи изглед добила је у великој мери у првој половини XVIII века, када су поновљени сводови, пробијен зид између припрате и наоса, реконструисана купола над наосом и изграђена још једна над припратом. Параклис са кубетом са јужне стране додат је приликом обнове у првој половини XIX века. Неуобичајено, на олтарској апсиди постоје три прозора. Није поуздано утврђено до које је мере сачувана средњовековна црква, јер није детаљно истражена, али је сигурно била сачувана до сводова и лукова. Са старе грађевине остали су само малобројни фрагменти декорације, међу којима је најзначајнија розета са представом људске главе, а има и уломака двоструког преплета. Зидана је речним облутком утопљеним у малтер, и највероватније је првобитно била малтерисана. Крајем седамдесетих година изведени су непотпуни конзерваторски радови: заштићена је капела, куполе, кров и фасаде цркве.

Нематеријално наслеђе

Манастир се везује за исихастичку духовност и праксу.

Сл. 130. – Основа манастира св. Петка

Сл. 131. – Фотографија манастира св. Петка

Сл. 132. – Фотографија манастира св. Петка

Институционални подаци

Категорија	<i>Културна добра од великог значаја</i>
Редни број у централном регистру	<i>СК 259</i>
Датум уписа у централни регистар	<i>22.06.1982.</i>
Редни број у локалном регистру	<i>34</i>
Датум уписа у локални регистар	<i>08.06.1982.</i>
Надлежни завод који води локални регистар	<i>Завод за заштиту споменика културе Крагујевац</i>
Основ за упис у регистар	<i>Решење Завода за заштиту споменика културе Крагујевац бр. 286/1. од 08.05.1972. год.</i>
Број и датум службеног гласила одлуке за категорију	<i>Службени гласник СРС 28/83</i>

Прилог 17 - Каталогизација манастира Сисојевац

Локација	Место <i>Сисевац</i> , општина <i>Параћин</i>
-----------------	---

Историјски подаци и ктитор

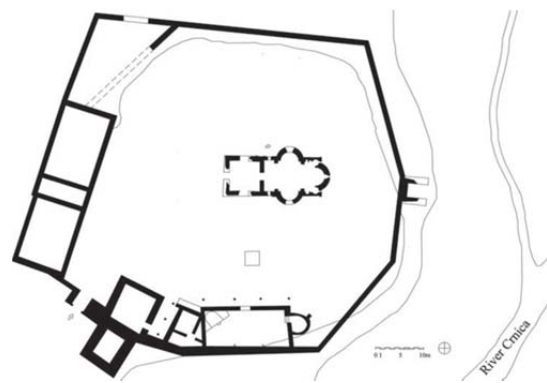
Манастир Сисојевац, из касног XIV или раног XV века, са манастирском црквом посвећеном Преображењу и великим монашким насељем, према традицији, основао је монах Сисоје. Преподобни Сисоје Синаит је био један од монаха синаита из друге половине XIV века који су у Србију дошли за време Кнеза Лазара, био је Хиландарски игуман, савременик Романа Раваничког и његов ученик. Живео је у једном селу код Раванице, па се верује да је село по њему добило назив Сисевац, а манастир Сисојевац. Један документ указује да је Сисоје имао неку земљу која није била везана за манастир, чиме може да се имплицира да манастир још увек није био основан пре 1398, док други открива да је био игуман намастира и манастир био гробно место и центар његовог култа. Улога Сисоја као игумана, не искључује могућност да је био ктитор задужбине, с' обзиром да ктиторско право у Византији не искључује могућност да ктитор буде истовремено игуман своје задужбине. На основу оштећеног портрета два ктитора, од којих је један идентификован као деспот Стефан Лазаревић, претпоставља се да је деспот Стефан основао, уз патријархово одобрење, манастир истакнутог исихасте Сисоја и његових пратилаца. Може се повући аналогија са оснивањем манастира Ждрело (Горњак), који је основао цар Лазар, уз сагласност патријарха, за прослављеног Григорија Горњачког и његове ученике. Према томе, цркву је основао деспот Стефан око 1402 и посветио је Преображењу, што осликава нови импулс исихастичког контемплативног монаштва. Старији идентификовани ниво фресака у олтарском простору указује на то да је Сисоје био странац.

Материјално наслеђе

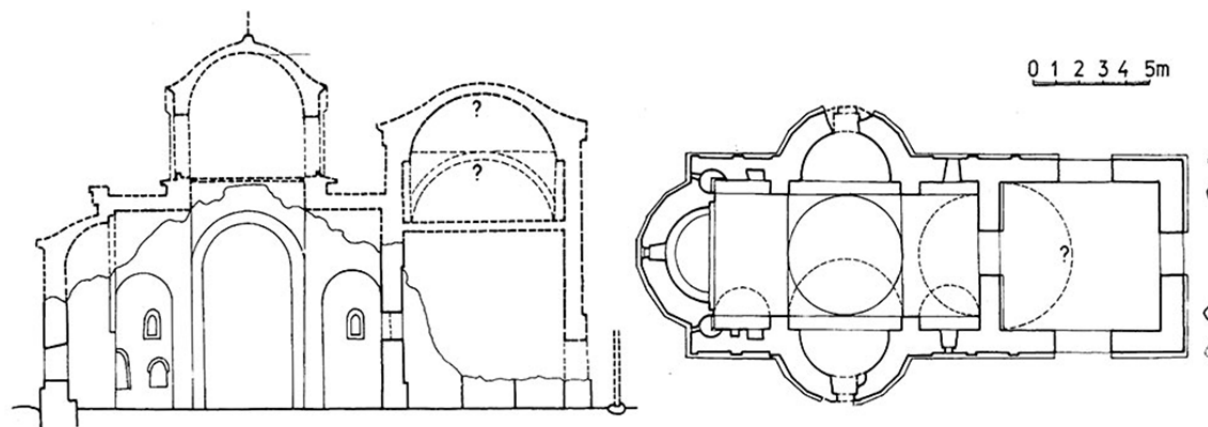
По свом облику црква припада моравским споменицима сажете триконхалне основе али нема моравски пластични украс на фасадама. Наос је рашчлањен на три травеја, са куполом над средњим делом и истовремено сазиданом припратом квадратне основе. Све три апсиде су споља седмостране а изнутра полукружне. Фасаде су украшене низом витких лезена повезаних плитким слепима аркадама, а изнад њих, до самог кровног венца развијен је фриз слепих аркадица које се ослањају на једноставно профилисане конзоле. Црква је била споља омалтерисана и украшена сликаном декорацијом. Фреско сликарство у храму сачувано је само у бледим фрагментима. Датовано је по, данас уништеном, портрету деспота Стефана, у време после 1402. године. Ни ктиторски портрет на јужном зиду више се не види. У олтару су поред уобичајених композиција биле и старозаветне сцене: Жртва Аврамова и Три младића у пећи огњеној. У наосу се разазнају неке сцене из циклуса Христових чуда и Парабола, стојећи свети ратници а изнад њих попрсја светитеља у медаљонима. Осамдесетих година реконструисан је наос, а 1993. и припрата храма. Централно постављена триконхална црква посвећена Преображењу имала је нартекс са једним спратом, како је приказано на ктиторском портрету. Недалеко од манастира је **Сисојева пећина** са сличном традицијом као **Ромилова пећина**, недалеко од Раванице. Међутим, не знамо да ли је Сисоје користио ову пећину као свој исихастион. Верује се да се његов гроб налази у југозападном углу главног брода. То је археолошки испитивано током радова на конзервацији 1931. године, када је закључено да је гроб опљачкан. Према томе, тачна локација Сисојевог гроба остаје непозната.

Нематеријално наслеђе

Манастир се везује за исихастичку духовност и праксу.

Сл. 133. – Основа плана манастира Сисојевац

Сл. 134. и 135. – Пресек и основа плана манастира Сисојевац

Сл. 136. – Фотографија манастира Сисојеваца

Институционални подаци

Категорија	<i>Културна добра од великог значаја</i>
Редни број у централном регистру	<i>СК 139</i>
Датум уписа у централни регистар	<i>19.10.1981.</i>
Редни број у локалном регистру/ Датум уписа	<i>2/02.09.1981.</i>
Надлежни завод који води локални регистар	<i>Завод за заштиту споменика културе Крагујевац</i>
Основ за упис у регистар	<i>Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС бр.307/51. од 29.03.1951. год.</i>
Број и датум службеног гласила одлуке за категорију	<i>Службени гласник СРС 14/79.</i>
Извори	Он се помиње као духовни отац и власник неких добара у петрушкој области (Параћин) у повељи коју је 1398. издала принцеза Милица, жена цара Лазара. Први писани извор у којем се помиње Сисоје као бивши игуман манастира Преображења је из 1509. С. Поповић, нав. дело, стр. 243. В. Svetković, <i>Manastir Sisojevac i monah Sisoje</i> , Istorija umetnosti 26/1–2, (Belgrade, 2002) 55–76, посебно стр. 65. С. Поповић, нав. дело, стр. 243-244. С. Поповић, нав. дело, стр. 245. С. Поповић, нав. дело, реф. 114.

Прилог 18 - Каталогизација цркве манастира св. Јована Главосека

Локација	Место <i>Поповац</i> , општина <i>Параћин</i>
-----------------	---

Историјски подаци и ктитор

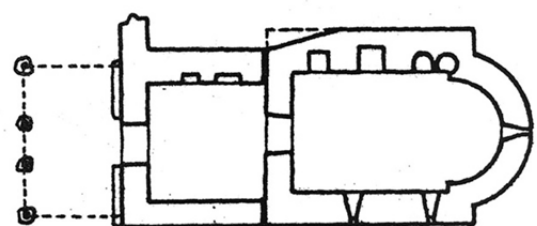
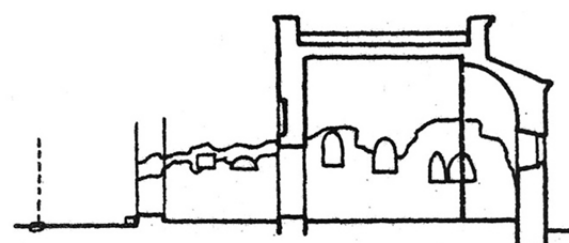
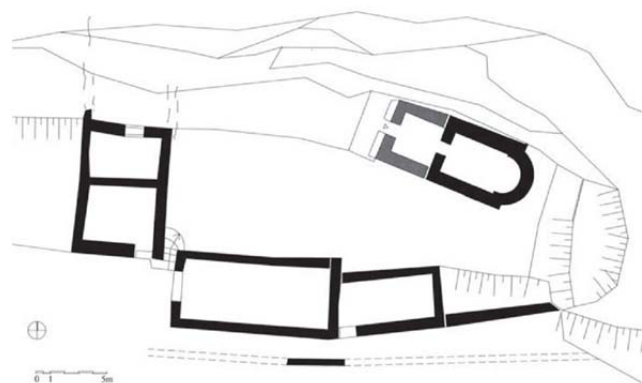
Нису сачувани историјски подаци. Ктитор непознат.

Материјално наслеђе

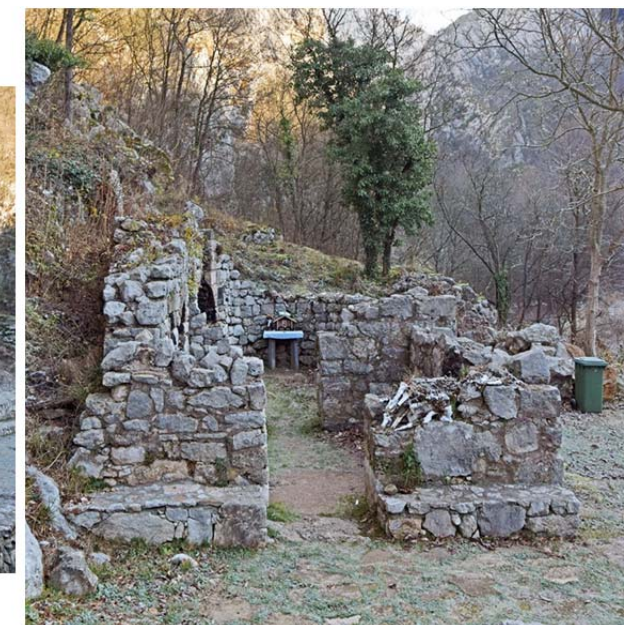
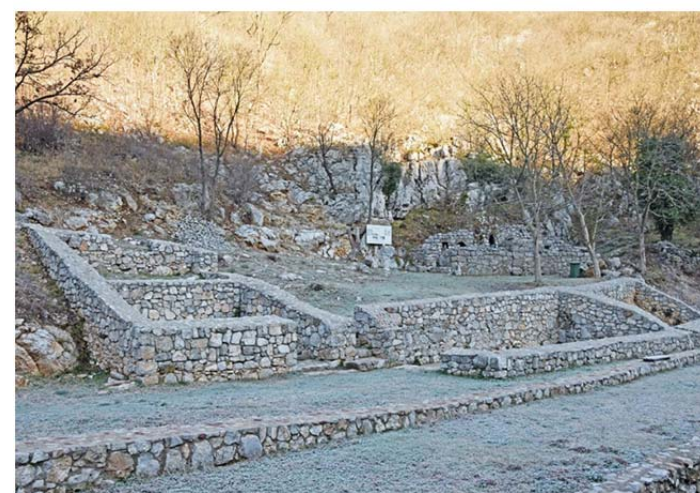
Једнобродна црква манастира св. Јована Главосека (*Јована Крститеља*), првобитно покривена полуобличастим сводом и украшена са нешто камене пластике, припратом и тремом и манастирским зградама могла је да буде (или настане из) изолована анахоретска келија за угледног монаха из манастира Богородице Петрушке и његова прва независна ћелија. У том случају је вероватно била савремена (недатираној) Петруши. У следећој фази је претворена у мали манастир (*скит*), такође зависан од манастира Богородице Петрушке. У то време је црква *увећана нартексом* и подигнуте су манастирске зграде, највероватније почетком 15. века, када су се неки други мали манастирски комплекси такође појавили у овој области. Трећа фаза изградње, поменута у натпису из 1507, укључивала је додавање западног трема и вероватно неку обнову цркве и манастирских зграда.

Нематеријално наслеђе

Услед недостатка историјских извора, нисмо у могућности да сазнамо више о нематеријалном наслеђу ове монашке заједнице.

0 1 2 3 4 5м

Сл. 137. – Основа манастира св. Јована Главосека

Сл. 138/9. – Основа Цркве манастира св. Јована Главосека

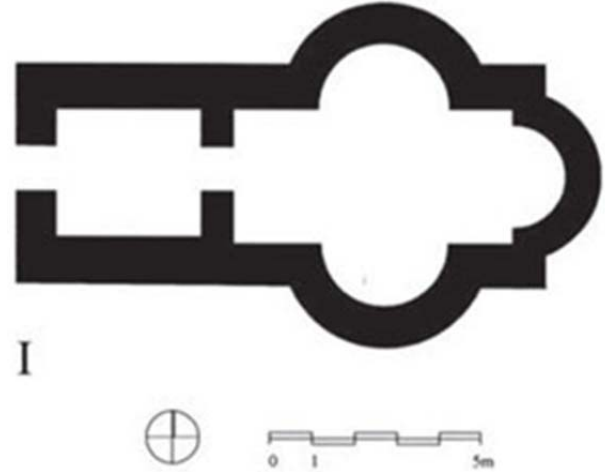
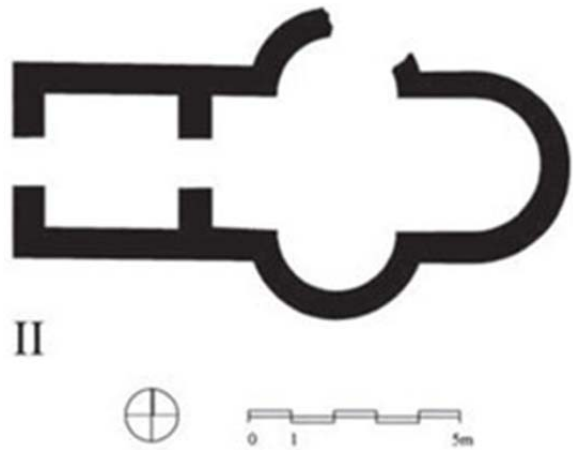
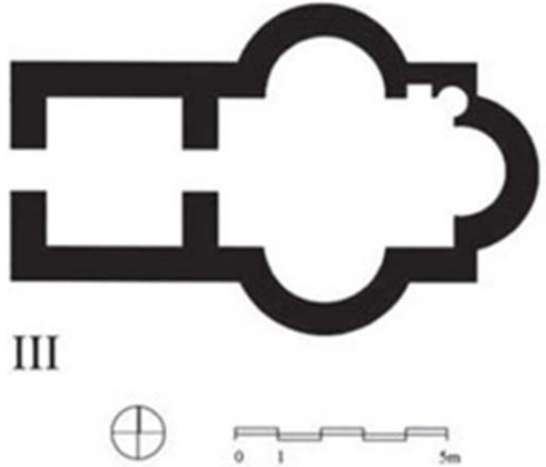
Сл. 140. – Манастир св. Јована Главосека

Сл. 141. – Црква манастира св. Јована Главосека

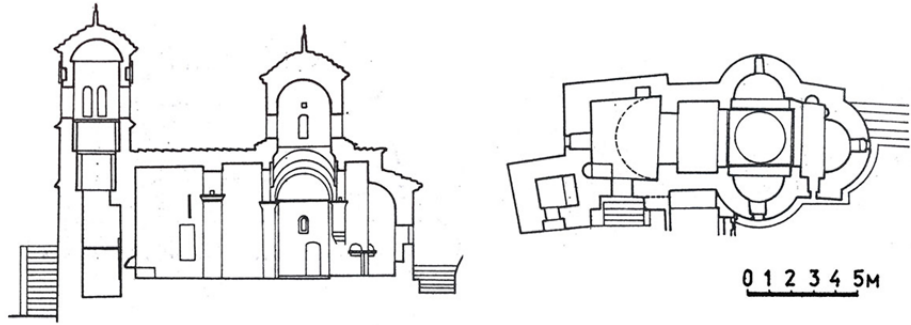

Институционални подаци

Категорија	-
Редни број у централном регистру	<i>СК 275</i>
Датум уписа у централни регистар	<i>04.09.1982.</i>
Редни број у локалном регистру	<i>51</i>
Датум уписа у локални регистар	<i>11.08.1982.</i>
Надлежни завод који води локални регистар	<i>Завод за заштиту споменика културе Крагујевац</i>
Основ за упис у регистар	<i>Решење Завода за заштиту споменика културе Крагујевац бр. 358/1. од 30.06.1975. год.</i>
Број и датум службеног гласила одлуке за категорију	<i>Службени гласник СРС 28/83</i>
Извори	<i>Везано за назив манастира погледати: С. Поповић, нав. дело. С. Поповић, нав. дело, стр. 236-239.</i>

Прилог 19 - Каталогизација цркава I, II и III

Локација	Општина <i>Параћин</i>	
Историјски подаци и ктитор		
Нису сачувани историјски подаци. Ктитор непознат.		
Материјално наслеђе		
Недалеко од манастира св. Никола, на обалама Црнице су остаци три цркве од притесаног камена са три полукружне апсиде, две бочне апсиде и једном олтарском, и припратом, у литератури познате као цркве I, II и III . Није познато коме су посвећене, нити њихови ктитори, али вероватно датирају с' почетка XV века и могуће је да су ово мале келије зависне од већих манастира, <i>скитови (sketai)</i> , св. Николе или Сисојевца. С. Поповић сматра да су све три цркве, I, II и III, ћелије (или <i>келије</i>) припадале монашкој насеобини типа лавре, са киновијским средиштем, окружену зидом, са црквом триконхалног типа у центру и кулу квадратне основе на улазу.		
Нематеријално наслеђе		
Услед недостатка историјских извора, нисмо у могућности да сазнамо више о нематеријалном наслеђу ове монашке заједнице.		
 <p>I</p>	 <p>II</p>	 <p>III</p>
Сл. 142. – Основа Цркве 1	Сл. 143. – Основа Цркве 2	Сл. 144. – Основа Цркве 3
Институционални подаци		
Нема података.		
Извори	С. Поповић, <i>нав. дело</i> , стр. 245.	

Прилог 20 - Каталогизација Манастира Ждрело (Горњак)

Локација	Место <i>Горњак</i> , општина <i>Жагубица</i>	
Историјски подаци и ктитор	Оснивач манастира је <i>Монах Григорије (Григорије Синаит Млађи, Григорије Краснописац, Григорије Ћутљиви, Григорије Горњачки)</i> , Ромилов ученик и писац његовог Житија. Оснивач је манастира св. Николаја Чудотворца на Светој Гори, који је због њега познат под именом Григоријат, а од кнеза Лазара је добио манастир Ждрело у Браничеву (касније назван манастир Горњак) , у којем и данас почивају његове свете мошти. Григорије је познат као писац Ромиловог Житија и погрешно идентификован као Григорије Синаит у XVII веку. Документарни извори који се везују за манастир су Лазарева повеља из 1378, и потврдна повеља патријарха Спиридона из 1379.	
Материјално наслеђе	Манастирски комплекс имао је главну триконхалну цркву која је касније обновљена (<i>рестаурисана</i>) и Григоријеву испосницу у пећини изнад цркве, са капелом св. Николе. Током рестаурације дошло се до артефаката на основу који су довели до датирања манастирског комплекса у крај четрнаестог века. Црква је после XVIII века претрпела више обнова, углавном задржавајући првобитан распоред плана. План је у облику триконхоса сажете варијанте уписаног крста, са три неједнака травеја по дужини и куполом над средњим простором. Приликом знатно каснијег дозирања припрете, уместо ранијег западног улаза у цркву, начињен је широк пролаз. Западни травеј је двоструко ужи од источно. У плану су испољене извесне неправилности. Пројекције источног и западног травеја показују слику ромбоида уместо правоугаоника, док спољашње линије подужних зидова, због закошавања нису паралелне. Апсиде су изнутра и споља полукружне. Фасаде су прекривене белим малтером. Постоји сведочење да су првобитно биле од рументкасто обојеног малтера, са дубоким урезаним имитацијама фуга. По један једноделни лучно завршен прозорски отвор постављен је по средини облице сваке апсиде, док је нешто мањи отвор на јужном зиду према истоку. Сви прозори су у истом нивоу. Сводови су полуобличасти. Конструкцију куполе носе прислоњени лукови који леже на пиластрима. Североисточни пиластер у виду конзоле излази из масе зида на висини од 1,70 м. Тамбур куполе је изнутра кружан, споља осмостран, са изузетно узаним отворима на свакој страници. Купола је на благо надвишеном кубичном постолу. Црква је озидана ломљеним и притесаним каменом, а затим омалтерисана.	
Нематеријално наслеђе	Манастир се везује за исихастичку духовност и праксу.	
		
	Сл. 145. и 146. – Подужни пресек и план основе манастира Горњак	Сл. 147. – Фотографија манастира Горњак
		
		Сл. 148. – Фотографија манастира Горњак
Институционални подаци		
Категорија	<i>Културна добра од великог значаја</i>	
Редни број у централном регистру	<i>СК 569</i>	
Датум уписа у централни регистар	<i>24.10.1983.</i>	
Редни број у локалном регистру	<i>35</i>	
Датум уписа у локални регистар	<i>01.04.1983.</i>	
Надлежни завод који води локални регистар	<i>Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево</i>	
Основ за упис у регистар	<i>Решење Завода за заштиту споменика културе Крагујевац бр.437/1 од 18.07.1973.год.</i>	
Број и датум службеног гласила одлуке за категорију	<i>Службени гласник СРС 14/79.</i>	
Извори	Овако се потписао у Ромиловом Житију. Литература везана за монаха Григорија из <i>Руске православне енциклопедије</i> : Качаловский В. Серб. жития и летописи как источник для истории юж. славян в XIV и XV вв. // Слав. сб. СПб., 1876. Вып. 3. С. 183-222; Βέης Ν. Α. Συμβολή εις τήν Ἱστορίαν τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων // Βυζαντις. 1909. Т. 1; Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς Γρηγορίου τοῦ κτίτορος τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὄρει Ἁθῶ Ἱ. Μ. τοῦ Γρηγορίου καὶ τῆς Ἀγίας Ὀσιοπαρθενομάρτυρος Ἀναστασίας τῆς Ῥωμαίας μετὰ ἐπιμνημοσύνου πρὸς τοὺς κτίτορας τῆς μονῆς λόγους. Θεσσαλονίκη, 1921; Grujić R. Grigoriје // Stanojević S. Narodna enciklopedija srpsko-horvatsko-slovenska. Zagreb, 1925. Кпј. 1. С. 782; Розов В. Синайцы в Сербии в XIV в. // Bsl. 1929. Т. 1. С. 16-21; Радојичић Ђ. Сп. Григорије из Горњака // ИЧ. 1952. Књ. 3. С. 85-106; он же. Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем и у турско доба. Нови Сад, 1967. С. 189-214; Мечев К. Личноста на писателя: Към характеристиката на изобразителна стил в Житието на Ромил Видински у мон. Григория // Лит. мисъл. София, 1972. Т. 16. № 2. С. 76-92; Јустин (Поповић), архим. Житије прп. оца нашег Григорија Ћутливог или Горњачког // Он же. Житија светих за децембар. Београд, 1977. С. 251-259; Γεώργιος (Καψάνης), ἀρχιμ. Περί τοῦ κτίτορος τῆς ἐν Ἁθῶ Ἱ. Μονῆς Γρηγορίου καὶ τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τὸν Ὅσ. Γρηγορίου τὸν Σιναΐτην // Παράδοση. Ἀθήνα, 1979. Τεύχ. 12-14. Σ. 108-116; Σωφρόνιος (Εὐστρατιάδης). Ἀγιολόγιον. Σ. 101-102; Милеуснић С. Свети срби. Крагујевац, 1989. С. 143-145; Петр (Пиголь), игум. Прп. Григорий Синаит и его духовные преемники. М., 1999. С. 140-154; Афонский патерик. М., 2002р. Т. 2. С. 407-408; Νικόδημος. Συναξαριστής. Т. 2. Σ. 263. <i>Житије преподобног Ромила Раваничког</i> , прев. са грчког Ј. Поповић, у: „Житија светих – јануар“, Београд 1972, стр. 501–517. С. Радојичић, <i>Григорије из Горњака</i> , 85-105 Вероватно од маја 1379. до крај 1380. биле су издате четири повеље манастиру Ждрелу – две кнеза Лазара (једна оснивачка и једна Григорију Синаиту) и две патријарха Спиридона (потврде Лазаревих повеља) познате на основу изгубљеног преписа из XVIII века. Искрпна дипломатичка анализа с навођењем свих издања и старијом литературом у вези са њиховим датирањем код Ф. Баришића, <i>О повељама кнеза Лазара</i> , 358-362. Уп. важнију литературу на ову тему: И. Руварац, О кучијанским манастирима по записима, 36-38; М. Васић, Жича и Лазарица, 114; М. Пурковић, О горњачким повељама, Браничевски весник VIII, Пожаревац 1940, 153-158; Ђ. Сп. Радојичић, Григорије из Горњака, Историјски часопис III/1951-1952, Београд 1952, 85-105. За хронологију, Ђ. Стричевић, <i>Хронологија</i> , 116-117; исти, <i>Два варијанте плана</i> , 215-216. О историји и архитктури: Ђ. Бошковић, Средњовековни споменици североисточне Србије, 189, 193; В. Петковић, Преглед, 69-70; А. Дероко, Монуменгална, 199; М. Николић, Властелинство мнастира Ждрела (Горњака), Историјски часопис, Београд, 1973, 149-155; Д. Митошевић, Манастир Горњак, Горњак, 1975, 33-37; М. Цуњак, <i>Прилог проучавања манастира Горњака у Горњачкој клисури</i> , Viminacium - Зборник народног музеја у Пожаревцу 2, Пожаревац, 1987, 41-50; В. Касалица, Средњовековни црквени споменици, 107-109.) М. Цуњак, <i>Светиње Горњачке клисуре</i> , 61-67 С. Поповић, <i>нав. дело</i> , стр. 249 Ђ. Бошковић, <i>Средњовековни споменици североисточне Србије</i> , 189. В. Ристић, <i>Моравска архитектура</i> , стр. 214-215.	

Прилог 21 - Каталогизација Цркве св. Никола Манастира Ждрело (Горњак)

Локација	Место Горњак, општина Жагубица
-----------------	--------------------------------

Историјски подаци и ктитор

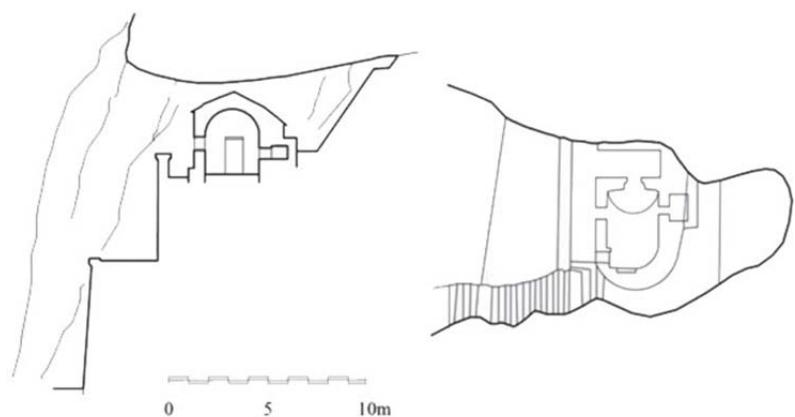
Оснивач манастира је *Монах Григорије (Григорије Синаит Млађи, Григорије Краснописац, Григорије Ђутљиви, Григорије Горњачки)*, Ромилов ученик и писац његовог Житија. Оснивач је манастира св. Николаја Чудотворца на Светој Гори, који је због њега познат под именом Григоријат, а од кнеза Лазара је добио манастир **Ждрело у Браничеву (касније назван манастир Горњак)**, у којем и данас почивају његове свете мошти. Григорије је познат као писац Ромиловог Житија и погрешно идентификован као Григорије Синаит у XVII веку. Документарни извори који се везују за манастир су Лазарева повеља из 1378, и потврдна повеља патријарха Спиридона из 1379.

Материјално наслеђе

Изнад самог манастира, у пећини окомите стене сазидаана је **црква св. Николе**, позната као испосница — капела Григорија Синаита, млађег. Капела св. Николе имала је фреске, чији су остаци сачувани и датирају се на крај XIV века. Црква св. Николе у саставу испоснице манастира Ждрела, саграђена у пећини изнад главне манастирске цркве, са њене североисточне стране. У плану је једнобродна грађевина с апсидом на источној страни и истовремено грађеним улазним претпростором са великим, лучно засведеним отвором на јужној страни. Северни зид цркве делимично залази у стену пећине. Улаз у цркву из претпростора налази се на западној страни. Апсида је изнутра равних зидова, с правоугаоном плитком нишом. Њен североисточни унутрашњи део покрива закошен зид са линијом закошавања у правцу исток-запад. Два мања, једноставна прозорска оквира налазе се на јужној фасади. Црква је засведена подужним полуобличастим сводом. Озидана је ломљеним и притесаним каменом, а затим омалтерисана.

Нематеријално наслеђе

Манастир се везује за исихастичку духовност и праксу.

Сл. 149. и 150. – Подужни пресек и план основе цркве св. Никола манастира Горњак

Сл. 151. – Црква св. Никола манастира Горњак

Сл. 152. – Црква св. Никола манастира Горњак

Институционални подаци

Категорија	<i>Културна добра од великог значаја</i>
Редни број у централном регистру	<i>СК 569</i>
Датум уписа у централни регистар	<i>24.10.1983.</i>
Редни број у локалном регистру	<i>35</i>
Датум уписа у локални регистар	<i>01.04.1983.</i>
Надлежни завод који води локални регистар	<i>Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево</i>
Основ за упис у регистар	<i>Решење Завода за заштиту споменика културе Крагујевац бр.437/1 од 18.07.1973.год.</i>
Број и датум службеног гласила одлуке за категорију	<i>Службени гласник СРС 14/79.</i>

Извор Овако се потписао у Ромиловом Житију. Литература везана за монаха Григорија из *Руске православне енциклопедије*: Качаловский В. Серб. жития и летописи как источник для истории юж. славян в XIV и XV вв. // Слав. сб. СПб., 1876. Вып. 3. С. 183-222; Βέης Ν. Α. Συμβολή εις την Ιστορίαν των Μονών των Μετεώρων // Βυζαντίς. 1909. Т. 1; 'Ακολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς Γρηγορίου τοῦ κτίτορος τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὄρει Ἁθῶν Ἱ. Μ. τοῦ Γρηγορίου καὶ τῆς Ἀγίας Ὀσιοπαρθενομάττορος Ἀναστασίας τῆς Ῥωμαίας μετὰ ἐπιμημοσύνου πρὸς τοὺς κτίτορας τῆς μονῆς λόγους. Θεσσαλονίκη, 1921; Grujić R. Grigoriје // Stanojević S. Narodna enciklopedija srpsko-horvatsko-slovenska. Zagreb, 1925. Кпј. 1. С. 782; Розов В. Синайцы в Сербии в XIV в. // Bsl. 1929. Т. 1. С. 16-21; Радојичић Ђ. Сп. Григорије из Горњака // ИЧ. 1952. Књ. 3. С. 85-106; он же. Књџижевна збивања и стварања код Срба у средњем и у турско доба. Нови Сад, 1967. С. 189-214; Мечев К. Личноста на писателя: Към характеристиката на изобразителна стил в Житието на Ромил Видински у мон. Григория // Лит. мисъл. София, 1972. Т. 16. № 2. С. 76-92; Јустин (Поповић), архим. Житије прп. оца нашег Григорија Ђутливог или Горњачког // Он же. Житија светих за децембар. Београд, 1977. С. 251-259; Γεώργιος (Καψάνης), ἀρχιμ. Περὶ τοῦ κτίτορος τῆς ἐν Ἁθῶν Ἱ. Μονῆς Γρηγορίου καὶ τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τὸν Ὁσ. Γρηγορίου τὸν Σιναΐτην // Παράδοση. Ἀθήνα, 1979. Τεύχ. 12-14. Σ. 108-116; Σωφρόνιος (Εὐστρατιάδης). Ἀγιολόγιον. Σ. 101-102; Милеуснић С. Свети срби. Крагујевац, 1989. С. 143-145; Петр (Пиголь), игум. Прп. Григорий Синаит и его духовные преемники. М., 1999. С. 140-154; Афонский патерик. М., 2002р. Т. 2. С. 407-408; Νικόδημος. Συναξαριστής. Т. 2. Σ. 263. *Житије преподобног Ромила Раваничког*, прев. са грчког Ј. Поповић, у: „Житија светих – јануар“, Београд 1972, стр. 501–517. С. Радојичић, *Григорије из Горњака*, 85-105. Вероватно од маја 1379. до крај 1380. биле су издате четири повеље манастиру Ждрелу – две кнеза Лазара (једна оснивачка и једна Григорију Синаиту) и две патријарха Спиридона (потврде Лазаревих повеља) познате на основу изгубљеног преписа из XVIII века. Искрпна дипломатичка анализа с навођењем свих издања и старијом литературом у вези са њиховим датирањем код Ф. Баришића, *О повељама кнеза Лазара*, 358-362. Уп. важнију литературу на ову тему: И. Руварац, О кучијанским манастирима по записима, 36-38; М. Васић, Жича и Лазарица, 114; М. Пурковић, О горњачким повељама, Браничевски весник VIII, Пожаревац 1940, 153-158; Ђ. Сп. Радојичић, Григорије из Горњака, Историјски часопис III/1951-1952, Београд 1952, 85-105. За хронологију, Ђ. Стричевић, *Хронологија*, 116-117; исти, *Два варијанета плана*, 215-216. О историји и архитктури: Ђ. Бошковић, Средњовековни споменици североисточне Србије, 189, 193; В. Петковић, Преглед, 69-70; А. Дероко, Монументална, 199; М. Николић, Властелинство мнастира Ждрела (Горњака), Историјски часопис, Београд, 1973, 149-155; Д. Митошевић, Манастир Горњак, Горњак, 1975, 33-37; М. Цуњак, *Прилог проучавања манастира Горњака у Горњачкој клисури*, Viminacium - Зборник народног музеја у Пожаревцу 2, Пожаревац, 1987, 41-50; В. Касалица, Средњовековни црквени споменици, 107-109.) М. Цуњак, *Светиње Горњачке клисуре*, стр. 61-67. Према В. Ристићу, саграђена је између 1376/77-1380. В. Ристић, *Моравска архитектура*, стр. 229.

2.3.8. Модел пута културе

Сакупљени подаци из историјских извора, из историјске картографије и из теренског рада, сакупљени су у базу података, на основу чега је израђен дигитални модел са геореференцираним културним споменицима и путевима културе. Сви споменици су мапирани на карти и означени релевантним фотографијама. Као подлогу за модел користили смо дигиталну карту римских путева засновану на познатој Табули Појтингеријани.¹²⁸³ Коришћен је и сличан пројекат „*Vici.org*“, археолошки атлас класичне антике на интернету који развијају добровољци, по угледу на Википедију.¹²⁸⁴ Пројекат „*ORBIS: The Stanford Geospatial Network Model of the Roman World*“ пружа податке о мрежи градова и путева у Римској Империји и омогућава обрачунавање времена и трошкова путовања.¹²⁸⁵ У последње време доступни су радови из историјске географије Византије, Бугарске и Србије.¹²⁸⁶ Апликација „*Електронског атласа грчког монаштва*“, са фотографијама, картама, историјским чињеницама и путевима до манастира, за сада постоји само у прототипу.¹²⁸⁷

Осим *Пута културе Св. Ромила*, чије је исходиште у манастиру Раваници, у модел су интегрисани повезани путеви Св. Григорија, оснивача манастира Горњак, и Св. Сисоја, оснивача манастира Сисојевца, који су повезани историјски. На тај начин су сакрални споменици моравске архитектуре у средњовековним Петрушкој и Браничевској области, повезани интернационално са културним наслеђем ван наше земље, путем историјског контекста и стилских карактеристика, кроз ове путеве културе.

Дигитални модел *Пута културе Св. Ромила* је апликација развијена на „Google

¹²⁸³ *Omnes Viae: Roman Routeplanner*, <http://omnesviae.org/> (децембар 2016); М. Поповић, 'Да ли су класична историјска географија византијског света и ГИС технологија прошлост? О употреби савремених технологија у хуманистичким наукама', *Зборник радова Византолошког института L*, 2013, стр. 1027.

¹²⁸⁴ *Vici.org*, <https://vici.org/> (децембар 2016)

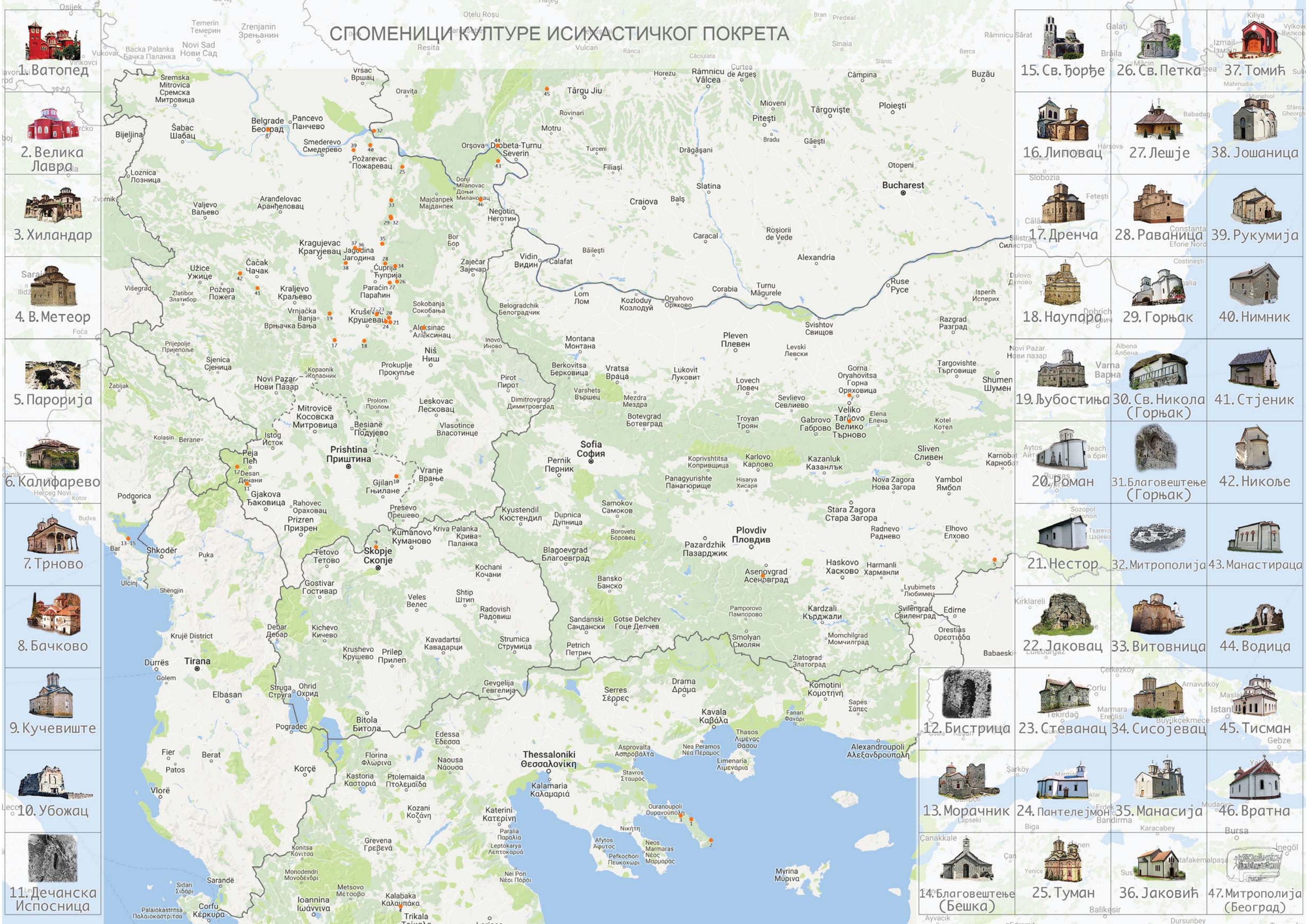
¹²⁸⁵ *ORBIS: The Stanford Geospatial Network Model of the Roman World*, <http://orbis.stanford.edu/> (децембар 2016); М. Поповић, 'Да ли су класична историјска географија византијског света и ГИС технологија прошлост? О употреби савремених технологија у хуманистичким наукама', *Зборник радова Византолошког института L*, 2013, стр. 1026.

¹²⁸⁶ Видети: М. Поповић, 'Да ли су класична историјска географија византијског света и ГИС технологија прошлост? О употреби савремених технологија у хуманистичким наукама', *Зборник радова Византолошког института L*, 2013, стр. 1028, са старијом литературом.

¹²⁸⁷ М. Myron, 'The electronic Atlas of greek monasticism', *25th International Cartographic Conference*, Paris, France, 3-8/07/2011, http://icaci.org/files/documents/ICC_proceedings/ICC2011/

Maps“ платформи. На мапи је означено културно наслеђе и историјски или савремени путеви који их повезују у оквиру пута културе. Одабиром споменика културе могуће је прегледати детаље везане за елементе природног, нематеријално и материјалног наслеђа и графичке прилоге у виду фотографија и цртежа. Одржавање модела је предвиђено од стране стручних лица из институција које се баве културним наслеђем (Завода за заштиту споменика, Факултета...), тако што уносе текст и илустрације. Циљ израде модела је да се споменици културе прикаже у оквиру путева културе који повезују јединствени духовни простор Византије, од Цариграда, преко Свете Горе до Моравске Србије и Румуније и омогућава да се јасније схвати преношење стилских и типолошких утицаја у архитектури.

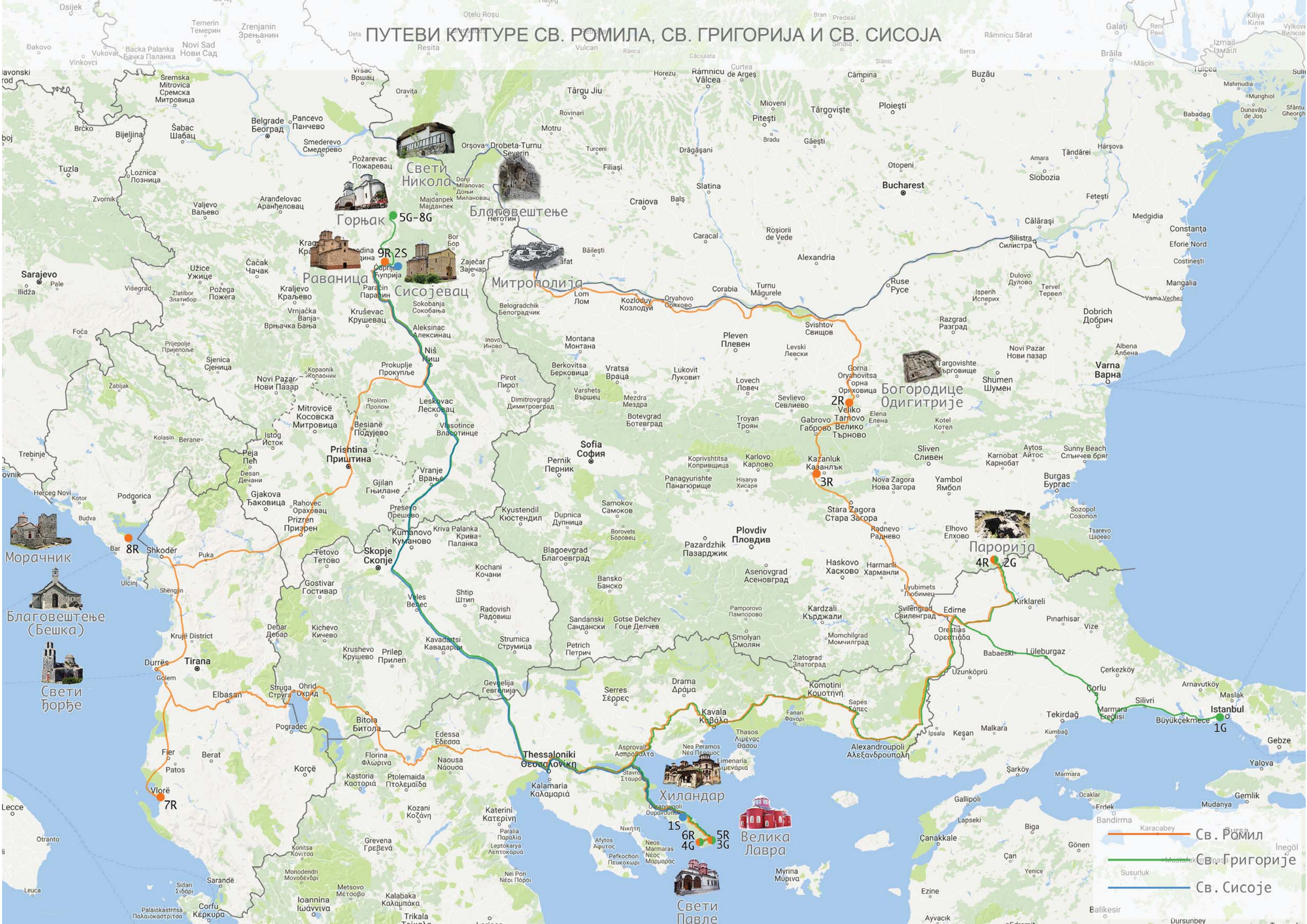
СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ ИСИХАСТИЧКОГ ПОКРЕТА

- 1. Ватопед
- 2. Велика Лавра
- 3. Хиландар
- 4. В. Метеор
- 5. Парорија
- 6. Калифарово
- 7. Трново
- 8. Бачково
- 9. Кучевиште
- 10. Убожац
- 11. Дечанска Испосница

15. Св. Ђорђе	26. Св. Петка	37. Томић	
16. Липовац	27. Лешје	38. Јошаница	
17. Дренча	28. Раваница	39. Рукумија	
18. Наупара	29. Горњак	40. Нимник	
19. Љубостиња	30. Св. Никола (Горњак)	41. Стјеник	
20. Роман	31. Благовештење (Горњак)	42. Никоље	
21. Нестор	32. Митрополија	43. Манастираца	
22. Јаковац	33. Витовница	44. Водица	
12. Бистрица	23. Стеванац	34. Сисојевац	45. Тисман
13. Морачник	24. Пантелејмон	35. Манасија	46. Вратна
14. Благовештење (Бешка)	25. Туман	36. Јаковић	47. Митрополија (Београд)

ПУТЕВИ КУЛТУРЕ СВ. РОМИЛА, СВ. ГРИГОРИЈА И СВ. СИСОЈА

- Karacabey Св. Ромил
- Susurluk Св. Григорије
- Susurluk Св. Сисоје

 Морачник

 Благовештење (Бешка)

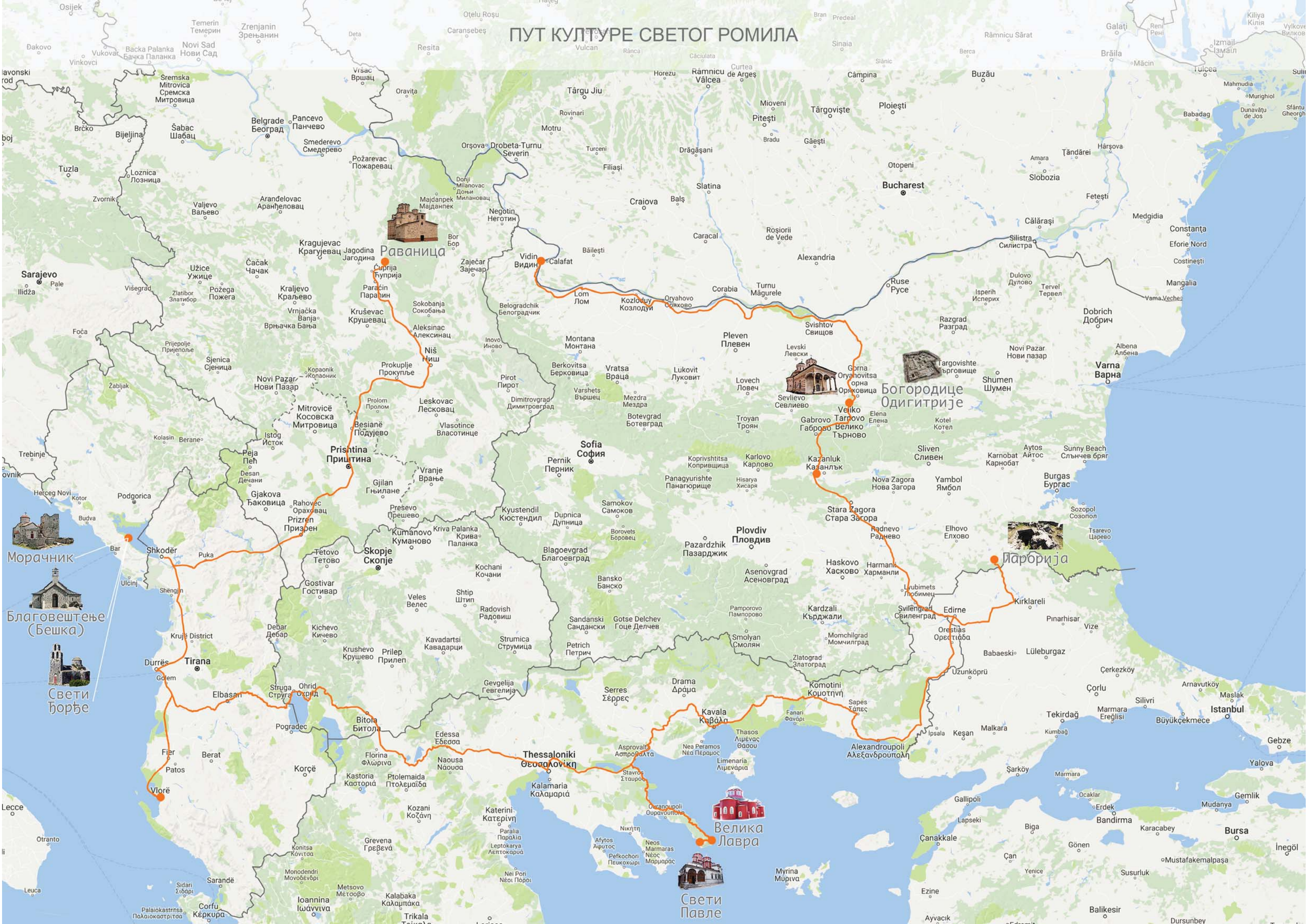
 Свети Ђорђе

 Хиландар

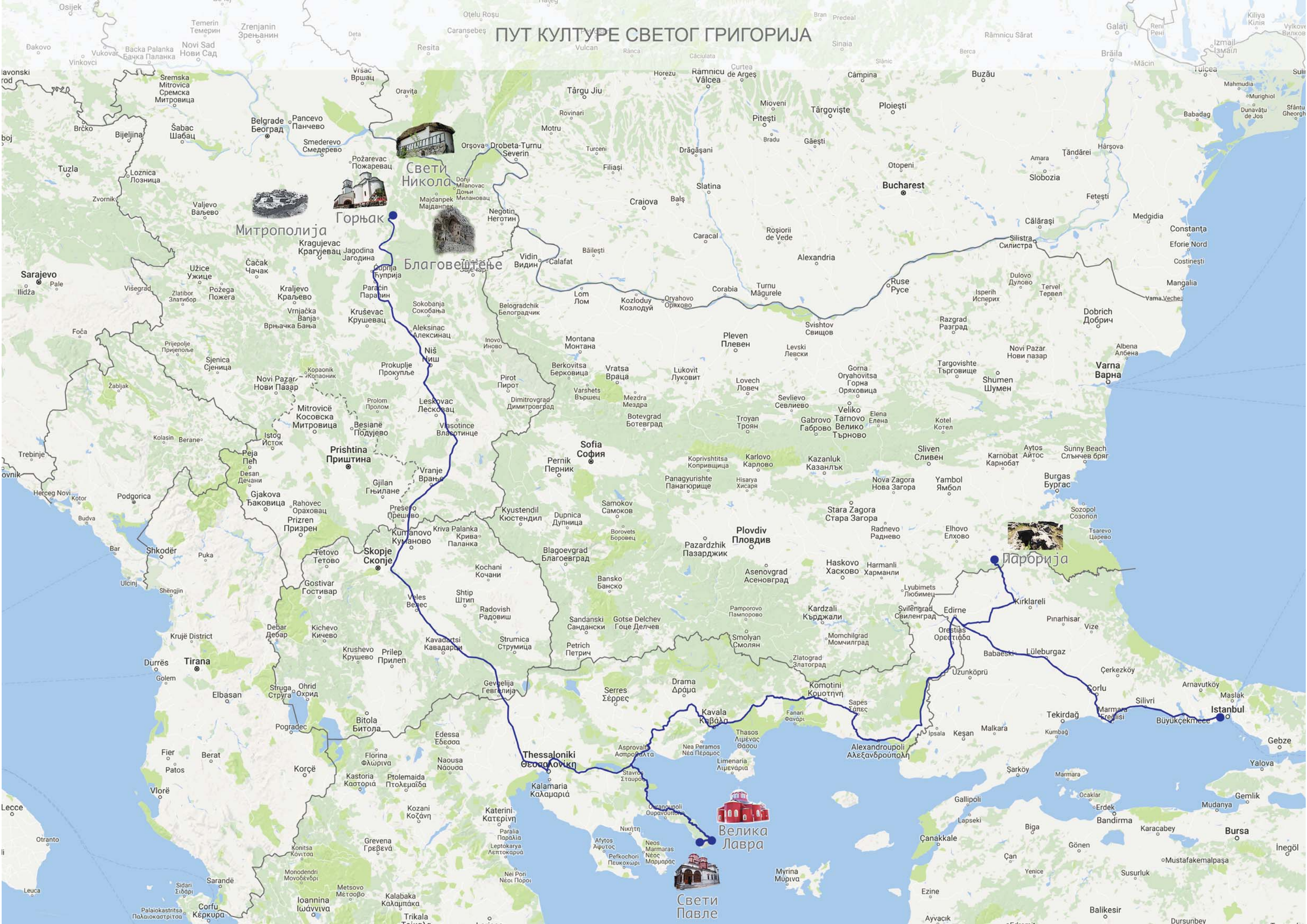
 Велика Лавра

 Свети Павле

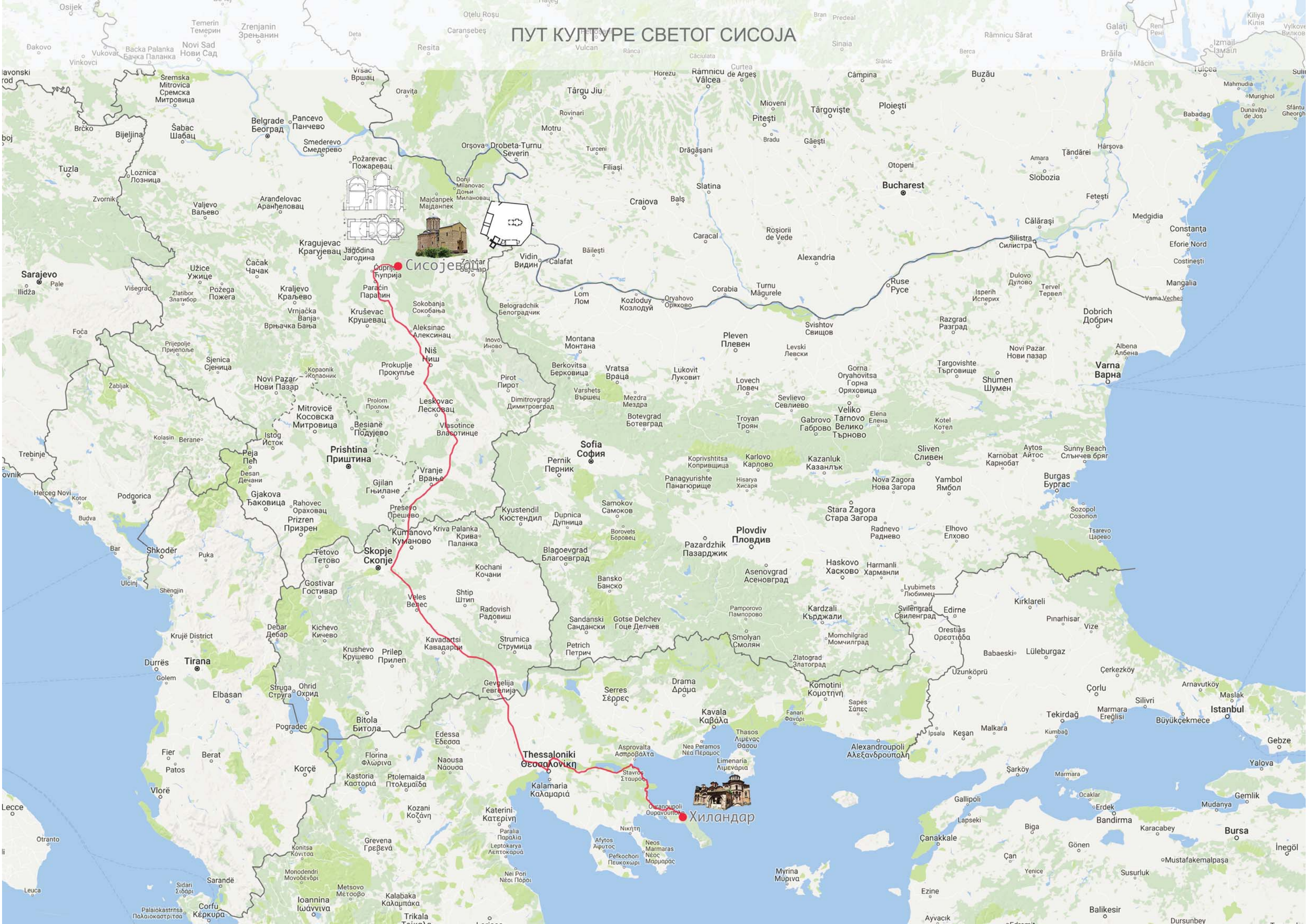
ПУТ КУЛТУРЕ СВЕТОГ РОМИЛА

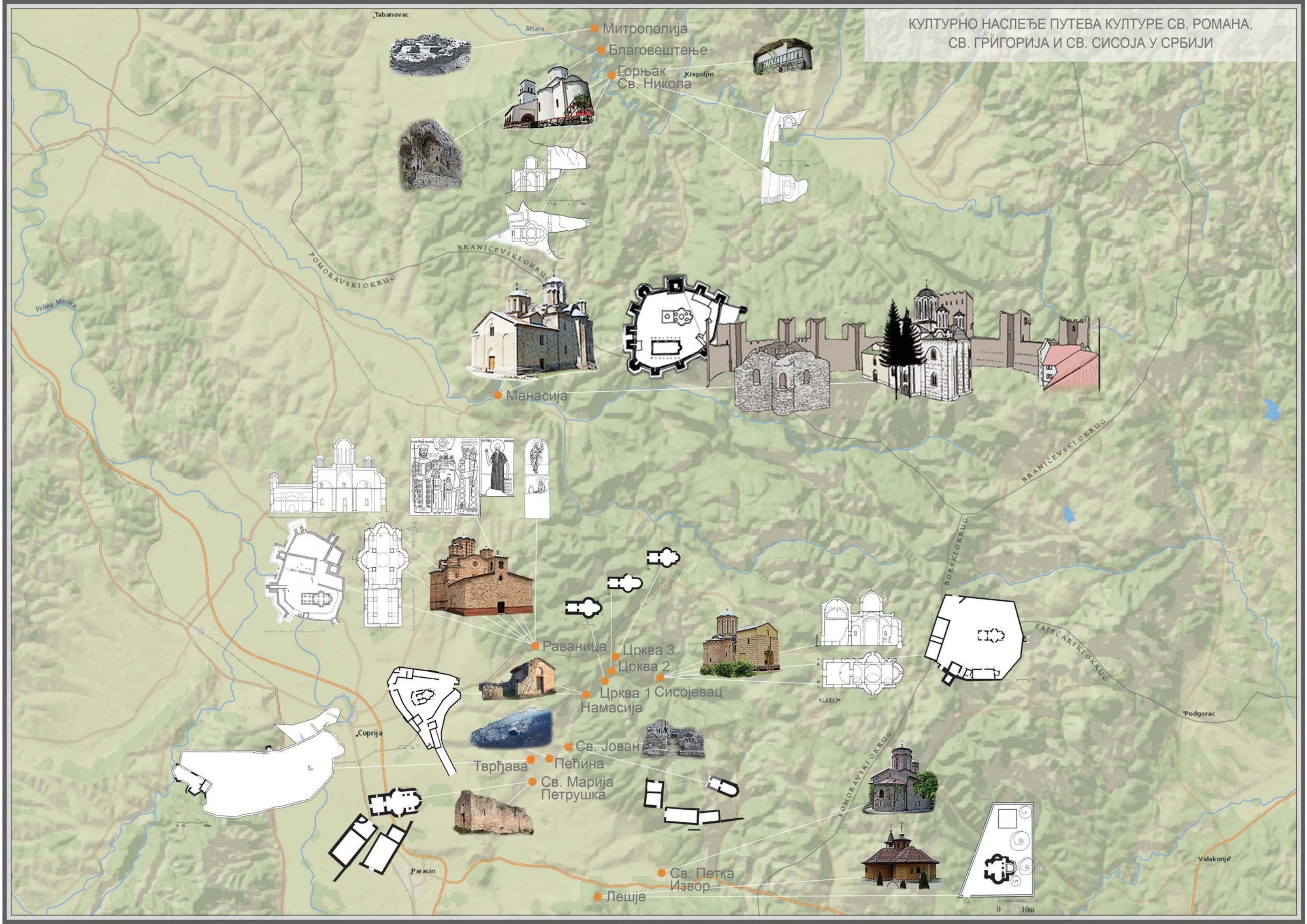
ПУТ КУЛТУРЕ СВЕТОГ ГРИГОРИЈА

ПУТ КУЛТУРЕ СВЕТОГ СИСОЈА

КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ ПУТЕВА КУЛТУРЕ СВ. РОМАНА,
СВ. ГРИГОРИЈА И СВ. СИСОЈА У СРБИЈИ

V ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У протеклим годинама појавила су се нова историографска тумачења места моравске архитектуре у архитектури позног тзв. *византијског света*, којима се афирмишу нови приступи валоризације и презентације средњовековног сакралног наслеђа у Србији у оквиру шире византијске културне баштине. Сагледавање и тумачење утицаја *светогорског монаштва* и *византијске исихастичке традиције* на српску средњовековну архитектуру, који су се преносили историјским путевима, могу допринети да се посебно место моравске архитектуре као дела тзв. *византијског света* реафирмише у већој мери и омогући нов концепт њене савремене презентације у оквиру ширих међународних *путева културе*.

У првом, уводном, поглављу образложен је проблем и предмет истраживања, размотрени су циљеви и задаци истраживања и формулисани су основне научне хипотезе и методе проучавања. Затим су приказани теоријски извори, тумачења и досадашња истраживања кроз најзначајнија акта међународних организација о *путевима културе*, као и релевантна истраживања средњовековног сакралног наслеђа.

У другом поглављу приказана су основне дефиниције и сагледан настанак и развој концепта путеви културе у заштит, који је анализиран кроз најзначајнија документа релевантних међународних организација везана за концепт пута културе: УНЕСКО-а, ИКОМОС-а и Савета Европе, која представљају основне теоријске изворе за проучавање ове теме. Затим су разматране могућности унапређења заштите и презентације културног наслеђа кроз путеве културе, што представља један од основних циљева овог рада. На крају поглавља је дата анализа домаћег законског оквира и степена примене међународних аката везаних за путеве културе, као основног предуслова примене овог концепта код нас.

У трећем поглављу анализиран је програм *Путеви културе* Савета Европе, покренут низом препорука од 1964. године којима се подстиче јачање свести о значају културног наслеђа на путевима и раскршћима европске цивилизације, и којим се и данас успешно унапређује заштита и презентација културног наслеђа. Најпре је набројано 29 путева културе који су укључени у програм Савета Европе, од 1987. године до данас, а детаљније је приказано 8 путева културе, који обухватају различите типове културног наслеђа. Дате су најважније информације које се односе на тему и историјски значај сваког од анализираних путева културе (најважније културно наслеђе и његов значај, територијални обухват пута културе и датум када је укључен у програм, као и назив и

организације која управља тим путем културе). Како би програм Савета Европе био схваћен у ширем друштвено-политичком контексту, приказане су основе културне агенде ове организације, која се поклапа са европским интеграцијама и нагласком на теме заједничког европског идентитета и заједничког европског наслеђа. Посебно су издвојени квалификациони фактори за сертификацију путева културе који се кандидују за укључивање у програм *Путева културе* Савета Европе. Указано је на карактеристичне примере заштита и презентација средњовековног сакралног наслеђа у оквиру анализираног програма, који се доводе у везу са домаћим средњовековним сакралним наслеђем у оквиру теме овог рада. С' тим у вези приказани су *Пут клиничких знаменитих места*, *Европски пут цистерцијанских опатија* и *Путеви православног монаштва*, који формирају тему „монашких путева културе“ у оквиру програма Путев културе Савета Европе.

Четврто поглавље рада, представља његов најзначајнији научни допринос, а *посвећено је испитивању могућности примене* концепта путева културе у циљу унапређења заштите и презентације средњовековног сакралног наслеђа у Србији, што је анализирано на примеру споменика моравске архитектуре. На почетку је разматрана сама моравска архитектура, са својим оригиналним карактеристикама у стилском смислу, али и одступањима, као репрезентативни опус националног градитељства. Затим су проучаване историјске околности крајем XIV и почетком XV века у којима је ова архитектура настајала, како би се издвојио утицај *исихастичког покрета* на богослужење и црквено појање, чији је значај за проучавани предмет, а који до сада у нашој историографији није био довољно истраживан и тумачен. Истакнут је утицај исихастичког покрета на промене у богослужењу и црквеном појању код нас, а самим тим и допринос у настанку сакралне моравске архитектуре. Дата су различита теоријска тумачења хронологије утицаја исихастичког покрета у српским земљама, као и обима овог утицаја, што је такође детаљно проучавано. На крају овог поглавља приказане су промена у уметности и градитељству проистакле из ових утицаја. Након тога поглавље је усмерено на заснивање модела *Пута културе исихастичког покрета*, који укључује попис споменика моравске архитектуре према надлежним заводима за заштиту споменика културе. Иновативност овог сегмента представља дефинисање основне методологије формирања пута културе, која се састоји из 9 методолошких корака. Затим следи примена методологије у циљу формирања *Пута културе исихастичког монаштва*, која укључује кораке као што су дефинисање теме и прелиминарно

истраживање, прелиминарни попис потенцијалних елемената путева културе, одабир репрезентативних примера, прикупљање и анализа извора, идентификација пута културе, детаљно проучавање комуникационог пута и културног наслеђа, инвентар и модел пута културе.

У завршном петом поглављу, **закључним разматрањима**, сумирани су резултати истраживања и научни доприноси, донешени су одређени закључци везани за могућност практичне примене концепта пута културе у процесу заштите и презентацију средњовековног сакралног наслеђа у Србији, и идентификовани правци могућих даљих истраживања.

Главна хипотеза рада заснива се на претпоставци да примена концепта *пута културе* у заштити и презентацији средњовековног сакралног наслеђа у Србији омогућава њено боље међународно препознавање, разумевање и подизање свести о интернационалном значају. Стога се циљеви овог докторског рада односе на испитивање узајамне везе светогорског монаштва (*исихазма*) и средњовековне сакралне моравске архитектуре у Србији, а самим тим и *путева културе* који су донели ове утицаје у средњовековну Србију, што доприноси реafirмацији специфичног места моравске средњовековне архитектуре као дела *византијског света*. На основу проучавања византијске исихастичке традиције и кретања светогорског монаштва, као и критичког осврта на архитектуру и ставове до сада изнете у историографији, докторски рад тумачи аспекте историјског контекста који дају посебан карактер моравској архитектури. Хипотеза о утицају светогорског монаштва и византијске исихастичке традиције потврђена је одређеним литургијским променама које су се шириле специфично географски, што је утицало на архитектуру моравских грађевина и њихов триконхални облик. Атоски исихазам, кроз развој посебног стила литургијске музике у другој половини XIV века, имао је значајан утицај реформу византијског обреда у Цариграду, али и на регионалне токове уметничких промена. Света Гора је прихватила улогу најзначајнијег центра у монашком православном свету¹²⁸⁸, а светогорско монаштво имало је велику улогу у литургијском развоју у XIV веку¹²⁸⁹. Паламина одбрана исихастичке теологије и праксе у исихастичком спору током средине XIV века, донела је потврду атоске монашке странке и прокрчила пут њеном

¹²⁸⁸ John Meyendorff, 'Mount Athos in the Fourteenth Century: Spiritual and intellectual Legacy', *DOP* 42 (1988), стр.157.

¹²⁸⁹ R. Taft, 'Mount Athos...', стр. 191-194.

потпуном освајању црквене хијерархије.¹²⁹⁰ Један од најзначајнијих исихаста за тему овог рада, био је цариградски патријарх Филотеј Кокинос, биограф Григорија Паламе.¹²⁹¹ Сам Филотеј, који се као монах формирао под утицајем синаита, а касније населио у Великој Лаври на Атосу, као цариградски патријарх подстицао је стандардизовање палестинског обреда према светогорском прегледу нео-саваистичке синтезе путем два литургијска списа које је саставио док је био монах у Великој Лаври. Први се односи на божанску литургију и церемонијалну припрему дарова у протезису која јој претходи, док се други, мање познат, односи на низ правила за вечерње службе и бдења.¹²⁹² Показало се да су ови Филотејеви списи били изузетно утицајни, не само у грчком говорном подручју,¹²⁹³ већ и у византијском комонвелту словенског света.¹²⁹⁴ У периоду ренесансе Палеолога, по први пут је забележен нови музички стил који је примењиван у литургијском појању, калофонија, који је цветао у дугом периоду од краја латинске окупације у Четвртој крсташкој рату 1261. до пада Цариграда 29. маја 1453.¹²⁹⁵

Ширење исихазма у византијском комонвелту није прошло без последица по словенске земље. А.Е. Тахиаос је у *Исихазам у доба цара Лазара*¹²⁹⁶ свеобухватно описао последице које је победа исихазма у православној цркви 1351. године имала на црквену администрацију, литургијске обичаје и деловање исихаста у словенским земљама у последњој четвртини XIV века. Важно је разликовати два аспекта исихастичког утицаја: мистицизам исихазма заснован православној догми и, друштвени карактер исихазма у црквеној политици. Тај друштвени карактер исихазма односи се на успињање припадника овог покрета у црквеној хијерархији у периоду после званичног одобравања исихастичке доктрине. Победа исихазма има панортодоксни карактер, а ширење исихастичког покрета у словенским земљама је проучено путем извора о животу и деловању истакнутих исихаста у Бугарској, Србији, Румунији и Русији.¹²⁹⁷ Значајна је исихастичка политика цариградског патријарха Филотеја, а његово поновно устоличење 1375. године сведочи о значају исихаста у црквеној хијерархији. На тај

¹²⁹⁰ Исто, стр. 160-165.

¹²⁹¹ Филотејење литургијске реформе описане су у поглављу II

¹²⁹² R. Taft, 'Mount Athos...', стр. 191-194.

¹²⁹³ R. Taft, *The Byzantine Rite...*, стр. 82-84.

¹²⁹⁴ Видети поглавље II, стр. 11-12.

¹²⁹⁵ Arsinoi Ioannidou, нав. дело, стр. 210.

¹²⁹⁶ Антонис, Емил Тахиаос, нав. дело.

¹²⁹⁷ *Ibid*, стр. 103.

начин исихазм постаје уједињујући елемент православних цркава чији су великодостојници присталице овог покрета.¹²⁹⁸ Исихазм као покрет православног зилотизма је у доба кнеза Лазара био потпуно прихваћен у балканским земљама и Русији.¹²⁹⁹

Димитрије Богдановић у раду *Измирење Српске и Византијске цркве*¹³⁰⁰ износи тезу да су свеобухватне културне промене у књижевности и ликовним уметностима, које су се већ увелико дешавале, биле предуслов помирења српске и византијске цркве. За разлику од наведеног аутора, Војислав Ђурић у раду *Српски државни сабори и црквено градителство*¹³⁰¹ наглашава значај државних сабора као преломну тачку од које се преноси утицај исихазма у догматском, црквеном и политичком смислу. Као последица одлука донетих на државним саборима из 1374. и 1375. године у областима кнеза Лазара, Вука Бранковић и Ђурђа I Балшића, системски је фаворизирана триконхосна основа заснована на литургијској намени простора светогорског храма. На тај начин су, претпоставља аутор, створени обрасци за друге ктиторе моравских споменика. Ове претпоставке остају до краја неразјашњене, услед недостатка информација о поменутих саборима и променама у манастирском устројству и литургијским обичајима овог периода у Србији.

Милоје Васић у монографији *Жича и Лазарица*¹³⁰² на примерима „краљевских задужбина“ илуструје утицај исихазма на одређене елементе црквеног плана, куполе, припрате и певница. „Краљевске задужбине“, засноване на византијској основи Немањине цркве св. Николе и романском спољашњем обликовању Студенице, у литургијском смислу ослањају се на одредбе Никодимовог типика (типика св. Саве освећеног). У архитектонском смислу, утицај исихазма манифестује се у певничким парклисима на Жичи¹³⁰³, спољашњем нартексу у Милутиновом Хиландару, Дечанима и највероватније манастиру у Парорији¹³⁰⁴. Душанова црква св. Арханђела прекида овај низ „краљевских задужбина“ својом основом у облику уписаног крста са једновремено зиданим спољашњим нартексом, па тиме санкционише прописе типика који је превео

¹²⁹⁸ *Ibid*

¹²⁹⁹ *Ibid*

¹³⁰⁰ Димитрије Богдановић, *нав. дело*.

¹³⁰¹ Војислав Ђурић, *нав. дело*.

¹³⁰² Милоје Васић, *нав. дело*.

¹³⁰³ *Ibid*, стр. 90.

¹³⁰⁴ *Ibid*, стр. 205.

Никодим (типика св. Саве Освећеног).¹³⁰⁵ Васић је поборник тезе о новог исихастичког покрета на српску уметност XIII и XIV века, када исихаст Јаков долази на српски архиепископски престо. Исихазам, као повратак конзервативном православљу, манифестовао се кроз архаизам у уметности (архитектура, живопис, скулптура, орнаментика), док је у литургијском смислу везан за типик св.Саве Освећеног и Синајски типик Григорија Синаита. Уредбом типика св.Саве Освећеног о литургијској употреби црквеног простора може се објаснити основа развијеног уписаног крста цркве св. Богородице у Пећи, која је утицала на Душанове св. Арханђеле, као и основа сажетог уписаног крста цркве св. Димитрија у Пећи која је утицала на Лазарицу. Триконхални план Лазарице манифестује тријумф исихазма у Србији који су омогућили цариградски исихасти и њихове присталице, међу којима је био и сам кнез Лазар. Прихватање исихастичког учења као услов за укидање анатеме, било је повезано са окретањем ка архитектонским облицима из прошлости попут триконхалног облика црквене основе из Сирије из времена св. Саве Освећеног.

Иако нико од анализираних истраживача није доказао утицај исихазма на настанак моравске школе, одређена тумачења могу да укажу на то да је литургија утицала на црквени план моравских споменика. А. Тахиаос је описао ширење исихазма у словенским земљама, на основу чега можемо да претпоставимо хипотезу о могућим уметничким манифестацијама наведених Филотејевих литургијских реформи, али промене није довео у везу са уметничким променама. За разлику од А. Тахиаоса, који је дао опис историјског контекста политичко-црквених дешавања у словенским земљама у XIV веку, В. Ђурић и Д. Богдановић су направили посредну везу исихазма и уметничких промена. Њихова тумачења су интересантна са становишта хронологије моравске архитектуре, јер уметничке промене везују за државне саборе у Пећи 1374. и 1375. године. Поменути аутори доказали су исихастички утицај само у домену црквене хијерархије и промену литургије. Посредну везу исихазма, литургијских обичаја и црквеног плана претпоставио је В. Ђурић, међутим због недостатка података није успео да објасни на који начин су ови сегменти повезани. Исихазам као утицај конзерватизма у православљу на континуитет примене архитектонских елемената и формирање архитектонских облика у средњовековној Србији, наглашен је у раду М. Васића. Међутим, овакво гледиште је одавно одбачено, с обзиром да није узета у обзир нова

¹³⁰⁵ *Ibid*, стр. 91.

исихастичка црквена политика која је пресудно утицала на целокупну сакралну уметност.¹³⁰⁶

Аспект литургијских промена који је детерминисао триконхални облик у моравској школи, односио се на нови стил у литургијској музици и био је под утицајем исихазма. У питању је исихастички калофонични напев, развијен из исихастичког молитвеног метода на Светој Гори у 14. веку. Овај напев је захтевао изузетне акустичке предиспозиције апсидалних простора, најпре због тога што је садржао високу, до тада неразвијену мелодичност, која се везује за реформу византијског обреда. Калофонични напев ширио се специфично географски, што објашњава зашто су се ови апсидални триконхосни облици јављали углавном у регионалним школама попут моравске, али не у Цариграду и Грчкој. Акустичне перформансе моравског триконхалног црквеног простора повољне су за извођење ових мелодијски захтевних напева калофоничног стила. Ако узмемо у обзир да је калофонија развијена на Светој гори, где су апсидални простори били саставни део атоских грађевина, јасно је да је нови музички стил захтевао и одређене просторне обрасце, по угледу на светогорске, као физички оквир за извођење сложених напева. Претпоставка је да су једино специфични акустични услови били одговарајући за врхунске перформансе калофоничног музичког стила, па су ове музичке промене имале утицаја и на формирање специфичне архитектуре. На основу свега наведеног, долази се до закључка да функцију моравских апсида треба тражити у калофоничном кратема стилу, који је због своје високе мелодичности захтевао изузетну акустику шкољкастих простора.

Други разлог за примену оваквих простора је потреба за усменом едукацијом црквених појаца о новом, калофоничном стилу, па су због недостатка музичких манускрипта моравске грађевине биле прилагођене за дуготрајно хорско увежбавање новог стила. Апсидални простори у моравској архитектури изражавали су потребу за усменом едукацијом црквених појаца у овом веома захтевном стилу. Иако се на основу општег успона српске средњовековне културе у периоду између средине XIII и XV века, може посредно закључити да је и тадашња црквенопојачка активност била на високом нивоу, наука бележи спорадично присуство писаних извора, неумских зборника.¹³⁰⁷ Ово се објашњава усменим начином преношења црквених мелодија у

¹³⁰⁶ Nađa Folić, *нав. дело*, стр. 208.

¹³⁰⁷ Весна Пено, 'Статус појачке књиге у српској појачкој традицији', *Музикологија*, 11 (2011), стр. 50.

живој богослужбеној пракси.¹³⁰⁸ В. Пено сматра да усмени начин преношења знања са учитеља на ученике никако није могао да буде довољан у случају сложенијих напева који би пратили свечана празнична богослужења, пошто је технички захтеван мелодијски репертоар било немогуће меморисати, па је захтевао помоћ у нотном - неумском запису.¹³⁰⁹ Ово је тим пре било немогуће, услед богатства појачке традиције која се огледала у бројним варијантама мелодија на исти текст, што нарочито током XIV и XV века потврђују грчки неумски зборници типа аколутије, псалтике, антологије, матиматариона и др.¹³¹⁰ Српска средњовековна црквена традиција заснивала се на двојезичним богослужењима чији су учесници били и српски и грчки служашчи, као и српски и грчки архонди.¹³¹¹ У појачким традицијама народа чинили византијски комонвелт, такође нема примарних музичких извора, односно постоји спорадично присуство нотних књига које би нам говориле о појачким традицијама тог времена.¹³¹² Празничне свечаности су могле да, поред редовни и стандардизованих песама, садрже и мелодијски развијене калофоничне мелодије у појачком репертоару.¹³¹³ Међутим, мало је вероватно да су појци могли ове мелодије да певају без неумског обрасца, тим пре што су целоноћна бдења и још свечанија богослужења, готово незамислива без калофоније као вештине појања.¹³¹⁴ Зато се шема триконхосног простора, по В. Пено може схватити као индиректан, али индикативан феномен, који говори о начину едукације српских средњовековних појаца.¹³¹⁵ Пено сматра да је простор тролисна основа усвојена онда када се указала потреба за практичним смештањем великих хорова испред олтара¹³¹⁶, али је овај став дискутабилан са становишта постојања маих апсида за по једног певача у малим црквама. Образовање појаца у домену теорије *oktoehosa*, подразумевало је савладавање правила о неумским нотацијама и меморисање широког спектра различитих црквених песама, које је захтевало доста времена, али и простор за учене музичаре. Ктитори оваквих црква су обезбедили простор који ће чекати долазак образованих музичара и тиме узели у обзир стварне потребе учесника у литургији у њиховој заједници.¹³¹⁷ Међутим, услед

¹³⁰⁸ *Ibid*, стр. 51.

¹³⁰⁹ *Ibid*

¹³¹⁰ *Ibid*

¹³¹¹ *Ibid*

¹³¹² *Ibid*

¹³¹³ *Ibid*, стр. 42.

¹³¹⁴ *Ibid*

¹³¹⁵ *Ibid*, стр. 46.

¹³¹⁶ *Ibid*

¹³¹⁷ *Ibid*, стр. 44.

недостатка већег броја словенских или барем двојезичних грчко-словенских рукописа не може се претпоставити да су српски појци стекли музичку писменост и да су користили калофоничне напеве који су постали изузетно популарни током 15. века.¹³¹⁸

Један од доказа да је калофонично певање било познато и код словенских народа јесте и документ Антхологион Атхос Лаврае Е-108 са краја XIV века, усамљени литургијски рукопис који садржи калофоничне црквене песме на грчком и словенском.¹³¹⁹ Ова музичка антологија садржи напеве са грчким и словенским текстовима, па се претпоставља да је кодекс коришћен у грчко-словенској заједници, у грчкој сфери утицаја.¹³²⁰ Кодекс Лавре Е-108 сведочи о иновацијама променама у богослужбеном певању под утицајем манастирског живота, када су старе силабичне мелодије су прошириване и улепшаване, што је резултирало веома мелизматичним напевима, односно новим музичким стилем, тзв. калофонијом. Кодекс садржи *Велики исон* Јована Кукузеља, песму чији су велики знаци записани интервалским ознакама, значајним за музичку интерпретацију мелодије.¹³²¹ Разноврсни литургијски напеви датог рукописа, илуструју начин на који је нови стил утицао на све жанрове византијске музике. Напеви на словенском језику на почетку рукописа прилагођени су понављањем и украшавањем делова текста или појединачних речи, као и уметањем слогова без значења, што су све карактеристике калофоније. G. Wolfram закључује да су за позни византијски музички период карактеристичне су и кратиме, тип вокалне музике без текста, што је „*контемплативан напев упражњаван током дугачких литургијских обреда.*“¹³²²

Попут средњевизантијске синтезе, која је објединила студитску синтезу, нову иконографију и архитектуру средњевизантијског периода, можемо условно рећи да је у регионалним деловима царства, дошло до поствизантијске синтезе, која је под утицајем јачања хагиоритског монаштва и исихазма, спојила локалне традиције са тада актуелним изменама византијског обреда. То су простори словенских народа попут Србије, Румуније, Бугарске и Зете, у којима је синтеза уметности и обредних реформи

¹³¹⁸ *Ibid*, стр. 46 - 47:

¹³¹⁹ Gerda Wolfram, *The Anthologion Athos Lavra E-108: A Greek- Slavonic Liturgical Manuscript*, *Музикологија*, 11 (2011), 33.

¹³²⁰ *Ibid*

¹³²¹ *Ibid*

¹³²² *Ibid*

изнедрила особене подухвате на пољу архитектуре, монументалног сликарства, иконописа и примењене уметности, као и у домену писарске делатности. Исихастичко учење, које је било обавезујуће за присталице византијског црквено-политичког уређења, је на тај начин постао уједињујући фактор за словенске земље византијског света.

Иако је веза паламитских кругова и византијске уметности XIV века, такозване „ренесансе Палеолога“, одбачена као неоснована, у овом раду се поставља питање о утицају исихазма на регионалне школе, попут моравске. У досадашњој литератури из области историје архитектуре и уметности, исихазам је посматран као историјски контекст у којем се одвијао пренос светогорских традиција грађења, путем насељавања одбеглих светогорских монаха.¹³²³ Међутим, у постојећој литератури није објашњена последица прихватања званичног учења исихазма на формирање архитектоских облика, кроз прихватање одређених литургијских промена, посебно оних које су се односиле на литургијску музику. Ово је највероватније последица проучавања главних токова позне византијске архитектуре у којој исихастички утицај није успео да произведе иновативне промене.

Проучавање исихастичког утицаја на развој архитектонских облика, заснива се на теоријском постулату о одређености сакралне архитектуре на њеној функцији, односно богослужбеним обичајима. У раду није прихваћена идеја да су светогорски монаси пренели атоски план у српску сакралну архитектуру, а да пре тога није дошло до промена литургијских обичаја или праксе црквеног појања. Овај аргумент поткрепљујемо тврдњом да је атоски тип цркве у моравску школу пренет као „идеална схема“ са знатним одступањима од његовог оригиналног архитектонског обликовања. Начин транспоновања атоске идеалне схеме, који је детаљно описао Б. Вуловић,¹³²⁴ указује на то да се на атоски тип није угледало као на модел архитектонске грађевине, већ као на функционалну схему која је поред свог богослужбеног имала и одређени симболички значај. Ово функционално одређење моравских споменика, упућује нас да проучавање историјског контекста настанка моравске школе усмеримо на кретања у литургијској традицији Византије у периоду XIV века. Испоставиће се да су промене до

¹³²³ За пример видети: Ђорђе Стричевић, 'Улога старца Исаије...', стр. 227-231.

¹³²⁴ Бранислав Вуловић, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*.

којих је дошло у богослужбеном устројству и појачкој пракси позне византје, уско везане за процват монашког утицаја светогораца у словенским земљама, што се у архитектонском смислу може повезати са употребом певница и прихватањем атоског триконхалног плана у моравској архитектури. Музичка иновативност, настала под утицајем најдубљих исихастичких контемплативних стања, захтевала је специфичне просторе како за обуку појаца, тако и за извођење сложених калофоничних кремата.

Исихазам је утицао на формирање моравске архитектуре као регионалне школе путем литургијских промена које је светогорско монаштво, као центар духовности православног света XIV века, преносило у словенске земље. Исихазам је, дакле, преко револуције у музици, тзв. палеолошке музичке ренесансе, утицао на настанак и развој моравске архитектуре. Прихватање триконхалног плана у моравској архитектури било дириговано калофонијским напевима који су прихваћени путем исихазма и литургијских промена, а који су настали на Светој гори под утицајем исихастичких контемплативних молитви. Светогорски исихасти су на територију Србије прихватили и преносили шему триконхалних простора из практичних разлога, специфичних акустичких карактеристика простора, које су одговарале изведби исихастичког калофоничног стила, тзв. кратеме.

Докторски рад даје значајан допринос у ужој области *историја и теорија архитектуре*, кроз нове погледе везане за проучавање порекла типа моравске сакралне архитектуре као дела средњовековних споменика у Србији, а тиме и у области *проучавање и заштита градитељског наслеђа*, што се огледа у унапређењу приступа заштити и презентацији средњовековног сакралног градитељства кроз концепт *путева културе*. Основни научни допринос истраживања састоји се у успостављању везе моравске архитектуре са ширим контекстом византијског наслеђа, што ће омогућава формулисање адекватне заштите и презентација овог наслеђа кроз *пут културе* у оквиру шире групе споменика *византијског света*. Дакле, допринос истраживања се односи на осавремењавање и интернационализацију односа према заштити и презентацији средњовековног сакралног наслеђа у Србији. Примена концепта *путева културе* као савременог приступа културном наслеђу омогућава укључивање наших средњовековних сакралних споменика у програм *Путеви културе* Савета Европе и квалификација ових споменика у оквиру листе *Европских путева културе* Савета Европе. У складу са принципима формулисаним у међународним повељама и

препукама релевантних аутора и институција (Савет Европе, ИКОМОС, ИКРОМ и УНЕСКО) у овој области формиране су препоруке за унапређење заштите и презентације овог корпуса наслеђа. Истраживање повезује теоријски оквир проучаваних средњовековних сакралних споменика у Србији и савремену праксу заштите и споменичке презентације културног наслеђа, чиме се потврђује основна хипотеза истраживања о унапређењу приступа културном наслеђу кроз концепт *пута културе*. Методолошки допринос предложеног рада се огледа се у унапређењу савремене методологије заштите и споменичке презентације градитељског наслеђа код нас на примеру средњовековних сакралних споменика. Практична примена резултата научног рада огледа се у дефинисању предлога мера за превазилажење неадекватних приступа у заштити и споменичкој презентацији градитељског наслеђа у Србији, у односу на савремене методологије и праксе у овој области, кроз указивање на могућности примене концепта *пута културе* као савременог приступа заштите и презентације средњовековних сакралних споменика.

Монашки културни утицај (*утицај манаштва*)¹³²⁵ светогорског исихазма на сакралну архитектуру средњовековне Србије односи се на *пренос „идеалне шеме“* као архитектонског оквира за одвијање за одвијање црквене службе, чиме културни споменици постају резултат монашког утицаја, односно бочен апсиде моравске архитектуре могу да се објасне монашким утицајем. Монашки културни утицај био је заснована на црквеној доктрини и филозофији исихазма, који је произвео литургијске измене и калофоничне доприносе архитектонском обликовању корпуса сакралних споменика моравске архитектуре.

Моравска архитектура, као комплексан феномен српске сакралне средњовековне архитектуре, резултат је многоструких културних утицаја, међу којима је исихастички покрет с' краја XIV и почетком XV века имао велики значај за њен настанак и развој, кроз заступање идеалне шеме атоског типа. Пан-европски исихастички покрет допринео је да се припадност сакралних споменика моравске архитектуре изрази као материјална манифестација исихастичког културног утицаја и као део византијског света и омогућио да се ови споменици штите и презентују кроз пут културе манаштва исихастичког покрета. Моравска архитектура део је шире групе сакралне

¹³²⁵ Притом, када се говори о културним утицајима мора се нагласити теорија полигенезе - формирање моравске архитектуре је зависило од великог броја фактора, јер је у суштини било полицентрично.

средњовековне архитектуре византијског света везане за исихастички покрет као *европске вредности и заједничког наслеђа*, односно манифестује се у више Европских земаља и повезује шире културно наслеђе у јединствени пут културе. Монашки покрет исихазма имао је изузетан социјални, односно црквено-политички и догматски значај за уметничко стваралаштво позног средњег века, а својим реформама литургијских обичаја имао особен културни утицај на моравску архитектуру у Србији.

Научни допринос докторског рада огледа се у унапређењу заштите и споменичке презентације споменика културе кроз концепт *путева културе*, као и компаративним тумачењима утицаја на формирање карактера моравске архитектуре, посебно кључним питањима везаним за њен настанак и развој. Кроз примену међународне методологије везане за формирање путева културе, дефинисан је сам модел пута културе везан за моравску архитектуру и исихастички монашки покрет, што ће приликом будућег деловања у дефинисању приступа презентацији и промовисању споменика културе везаних за моравско сакрално градитељство допринети њиховом одрживом коришћењу и управљању. Успостављање везе моравске архитектуре са ширим контекстом византијског наслеђа, омогућава формулисање адекватније међународне презентација овог наслеђа кроз *пут културе*, као дела шире групе византијских споменика, а самим тим и осавремењавање и интернационализацију односа према заштити и презентацији средњовековног сакралног наслеђа у Србији. Остварени резултати овог научног рада примењиви су на две групе проблема. Прва група проблема односи се на досадашњу недовољну примену концепта путева културе у теорији и пракси везаној за заштиту и презентацију градитељског и културног наслеђа уопште, као и сама потреба за унапређењем такве ситуације, која из овога произлази. Друга група проблема односи се на нове аспекте у проучавању домаћег средњовековног сакралног наслеђа у оквиру више научних дисциплина, као што су теологија, музикологија, историја уметности и архитектуре, очување културне баштине, просторно планирање и одрживи развој, као и примену концепта путева културе на домаће средњовековно сакрално наслеђе како би се постигло унапређење њихове заштите кроз интернационализацију, односно укључивање међународних институција у процес заштите, чиме се превазилазе одређена ограничења појединачних националних система заштите. Кроз рад је потврђено да се кроз концепт путеви културе повезују природни, културни и градитељски аспекти савремене заштите и презентације културне баштине у циљу њеног адекватнијег одрживог коришћења.

V ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Извори

1.1. Примарни извори:

Документација музеја и завода за заштиту споменика културе:

- Документација Републичког завода за заштиту споменика културе о споменицима моравске архитектуре, Београд
- Документација Архива Српске академије наука и уметности - САНУ о средњовековним сакралним споменицима, Београд
- Документација Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ о средњовековним сакралним споменицима, Београд
- Документација Завода за заштиту споменика културе о споменицима моравске архитектуре, Краљево
- Документација Народног музеја о споменицима моравске архитектуре, Крушевац
- Документација “Аристотел” о споменицима Свете Горе, Солун
- Документација Музеја византијске културе о споменицима византијске архитектуре, Солун

1.2. Секундарни извори - објављени изворни текстови препорука, прописа, закона:

- „Венецијанска декларација INTBAU - за очување споменика културе и целина у 21-ом веку“, у: *Инфо – урбанистички завод Београда*, 20 (2007), стр. 32-34.
- ICOMOS, *Avoiding the Existing Confusion on the Concept of Cultural Routes*, http://www.icomos-ciic.org/CIIC/NOTICIAS_2_2006.htm
- Европска конвенција о пределу, *Гласник ДКС*, 32 (2008), стр. 18-22.
- *Европска перспектива одрживог развоја*, (Котор: EXPEDITIO, Centar za održivi prostorni razvoj – Kotor, 2005).
- *Европске конвенције и препоруке у области културног наслеђа*, (Котор: EXPEDITIO, Centar za održivi prostorni razvoj – Kotor, 2005).
- Закон о културним добрима (*Службени гласник републике Србије*, ", бр. 71/94)
- Закон о култури РС (*Службени гласник републике Србије* бр. 72/2009)
- -: *Културно наслеђе – избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа*, (Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије, 2004).
- *Конвенција о заштити и унапређењу разноликости културних израза*, (Београд: Министарство културе републике Србије, 2009).

- *Конвенција о заштити нематеријалне културне баштине*, (Београд: Министарство културе републике Србије, 2009).
- Оквирна конвенција Савета Европе о значају културног наслеђа за друштво, *Гласник ДКС*, (2008)32, стр. 22-27;
- „Резолуције о путевима културе Савета Европе CM/Res(2007)12 и CM/Res(2010)53“, у: *Гласник друштва конзерватора Србије*, 36 (2012), 19-26.

1.3. Интернет извори:

- Български национален комитет на Международния съвет за паметниците на културата и забележителните места, Bulgarian National Committee of the International Council on Monuments and sites (ICOMOS), <http://www.icomos-bg.org/>, 19.5.2013.
- European Commission, http://ec.europa.eu/index_en.htm, 19.5.2013.
- Varna Declaration, http://www.aer.eu/fileadmin/user_upload/Commissions/CultureEducation/EventsAndMeetings/2006/Wien_18-20_10_06/VarnaDeclaration.pdf, 19.5.2013.
- European Institute of Cultural Routes, http://www.culture-routes.lu/php/fo_index.php?lng=en, 19.5.2013.
- ICOMOS, Avoiding the Existing Confusion on the Concept of Cultural Routes, http://www.icomos-ciic.org/CIIC/NOTICIAS_2_2006.htm, 19.5.2013.
- ICOMOS Charter on Cultural Routes (ICOMOS, 2008), http://www.icomos.org/charters/culturalroutes_e.pdf, 15. 2. 2013.
- ICOMOS, International Congress of the ICOMOS CIIC, http://www.icomos-ciic.org/CIIC/PAMPLONA_ingl.htm, 19.5.2013.
- Regional Programme on Cultural and Natural Heritage in South East Europe (RPSEE), http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/cooperation/see/default_en.asp, 19.5.2013.
- Resolution (98) 4 on the Cultural Routes (Council of Europe, 1998), <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=470017> и [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=Res\(98\)4&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=COE&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=Res(98)4&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=COE&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864), 13.6.2013.
- Resolution CM/ RES (2007) 12 on the Cultural Routes (Council of Europe, 2007), <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1194679>, 13.6.2013.
- Resolution CM/Res(2010)52 on the rules for the award of the “Cultural Route of the Council of Europe” certification (Council of Europe, 2010), <http://www.bmwfj.gv.at/Tourismus/Veranstaltungen/Documents/Resolution%2052%20on%20Cultural%20Routes.pdf>, 13.6.2013.

- Resolution CM/Res(2010)53 establishing an Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes (Council of Europe, 2010), <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/PartialAgr/Html/CulturalRoutes201053.htm>, 13.6.2013.
- Routes as Part of our Cultural Heritage (UNESCO, 1994), <http://whc.unesco.org/archive/routes94.htm>, 20.11.2012.
- The Venice Charter (Venice: ICOMOS, 1994), http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf, 15.2.2013.
- UNESCO- NWHF, Sustainable Tourism and Cultural Heritage - A Review of Development Assistance and Its Potential to Promote Sustainability, http://www.nwhf.no/res/222006s9u7c6k6m2j/culture_fulltext.pdf, 19.5.2013.
- Council of Europe, www.coe.int, 19.5.2013.
- Cultural Corridors of South – East Europe, <http://www.seecorridors.eu>, 19.5.2013.
- Cultural Corridors of South East Europe, Funding and Implementation, http://www.seecorridors.eu/?w_p=98&w_l=2, 19.5.2013.
- Council of Europe, Forward planning: Function of Cultural Heritage in a changing Europe, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/Resources/heritage_en.asp,: фeбpыяp 2013.
- Cultural Corridors of South East Europe, Funding and Implementation, http://www.seecorridors.eu/?w_p=98&w_l=2, 19.5.2013.

2. Литература

Релевантна литература која се односи на монашки утицај светогорског исихазма, средњовековну архитектуру у Србији и споменике моравске архитектуре:

1. Bakić-Hayden, Milica, 'Dva metoda kontemplacije - joga i isihastička molitva - ogled iz uporedne religije', *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 56.2 (2008), 171-183
2. Beck, H. G., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, (München: 1959)
3. Blagojević, Miloš, 'On betrayal or unfaithfulness of Vuk Branković', *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 79 (2009), 18-27
4. Богдановић, Димитрије, 'Измирење Српске и Византијске цркве', у *О кнезу Лазару*, Београд, ур. Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић (Београд: Филозофски факултет, 1975), 81-103
5. Vojanin, Stanoje, 'Charte de Vuk Branković par laquelle il libère le monastère de Chilandar du paiement du „tribu turc“', *Stari srpski arhiv*, 9 (2010), 147-158
6. Bork, Robert Odell и William W. Clark, Abby McGehee, *New Approaches to Medieval Architecture* (Ashgate: 2011)
7. Vožanić, S., 'Brvenik in the middle ages', *Rad muzeja Vojvodine*, 47-48 (2005-2006), 81-87
8. Бошковић, Ђурђе, *Архитектура средњег века* (Београд, 1962)
9. Бошковић, Ђурђе и Бранислав Вуловић, 'Царичин град – Куршумлија – Студеница', *Старинар*, 7-8 (1958), 173 – 180
10. Бошковић, Ђурђе 'О сликаној декорацији на фасадама Пећке патријаршије', *Старинар*, 13 (1968), 91-100
11. Валтровић, Михаило, 'Поглед на стару српску црквену архитектуру', *Глас СКА* 17 (1889), 1- 39
12. Василије, Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, (Београд, 1920)
13. Васић, Милоје, *Жича и Лазарица*, (Београд: Геца Кон, 1928)
14. Вуловић, Бранислав, 'Црква св. Богородице у средњовековној Кулајни', *Зборник за ликовне уметности*, 8 (1972), 387 – 398
15. Вуловић, Бранислав, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља* (Београд, 1966)
16. Дамљановић, Т. (уредник) *Валтровић и Милутиновић – документи 1, теренска грађа 1871 – 1884*, (Београд: Историјски музеј Србије, 2006).
17. Дамљановић, Т. (уредник) *Валтровић и Милутиновић – документи 2, теренска грађа 1872 – 1907*, (Београд: Историјски музеј Србије, 2007)
18. Дероко, Александар, *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији* (Београд, 1953)

19. Dubowchik, Rosemary, 'Singing with the Angels: Foundation Documents as Evidence for Musical Life in Monasteries of the Byzantine Empire', *Dumbarton Oaks Papers*, 56 (2003), 277-296
20. Ђурић, Војислав, 'Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство', у *О кнезу Лазару*, Београд, ур. Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић (Београд: Филозофски факултет, 1975), 105-124
21. Ђурић, Војислав Ј., 'Настанак градитељског стила моравске школе: Фасаде, систем декорације, пластика', *Зборник за ликовне уметности*, 1 (1965), 33-65
22. Ioannidou, Arsinoi, 'The Kalophonic Settings of the Second Psalm in the Byzantine Chant Tradition (Fourteenth-Fifteenth centuries): A Dissertation In-Progress', *Proceedings of the 1st International Conference of the ASBMH*, 1 (2007), 210-223
23. Јуришић, А., *Нова Павлица – резултати археолошких радова* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1989)
24. Konomos, Dimitri, 'Музичка традиција Свете Горе', *Zbornik Matice srpske za scenske umetnosti i muziku*, 22-23 (1998), 15-26
25. Кораћ, Душан и Радивој Ђ. Радић, 'Један податак о антисихастичком расположењу међу Србима средином XIV столећа', *Хиландарски зборник*, 10 (1998), 221-233
26. Кораћ, Војислав, Шупут, Марица, *Архитектура византијског света* (Народна књига: Београд, 1998)
27. Kriticou, Flora, 'A method of Kalophonic Composition and Kalophonic formulae' (назив оригинала: 'Μία μέθοδος της καλοφωνίας και συνθέσεως των καλοφωνικών θέσεων'), *Proceedings of the 1st International Conference of the ASBMH*, 1 (2007), 87-109
28. Krivosheine, Basil Fr., *The Ascetic and Theological Teaching of Gregory Palamas*, (1938; Reprint, London: Geo. E. J. Coldwell Ltd, 1954)
29. Lingas, Alexander Leonidas, 'Hesychasm and Psalmody', *Mount Athos and Byzantine Monasticism, 28th Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham, март 1994, ур. Anthony Bryer и Mary Cunningham (Birmingham: Variorum, 1996), 155-168
30. Lingas, Alexander Leonidas, 'Sunday Matins in the Byzantine Cathedral Rite: Music and Liturgy' (doktorska disertacija, The Faculty of Graduate studies, School of music, The University of British Columbia, June 1996)
31. Мајендорф, Јован, *Свети Григорије Палама и православна мистика* (са енглеског прев. Јован Олбина), (Београд: 1983)
32. Мајендорф, Џон, *Византијско богословље* (Крагујевац: Каленић, 2008)
33. Mango, Cyril, 'Approaches to Byzantine Architecture', *Miqarnas*, 8 (1991), 40-44
34. Марјановић-Душанић, Смиља, 'Хрисовуља краља Душана о даровању манастира Светог Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару', *Стари српски архив*, 2 (2003), 55-68
35. Марковић, Василије, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији* (Београд: 1920)
36. Meyendorff, John, *Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems* (London: Variorum Reprints, 1974)

37. Meyendorff, John, *Byzantine Theology, Historical Trends and Doctrinal Themes* (New York, 1983)
38. Meyendorff, John, 'Continuities and Discontinuities in Byzantine Religious Thought', *Dumbarton Oaks Papers*, 47 (1993), 69-81
39. Михаиловић, М. и Мирко Ковачевић, *Нова Павлица* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1989)
40. Millet, Gabriel, *L'ancien art serbe* (Paris: 1919)
41. Milosavljević, Boris, 'Basic philosophical texts in Medieval Serbia', *Balkanica*, 39 (2008), 79-102.
42. Milosavljević, Boris, 'Monaško-asketski spisi u srpskoj srednjovekovnoj filozofiji', *Gledišta*, 40.1-2 (1999), 78-92.
43. Miodrag, Predrag, 'Molitveni zapisi na hilendarskim liturgijskim svcima', *Hilandarski zbornik*, 11 (2004), 167-174
44. Obolensky, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth* (London: 1971/1974; поново штампано New York: 1982)
45. *О кнезу Лазару*, научни скуп, ур. Божић и Ђурић, Крушевац, 1971 (Београд: Филозофски факултет, 1975)
46. Острогорски, Григорије, 'Света Гора после маричке битке', *Зборник филозофског факултета*, 11 (1970), 227 – 281
47. Пено, Весна, 'О напеву у православном црквеном појању – прилог типологији црквених напева', *Музикологија*, 3 (2003), 219-234
48. Пено, Весна, 'Статус појачке књиге у српској појачкој традицији', *Музикологија*, 11 (2011), 39-52
49. Пено, Весна, 'Типиком непрописане причасне песме у новијој традицији српског црквеног појања', *Музикологија*, 4 (2004), 121-152
50. Пено, Весна, 'Традиционално и модерно у црквеној музици - оглед о канону и инвентивности', *Музикологија*, 6 (2006), 233-250
51. Peno, Vesna, 'Two Aspects of Utilization of Improvisation in the Orthodox Church Chanting Tradition', *New Sound*, 32 (2008), 25-34
52. Покришкин, П., *Православнаја црковнаја архитектура XII—XIII стол, в њињејшем Сербском Корольевстве* (С. Петербург, 1906)
53. Поповић, Даница, 'Пустиње и свете горе средњевековне Србије: писани извори, просторни обрасци, градитељска решења', *Зборник византолошког института*, 44 (2007), 253-278
54. Поповић, Светлана, 'Последња исихастичка пребивалишта у касном 14. и 15. веку у манастирима северног Балкана', *Зборник радова византолошког института*, 48 (2011), 217-257
55. Rentel, Alexander, "A Critical Edition of the 14th Century Patriarchal Diataxis of Dimitrios Gemistos" (doktorska disertacija, Pontifical Oriental Institute in Rome, January 2004)

56. Risić, Vladislav, 'Izvori i razvitak moravske arhitekture' (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 1993)
57. Sas – Založesky, W., *Die byzantinische Baukunst im den Balkanländern und ihre Differenzierung unter abendländischen und islamischen Einwirkungen* (München, 1955)
58. Spremić, Momčilo M., 'La famille serbe des Brankovic - considérations généalogiques et héraldiques', *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 41 (2004), 441-452
59. Stevović, Ivan, 'Arhitektura Moravske Srbije - lokalna graditeljska škola ili epilog vodećih tokova poznovizantijskog graditeljskog stvaranja', *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 43(2006), 231-253
60. Stevović Ivan, 'Istorijski izvor i istorijsko-umetničko tumačenje - Bogorodičina crkva u Toplici', *Zograf*, 35(2011), 73-92
61. Стевовић, Иван, *Каленић* (Београд: Филозофски факултет: 2006)
62. Стричевић, Ђорђе, 'Два варијетета плана цркава моравске архитектонске школе', *Зборник радова Византолошког института*, 3 (1955), 213-220
63. Стричевић, Ђорђе, 'Средњовековна рестаурација рановизантијске цркве код Куршумлије', *Зборник радова византолошког института*, 4 (1956), 199-211
64. Стричевић, Ђорђе, 'Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у моравску архитектонску школу', *Зборник радова Византолошког института*, 3 (1955), 227-231
65. Subotin-Golubović, Tatjana S., 'Himnografski sastavi Filoteja Kokina u hilendarskim rukopisima', *Hilandarski zbornik*, 11 (2004), 247-272
66. Swain, Joseph P., *Historical Dictionary of Sacred Music* (Lanham: Scarecrow Press, Inc., 2006)
67. Татић, Жарко М., *Трагом велике прошлости* (Београд, 1929)
68. Taft, Robert F., 'Mount Athos: A Late Chapter in the History of the Byzantine Rite', *Dumbarton Oaks Papers*, 42 (1988), 179-194
69. Taft, Robert F., *The Byzantine Rite: A Short History* (Collegeville, MI: The Liturgical Press, 1992)
70. Тахиаос, Антонис Емил, 'Исихазам у доба цара Лазара', у: *О кнезу Лазару*, Београд, ур. Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић (Београд: Филозофски факултет, 1975), 93-103
71. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ур. Alexander P. Kazhdan, 2 (New York: Oxford, 1991)
72. Touliatos-Banker, Diane H., 'Nonsense Syllables in the Ancient Greek and Byzantine Traditions', *Journal of Musicology* 7.2 (1989), 231-243
73. Touliatos-Banker, Diane H., 'State of the Discipline of Byzantine Music', *Acta Musicologica*, 50.1/2 (Jan. - Dec., 1978), 181-192
74. Touliatos-Banker, Diane H., *The Byzantine Amomos Chant of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, *Analecta Vlatadon*, 46 (Thessalonica: Patriarchal Institute for Patristic Studies, 1984)
75. Folić, Nada, 'Trikonhos : Poreklo i mesto u razvoju arhitektonskih oblika', neobjavljena doktorska disertacija (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1991)

76. Hussey, Joan M., *Oxford History of the Christian Church: The Orthodox Church in the Byzantine Empire* (Oxford: 1986)
77. Hamilton, Arnott J., *Byzantine Architecture and Decoration* (London, 1956)
78. Conomos, Dimitri, *Byzantine Trisagia and Cheroubika of the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Thessaloniki: Patriarchal Institute for Patristic Studies, 1974)
79. Conomos, Dimitri, 'Communion Chants in Magna Graecia and Byzantium', *Journal of the American Musicological Society*, 33.2 (2008), 241-263
80. Conomos, Dimitri E., *The Late Byzantine and Slavonic Communion Cycle: Liturgy and Music* (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985)
81. Conomos, Dimitri, 'The musical tradition of Mount Athos', *Journal of Orthodox Life and Thought*, 68 (1997) 5-17
82. Црнчевић, Дејан: „Градитељско дело, контекст, значење: приступи проучавању на примеру архитектуре Моравске Србије“, *Историјски часопис*, 57(2008),93-106
83. Ћурчић, Slobodan, “Architecture in the Byzantine sphere of influence ground the middle of the fourteen century, Dečani i vizantijska umetnost sredinom XIV veka”, *Medunarodni naucni skup povodom 650 godina manastira Decana*, NIRO (Beograd: "Jedinstvo", 1989)
84. Шмеман, Александар, *Увод у Литургијско богословље* (Шибеник, 2005)
85. Шмеман, Александр, *Введение в литургическое богословие* (Париз, 1961)
86. Šuica, Marko, 'Vuk Branković and the meeting of vassals at Serres', *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 45 (2008), 253-266
87. Živojinovic, Mirjana B., 'Hilandarski i evergetidski tipik: podudarnosti i razlike', *Zbornik radova Vizantološkog Instituta*, 33 (1994), 85-102
88. White, Walker Andrew, 'The Artifice of Eternity: A Study of Liturgical and Theatrical Practices in Byzantium' (doktorska disertacija, Faculty of the Graduate School of the University of Maryland, College Park, 2006)
89. Williams, Edward, 'John Koukouzeles's Reform of Byzantine Chanting for Great Vespers in the Fourteenth Century' (докторска дисертација, Yale Univerity, 1968)
90. Wolfram, Gerda, 'The Anthologion Athos Lavra E-108: A Greek- Slavonic Liturgical Manuscript', *Музикологија*, 11 (2011), 25-38

Релевантна литература која се односи на путеве културе и њихов друштвено-политички контекст:

1. Ashworth, G., P. Howard: *European Heritage Planning and Management* (Exeter, England: Intellect, 1999)
2. Barnett, C.: "Culture, policy, and subsidiarity in the European Union: From symbolic identity to the governmentalisation of culture", у: *Political Geography*, 20/4(2001), стр. 405-426
3. -: *Between Europeanization and Local Societies: The Space for Territorial Governance*, ур. Bukowski, J., S. Piattoni, и други (. London: Rowan & Littlefield, 2003)
4. Briedenhann, J. и Wickens, E.: "Tourism Routes as a Tool for the Economic Development of Rural Areas – Vibrant Hope or Impossible Dream?", *Tourism Management*, 25/1 (2004), стр. 71-79
5. Brooks, Graham: „Heritage as a driver for development: Its contribution to sustainable tourism in contemporary society“, у: *ICOMOS 17th General Assembly* (Paris, 27.11.-2.12.2011)
6. Vileikis, Ona, Van Balen, Koen и Santana Quintero, Mario: „A tool for world heritage documentation, management and decision making: The silk roads cultural heritage resource information system (CHRIS)“, у: *ICOMOS 17th General Assembly* (Paris, 27.11.-2.12.2011)
7. Grabow, S. *The Santiago De Compostela Pilgrim Routes: the Development of European Cultural Heritage Policy and Practice From a Critical Perspective* (European Journal of Archaeology April 2010 13), стр. 89-116.
8. Delanty, G.: "The idea of a cosmopolitan Europe: On the cultural significance of Europeanization", у: *International Review of Sociology*, 15/3 (2005), стр. 405-421.
9. During, R.: *Cultural heritage discourses and Europeanisation. Discursive embedding of cultural heritage in Europe of the Regions*, докторска теза (Wageningen:Wageningen University, 2010)
10. Zabbini E.: „Cultural Routes and Intangible Heritage“, *AlmaTourism*, 5 (2012), стр. 59-80
11. Zhou, L.: "Cultural Routes and the Network Construction of the World Cultural Heritage Conservation", у: *15th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Monuments and sites in their setting - conserving cultural heritage in changing townscapes and landscapes'* (XI'AN, China, 17-21.10.2005)
12. Kremezi, Catherine: „Le projet 'itineraires culturels du Sud-Est Européen'.Participation et proposition grècque“, у: *Estrategias relativas al patrimonio cultural mundial. La salvaguarda en un mundo globalizado. Principios, practicas y perspectivas. 13th ICOMOS General Assembly and Scientific Symposium* (Madrid: Comité Nacional Español de Icomos-Actas, 2002), стр. 34-36
13. Kretev, Todor: „Itinéraires culturels - synthèse des valeurs matérielles et immatérielles. Le cas de l'Europe du Sud-Est“, у: *14th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Place, memory, meaning: preserving intangible values in monuments and sites'* (Victoria Falls, Zimbabwe: 27-31.10.2003)
14. Mariotti A.: „Local System, Networks and International Competitiveness: from Cultural Heritage to Cultural Routes“, *AlmaTourism*, 5 (2012), стр. 81-95

15. Martorell Carreño, Albert:) „The transmission of the spirit of the place in the living cultural routes: the Route of Santiago de Compostela as case study“ , y: *16th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Finding the spirit of place – between the tangible and the intangible'* (Quebec, Canada: 29.9.- 4.10.2008)
16. Martorell Carreño, Alberto, „Cultural routes: Tangible and intangible dimensions of cultural heritage“, y: *14th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Place, memory, meaning: preserving intangible values in monuments and sites'*, 27 – 31.10.2003, Victoria Falls, Zimbabwe, <http://www.international.icomos.org/victoriafalls2003/papers/A1-5%20-%20Martorell.pdf> – 13.6.2013.
17. Majdoub W.: “Analysing cultural routes from a multidimensional perspective”, y: *Alma Tourism*, 2 (2010), стр. 29-37
18. Meyer, D.: „Tourism routes and gateways: Examples and a selection of key issues for development of tourism routes and gateways and their potential for pro-poor tourism“ (London: Overseas Development Institute, 2004)
19. Murray M., Graham B.: „Exploring the dialectics of route-based tourism: the Camino de Santiago“, *Tourism Management*, 18/8 (1997), 513-524
20. -: *Networking sites and supporting the Sustainable development of the territories through cultural tourism: Tools, Education and structuring Cooperation, Advanced School of Tourism Sciences*, (Rimini: UNESCO/UNITWIN Network “Culture, Tourism, Development”, 2008)
21. Обрадовић, Марија: „Концепт путева културе у одрживој заштити и споменичкој презентацији културног наслеђа“, y: „*Одрживи развој и уређење бањских и туристичких места у Србији*“, ур. Мила Пуцар и Бошко Јосимовић, Институт за архитектуру и Урбанизам Србије – ИАУС, Београд, 2010, 185-202
22. Обрадовић, Марија: „Одрживи развој културног наслеђа на Дунаву: преглед међународних путева културе на Дунаву“, y: „*Одрживи развој Подунавља у Србији – књига 1*“, ур. Саша Милијић, Тијана Црнчевић и Бошко Јосимовић, Институт за архитектуру и Урбанизам Србије – ИАУС, Београд, 2012, 143-167.
23. Ono, Wataru: „A case study of a practical method of defining the setting for a cultural route“, y: *15th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Monuments and sites in their setting - conserving cultural heritage in changing townscapes and landscapes'* (17-21.10.2005, Xi'an, China)
24. Richards, G. и други: *Cultural Corridors in South East Europe: Refinement of concept and development of pilot projects*, (Strasbourg: Council of Europe, 2008)
25. Rodríguez-Villasante Prieto и Juan Antonio: „Analytic schemes for the territory of the cultural routes and their settings. Towards the standardization on the methodology“, y: *15th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Monuments and sites in their setting - conserving cultural heritage in changing townscapes and landscapes'* (Xi'an, China, 17-21.10.2005)
26. Staneva, Hristina: „Sustainable conservation systems for preservation of monuments, sites in their settings“, y: *15th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Monuments and sites in their setting - conserving cultural heritage in changing townscapes and landscapes'* (Xi'an, China, 17-21.10.2005)
27. -: Strategy for Identifying, Preserving, Sustainably Using and Promoting Cultural Corridors of South East Europe (Strasbourg: Council of Europe, 2006), www.seecorridors.eu/filebank/file_293.pdf - јануар 2009.

28. Sugio, K. "Intangible Heritage and Cultural Routes in a universal content", *International Congress of IOCMOS CIIC* (Pamplona, Navarra, Spain, June 21-23, 2001)
29. Suárez-Inclán Ducassi, Maria Rosa: „A new category of heritage for understanding, cooperation and sustainable development. Their significance within the macrostructure of cultural heritage. The role of the CIIC of ICOMOS: Principles and methodology“, y: *15th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Monuments and sites in their setting - conserving cultural heritage in changing townscapes and landscapes'* (Xi'an, China: 17-21.10.2005)
30. Tsilimigkas, Giorgos: „Questions Sur la Diffusion de l'Esprit du Lieu : Le Cas des Routes Culturelles en Europe du Sud-Est“, y: *16th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Finding the spirit of place – between the tangible and the intangible'* (29.9.-4.10.2008, Quebec, Canada)
31. -: *The Study on European Cultural Routes Impact on SMEs Innovation and Competitiveness-Building new capacities for a competitive and sustainable tourism in Europe, Competitiveness and Innovation Framework Programme (CIP)* (Brussels: European Parliament, 2011)
32. Harmsen, R. and T. M. Wilson: „Introduction: approaches to Europeanization“, y: *Yearbook of European Studies* (Amsterdam: Rodopi, 2002), 13-26
33. Conti, Alfredo: „The route and its setting, changing relations over time. A case study“, y: *15th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Monuments and sites in their setting - conserving cultural heritage in changing townscapes and landscapes'* (Xi'an, China, 17-21.10. 2005)
34. Csapo, J. and Berki, M.: "Existing and Future Tourism Potential and the Geographical Basis of Thematic Routes in South Transdanubia, Hungary", *Proceedings of Besançon International Conference: Tools and Methods of Territorial Intelligence* (Besançon, 2008), <http://www.Territorial-intelligence.eu/index.php/eng/Scientific-events/International-conferences/Besancon-2008/Proceedings-of-Besan%C3%A7on-2008> - фeбpяp 2009.
35. Yang, Li xia и Zhu, Guang ya: „Protecting, managing and sustaining cultural routes and their settings: Cultural consistency and diversity“, y: *15th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Monuments and sites in their setting - conserving cultural heritage in changing townscapes and landscapes'* (Xi'an, China, 17-21.10.2005)

Релевантна литература која се односи на савремену интегративну заштиту, ревитализацију и презентацију културног и градитељског наслеђа:

1. Антић, И. и Живановић, К. „Одрживо коришћење наслеђа као предуслов успешног управљања“, у: *Гласник ДКС*, бр. 34 (2010), стр. 9-12.
2. Бранди, Ч. *Теорија рестаурације*, (Београд: Генерална дирекција за сарадњу у развоју министарства спољних послова Италије, Министарство културе републике Србије, 2007).
3. Бргуљан, В. *Извори споменичког права у Југославији*, (Београд: Службени гласник, 2000).
4. Бргуљан, В. *Међународни систем заштите културних и природних добара – увод и збирка опитних аката*, (Београд - Загреб: Републички завод за заштиту споменика културе, 1985).
5. Бргуљан, В. *Споменичко право*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2006).
6. Вићентијевић, Д. и Красојевић, Б. „Валоризација културног наслеђа кроз културни туризам“, у: *Гласник ДКС*, бр. 34 (2010), стр. 12-15.
7. Vokić, D. *Теоријски оквири конзерваторске – рестораторске праксе*, (Zagreb: Art Studio Azinović).
8. Вученовић, С. *Урбана и архитектонска конзервација, том 1 – Свет_Европа*, (Београд: Друштво конзерватора Србије, 2004).
9. Деметер, Г. „Културни предели – теоретска разматрања“, у: *Гласник ДКС*, бр. 33 (2009), стр. 63-67.
10. Dushkina, N. „The challenge of change and the 20 th - century Heritage, in: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration, 23-27. April 2008*, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), p. 187-199.
11. *Закон о заштити културних добара*. 1997, *Службени гласник Р Србије*, бр. 28.
12. *Закон о културним добрима*. 1994, *Службени гласник Р Србије*, бр.71.
13. -: „Инструменти и методологија за изучавање, конзервацију и валоризацију културног наслеђа“, у: *Гласник ДКС*, бр. 33 (2009), стр. 33-36.
14. Jokilehto, J. *A history of Architectural Conservation*, (London: Butterworth – Heinemann, 1999).
15. Јокилето, Ј. „Конзервација и развој у историјским урбаним просторима“, *Гласник ДКС*, 28 (2004), стр. 9-14.
16. Јокилето, Ј. „Конзервација између теорије и праксе“, *Гласник ДКС*, 27 (2003), стр. 9-14.
17. Јокилето, Ј. „Новији међународни трендови у заштити културног наслеђа“, *Гласник ДКС*, 25 (2001), стр. 11-14.
18. Јокилето, Ј. „Планирање насеља и конзервација“, *Гласник ДКС*, 26 (2002), стр. 21-27.

19. Jokilehto, J. The idea of conservation. An overview, у: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), стр. 21 – 35.
20. Jokilehto, J. *World Heritage: Defining the outstanding universal value*, <http://www.ct.cecibr.org>, 2006. – 10.05.2011.
21. Корочец, Ј. Jokilehto, J. “Aesthetics in the world Heritage Context”, у: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, Proceedings of the International Conference of Icomos, Iccrom and Fondazione Romualdo Del Bianco, Tomaszewski, A. (ed.), (Florence: Edizioni Polistampa, 2 – 4. March 2007), стр. 183-192.
22. Корочец, Ј. „Културно наслеђе у културном пејзажу“, у: *Зборник радова Прве регионалне конференције о интегративној заштити*, Европски центар за мир и развој Универзитета за мир Уједињених нација, Београд, 2008, стр. 130-139.
23. Кораћ, В. „О природи и смислу обнове градитељских споменика“, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. 26-27 (1978), стр. 149-152.
24. Кораћ, В. „Заштита градитељских целина од изузетног значаја“, у: *Саопштења*, књ. 35-36 (2003-2004), стр. 263-268.
25. Котур, М. „Трећа регионална конференција о интегративној заштити: Очување културног и природног наслеђа у условима глобалних промјена“, у: *Гласник ДКС*, бр. 33 (2009), стр. 302-304.
26. Kovacs, E. “Theoretical and practical issues of conservation in the context of tourism”, in: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), p. 201-212.
27. Krstić, B. *Spomenička baština svjedočanstvo i budućnost prošlosti*, (Sarajevo-Zagreb-Beograd: Synopsis-Synopsis-JP Službeni glasnik, 2010).
28. Krstić, B. *Zakonodavstvo arhitektonske baštine*, (Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 2006).
29. Културно наслеђе у културном пејзажу, у: *Зборник радова Прве регионалне конференције о интегративној заштити*, Европски центар за мир и развој Универзитета за мир Уједињених нација, Београд, 2008, стр. 130-139.
30. Куртовић-Фолић, Н., Јадрешин-Милић, Р. „Културно наслеђе Србије – стратегија очувања, управљања и коришћења“, у: *Зборник Четврте регионалне конференција о интегративној заштити: Пројена потреба и приоритета у заштити културног и природног наслеђа*, (Бањалука: Републички завод за заштиту споменика културног и природног наслеђа Републике Српске, 2010), стр. 27-31.
31. Kurtović-Folić, N., Milošević, G., Roter-Blagojević, M., Nikezić, A.: „Arheološki park kao integrisani deo kulturnog predela – savremeni pristup zaštiti i prezentaciji arheološkog nalazišta Medijana kod Niša“, u: *Zbornik radova Prve regionalne konferencije o integrativnoj zaštiti* (Beograd: ECPD, 2008), st. 203-226.
32. -: Културни пејзаж – савремени приступ заштити културног и природног наслеђа на Балкану, *Зборник радова Прве Регионалне конференције о интегративној заштити*, (Београд: Европски центар за мир и развој Универзитета за мир Уједињених нација, 2008).

33. Лукић, М. Градитељско наслеђе у просторном плану републике Србије, у: *Саопштења*, бр. XXXVII – XXXVIII (2005-2006), стр. 189-198.
34. Marquis-Kyle, P. and Walker, M. *The illustrated Burra Charter: good practice for heritage places*, (Burwood: Australia ICOMOS, 2004).
35. Мароевић, И. „Како истакнути повијесност споменика архитектуре код његове обнове?“, у: *Гласник ДКС*, бр. 2 (1978), стр. 11-12.
36. Миличић, О. и Нојковић, С. „Заштита културног предела“, у: *Гласник ДКС*, бр. 33 (2009), стр. 16-19.
37. Ненадовић, С. „Развој схватања о обнови архитектонских споменика у Србији“, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. 26-27 (1978), стр. 143-147.
38. Ненадовић, С. „Развој схватања о обнови архитектонских споменика у Србији почев од прве стручне екскурзије“, у: *Гласник ДКС*, бр. 2 (1978), стр. 7-8.
39. Nenadović, S. *Zaštita graditeljskog nasleđa*, (Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1980).
40. Nešković, J. *Revitalizacija spomenika kulture*, (Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1986).
41. Николић, М. „Заштита нематеријалног културног наслеђа“, у: *Гласник ДКС*, 33 (2009), стр. 27-30.
42. Николић, М. (2010): *Компаративна анализа и валоризација принципа и метода заштите и презентације на карактеристичним археолошким локалитетима у Србији*, магистарска теза. Београд: Архитектонски факултет
43. -:*Одрживи развој Србије: наша заједничка будућност: национална стратегија одрживог развоја*, (Београд: Министарство за науку и технолошки развој: Кабинет потпредседника владе за европске интеграције, 2009).
44. *Оквирна конвенција Савета Европе о значају културног наслеђа за друштво*. 2008, *Гласник ДКС*, 32 стр. 22-27.
45. *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, (Paris: UNESCO – World Heritage Centre, 2008).
46. Павловић, Д. Међународни симпозијум о културном и споменичком туризму, *Гласник ДКС*, 31 (2007), стр. 249.
47. Philippot, P. Размишљања о значењу културног пејзажа, у: *Зборник радова Прве регионалне конференције о интегративној заштити*, Европски центар за мир и развој Универзитета за мир Уједињених нација, Београд, 2008, стр. 323-326.
48. Ротели, А. „Значај културног наслеђа за развој територије“, у: *Гласник ДКС*, бр. 33 (2009), стр. 23-27.
49. Roter Blagojević, M. - Milošević, G.- Jadrešin Milić, R. - Nikolić, M. „A New Life of the Old Ottoman Fortress – Investigation of Renewal and Protection Potentials of the Ram medieval Fortress on the Danube“, у: *Proceedings 5th International Congress on Science and Technology for the Safeguard of Cultural Heritage in the Mediterranean Basin, vol. II, Diagnostics and Restoration (1st Part)*, Istanbul, (22-25.11.2011, Roma: Associazione Investire in Cultura and Valmar,), стр. 27-33.

50. Slobodan Ćurčić, *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, (New Haven, CT: Yale University Press, 2010)
51. Spelsberg, I. „Cultural landscape – an expanding notion and its challenges for conservation“, in: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), p. 173-186.
52. -: *Споменичко наслеђе Србије – непокретна културна добра од изузетног значаја*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1998).
53. Стеле, Ф. „Основни принципи рестаураторства“, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. 1 – св. 1 (1950), стр. 15-22.
54. Стеле, Ф. „Заштита споменика културе: Принципи, уверења, искуства“, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. 11 (1960), стр. 9-26.
55. Стовел, Х. „Културни пејзажи: Нови приступ очувању културног наслеђа“, *Гласник ДКС*, 27 (2003), стр. 14-19.
56. Стовел, Х. „Мониторинг културног наслеђа“, *Гласник ДКС*, 26 (2002), стр. 16-27.
57. Стојаковић, А. „Обнова споменика културе у Србији између два рата“, у: *Рашка баштина II*, (Краљево: 1980), стр. 259-275.
58. Schmuckle-Mollard, C. “Viollet-Le-Duc and his followers. French theories in the 19 th and the 20 th centuries”, in: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), p. 37-45.
59. Szmygin, B. “Formal analysis of doctrinal texts in heritage protection”, in: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), p. 97-106.
60. -: *The Venice Charter Revisited – Modernism, Conservation and Tradition in the 21st Century*, Matthew Hardy (ed.), (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, INTBAU, 2008).
61. -: *The image of heritage – changing Perception, Permanent Responsibilities*, Proceedings of the International Conference of the Icomos International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration, Tomaszewski, A., Giometti, S., ed., (Florence: Edizioni Polistampa, 6 – 8. March 2009).
62. Tyler, N. *Historic Preservation – an Introduction to its History, Principles and Practice*, (Newyork – London: W.W.Norton and Company, 2000).
63. Filden, B. i Jokileto, J. *Smjernice za upravljanje područjima svjetskog kulturnog nasljeđa*, (Kotor: Ministarstvo kulture i medija republike Crne Gore, projektor – Centar za kulturno nasljeđe, 2005).
64. -: *Conservation - Principles, Dilemmas and Uncomfortable Truths*, Alison Richmond – Alison Bracker, ed., (London: Victoria and Albert Museum, 2009).
65. -: *Conservation at the Millennium*“, vol. 14 – no.3, (Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 1999).

66. Croci, G. *The Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage, Vol. I*, (Southampton: 1998).
67. Чанак-Медић, М. „Будућност заштите градитељских целина предвиђена начелима заступљеним у међународним документима“, у: *Гласник ДКС*, бр. 20 (1996), стр. 30-33.
68. Шекарић, Б. Концепт културног пејзажа у контексту очувања културног и природног наслеђа, у: Зборник радова Прве регионалне конференције о интегративној заштити, Европски центар за мир и развој Универзитета за мир Уједињених нација, Београд, 2008, стр. 246-265.
69. Шурдић, Б. Европске конвенције – прилика Србије за реформу политике у области културног наслеђа, *Гласник ДКС*, 32 (2008), стр. 9-13.

3.0. Попис скраћеница

ДКС - Друштво конзерватора Србије

РЗЗЗСК - Републички завод за заштиту споменика културе

УНЕСКО (UNESCO) - Организација Уједињених нација специјализована за културу, науку и образовање у целом свету

ИКОМОС (ICOMOS) - међународни савет за споменике и пределе (*International Council on Monuments and Sites*)

ИКРОМ (ICCROM) - Међународни центар за студије очувања и рестаурације културних добара (*International Center for Study of Preservation and Restoration of Cultural Properties*)

СЕ - Савет Европе (*Council of Europe*)

WTO Светска туристичка организација (*World Tourist Organisation*)

VII МЕЂУНАРОДНА АКТА О ПУТЕВИМА КУЛТУРЕ

(Превод: М. Обрадовић)

1.0 УНЕСКО-в извештај са експертског састанка на тему *Путеви као део нашег културног наслеђа (1994)*¹³²⁶

1. ЦИЉ САСТАНКА

Када је ходочаснички пут Сантијаго де Компостела додат на листу Светског наслеђа у Картагени, 1993, Шпанија је најавила своју намеру да окупи стручњаке да детаљније размотре питање "путева културе". Одбор Комитета за светску баштину је одобрио ову иницијативу на састанку одржаном у јулу 1994., у Паризу. Следећи закључци са састанка експерата који је одржан у Мадриду 24. и 25. новембра 1994. поднети су Комитету светске баштине и генералном директору УНЕСКО-а на разматрање.

2. БОГАТ И ПРОДУКТИВАН КОНЦЕПТ ЗА СВЕТ ДАНАШЊИЦЕ

а). Концепт путева наслеђа се показао као богат и плодан, нудећи повлашћен оквир у којем сви могу да се руководе узајамним разумевањем, плуралистичким приступом историји и култури мира. Он се заснива на кретању становништва, сусретима и дијалозима, културној размени и интеракцији, и одвија се у простору и времену.

б). Природа концепта је отворена, динамична и евокативна, спајајући закључке глобалног стратешког истраживања које тежи, да у оквиру наслеђа, побољша препознавање „економских, социјалних, симболичних и филозофских димензија и сталне и безбројне интеракције са природним окружењем у свој својој разноликости.“

3. ШИРОКИ СПЕКТАР ИНИЦИЈАТИВА

а). Стручњаци су забележили *бројне иницијативе* засноване на идеји кретања и дијалога. Оне се спроводе од стране УНЕСКО-а (нпр. Пут свиле и Пут робова), Савета Европе (Европски путеви културе) и других група и организација.

б). Ове иницијативе потпадају у *глобалну визију размена*, које укључују материјалне, културне и духовне размене, комбинујући материјалне и нематеријалне елементе, културу и природу.

ц). Прихватање ових путева културног наслеђа води ка истраживачком раду о значају размена које генеришу, подстиче истраживачке експедиције, отвара пут за културни туризам и - још један веома важан аспект – програме *подизања опште свести* и шеме омладинске обуке.

д). Заштита и промоција ових путева културног наслеђа захтева вешто управљање и, нарочито, пажљиву контролу нивоа туризма који утиче на њих, као и *учешће становника* који живе у областима кроз које се путеви укрштају. Такође се упућује на политику планирања земљишта у оквиру трајног развоја.

е). Стручњаци препоручују да Комитет за светско наслеђе и генерални директор УНЕСКО-а затраже да земље *спроводе* овај нови приступ, на националној, регионалној и светској основи.

¹³²⁶ UNESCO, *Report on the Expert Meeting on Routes as a Part of our Cultural Heritage* (Madrid, Spain, November 1994), WHC-94/CONF.003/INF.13, Paris, 30.11.1994, <http://whc.unesco.org/archive/routes94.htm>

4. УКЉУЧИВАЊЕ ПУТЕВА КУЛТУРЕ КАО ДЕЛА СВЕТСКОГ НАСЛЕЂА

а). Захтев да се задржи *изузетна универзална вредност* требало би да буде опозван.

б). Концепт путева наслеђа:

- заснива се на динамици кретања и идеји *размена*, са *континуитетом* у простору и времену;
- односи се на *целину*, где пут има већу вредност од збира елемената који га чине и кроз које стиче свој културни ЗНАЧАЈ;
- наглашава размену и дијалог *између земаља или између региона*;
- је *вишедимензионални*, са различитим аспектима који развијају и доприносе његовој основној сврси, која може бити религиозна, комерцијална, административна или друго.

ц). Пут наслеђа се може сматрати *специфичним, динамичним типом културног пејзажа*, баш као што су недавне дебате довеле до њиховог прихватања у оквиру Оперативних смерница.

д). *Идентификација* пута наслеђа заснива се на прикупљању предности и *материјалних елемената*, који сведоче о значају самог пута (види референтни документ * [3] у прилогу 3).

е). Тест *аутентичности* се примењује на основу значаја и других елемената који чине пут наслеђа.

У обзир ће се узети дужина пута, и вероватно учесталост његовог коришћења данас, као и легитимни захтеви за развој народа на који утиче.

Ове тачке ће се разматрати у оквиру природне окоснице пута и његових нематеријалних и симболичних димензија.

ф). Стручњаци предлажу следећи додатак *Оперативним смерницама*. Нови параграф ће следити параграф 40. Овај предлог је изнет у исто време као и сугестије са другог састанка експерата одржаног у Канади по питању канала.

ПРЕДЛОЖЕНИ НОВИ ПАРАГРАФ

Пут наслеђа се састоји од материјалних елемената чији културни значај проистиче из размена и вишедимензионалног дијалога међу земљама или регионима, што илуструје интеракцију кретања дуж пута, у простору и времену.

2.0 Међународне препоруке и резолуције Савета Европе везане за *путеве културе*

2.1 Резолуција о путевима културе *CM/Res(98)4* и допуна¹³²⁷

(усвојена од стране Комитета министара 17. марта 1998. године, на 623. заседању заменика министара)

Комитет министара, у складу са одредбама члана 15.б Статута Савета Европе,

Сматрајући да је циљ Савета Европе постизање већег јединства међу чланицама и да се тај циљ може остварити заједничким деловањем на пољу културе;

Сматрајући да је један од главних циљева европске културне сарадње промовисање европског идентитета у свом јединству и различитости;

Сматрајући да указивање на утицаје, размене и догађаје који су формирали европски идентитет може да олакша развијање свести о европском држављанству које се заснива на заједничким вредностима;

Сматрајући да је веома важно да младе генерације стекну свест о европском идентитету и држављанству, као и о заједничким вредностима на којима су они засновани;

Сматрајући да је, како би се ове заједничке вредности препознале, неопходно промовисати тумачење историје Европе засновано на њеном материјалном, духовном и природном наслеђу, чиме се истичу везе које обједињују различите културе и области Европе;

Примећујући да се до препознавања европских вредности и заједничког европског наслеђа може доћи уз помоћ путева културе који прате историју народа, миграције и ширење главних европских токова цивилизацијских токова на пољу филозофије, религије, културе, уметности, науке, технологије и трговине;

Свесни да су такви путеви погодни за дугорочне програме европске сарадње на пољу истраживања, унапређивања наслеђа, културе и уметности, културних и образовних програма размене намењених младима, културног туризма у Европи и одрживог културног развоја;

Сматрајући да таква сарадња покреће и повезује велики број појединаца, организација, институција и структура у Европи, те да на тај начин доприноси процесу изградње Европе;

Сматрајући да је у циљу повећања користи од ове сарадње, која захтева значајна кадровска и финансијска средства, неопходно установити формални оперативни оквир;

¹³²⁷ Council of Europe, *Resolution (98) 4 on the Cultural Routes of the Council of Europe*, 1998, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=470017> и [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=Res\(98\)4&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=COE&BackColorIntranet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=Res(98)4&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=COE&BackColorIntranet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864)

Сматрајући а један такав оквир омогућава да се ради на остваривању заједничких циљева и да пружа гаранцију квалитета предузетих иницијатива,

Усваја правила која се налазе у додатку ове резолуције, као формални оквир сарадње за програм Путеви културе Савета Европе.

Додатак Резолуцији (98) 4

Правила

Ова правила треба сматрати формалним оквиром за спровођење програма Путеви културе Савета Европе. Окосница програма треба да буде одређена тема која, да би се квалификовала за програм, мора да испуни низ критеријума наведених у делу I. Свака тема требало би да буде обрађена у низу пројеката сарадње. У делу II Правила наведене су приоритетне области деловања ових пројеката. Иницијатори пројеката морају да формирају мрежу како би унапредили сарадњу и омогућили размену искустава. Да би добиле потврду, ове мреже морају да задовоље низ критеријума, наведених у делу III. Три категорије потврда које додељује Савет Европе наведене су у делу IV.

I. Листа критеријума прихватљивости који се односе на теме

Да би се једна тема могла сматрати прихватљивом у контексту овог програма, она мора да задовољи критеријуме:

7. Тема мора да представља европске вредности и да буде заједничка за неколико земаља Европе;
8. Тема мора бити истражена и разрађена од стране неколико група стручњака за различите научне дисциплине, из различитих крајева Европе, како би се могло гарантовати да за активности и пројекте који је илуструју постоји консензус;
9. Тема мора да пружи илустрацију европског сећања, историје и наслеђа, да се тиче на бар једне од трију тема датих у општем концептуалном оквиру програма (народи, миграције, велики цивилизацијски токови) и да допринесе тумачењу разноликости данашње Европе.
10. Тема мора да буде погодна за културне и образовне програме размене, намењене младим људима, те да, самим тим, буде у складу са идејама и напорима Савета Европе на том плану.
11. Тема мора да омогући развијање различитих иницијатива и пројеката који могу да служе као узор и који нуде нов приступ проблемима на плану културног туризма и одрживог културног развоја;
12. Тема мора да омогући реализацију дугорочних, мултилатералних пројеката сарадње у различитим областима деловања (в. листу приоритетних области деловања у делу II) успостављањем мултидисциплинарних мрежа смештених у неколико чланица Савета Европе (види листу критеријума за мреже у делу III).

II. Листа приоритетних области деловања

У оквиру сваке од тема мора да буде покренуто неколико дугорочних, мултидисциплинарних пројеката сарадње (критеријум бр. 6, у делу I); у циљу

оптималног остваривања циљева програма, Савет Европе утврдио је приоритете за пет области деловања, које су нарочито погодне за такву врсту пројеката сарадње.

1. *Сарадња у истраживању и развоју*

У овој области деловања, пројекти морају:

- да се баве обједињавањем великих европских тема, омогућавајући обједињавање уситњених знања;
- да покажу да ове теме на репрезентативан начин указују на европске вредности које су заједничке за неколико европских култура;
- да приказују развој тих вредности и различите облике које они попримају у Европи;
- да буду погодни за истраживање и интердисциплинарну анализу, како на теоријском, тако и на практичном нивоу.

2. *Унапређење сећања, историје и европског наслеђа*

У овој области деловања, пројекти морају:

- да унапређују материјално и нематеријално наслеђе, појашњавају његов историјски значај и истакну његове сличности у различитим деловима Европе;
- да узму у обзир и промовишу повеље, конвенције, препоруке и рад Савета Европе, УНЕСКО-а и ИКОМОС-а, који се односи на обнову, заштиту и унапређење наслеђа;
- да осим споменика и локалитета који се обично користе у туристичке сврхе идентификују и унапређују и друге европске културне знаменитости, посебно у сеоским областима и индустријским зонама које се налазе у процесу економског реструктурирања;
- узму у обзир материјално и нематеријално наслеђе етничких или социјалних мањина у Европи;
- да на пољу обуке доприносе развијању свести у јавности и код оних који одлучују о сложенем појму наслеђа, о потреби да се заштити као део одрживог развоја, као и изазовима и могућностима које оно представља за будућност Европе.

3. *Културни и образовни програми сарадње за младе Европљане*

У овој области деловања, пројекти морају:

- да подразумевају организовање дугорочних активности са једнаким групама младих људи, у циљу промовисања размена на свим нивоима, с идејом развијања појма европског држављанства, богатог у својој разноликости;
- да нагласе значај личних и стварних искустава, кроз посете местима и контакте;
- да подстичу свеобухватнији приступ организовањем размена младих људи, не само из различитих дисциплина, већ и из различитих социјалних слојева и области Европе;
- да представљају пилот програме са ограниченим бројем земаља учесница и да располажу са довољно средстава за ваљану процену; та процена треба да пружи прототипове који могу да послуже као референтни модели;

4. *Савремена културна и уметничка пракса*

У овој области деловања, пројекти морају:

- да подстичу расправу и размену на мултидисциплинарној основи, између различитих културних и уметничких израза и сензибилитета карактеристичних за различите земље Европе;
- да укажу на нове праксе у савременој културној и уметничкој пракси, које у креативном смислу у највећој мери нуде нови приступ, и повежу их са историјом развоја знања; ове праксе се могу односити на визуелне или сценске уметности, уметничке занате, архитектуру, музику, књижевност или било који други вид културног израза;
- да подстичу мреже и активности које руше границе између професионалаца и непрофесионалаца, посебно када је у питању обука из одређених области, намењена младим Европљанима.
- да доводе до успостављања мрежа између иницијатора пројекта и његових учесника.

5. *Културни туризам и одржив културни развој*

У овој области деловања, пројекти морају:

- да узму у обзир локалне, регионалне, националне и европске идентитете;
- да унапређује дијалог између градских и сеоских култура, између области с југа, севера, истока, запада Европе, као и између развијених и неразвијених области;
- да отварају могућности за сарадњу између Европе и других континената, засновану на посебним афинитетима који постоје у одређеним областима;
- да се на плану културног туризма баве развијањем свести код јавности, скретањем пажње оних који одлучују на нужност заштите наслеђа, као сегмента одрживог развоја одређене области, и настоје да и понуди и потражњу учине што разноврснијим како би подстакли развој квалитетног туризма који има европску димензију;

III. Листа критеријума који се односе на мреже

Иницијатори пројекта формираће мултидисциплинарне мреже смештене у неколико држава чланица. Формирање мрежа мора да одобри Савет Европе, у складу са посебним поступком оцењивања. Ове мреже, поред тога, морају бити подвргнуте периодичном оцењивању.

1. *Критеријуми за одобравање мрежа*

Да би биле одобрене, мреже морају:

- да изаберу тему или један аспект теме која чини део Програма путеви културе Савета Европе;
- да поднесу концептуални оквир који се заснива на истраживању изабране теме, а који су прихватили различити партнери у оквиру мреже;
- да у читав пројекат (или пројекте), или један његов део, укључе неколико земаља чланица, чиме се, међутим, не искључују активности билатералне природе;

- да планирају да у пројекат укључе, где је могуће, барем једну од недавних потписница Европске конвенције о култури;
- да обезбеде одрживост предложених пројеката како у финансијском тако и у организационом погледу;
- да имају правни статус, било у форми удружења, или савеза удружења;
- да раде у складу са демократским принципима;
- да доставе сав материјал неопходан за оцењивање њиховог пројекта (пројеката) и вредновање њихових активности (в. тачке 2 и 3 ниже).

2. Оцењивање предложене мреже

Да би предложена мрежа добила потврду, мора да након повољног мишљења надлежних државних органа прође кроз поступак оцењивања, који се заснива на следећим критеријумима:

- предложена тема мора да буде у складу са квалификационим критеријумима наведеним у делу I. 1 или да се уклапа у неку од постојећих тема програма путев културе Савета Европе;
- предложена мрежа мора:
- да понуди свеобухватни програм и наведе његове циљеве, методе, партнере, земље учеснице (оне које већ учествују и оне које би требало да се укључе), поља деловања и генерални средњорочни и дугорочни план за развој програма;
- да идентификује, у разним земљама чланицама, главне иницијаторе, учеснике и друге потенцијалне партнере који би могли да чине мрежу; да наведе, уколико је то могуће, друге партнерске организације на међународном нивоу;
- да наведе области на које се пројекат односи;
- да наведе детаље о свом финансијском и оперативном плану;
- да пружи основни документ (документа) који се односи на њен правни статус.

3. Евалуација мрежа

У циљу да задрже одобрени статус, мреже морају на сваке две године да подносе извештај који омогућава Савету Европе:

- да процени своје активности како би се утврдило да ли задовољавају основне критеријуме (види тачку I горе)
- да провери да ли спровођење њихових пројеката одговара одабраним критеријумима за развој теме и њених поља деловања (види делове I и II изнад).

IV. Листа категорија путева и одговарајућа потврда

Потврде које додељује Савет Европе, одговарају трима категоријама путева:

1. Прва категорија

Предлози могу да припадају овој категорији уколико:

- организоване су око пан-европске теме;
- предлажу, у вези са овом темом, различите пројекте у различитим европским регионима и промовише дугорочну сарадњу у неколико поља деловања;
- подстичу активне мреже, успостављајући комуникацију између региона и земаља и, окупљају интердисциплинарне вештине.

Одговарајућа потврда за ову категорију је *Главни Пут културе Савета Европе*.

Додељује се од стране комисије одговорне за праћење путева културе на предлог саветодавног одбора.

2. Друга категорија

Предлози могу да припадају овој категорији уколико:

- организовани су око теме која има ограничен европски утицај како историјски, тако и географски;
- развијају пројекте који се односе на једно или више поље деловања;
- окупљају различите учеснике у оквиру мрежа.

Одговарајућа потврда за ову категорију је *Пут културе Савета Европе*.

Додељује се од стране комисије одговорне за праћење путева културе на предлог саветодавног одбора.

3. Трећа категорија

Предлози могу да припадају овој категорији уколико:

- односе се на једну од тема (пан-) европских путева Савета Европе;
- развијају иницијативу у вези са једним од поља деловања;
- тичу се догађаја или активности једнократне природе.
-

Одговарајућа потврда за ову категорију је: *У оквиру Путева културе Савета Европе*, на начин да ове речи претходе називу активности.

Додељује се од стране Дирекције за образовање, културу и спорт.

Додатак

Образложење о правилима у додатку Резолуцији (98) 4 о Путевима културе Савета Европе¹³²⁸

Увод

Програм Путеви културе Савета Европе је инструмент за тумачење европских вредности. Он доприноси изградњи Европе црпећи богатство Европског наслеђа у свим његовим димензијама.

¹³²⁸ Explanatory memorandum concerning the rules Appended to Resolution (98) 4 on the cultural Routes of the Council of Europe, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=465059&Site=COE>

Дакле, програм превазилази музеолошко означавање европског простора:

- објашњавајући утицаје, размене и догађаје који су успоставили европски идентитет у његовом јединству и различитости, олакшава подизање свести о европском идентитету, посебно међу младима;
- стављањем нагласка на европске вредности, настоји да успостави везе између различитих делова Европе, између различитих заједница и између различитих токова мишљења у Европи.

Разноликост предлога и акција које покреће, одражава сложеност култура и друштава који су обликовали данашњу Европу.

I. Теме

Теме, око којих су путеви културе развијени, могу да предложе земље чланице, локалне или регионалне власти, иницијатори пројекта (културне структуре, универзитети, удружења или институције), или сам Секретаријат у вези са одређеним задатком институције. Критеријуми прихватљивости наведени у Правилима, користе се за избор тих тема; сваки од критеријума одговара циљу програма. Да би тема била прихваћена, мора да задовољи све критеријуме.

Да се успоставила кохерентност и обезбедио концептуални оквир за избор тема, у програму су одабране су три главне области: народи, миграције и ширење главних европских филозофских, религијских, уметничких, научних, техничких и трговачких кретања.

Народи

Одабране теме треба развити због посебног доприноса ових народа основама европске цивилизације и значајних утицаја који су имали.

Осим доприноса археолошком и историјском знању, ове теме треба да омогуће тумачење данашње Европе кроз бољу анализу њене текуће комплексности, нарочито у погледу своје културне разноликости.

Миграције

Одабране теме треба да објасне кретања становништва, било добровољно или присилно, чак и она која су се догађала у малој мери; такође треба да укажу на промене настале у оквиру региона по досељавању заједница другачије културе далеко од своје постојбине.

Оне би требало да објасне како су миграције, упркос умешаној напетости и немиру, резултирале плодном мешању култура и како су створени, или стварани, нови културни идентитети.

Ширење главних европских цивилизацијских токова у области филозофије, религије, уметности, науке и технологије и трговине

Одабране теме треба да нагласе догађаје који су обликовали европску цивилизацију. Оне треба да се заснивају на ширењу ових идеја у Европи и томе како су оставиле свој

траг на одређеним локацијама и областима у више европских земаља. Такође треба да узму у обзир богатство и разноликост народних традиција и култура.

Треба напоменути да термин *путеви* обухвата низ појмова:

Историјски путеви (до данас)

Ово се нужно односи на идеји размене током историјског периода дуж физичког итинерера. Они укључују ходочаснике путеве, трговачке путеве морем или копном, и миграционих путева народа и заједница, и имају не само историјску, већ и савремену димензију.

Обиласци и путеви

Они дају бољи увид у европске теме, на локалном или на интер-регионалном нивоу и повезују се у различитим регионима Европе. Прекограничне су природе и доносе заједничке људске, културне, социјалне, географске и економске карактеристике које претходе актуелним националним границама.

Географске мреже

То су мреже малих и великих градова, који су у прошлости делили заједничке интересе и циљеве (као што су Ханзеатски градови) или мреже места која репродукцију почетни модел (на пример утврђени градови, манастири, итд).

Културне мреже

Ово су мреже места креативности, вештина и обуке, фокусирани на савремене културне и уметничке праксе.

II. Приоритетне области деловања

Да би се истакле различите компоненте сваке теме и постигли опште циљеви програма, изабрано је пет области деловања:

- сарадња у области истраживања и развоја;
- унапређење европског сећања, историје и наслеђа;
- културне и образовне програме размене младих Европљана;
- савремене културне и уметничке праксе;
- културни туризам и одрживи културни развој.

Ове области деловања су изведене из општих циљева програма и служе као радни оквир за пројекте сарадње на различитим европским темама.

Програм не покрива све могућности сваког поља деловања. Приоритетне области су наглашене у горе поменутом програму. Свака мрежа ће саставити сопствени програм, узимајући у обзир што већи број области деловања.

Важно је поновити да, у складу са циљевима програма Путеви културе, пројекти сарадње:

- нису ограничени на подстицање истраживачких размена, у уобичајеном смислу те речи, у универзитетском пољу;
- немају за примарни циљ прописе или методе за очување или заштита европског наслеђа;
- не треба да замене постојеће активности размене младих Европљана;
- нису усмерени само ка омогућавању боравка креативних уметника или културних манифестација у ширем смислу;
- не треба се ограниче само на подстицање развоја нових туристичких производа, иако могу бити високог квалитета, или само пружање оперативне олакшице за доделу финансијских средстава у области регионалног планирања.

III. Теме и мреже

Свака тема представља основу за мрежу која се састоји од различитих појединаца, институција, организација и структура укључених у развој теме о којој је реч.¹³²⁹

Ове мреже се понашају као преносне структуре, које спроводе дугорочне пројекте сарадње и стварају могућности за размену и иновацију.

Критеријуми наведени у Правилима омогућавају:

- да се идентификују главни захтеви које мрежа мора да испуни да би била одобрена;
- да се размотри захтев сваке мреже, не само на основу предложене теме, већ и на основу целокупног програма;
- да се на сваке две године оцењује релевантност њеног деловања у односу на циљеве програма.

Мреже нарочито морају:

- да обезбеде да дискусије о датој теми укључују стручњаке из различитих земаља, евентуално формирање врсту *међународне комисије* за одређене путеве;
- да се поставе на основу чврстог језгра заједничких циљева, а не на основу институционалног груписања које би радило искључиво у складу са стратегијама позиционирања и могућностима финансирања.
- да доведу у везу два нивоа:
 - * теорију: разматрање, истраживање и концепцију;
 - * праксу: организацију пројекта, одлучивање и делање;
- да су усмерене на различите јавности:
 - * локалну, регионалну, националну и европску јавност;
 - * ширу јавност, младе, не тако младе и туристе;
 - * стручну јавност, посебно кроз развијање свести и обуку за научнике, доносиоце одлука, одговорне за просторно планирање, туристичке раднике, културних радника и особље локалне и регионалне власти.
- да у пројекте сарадње окупи следеће:
 - * у погледу структуре:
 - . институције, културна удружења;
 - . административни департмани, регионалне и локалне власти;
 - * У смислу стручности:
 - . . научна експертиза;

¹³²⁹ Уколико мрежа, која је покренула једну од тема, постала неактивна, тему би касније преузела друга мрежа.

- . . уметничка експертиза;
- . . техничка експертиза;
- . . економска експертиза;
- да организује интердисциплинарне размене, обједињујуће вештине, искуство и знање.

IV. Категорије и потврда

Три категорије дефинисане у Правилима и одговарајућа потврда, одговарају различитим идентификацијама.

Разликују се:

- предлози везани за европску тему стварају оквир за трајну сарадњу и покрива неколико области деловања овог програма. Целокупан пројекат може да садржи и једнократне акције, средњорочне и дугорочне акције и пилот акције;
- предлози који одговарају пројектима који су се, у једној од области деловања програма, показали да су експерименталног карактера, који могу послужити као референца за друге регионе у Европи, али чија је тема не испуњава све услове да буде тема у оквиру овог програма, и који нису организовани у мрежу;
- предлози који се односе на програм једнократне акције чија је тема од европског значаја (нпр. изложбе).

Прва и друга категорија захтевају постављање сигнализације у подручја (историјских путева, обилазака, итд). Пошто постављање сигнализације и коришћење логоа не може да се стави под директну контролу Савета Европе, задужени за пројекте ће бити одговорни за ово.

Карактеристика *Главног пута културе Савета Европе*¹³³⁰ је ограничена на пројекте који испуњавају све услове из Правилника који се односе на тему, приоритете, области деловања и мреже.

2.2 Резолуција о путевима културе CM/Res(2007)12 и допуна

- Резолуција CM/Res(2007)12 о Путевима културе Савета Европе¹³³¹

(усвојена од стране Комитета министара 10. октобра 2007. године, на 1006. заседању заменика министара)

Комитет министара, у складу са одредбама члана 15.б Статута Савета Европе,

Сматрајући да је циљ Савета Европе постизање већег јединства међу чланицама, и да се тај циљ може остварити заједничким деловањем на пољу културе;

¹³³⁰ Реч „пут“ не треба у ограниченом смислу физичких путева, већ као општи појам који карактерише програм у целини и дефинише његову оригиналност, и као такав одговара самом концепту програма.

¹³³¹ Council of Europe, *Resolution CM/Res(2007)12 on the cultural routes of the Council of Europe*, 2007, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1194679> и [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Res\(2007\)12&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=COE&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Res(2007)12&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=COE&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864)

Сматрајући да су главни циљеви европске културне сарадње унапређивање европског идентитета у његовом јединству и разноликости; очување разноликости европских култура; подстицање међукултурног дијалога, као и допринос спречавању конфликта и помирењу;

Сматрајући да указивање на утицаје, размене и догађаје који су формирали европски идентитет, може да олакша развијање свести о европском држављанству које се заснива на заједничким вредностима;

Сматрајући да је веома важно да младе генерације стекну свест о европском идентитету и држављанству, као и о заједничким вредностима на којима су они засновани;

Сматрајући да је, како би се ове заједничке вредности потврдиле и учиниле опипљивијим, неопходно промовисати тумачење историје Европе засновано на њеном материјалном, духовном и природном наслеђу, чиме се истичу везе које обједињују различите културе и области Европе;

Примећујући да се до препознавања европских вредности и заједничког европског наслеђа може доћи уз помоћ путева културе које прате историју народа, миграције и ширење главних европских цивилизацијских токова на пољу филозофије, религије, културе, уметности, науке, технологије и трговине;

Свесни да су такв путеви погодни за дугорочне програме европске сарадње на пољу истраживања, унапређивања наслеђа, културе и уметности, културних и образовних програма размене, намењених младима, културног туризма у Европи и одрживог културног развоја,

Сматрајући да таква сарадња покреће и повезује велики број појединаца, организација, институција и структура у Европи, те да на тај начин доприноси процесу изградње Европе;

Сматрајући да је у циљу обезбеђивања интелектуалне и техничке подршке за ову сарадњу, која захтева значајна кадровска и финансијска средства, неопходно установити формални оперативни оквир који би омогућио реafirмацију основних вредности, квалитативну и квантитативну процену спровођења, обуку учесника и кохерентну комуникацију;

Сматрајући да један такав оквир омогућава да се ради на остваривању заједничких циљева, и да представља гаранцију квалитета предузетих иницијатива;

Усваја ову резолуцију којом се поништава и замењује Резолуција (98) 4 о путевима културе Савета Европе од 17. марта 1998. године;

Усваја правила која се налазе у додатку ове резолуције, као формални оперативни оквир за програм *Путеви културе* Савета Европе.

Правила

Ова правила треба сматрати формалним оквиром за спровођење програма *Путеви културе Савета Европе*. Окосница путева треба да буде одређена тема која, да би се квалификовала за програм, мора да испуни низ критеријума, наведених у делу I.

Свака тема или подтема требало би да буде обрађена у низу пројеката сарадње. У делу II Правила, наведене су приоритетне области деловања ових пројеката. Покретачи пројеката морају да формирају мрежу, како би унапредили сарадњу и омогућили размену искустава. Да би добиле одобрење, ове мреже морају да задовоље низ критеријума, наведених у делу III.

Када неку тему или подтему одобри надлежни одбор и када одобрена мрежа предузме активности сарадње везане за њу, она може да добије потврду *Пут културе Савета Европе*, која је представљена у делу IV.

I. Листа критеријума прихватљивости који се односе на теме

Теме за програм *Путеви културе Савета Европе* одобрава одбор који је задужен за програм. Да би се једна тема могла сматрати прихватљивом у контексту овог програма, она мора да задовољи све доле наведене критеријуме:

1. тема мора да репрезентује европске вредности и да буде заједничка за неколико земаља Европе;
2. тема мора бити истражена и разрађена од стране неколико група стручњака за различите научне дисциплине, из различитих крајева Европе, како би се могло гарантовати да за активности и пројекте који је илуструју постоји консензус;
3. тема мора да пружи илустрацију европског сећања, историје и наслеђа, да се тиче бар једне од трију тема датих у општем концептуалном оквиру програма (народи, миграције, велики цивилизацијски токови) и да допринесе тумачењу разноликости данашње Европе;
4. тема мора да буде погодна за културне и образовне програме размене, намењене младим људима, те да, самим тим, буде у складу са идејама и напорима Савета Европе на том плану;
5. тема мора да омогући развијање различитих иницијатива и пројеката који могу да служе као узор, и који нуде нови приступ проблемима на плану културног туризма и одрживог културног развоја;
6. тема мора да буде подесна за развој туристичких производа у сарадњи са туристичким агенцијама и оператерима, намењених различитим групама јавности, укључујући и школске групе;
7. тема мора да омогући реализацију дугорочних, мултилатералних пројеката сарадње у различитим областима деловања (види листу приоритетних области деловања у делу II) успостављањем мултидисциплинарних мрежа смештених у неколико држава чланица Савета Европе (види листу критеријума за мреже у делу III).

II. Листа приоритетних области деловања

У оквиру сваке од тема, мора да буде покренуто неколико дугорочних, мултидисциплинарних пројеката сарадње (критеријум бр. 7, у делу I); у циљу

оптималног остваривања циљева програма, Савет Европе утврдио је приоритете за пет области деловања, које су посебно погодне за такву врсту пројеката сарадње.

1. Сарадња у истраживању и развоју

У овој области деловања, пројекти морају:

- да се баве обједињавањем великих европских тема, омогућавајући обједињавање уситњених знања;
- да покажу да ове теме на репрезентативан начин указују на европске вредности које су заједничке за неколико европских култура;
- да приказују развој тих вредности и различите облике које оне попримају у Европи;
- да буду погодни за истраживање и интердисциплинарну анализу, како на теоријском, тако и на практичном нивоу.

2. Унапређење сећања, историје и европског наслеђа

У овој области деловања, пројекти морају:

- да унапређују материјално и нематеријално наслеђе, појашњавају његов историјски значај и истакну његове сличности у различитим деловима Европе;
- да узму у обзир и промовишу повеље, конвенције, препоруке и рад Савета Европе, УНЕСКО-а и ИКОМОС-а, који се односи на обнову, заштиту и унапређење наслеђа, планирање предела и просторно планирање;
- да, осим споменика и локалитета који се обично користе у туристичке сврхе, идентификују и унапређују и друге европске културне знаменитости, посебно у сеоским областима и индустријским зонама које се налазе у процесу економског реструктурирања;
- да узму у обзир материјално и нематеријално наслеђе етничких или социјалних мањина у Европи;
- да кроз адекватну обуку, доприносе развијању свести код оних који одлучују, професионалаца и најшире јавности о сложеном појму наслеђа, потреби да се оно, као средство одрживог развоја, заштити, тумачи и представља, као и о изазовима и могућностима које оно представља за будућност Европе.

3. Културни и образовни програми сарадње за младе Европљане

У овој области деловања, пројекти морају:

- да подразумевају организовање активности са групама младих људи, у циљу промовисања размена на свим нивоима, са идејом развијање појма европског држављанства, богатог у својој разноликости;
- да ставе нагласак на лична и стварна искуства, кроз посете местима и контакте;
- да подстичу свеобухватнији приступ, кроз организовање размена младих људи који потичу из различитих социјалних слојева и области Европе;
- да представљају пилот програме са ограниченим бројем земаља учесница и да располажу са довољно средстава за ваљану процену; та процена треба да пружи прототипове који могу да послуже као референтни модели;
- да покрећу програме и планове сарадње у којима би учествовале образовне установе на различитим нивоима.

4. Савремена културна и уметничка пракса

У овој области деловања, пројекти морају:

- да подстичу расправу и размену на мултидисциплинарној и међукултуралној основи, између различитих културних и уметничких израза и сензибилитета, карактеристичних за различите земље Европе;
- да подстичу активности и уметничке пројекте који истражују везе између наслеђа и савремене културе;
- да укажу на нове праксе у савременој културној и уметничкој пракси, које у креативном смислу, у највећој мери нуде нови приступ, и повежу их са историјом развоја знања; ове праксе се могу односити на визуелне или сценске уметности, уметничке занате, архитектуру, музику, књижевност или било који други вид културног израза;
- да подстичу мреже и активности које руше границе између професионалаца и непрофесионалаца, посебно када је у питању обука из одређених области, намењена младим Европљанима;

5. Културни туризам и одрживи културни развој

У овој области деловања, пројекти морају:

- да узму у обзир локалне, регионалне, националне и европске идентитете;
- да активно укључе штампане и радиодифузне медије и максимално искористе потенцијал електронских медија, како би се подигла свест о културним циљевима пројеката;
- да унапређују дијалог између градских и сеоских култура, између области са југа, севера, истока и запада Европе, као и између развијених и неразвијених области;
- да унапређују дијалог и разумевање између већинских и мањинских, домаћих и досељеничких култура;
- да отварају могућности за сарадњу између Европе и других континената, засновану на посебним афинитетима који постоје у одређеним областима;
- да се, на плану културног туризма баве развијањем свести код јавности, скретањем пажње оних који одлучују на нужност заштите наслеђа, као сегмента одрживог развоја одређене области, и настоје да и понуду, и потражњу учине што разноврснијима, како би подстакли развој квалитетног туризма који има европску димензију;
- да настоје да остваре сарадњу са јавним и приватним организацијама у области туризма, у циљу развијања туристичких производа и инструмената намењених свим потенцијалним циљним групама.

III. Листа критеријума који се односе на мреже

Иницијатори пројеката формираће мултидисциплинарне мреже смештене у неколико држава чланица. Формирање мрежа мора да одобри Савет Европе, у складу са посебним поступком оцењивања. Ове мреже, поред тога, морају бити подвргнуте периодичном оцењивању.

1. Критеријуми за одобравање мрежа

Да би добиле одобрење, мреже морају:

- да изаберу тему или један аспект теме одобрене од стране одбора задуженог за програм *Путеви културе Савета Европе*, или да предложе нову тему;
- да поднесу концептуални оквир који се заснива на истраживању изабране теме, а који је прихваћен од стране различитих партнера у оквиру мреже;
- да у читав пројекат (или пројекте), или један његов део, укључе неколико земаља чланица, чиме се, међутим, не искључују активности билатералне природе;
- да имају намеру да у пројекат укључе што већи број држава потписница Европске конвенције о култури (ЕТС бр. 18), као и других држава, тамо где је то могуће;
- да обезбеде да предложени пројекти буду одрживи, како у финансијском, тако и у организационом погледу;
- да имају правни статус, било у форми удружења, или савеза удружења;
- да раде у складу са демократским принципима;
- да доставе сав материјал неопходан за оцењивање њиховог пројекта (пројеката) и вредновање њихових активности (види тачке 2 и 3 ниже).

2. Оцењивање предложене мреже

Да би нека предложена мрежа добила одобрење, мора да прође кроз поступак оцењивања, који се заснива на следећим критеријумима:

- предложена тема мора да буде у складу са квалификационим критеријумима наведеним у делу I, или да се уклапа у неку од постојећих тема програма *Путеви културе Савета Европе*;
- предложена мрежа мора:
- да понуди свеобухватни програм и наведе његове циљеве, методе, partnere, земље учеснице (оне које већ учествују и оне које би требало да се укључе), поља деловања и генерални средњорочни и дугорочни план за развој програма;
- да идентификује, у разним земљама чланицама, главне иницијаторе, учеснике и друге потенцијалне partnere који би могли да чине мрежу; да наведе, уколико је то могуће, друге партнерске организације на међународном нивоу;
- да наведе области на које се пројекат односи;
- да наведе детаље о свом финансијском и оперативном плану;
- да приложи основни документ (документа) који се односи на њен правни статус.

IV. Потврда

1. Потврда *Пут културе Савета Европе* може се издати пројектима који одговарају одобреној теми и испуњавају критеријуме пет приоритетних области деловања (део I, горе).

Потврду издаје одбор задужен за програм *Путеви културе*, на предлог саветодавног одбора. Посебно се подстичу пројекти и теме који доприносе остваривању основних политичких циљева Савета Европе. Потврда *Пут културе Савета Европе* може се издати само уколико је одобрена мрежа која је одговорна за пројекат.

2. Након издавања потврде, пун назив *Пут културе Савета Европе* и лого Савета Европе морају се ставити на сав материјал за комуникацију, укључујући и саопштења

за штампу. Приручник са препорукама (или вадемекум) биће стављен на располагање мрежама, посебно у погледу ознака на путевима.

Кад год је то могуће, потврда, заједно са логом Савета Европе, мора стајати на путоказима и таблама које означавају путеве културе.

3. Оцењивање мрежа одговорних за пројекте који су добили потврду *Пут културе Савета Европе*.

Да би задржале статус који су добиле, мреже морају сваке три године да поднесе извештај који ће Савету Европе омогућити да оцени њихове активности и утврди да ли оне и даље задовољавају критеријуме из делова II, III и IV. 2 горе.

Ако одбор задужен за програм *Путеви културе* утврди да нису задовољени услови из делова I, II, III и IV. 2 горе, он ће издати препоруку како би осигурао да се ови услови задовоље. Уколико се у року од годину дана не поступи по препоруци, одбор може да повуче потврду

2.3 Резолуција о путевима културе CM/Res(2010)52 о правилима за доделу потврде "Пут културе Савета Европе"¹³³²

(усвојена од стране Комитета министара 8. децембра 2010. године, на 1101-ом састанку заменика министара)

Комитет министара, у складу са одредбама члана 15. б Статута Савета Европе,

сматрајући да је циљ Савета Европе постизање већег јединства међу чланицама и да се тај циљ може остварити заједничким деловањем на пољу културе;

сматрајући да су главни циљеви европске културне сарадње унапређивање европског идентитета у његовом јединству и разноликости; очување разноликости европских култура; подстицање међукултурног дијалога, као и допринос спречавању конфликта и помирењу;

сматрајући да указивање на утицаје, размене и догађаје који су формирали европски идентитет може да олакша развијање свести о европском држављанству које се заснива на заједничким вредностима;

сматрајући да је веома важно да младе генерације стекну свест о европском идентитету и држављанству, као и о заједничким вредностима на којима су они засновани;

сматрајући да је, како би се ове заједничке вредности потврдиле и учиниле опипљивијим, неопходно промовисати тумачење историје Европе засновано на њеном

¹³³² Council of Europe, *Resolution CM/Res(2010)52 on the rules for the award of the "Cultural Route of the Council of Europe" certification*, 2010, [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Res\(2010\)52&Language=lanEnglish&Site=COE&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Res(2010)52&Language=lanEnglish&Site=COE&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864) и <https://wcd.coe.int/com.intranet.InstraServlet?Index=no&command=com.intranet.CmdBlobGet&IntranetImage=1734454&SecMode=1&DocId=1671428&Usage=2>

материјалном, духовном и природном наслеђу, чиме се истичу везе које обједињују различите културе и области Европе;

примећујући да се до препознавања европских вредности и заједничког европског наслеђа може доћи уз помоћ путева културе које прате историју народа, миграције и ширење главних европских цивилизацијских токова на пољу филозофије, религије, културе, уметности, науке, технологије и трговине;

свесни да су такви путеви погодни за дугорочне програме европске сарадње на пољу истраживања, унапређивања наслеђа, културе и уметности, културних и образовних програма размене, намењених младима, културног туризма у Европи и одрживог културног развоја;

сматрајући да таква сарадња покреће и повезује велики број појединаца, организација, институција и структура у Европи, те да на тај начин доприноси процесу изградње Европе;

сматрајући да је у циљу обезбеђивања интелектуалне и техничке подршке за ову сарадњу, која захтева значајна кадровска и финансијска средства, неопходно установити формални оперативни оквир који би омогућио реafirмацију основних вредности, квалитативну и квантитативну процену спровођења, обуку учесника и кохерентну комуникацију;

сматрајући да један такав оквир омогућава да се ради на остваривању заједничких циљева и да представља гаранцију квалитета предузетих иницијатива;

с обзиром на Резолуцију CM/Res(2010)53 којом се успоставља Проширени парцијални споразум о Путевима културе (у даљем тексту "ЕРА");

У вези са циљевима и активностима ЕРА,

Усваја ову резолуцију којом се поништава и замењује Резолуција CM/Res(2007)12 о Путевима културе Савета Европе од 10. октобра 2007;

Усваја правила за доделу потврде *Пут културе Савета Европе* која се додају овој резолуцији.

Додатак Резолуцији CM/Res(2010)52

Правила

Потврда "Путеви културе Савета Европе", може се издати пројектима који се баве темом која је у складу са критеријумима прихватљивости у делу I у наставку, укључују приоритетне активности као што је назначено у делу II и које представља једна мрежа која испуњава критеријуме у делу III.

I. Листа критеријума прихватљивости који се односе на теме

Теме морају да задовоље следеће критеријуме:

1. тема мора да представља европске вредности и да буде заједничка за неколико земаља Европе;
2. тема мора бити истражена и разрађена од стране неколико група стручњака за различите научне дисциплине, из различитих крајева Европе, како би се могло гарантовати да за активности и пројекте који је илуструју постоји консензус;
3. тема мора да пружи илустрацију европског сећања, историје и наслеђа и да допринесе тумачењу разноликости данашње Европе;
4. тема мора да буде погодна за културне и образовне програме размене, намењене младим људима, те да, самим тим, буде у складу са идејама и напорима Савета Европе на том плану;
5. тема мора да омогући развијање различитих иницијатива и пројеката који могу да служе као узор и који нуде нов приступ проблемима на плану културног туризма и одрживог културног развоја;
6. тема мора да буде подесна за развој туристичких производа у сарадњи са туристичким агенцијама и оператерима, намењених различитим групама јавности, укључујући и школске групе.

II. Листа приоритетних области деловања

Пројекти морају да се односе на следеће приоритетне области деловања, и да испуне критеријуме набројане у наставку за сваку област деловања:

1. Сарадња у истраживању и развоју

У овој области деловања, пројекти морају:

- да се баве обједињавањем великих европских тема, омогућавајући обједињавање уситњених знања;
- да покажу да ове теме на репрезентативан начин указују на европске вредности које су заједничке за неколико европских култура;
- да приказују развој тих вредности и различите облике које оне попримају у Европи;
- да буду погодни за истраживање и интердисциплинарну анализу, како на теоријском тако и на практичном нивоу.

2. Унапређење сећања, историје и европског наслеђа

У овој области деловања, пројекти морају:

- да унапређују материјално и нематеријално наслеђе, појашњавају његов историјски значај и истакну његове сличности у различитим деловима Европе;
- да узму у обзир и промовишу повеље, конвенције, препоруке и рад Савета Европе, УНЕСКО-а и ИКОМОС-а, који се односи на обнову, заштиту и унапређење наслеђа, планирање предела и просторно планирање;
- да осим споменика и локалитета који се обично користе у туристичке сврхе идентификују и унапређују и друге европске културне знаменитости, посебно у сеоским областима и индустријским зонама које се налазе у процесу економског реструктурирања;
- да узму у обзир материјално и нематеријално наслеђе етничких или социјалних мањина у Европи;

- да адекватном обуком доприносе развијању свести код оних који одлучују, професионалаца и најшире јавности о сложеном појму наслеђа, о потреби да се оно, као средство одрживог развоја, заштити, тумачи и представља, као и о изазовима и могућностима које оно представља за будућност Европе.

3. *Културни и образовни програми сарадње за младе Европљане*

У овој области деловања, пројекти морају:

- да подразумевају организовање активности са групама младих људи, у циљу промовисања размена на свим нивоима, с идејом развијања појма европског држављанства, богатог у својој разноликости;
- да нагласе значај личних и стварних искустава, кроз посете местима и контакте;
- да подстичу свеобухватнији приступ, организовањем размена младих људи који потичу из различитих друштвених слојева и области Европе;
- да представљају пилот програме са ограниченим бројем земаља учесница и да располажу са довољно средстава за ваљану процену; та процена треба да пружи прототипове који могу да послуже као референтни модели;
- да покрећу програме и планове сарадње у којима би учествовале образовне установе на различитим нивоима.

4. *Савремена културна и уметничка пракса*

У овој области деловања, пројекти морају:

- да подстичу расправу и размену на мултидисциплинарној и међукултуралној основи, између различитих културних и уметничких израза и сензибилитета карактеристичних за различите земље Европе;
- да подстичу активности и уметничке пројекте који истражују везе између наслеђа и савремене културе;
- да укажу на нове праксе у савременој културној и уметничкој пракси, које у креативном смислу у највећој мери нуде нов приступ, и повежу их са историјом развоја знања; ове праксе се могу односити на визуелне или сценске уметности, уметничке занате, архитектуру, музику, књижевност или било који други вид културног израза;
- да подстичу мреже и активности које руше границе између професионалаца и непрофесионалаца, посебно када је у питању обука из одређених области, намењена младим Европљанима.

5. *Културни туризам и одржив културни развој*

У овој области деловања, пројекти морају:

- да узму у обзир локалне, регионалне, националне и европске идентитете;
- да активно укључе штампане и радиодифузне медије и да максимално искористе потенцијал електронских медија како би се подигла свест о културним циљевима пројеката;
- да унапређују дијалог између градских и сеоских култура, између области с југа, севера, истока и запада Европе, као и између развијених и неразвијених области;
- да унапређују дијалог и разумевање између већинских и мањинских, домаћих и досељеничких култура;
- да отварају могућности за сарадњу између Европе и других континената, засновану на посебним афинитетима који постоје у одређеним областима;

- да се на плану културног туризма баве развијањем свести код јавности, скретањем пажње оних који одлучују на нужност заштите наслеђа, као сегмента одрживог развоја одређене области, и настоје да и понуду и потражњу учине што разноврснијима како би подстакли развој квалитетног туризма који има европску димензију;
- да настоје да остваре сарадњу са јавним и приватним организацијама у области туризма, у циљу развијања туристичких производа и инструмената намењених свим потенцијалним циљним групама.

III. Листа критеријума који се односе на мреже

Иницијатори пројеката формираће мултидисциплинарне мреже смештене у неколико држава чланица Савета Европе. Такве мреже морају:

- да поднесу концептуални оквир који се заснива на истраживању изабране теме, а који су прихватили различити партнери у оквиру мреже;
- да у читав пројекат (или пројекте), или један његов део, укључе неколико земаља чланица Савета Европе, чиме се, међутим, не искључују активности билатералне природе;
- да планирају да у пројекат укључе што већи број држава потписница Европске конвенције о култури (ЕТС бр .18), као и друге државе, тамо где је то могуће;
- да обезбеде одрживост предложених пројеката како у финансијском тако и у организационом погледу;
- да имају правни статус, било у форми удружења или савеза удружења;
- да раде у складу са демократским принципима.

У прилог представљања својих пројеката, мреже морају:

- да понуде свеобухватни програм и наведу његове циљеве, методе, партнере, земље учеснице (оне које већ учествују и оне које би требало да се укључе), поља деловања и генерални средњорочни и дугорочни план за развој програма;
- да идентификују, у разним земљама чланицама Савета Европе, главне иницијаторе, учеснике и друге потенцијалне партнере који би могли да чине мрежу; да наведу, уколико је то могуће, друге партнерске организације на међународном нивоу;
- да наведу области на које се пројекат односи;
- да наведу детаље о свом финансијском и оперативном плану;
- да приложе основни документ (документа) који се односи на њихов правни статус.

IV. Потврда

1. Потврду *Пут културе Савета Европе* издаје Управни одбор ЕРА који може, уколико је потребно, да потражи савет од једног или више стручних консултаната, а након консултација са Управним одбором за културу (CDCULT) и Управним Одбором за културно наслеђе и пејзаж (CDPATER), и уколико Управни одбор сматра да је неопходно, другим релевантним пододборима или телима Савета Европе.

У случају негативног мишљења од стране CDCULT-а или CDPATER-а, неопходна је сагласност Комитета министара за издавање потврде.

Пројекти и теме који помажу у постизању политичких циљева Савета Европе, посебно се подстичу.

2. Након издавања потврде, пун назив *Пут културе Савета Европе* и лого Савета Европе морају се ставити на сав материјал за комуникацију, укључујући и саопштења за штампу. Приручник са препорукама (или вадемекум) биће стављен на располагање мрежама, посебно у погледу ознака на путевима.

Кад год је то могуће, потврда, заједно са логом Савета Европе, мора стајати на путоказима и таблама који означавају путеве културе.

3. Оцењивање мрежа одговорних за пројекте који су добили потврду *Пут културе Савета Европе*.

Мреже морају сваке три године да подносе извештај који ће Управном одбору ЕПА омогућити да оцени њихове активности и утврди да ли оне и даље задовољавају критеријуме из делова I, II, III и IV. 2 горе.

Ако Управни одбор ЕПА, утврди да нису задовољени услови из делова I, II, III и IV. 2 горе, он ће издати препоруку како би осигурао да се ови услови задовоље. Уколико се за годину дана не поступи по препоруци, Управни одбор ЕПА може да повуче потврду, након консултација са CDCULT и CDPATER.

У случају да CDCULT или CDPATER сматра да потврда не треба да се повуче, биће потребна сагласност Комитета министара за повлачење потврде.

Пошто добију сертификат у складу са Резолуцијом CM/Res(2007)12, мреже су предмет поступка процене описаног у тачки IV. 3 ове резолуције.

Управни одбор ЕПА одлучује о практичним модалитетима примене ове одлуке. Он може да усвоји пословник о раду у том смислу.

2.4 Резолуција о путевима културе CM/Res(2010)53 којом се успоставља проширен парцијални споразум (ЕПА)¹³³³

(Усвојена од стране Комитета министара 8. децембра 2010, на 1101-ом састанку Заменика министара)

Представници Комитета министара Аустрије, Азербејџана, Бугарске, Кипра, Француске, Грчке, Италије, Луксембурга, Црне Горе, Португалије, Руске Федерације, Словеније и Шпаније,

¹³³³ Council of Europe, *Resolution CM/Res(2010)53 establishing an Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes*, 2010, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1719265>, као и: <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/PartialAgr/Html/CulturalRoutes201053.htm> и <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/PartialAgr/Html/CulturalRoutesStatute.htm>

Имајући у виду успех програма *Путеви културе Савета Европе*, заснованог на *Резолуцији CM/Res(2007)12* Комитета министара за *Путеве културе Савета Европе*, који је постао основни инструмент за подизање свести о заједничком европском наслеђу, камен темељац европског држављанства, средство за побољшање квалитета живота и извор друштвеног, економског и културног развоја;

Истичући значај путева културе, као реалне слике европских прекограничних итинерера, плурализма и разноврсности европске културе засноване на заједничким вредностима, и као средства за интеркултурни дијалог и разумевање;

Констатујући са задовољством да је 29 путева културе добило сертификацију *Пут културе Савета Европе*, а активности мрежа којима је одобрено да спроводе ове путеве су у сталном порасту, обухватајући већи део континенталне Европе и шире. Констатујући да путеви културе сада организују и спроводе, сваке године, стотине културних догађаја, образовне размене и туре које укључују на стотине хиљада људи, стотине организација и локалних заједница;

Препознајући да у циљу постизања максималног дитета и утицаја, постојећи путеви културе, као и многи други у настајању, захтевају обимнију стручну помоћ и подршка;

Истичући суштински допринос Европског института за путеве културе, са седиштем у Луксембургу, у изради и ширењу информација и суочавању са повећаним потребама за техничком помоћи у успостављању путева културе, и захваљујући влади Луксембурга на континуираној и великодушној подршци Институту током дугог низа година;

Имајући у виду исказану намеру Владе Луксембурга да, у оквиру новог билатералног споразума са Саветом Европе, настави да обезбеђује годишњи добровољни финансијски допринос за покривање оперативних трошкова Европског института за путеве културе како би му било омогућено да испуњава задатке поверене од стране ЕПА;

Констатујући са задовољством чврсто партнерство које је успостављено између Савета Европе и Европске уније у области путева културе и културног туризма, и подржавајући континуирано јачање тог партнерства у будућности;

Потврђујући важност путева културе у вези са прекограничном културном сарадњом и развојем одрживог културног туризма који се ослања на локално знање, вештине и културна добра, који промовишу Европу - укључујући и мање познате регионе - као дестинацију која нуди јединствено културно искуство;

Свесни потребе да се обезбеди оперативни инструмент са довољним капацитетом да подржи развој и унапређење постојећих и нових путева културе;

Имајући у виду одлуку од 8. децембра 2010 (*CM/Del/Dec(2010)1101/7.2ab*) којом је Комитет министара овластио државе чланице, које то желе, да наставе овај циљ у оквиру Савета Европе путем Проширеног парцијалног споразума;

У светлу *Резолуције CM/Res(2010)52* Комитета министара о правилима за додељивање потврде *Пут културе Савета Европе*;

С обзиром на статутарну резолуцију *Res(93)28* о парцијалним и проширеним споразумима усвојеним од стране Комитета министара 14. маја 1993. на својој 92. седници;

Узимајући у обзир да је *Резолуција Res(96)36* којом се успостављају критеријуми за парцијалне и проширене споразуме Савета Европе, коју је усвојио Комитет министара 17. октобра 1996, на 575-ом састанку заменика министара, допуњена *Резолуцијом CM/Res(2010)2*, коју је усвојио Комитет министара је 5. маја 2010, на 1084-ом састанку заменика министара,

Решава на следећи начин:

1. Овим се формира Проширени парцијални споразум о путевима културе, који би се спроводио у складу са одредбама садржаним у Статуту у прилогу ове резолуције;
2. Персонал ЕПА биће део Секретаријата Савета Европе;
3. Европски институт за путеве културе деловаће уз финансијску подршку Владе Луксембурга, под покровитељством и уз помоћ ЕПА, у спровођењу свог програма активности, на основу споразума између Генералног секретара Савета Европе и надлежних органа Луксембурга, као и оперативног споразума између председника Европског института за путеве културе и извршног секретара ЕПА.
4. ЕРА ће бити успостављен као пилот пројекат, за почетни период од три године, на крају којег ће Комитету министара бити представљен извештај о његовим достигнућима и конкретном доприносу. На основу овог извештаја, Комитет министара размотриће мандат ЕПА и одлучује о његовој будућности.

Додатак Резолуцији CM/Res(2010)53

Статут Проширеног парцијалног споразума о путевима културе

Члан 1 – Циљеви и задаци

1.1 Циљеви

Проширени парцијални споразум (ЕПА) ће допринети промовисању европског идентитета и држављанства кроз знање и свест о заједничком наслеђу Европе и развијању културних веза и дијалога у Европи, као и са другим земљама и регионима. Он ће настојати да обликује заједнички културни простор кроз развој путева културе са циљем да се подстиче подизање свести о наслеђу, образовању, умрежавању, квалитету и одрживом прекограничном туризму и другим сродним активностима.

ЕПА ће допринети јачању потенцијала путева културе, културне сарадње, одрживом територијалном развоју и социјалној кохезији, с' посебним акцентом на теме од симболичког значаја за европско јединство, историју, културу и вредности и откривање мање познатих дестинација. Споразум ће ојачати демократску димензију културне размене и туризма кроз учешће најширих слојева мрежа и удружења, локалних и регионалних власти, универзитета и професионалних организација. Споразум ће допринети очувању разноврсности наслеђа путем тематски заснованих и алтернативних туристичких итинерера и културних пројеката.

ЕПА ће допринети развоју и промоцији концепта пута културе у свим њеним аспектима, како би се подигла глобална свест о Европи као туристичкој дестинацији јединствене вредности и квалитета.

Дефиниције

Пут културе: пројекат сарадње културе, едукативног наслеђа и туризма чији је циљ развој и промоција итинерера или серије итинерера заснованих на историјском путу, културном концепту, представи или феномену међународне важности и значаја за разумевање и поштовање заједничких европских вредности.

Оператер пута културе: организација или група организација законски регистрована у једној или неколико држава чланица Савета Европе, или јавна установа која носи правну, финансијску и моралну одговорност за управљање и функционисање путева културе и представља пут *vis-à-vis*¹³³⁴ Савету Европе.

Потврда *Пут културе Савета Европе*: потврда која се додељује путевима културе који задовољавају критеријуме наведене у *CM/Res(2010)52* Комитета министара о правилима за додељивање потврде *Пут културе Савета Европе*.

1.2 Задаци

Доношење политике и успостављање стандарда

ЕПА ће обезбедити савете и стручну помоћ за развој, спровођење, евалуацију и промоцију путева културе, нарочито подвлачећи експертизу Европског института за путеве културе. То подразумева експертизу у:

- успостављању и функционисању мрежа пројекта и организација и развијање споразума о сарадњи;
- истраживања о историјском контексту путева и развој културних и образовних садржаја и активности путева културе;
- развој одрживе туристичке понуде засноване на путевима културе, чиме се доприноси економској добробити региона;
- припреми и реализацији финансирања и стратегије промоције;
- обуци и изградњи капацитета за оператера пута културе, нарочито у вези са Саветом Европе и другим међународним стандардима у области наслеђа и културе, као и стандардима професионалне праксе у области туризма;
- промовисању, транспарентности и свим другим аспектима који се односе на усаглашеност са стандардима Савета Европе.

ЕПА ће подржати умрежавања и размену између оператера путева културе и других партнера у области културног туризма, посебно за:

- развој заједничке визије и стратегије за путеве културе као туристичке производе;

¹³³⁴ *vis-à-vis*, франц. – директно (прим. аут.)

- развој партнерства како би се повећали расположиви ресурси за kulturni turizam у Европи;
- идентификацију и ширење добре праксе.

ЕПА ће допринети развоју нових оријентација и стандарда у вези са путевима културе и туризмом, као одговор на изазове и проблеме савремених друштава.

ЕПА ће даље развијати методологије за промоцију прекограничног културног туризма.

ЕПА ће додељивати потврду *Пут културе Савета Европе* у складу са Резолуцијом CM/Res(2010)52 Комитета министара о правилима за додељивање потврде *Пут културе Савета Европе*.

1.3 Програм активности

ЕПА ће спроводити програм активности према одлуци Управног одбора.

Члан 2 - Приступање и чланство

2.1 Свака држава чланица Савета Европе или земље потписнице Европске конвенције о култури може да се придружи ЕПА путем саопштења упућеном Генералном секретару Савета Европе.

2.2 Комитет министара, у свом саставу ограничен на представнике држава чланица ЕПА, може већином из члана 20. д Статута Савета Европе, позвати било коју државу нечланица Савета Европе да се придружи ЕПА, након консултација ЕПА чланица које нису чланице Савета Европе. Држава нечланица, која добије такав позив, обавестиће генералног секретара о својој намери да постане члан ЕПА.

2.3 Европска унија је позвана да се придружи ЕПА.

2.4 Земље чланице Савета Европе и друге уговорне стране Европске конвенције о култури, које нису приступиле ЕПА, могу да затраже статус посматрача са ЕПА за период од највише две године. Одлуке у таквим случајевима, укључујући и могућу финансијску подршку од стране посматрача, донеће Управни одбор ЕПА.

2.5 Парламентарна скупштина, Конгрес локалних и регионалних власти Савета Европе и Конференција међународних невладиних организација, може учествовати у раду ЕПА у складу са чланом 3.4 испод.

Члан 3 - Управни одбор

3.1 Управни одбор ЕПА ће бити састављен од по једног представника ког именује сваки члан ЕПА, као и два представника Европске уније – једног који представља Европску комисију и један који представља Европски парламент.

3.2 Управни одбор ће из реда својих чланова изабрати биро састављен од председавајућег, једног потпредседника, три друга члана, за мандат од две године, који се може обновити само једном.

3.3 Управни одбор ће:

- бити одговоран за опште спровођење задатака поверених ЕПА;
- додељивати потврду *Пут културе Савета Европе* у складу са Резолуцијом СМ/Res(2010)52 Комитета министара о правилима за додељивање потврде *Пут културе Савета Европе*;
- усвојити нацрт годишњег програма активности ЕПА и поднети га, у складу са финансијским прописима Савета Европе, генералном секретару Савета Европе, у вези са израдом нацрта годишњег буџета, пре слања органу успостављеном на основу члана 5.2 испод;
- одлучивати о пројектима у складу са политичким приоритетима Савета Европе;
- надгледати односе са Европским институтом за путеве културе, како би се осигурала конзистентност између акција Института и програма активности ЕПА;
- пратити спровођење програма активности;
- усвојити и послати годишњи извештај активности Комитету министара.

3.4 Управни одбор састајаће се једном годишње. Одбор може да позове представнике релевантних тела Савета Европе да присуствују састанцима, без права гласа, у складу са тачкама дневног реда.

3.5 Управни одбор може да одреди оперативне послове свом бироу. Биро сазива председник Управног одбора најмање једном годишње.

3.6 Управни одбор доноси одлуке двотрећинском већином гласова, а сваки члан има један глас. Процедурална питања решаваће се већином гласова. По свим другим питањима, Управни одбор ће усвојити свој пословник о раду и све друге мере за реализацију својих активности.

3.7 Како би се Генерални секретар отпустио са места руководиоца ЕПА за финансијску годину о којој је реч, Управни одбор ће доставити Комитету министара годишње обрачуне заједно са оценом и свим коментарима, као и извештај сачињен од стране Спољног ревизора, како је наведено у финансијским прописима.

Члан 4- Саветодавни форум за путеве културе

4.1 Састанак представника оператора путева културе, мрежа, међународних организација и платформи за наслеђе и туризам, локалних и регионалних власти, организација цивилног друштва, привредних комора, фондација и других донаторских организација, професионалних организација у области туризма, наслеђа и културе или других надлежних органа одржаваће се једном годишње у облику Саветодавног форума за путева културе.

4.2 Учесће на форуму ће се одржати на позив или прихватањем регистрације од стране Секретаријата ЕПА.

4.3 Форум ће расправљати о трендовима и изазовима у вези са путевима културе и обезбедити платформу за размену искустава, преиспитивање напретка у спровођењу путева културе, дебате о новој професионалној пракси, покретање нових иницијатива и развој партнерстава.

Члан 5 - Буџет

5.1 Средства ЕПА ће обухватати:

- годишње доприносе од сваког члана који се придружује ЕПА и, уколико је потребно, доприносе од стране посматрача у складу с чланом 2.4;
- било које друге уплате, донације или завештања, у складу са одредбама става 5.4 испод.

ЕПА може да прима доприносе од Европске Уније.

5.2 Буџет ЕПА и специфични ниво доприноса годишње ће усвајати орган састављен од представника у Комитету министара држава чланица које учествују у ЕПА и представника осталих чланица, које ће тако имати право да гласају.

5.3 Расходи који се односе на спровођење програма активности и заједничких издатака Секретаријата покриће буџет парцијалног споразума који финансирају чланице ЕПА и, уколико је потребно, посматрачи. Расходи за седиште ЕПА, као и они који се односе на особље и оперативне трошкове Европског института за путеве културе, појавиће се у рачунима ЕПА, као информативна ставка.

5.4 ЕПА такође може да прима добровољне и друге доприносе у вези са делокругом споразума, под условом да их Управни одбор одобри пре њиховог прихватања. Ови доприноси се уплаћују на посебан рачун, отворен под условима из члана 4.2 финансијских прописа Савета Европе, које надгледа Управни одбор и биће намењени наведеним циљевима и задацима, под условом да су у складу са циљевим Статутом.

5.5 Имовина ЕПА се стиче и њоме се располаже у име Савета Европе и као таква ужива повластице и неповредивост који се примењују на имовину Савета под условима које прописују постојећи споразуми.

5.6 Путни и трошкови смештаја за лица која присуствују састанцима Управног одбора сноси држава или организација о којој се ради.

5.7 Путни и трошкови смештаја за лица која присуствују Саветодавном форуму о путевима културе платиће учесници, осим уколико Управни одбор не одлучи другачије, на основу издвајања за посебне намене наведених у оперативном буџету ЕПА.

5.8 Финансијски прописи Савета Европе примењиваће се, *mutatis mutandis*¹³³⁵, за усвајање и управљање буџетом ЕПА.

Члан 6 - Секретаријат

6.1 Секретаријат ЕПА, на челу са извршним секретаром, обезбеђује Генерални секретар Савета Европе.

¹³³⁵ *mutatis mutandis*, лат.- уз потребне исправке (прим. аут.)

6.2 Извршни секретар може позивати институције и независне стручњаке из области које су обухваћене програмом.

6.3 Седиште ЕПА ће се налазити у Луксембургу, у просторијама Европског института за путеве културе, захваљујући љубазности Владе Луксембурга.

Члан 7 - Измене и допуне

Комитет министара, у свом саставу ограничен на представнице држава чланица ЕПА и након консултација са ЕПА чланицама који нису чланице Савета Европе, може да усвоји измене и допуне овог статута уколико је остварена већина, како је предвиђено чланом 20. д Статута Савета Европе.

Члан 8 – Иступање

8.1 Сваки члан може иступити из ЕПА путем изјаве која се шаље генералном секретару Савета Европе.

8.2 Генерални секретар потврђује пријем изјаве и о томе обавештава чланове ЕПА.

8.3 По аналогији са чланом 7 Статута Савета Европе, иступање ступа на снагу:

- на крају финансијске године у којој је достављено, уколико је такво обавештење достављено током првих девет месеци те финансијске године;
- на крају наредне финансијске године, уколико је обавештење о иступању дато у последња три месеца финансијске године;

8.4 У складу са чланом 18, финансијских прописа Савета Европе, Управни одбор ће испитати финансијске консеквенце иступања чланице и донети одговарајуће мере.

8.5 Генерални секретар ће одмах обавестити дотичну чланицу о последицама њеног иступања.

3.0 ИКОМОС-ова *Повеља о путевима културе (2008)*¹³³⁶

(Припремио ИКОМОС-ов Међународни научни комитет за путеве културе (*International Scientific Committee on Cultural Routes, CIIC*), ратификовала 16. Генерална скупштина ИКОМОС-а, Квебек (Канада), 4. октобра 2008)

Преамбула

Као резултат развоја науке и очувања културног наслеђа, нови концепт путева културе показује еволуцију идеја у погледу визије културних добара, као и растућу важност вредности које се односе на њихово окружење и територијалне размере и, открива макроструктуру наслеђа на различитим нивоима. Овај концепт уводи модел нове етике конзервације која сматра да су ове вредности, као заједничко наслеђе које надилази националне границе, и које захтева заједничке напоре. Поштујући природну вредност

¹³³⁶ The ICOMOS Charter on Cultural Routes, 2008, http://www.icomos.org/charters/culturalroutes_e.pdf и http://www.international.icomos.org/charters/culturalroutes_e.pdf

сваког појединачног елемента, пут културе препознаје и наглашава вредност свих конститутивних елемената као целине. Такође помаже да се илуструје савремена друштвена концепција вредности културног наслеђа као ресурса одрживог друштвеног и привредног развоја.

Овај опширнији појам културног наслеђа захтева нове приступе у поступању у много ширем контексту како би се описале и сачувале значајне везе које су директно у спречи са његовим културним и историјским окружењем. Концепт пута културе је иновативан, комплексан и вишедимензионалан. Он уводи и представља квалитативно нови приступ теорији и пракси очувања културног наслеђа.

Путеви културе представљају интерактивне, динамичке и еволутивне процесе људских интеркултурних веза које рефлектују богату разноликост утицаја различитих народа на културно наслеђе.

Иако су путеви културе историјски резултовали како из мирољубивих, тако и непријатељских сусрета, они представљају један број заједничких димензија које надилазе њихове изворне функције, и нуде изузетан амбијент за културу мира засновану на везама у заједничкој историји, као и толеранцији, поштовању и уважавању културне разноликости која карактеришу укључене заједнице.

Разматрање путева културе као новог концепта или категорије, није у супротности нити се преклапа са другим категоријама или врстама културних добара - споменика, градова, културних пејзажа, индустријско наслеђа, и сл. - које могу постојати унутар путање датог пута културе. Тиме се једноставно укључује у заједнички систем који побољшава њихово значење. Овај интегрисани, интердисциплинирани и заједнички оквир ствара нове односе међу њима помоћу иновативних научних перспектива које омогућавају вишестрано, комплетно и прецизније виђење историје. Овај приступ не само да подстиче разумевање и комуникацију међу народима света, већ и повећава сарадњу у очувању културног наслеђа.

Иновација коју концепт *путева културе* уводи, открива наслеђе као специфичан феномен људске покретљивости и размене који се развио путем комуникационих путева који су омогућили њихов ток и који су се користили или наменски служили конкретним или нарочитим циљевима. Пут културе може бити пут нарочито створен да служи овој сврси или пут који потпуно или делимично користи већ постојеће путеве који су се користили се за различите сврхе. Међутим, иза његовог карактера као начина комуникације и транспорта, постојање и значење пута културе се може објаснити једино његовим коришћењем за такве посебне намене кроз дуго раздобље историје и генерисањем културне вредности и вредности наслеђа које одражавају међусобне утицаје између различитих културних група, као резултат властите нарочите динамике.

Стога, путеви културе нису просто начини комуникације и транспорта који могу укључивати културна добра и повезују различите народе, већ посебан историјски феномен који се не може створити из нечије имагинације и воље да успостави скуп повезаних културних добара која поседују заједничке карактеристике.

Путеви културе су се понекад појављивали као пројекат, *a priori* планиран људском вољом, која је имала довољно снаге да предузме одређене циљеве (на пример, путеви Инка и Римског Царства). У другим случајевима, они су резултат дугог еволутивног

процеса у којем се колективне интервенције разних људских фактора подударају и усмеравају према заједничком циљу (као што је пут у Сантјаго, путеви афричких трговачких каравана или пут свиле). У оба случаја, то су процеси који произлазе из људске решености да се постигне одређени циљ.

С’ обзиром на културно богатство, разноврсност међусобних односа и карактеристичних добра, директно повезаних с разлогом постојања путева културе (као што су споменици, археолошки остаци, историјски градови, народна архитектура, нематеријално, индустријско и технолошко наслеђе, јавни радови, културни и природни пејзажи, превозна средства и други примери примене специфичних знања и техничких вештина), њихово проучавање и управљање захтева мултидисциплинарни приступ који илуструје и оживљава научне хипотезе и подстичу повећање историјског, културног, техничког и уметничког знање.

Циљеви ИКОМОС-ове *Повеље о путевима културе*

- да се успоставе основна начела и методе специфичног истраживања за категорију путева културе које се односе на друге претходно успостављене и проучаване категорије добара културног наслеђа.
- да се предложи основни механизми за развој знања, вредновање, заштиту, очување, управљање и конзервацију путева културе.
- да се дефинишу основне смернице, начела и критеријуми за исправну употребу путева културе као ресурса одрживог друштвеног и економског развоја, поштујући њихову аутентичност и интегритет и адекватно очување историјског значаја.
- да се успоставе основе за националну и интернационалну сарадњу која ће бити кључна за предузимање пројеката истраживања, заштите и развоја везаних за путева културе, као и за финансирање тих настојања.

Дефиниција

Пут културе је сваки пут комуникације, било да је копнени, водени, или неког другог типа, који је разграничен физички и такође се одликује својом специфичном динамичком и историјском сврхом да служи специфичној и тачно одређеној сврси, која мора испунити следеће услове:

- а) мора произаћи и одражавати интерактивна кретања људи, као и вишедимензионалну, континуирану, и узајамну размену роба, идеја, знања и вредности међу народима, земљама, регијама или континентима у дужем периоду времена.
- б) тиме, мора да промовише међусобни утицај дотичне културе у простору и времену, што се види, како у њиховом материјалном и нематеријалном наслеђу,
- с) да буде интегрисана у динамички систем историјских односа и културних особености везаних своје постојање.

Дефинисање елемената путева културе:

контекст, садржај, интер-културни значај у целини, динамички карактер и окружење.

1. *Контекст:* Путеви културе се појављују у природном и/ или културном контексту, у којима врше утицај и које карактеришу и обогаћују новим димензијама као део интерактивног процеса.
2. *Садржај:* Пут културе морају нужно бити подржани од стране конкретних елемената који сведоче о богатом културном наслеђу и обезбеђују физичку потврду његовог постојања. Сви нематеријални елементи служе да дају смисао и значење разноврсним елементима који чине целину.
 1. Незаменљиви физички елемент који одређује постојање пута културе је сам комуникациони пут, као инструмент који служи осмишљеном пројекту или пројекту у настајању кроз људску активност у циљу постизања одређених циљева.
 2. Други основни материјални елементи су материјална културна добра која се односе на његову функцију историјског пута (станице, царинарнице, места за складиштење, одмор и смештај, болнице, продавнице, луке, одбрамбена утврђења, мостови, средства комуникације и транспорта; индустријски, рударски и други објекти, као и они повезани са производњом и трговином, који одражавају техничке, научне и социјалне програме и напредак у својим различитим епохама; урбани центри, културни пејзажи, светим местима, верски објекти итд.) као и на нематеријалне елементе наслеђа који сведоче о процесу размене и дијалога између народа који су укључени на путу.
3. *Интер- културни значај у целини:* Концепт путева културе подразумева вредност целине која је већа од збира његових делова и даје путу његово значење.
 1. Пут културе представља културно добро обогаћено различитим културама генерише и надмашује их у укупној вредности, пружајући знатан број заједничких обележја и система вредности.
 2. У оквиру његовог укупног идентитета, вредност његових делова обитава у њиховом заједничком, подељеном, вишеструком значењу.
 3. Његов шири обим допушта културно повезивање народа, земаља, региона и континената.
 4. Та шира обима је значајна како са аспекта укључених териториј тако и са аспекта свеобухватног управљања различитим елементима наслеђа који су у њу укључени. Истовремено културна разноликост коју пут културе подразумева пружа алтернативу процесу културне хомогенизације.
4. *Динамичан карактер:* Осим присутних физичких доказа о свом историјском путу, заједно са елементима културног наслеђа, путеви културе укључују динамички фактор који делује као проводник или канал кроз који теку реципрочни културни утицаји.
 1. Динамика пута културе се не придржава природних закона или повремених феномена, већ искључиво људских процеса и интереса, те је стога разумљива само као културни феномен.
 2. Овај витални флуид културе огледа се не само у материјалном или материјалном аспекту, већ и у духу и традицијама који чини нематеријално наслеђе пута културе.
 3. Разумевањем пута културе као скупа динамичких елемената културне комуникације између народа, његова културна добра се могу уважавати у

својим истинским историјским и просторним димензијама, што омогућава свеобухватан и одржив приступ очувања пута као целине.

5. *Окружење*: пут културе је уско везан за своје окружење и чини његов неодвојиви део.
 1. Географска средина је помогла обликовање пута културе, одређујући његову путању или делујући на његов развој током времена.
 2. Територијално окружење, природно или културно (урбано или рурално), пружа оквир за пут културе, дајући им свој нарочиту атмосферу, коју карактеришу елементи и вредности како физичке тако и нематеријалне природе, те је то од темељне важности за разумевање, очување и коришћење пута.
 3. Пут културе повезује и повезује географију са врло разноврсним својствима наслеђа, што чини јединствену целину. Пuteви културе и њихово окружење су повезани са својим разноврсним пејзажима, природним или културним, који су само једна од њихових компоненти које имају своје посебне карактеристике и идентитет, зависно од различитих подручја и регија кроз које пролазе. Различити пејзажи доприносе да се окарактеришу различити делови пута као целине, обогаћују га својом разноликошћу.
 4. Однос с природом је посебно деликатан у неким деоницама, у другима је то однос са урбаним или руралним окружењем, а у подручјима са споменицима изолованим од других зграда (као што су капеле, манастири, фонтане, мостови, гранични прелази, итд.), однос тих споменика са својим пејзажем обликује природу тог дела пута културе.
 5. Заштита и очување путева културе захтева темељно познавање историјских, природних и културних карактеристика њиховог окружења. Све неопходне интервенције морају да се уклопе у тај контекст и да поштује његове одређујуће карактеристике тиме што ће олакшати њихово разумевање, не нарушавајући традиционални амбијент, било да је то природни, културни или комбинован.
 6. Мора се обезбедити оцртавање окружења пут културе, где ће се јасно означити границе, добро дефинисане, регулисане тампон зоне, што треба да омогући очување укључених материјалних и нематеријалних културних вредности у својој пуној аутентичности и интегритету. Таква заштита мора да укључи вредности различитих пејзажа који су саставни део пута културе и обезбеђују његову карактеристичну атмосферу.

Специфични индикатори

Као основни индикатори разликовања који се примењују на категорију путева културе, треба узети у обзир следеће: структура пута и њен физички супстрат, као и историјске податке о њеном коришћењу за остварење одређеног циља; све физичке структуре повезане са конкретном сврхом и функцијом пута културе; комуникациони елементи, те постојање културних манифестација заједничког порекла дуж (или у одређеним тачкама) пута као што су праксе, традиције, обичаји, и заједничка употреба религијске, ритуалне, језичке, празничне, кулинарске, или сличне природе; међусобни утицаји на музику, књижевност, архитектуру, ликовне уметности, рукотворине, научна достигнућа, техничке и технолошке вештине и друга материјална и нематеријална културна добра, чије пуно разумевање произлази из историјских функција пута културе.

Типови путева културе

Путеви културе се могу класификовати на следећи начин:

- Према свом територијалном обиму: локални, национални, регионални, континентални или интерконтинентални.
- Према свом културном циљу: унутар одређеног културног региона или проширени у различитим географским подручјима која су делила или деле процес узајамног утицаја у формирању или еволуцији културних вредности.
- Према свом циљу или функцији: друштвени, економски, политички или културни. Те карактеристике учествују у заједничком вишедимензионалном контексту.
- Према свом трајању: оне које се више не користе у односу на оне које се и даље развијају под утицајем друштвено-економске, политичке и културне размене.
- Према својој структуралној конфигурацији: линеарни, кружни, крстасти, радијални или мрежни.
- Према свом природном окружењу: копненом, воденом, мешовитом, или другом физичком окружењу.

Идентификација, интегритет и аутентичност:

- *Prima facie* индикатори

За идентификацију и процену сврхе, седећи аспекти се могу иницијално сматрати као *prima facie*, неубудљив доказ о постојању пута културе:

- Изрази динамичких друштвених, економских, политичких и културних процеса који су генерисали размене између различитих културних група везаних подручја;
- Препознатљива заједничка обележја различитих географских и културних подручја повезаних историјским везама;
- Докази мобилности и успостављених веза између народа или етничких група различитих култура;
- Специфичне културне карактеристике укорењене у традиционалном животу различитих друштвених заједница;
- Елементи наслеђа и културне праксе - попут церемонија, фестивала и верских прослава који представљају заједничке вредности различитих заједница у одређеним културним и историјским подручју (подручјима) - повезане са значајем и функцијом пута.

- *Процес идентификације*

Неопходно да се у процесу идентификације пута културе узме у обзир његова специфична функција како би служио конкретној и добро дефинисаној сврси, материјалне и нематеријалне вредности његовог наслеђа које су динамично генерисане као резултат реципрочних културних утицаја, његову структуралну конфигурацију, укупан географски и историјски контекст, природно и културно окружење, било да је ово друго урбано или рурално, и његове пратеће карактеристичне вредности окружења, везе са пејзажима, трајање и симболичка и духовна димензија, што све доприноси његовој идентификацији и разумевању његовог значаја.

Нематеријална добра пута културе су фундаментална за разумевање њеног значаја и повезаних вредности наслеђа. Зато се материјални аспекти морају увек проучавати заједно са другим вредностима нематеријалне природе.

У циљу компаративне евалуације, треба такође узети у обзир привремено трајање и историјски значај различитих делова пута у односу на целину.

У случају живог пута културе, треба одржавати везе и динамичке функције заједно са одређеном, добро дефинисаном сврхом, која омогућавају његово постојање и служи за дефинисању и идентификацију пута, чак иако су историјски процеси претрпели промене током времена и укључени су нови елементи. Ове нове елементе треба вредновати у оквиру њихових функционалних веза са путем културе, и може десити да се културна добра која имају вредности наслеђа не могу сматрати компонентама пута културе зато што не чине његов део.

- *Аутентичност*

Сваки пут културе треба да очигледно испуни критеријуме аутентичности и веродостојно изрази своју вредност у условима природног и културног окружења, узимајући у обзир своје одређујуће елементе и карактеристичне особине материјалне и нематеријалне природе:

- Ове критеријуме треба применити на сваком проучаваном сегменту пута како би се проценио њихов значај у односу на укупан значај пута током његовог историјског развоја, и како би се потврдила аутентичност изгледа/плана његове структуре кроз/путем/преко трагове пута.
- Аутентичност такође треба да буде евидентна, у природном и културном контексту сваког потеза пута који је предмет анализе и процене, као и у другим материјалним и нематеријалним елементима наслеђа, укључених у његову историјску функцију и окружење.
- Чак иако је очигледно да одређени сегменти материјалних трагова пута културе нису очувани, његово постојање у овим подручјима треба показати кроз историографију, нематеријалне елементе и нематеријалне изворе информација који доказују њихово право значење, као саставне компоненте пута и доказ његове аутентичности.
- Технике и методологије које се користе за заштиту, конзервацију и управљање путевима културе, без обзира да ли су традиционалне или недавно спроведене, морају узети у обзир критеријуме аутентичности.

- **Интегритет**

Потврда интегритета пута културе мора се неизоставно заснивати на довољно репрезентативним материјалним и нематеријалним доказима и елементима који сведоче о његовом глобалном значају и вредностима у целини и омогућавају потпуно представљање карактеристика и значаја историјских процеса који су генерисали пут културе.

Треба задржати/одржавати доказе о историјским везама и динамичним функцијама, који су неопходни за препознатљиви карактер пута културе. Осим тога, треба обратити пажњу на то да ли су физичке структуре и/или њене значајне карактеристике у добром

стању и да ли се контролише утицаја процеса пропадања, као и да ли пут рефлектује могуће нежељене ефекте развоја, запуштања или занемаривања.

Методологија

Концепт пута културе захтева специфичну методологију истраживања, процене, заштите, очувања, конзервације, коришћења и управљања. Имајући у виду његов обим и вредност у целини, као и територијалне димензије, ова методологија захтева утврђивање система координираних и целовито вођених активности.

Неопходно је почети са идентификацијом пута као целине, као и његових посебних сегмената, заједно са пописом добара која га сачињавају и анализом њиховог стања очуваности, што ће олакшати израду стратешког плана његове заштите. Неопходно је да овај план укључује мере за подизање свести о путу и стварање интересовања код јавности и приватних ентитета. Такође је потребно формулисати координиране мере и одређене законске инструменте за заштиту, коришћење и управљање свим његовим елементима као саставним деловима вредности и значаја пута у целини.

1. Истраживање

Проучавање путева културе може се проширити на различита географска подручја, која могу бити веома удаљена. Стога се саветује да се успоставе истраживачки тимови лоцирани на главним, карактеристичним тачкама пута који се проучава.

Истраживачка методологија, уз усвајање праксе и индикатора за ваљану идентификацију и оцену значаја наслеђа у различитим сегментима пута културе, не треба да изгубе из вида значење пута у целини, како би се избегао сваки губитак значења или историјске важности пута.

Истраживачки тимови који раде на овој категорији културног наслеђа требало би да буду мултидисциплинарне и кооперативне природе. Треба успоставити заједничке радне критеријуме, засноване на принципу да се почиње са испитивањем делова, али да се не изгуби из вида пројекат у целини. Исто тако, треба користити заједничке, унапред стандардизоване, методолошке инструменте за скупљање података. План пројекта треба да укључи механизме за координирање који ће олакшати комуникацију и сарадњу истраживача, како би се омогућио пренос података о раду и достигнућима сваког тима.

Истраживачи треба да имају на уму да присуство различитих типова културних добара дуж пута културе, само по себи не мора да значи да су она саставни делови тог пута или да су одговарајуће објекти проучавања у вези са њим. Једини елементи које треба нагласити у научном истраживању пута културе су они који су повезани са одређеним циљем пута и утицајима који произилазе из његове функционалне динамике.

1. Финансирање

С' обзиром на обим и циљ задатака који се тичу идентификације и истицања вредности пространог пута културе, потребно је обезбедити финансијска средства у фазама, што ће омогућити уравнотежен, координиран напредак истраживачких пројеката, такође као и заштиту, коришћење и управљање пројектима који се односе на његове различите

сегменте. Пожељно је утврдити заједничку процену вредности које треба очувати како би се успоставила скала приоритета за активности за спровођење одговарајућих стратегија. За ово је потребно прибавити финансијска средства путем билатералних или вишестраних споразума, као и путем одређених тела која би се наменски посветила проучавању и истицању вредности пута. Уз то, регионална тела, чија се јурисдикција подудара у потпуности или парцијално, са историјским путем културе, требају да одреде како ће најбоље побудити интересовање укључених држава и придобију их за сарадњу. Такође је важно да се, уколико је могуће, придобију филантропске институције и приватни донатори.

2. Заштита- Процена- Очување/Конзервација

Пут културе са својим окружењем захтева нове инструменте за оцену, заштиту, конзервацију и евалуацију. Није довољно гарантовати заштиту елемената културног наслеђа на делимичној или насумичној основи. Треба припремити прецизне пописе ових елемената, као и процену њихове аутентичности и целовитости како би се идентификовали утицаји на вредности пута културе, а тиме утицаји на његов значај. Такође је неопходно контролисати утицај процеса пропадања и развити стратегије за спречавање негативних ефеката развоја и занемаривања. Све ово захтева успостављање система координираних законских мера и одговарајућих инструмената који гарантују да ће пут бити очуван, а његова вредност и значај истакнути на холистички начин. Разумевање вредности наслеђа је фундаментално пре било какве интервенције на путевима културе која може утицати/променити њихов значај.

3. Одржива употреба - Релација са туристичким активностима

У погледу коришћења, путеви културе могу служити за промовисање активности од друштвеног и економског значаја, од изузетне важности за стабилан развој.

Треба водити рачуна да се избегне конфузија око концепта туристичких путева - чак укључујући оне од културног значаја – и путева културе. Међутим, треба такође препознати да су путеви културе реалност која може имати огромну важност за територијалну кохезију и одрживи развој. Са ове тачке гледишта, треба чинити напоре како би се промовисало знање о путевима културе, као и њиховом адекватном и одрживом коришћењу у туристичке сврхе, увек уз адекватне мере са циљем да се избегну ризици.

Са овим циљем, заштиту и промовисање пута културе треба хармонично да интегрише додатну инфраструктуру - за туристичке активности, доступне путеве, информације, интерпретације и презентације - уз битан услов да то не угрози значење, аутентичност и интегритет историјских вредности пута културе, као кључног елемента који се преноси посетиоцима.

Туристичке посете треба управљати на рационалним основама, у складу са претходним студијама утицаја животне средине и плановима јавног коришћења и учешћа друштвене заједнице уз мере контроле и надзора како би се спречио негативан утицај туризма.

Развој пута културе у туристичке сврхе треба да у сваком случају гарантује да је приоритет дат учешћу локалне заједнице као и локалним и регионалним туристичким

организацијама. Треба усмерити све напоре ка спречавању монопола великих интернационалних компанија или моћних компанија са седиштем у развијеним земљама кроз које пролази пут културе.

С' обзиром на чињеницу да је пут културе инструмент за кооперацију и разумевање што омогућава холистичко разматрање сусрета култура и цивилизација који формирају тај пут, такође требамо имати у виду да независно од релативног значаја сваког од његових сегмената, промоција позитивног развоја у сваком од њих води до повећаног интересовања за пут и доводи до користи за друге делове.

4. *Управљање*

Разумевање значаја пута културе постаје основа/фундаментални принцип који се тиче управљања путевима културе. То значи да треба омогућити да све активности које су везане за истраживање, оцену и друштвену спознају о њима буду спроведене на координиран и хармоничан начин. Ово такође захтева унакрсну координацију која гарантује комбинацију политика везаних за заштиту, очување, конзервацију, територијално уређење, одрживи развој, коришћење и туризам. Зато је потребно припремити заједничке пројекте како би се обезбедио одрживи развој на националном (покрајински, регионалним, локални ниво итд.) и интернационалном нивоу, као и успостављање алата за управљање, намењених заштити пута од природних катастрофа и свих врста ризика који би могли да утичу на целовитост и аутентичност пута културе, а тиме и његов значај.

5. *Учешће јавности*

Заштита, конзервација/ очување, промоција и управљање путем културе захтева подстицање подизање опште свести и учешће становника подручја која деле пут

Међународна сарадња

Познати су значајни примери путева културе чији историјски путеви укључују различите државе. Из овог разлога, међународна сарадња је неопходна за истраживање, процену и заштиту добара који чине међународне путеве културе.

Када постојећи путеви културе укључују државе са различитим степеном развоја, препоручује се да развијеније земље обезбеде средства за економску, техничку и логистичку сарадњу, као и размену информација, искуства и истраживача.

Нарочито је пожељно да УНЕСКО и друге међународне организације утврде механизме сарадње (финансијске, техничке и логистичке) како би помогле да се подстичу и спроводе пројекти везани за путеве културе који су значајни за више од једне земље.

Путеве културе треба посматрати као симбол уједињења људи. Историјске везе развијене дуж путева културе могу да послуже за промоцију пројеката заснованих на обнови сарадње између народа који су делили извесне вредности и знања из прошлости.

4. 0. ИКОМОС-ов Формулар за идентификацију пута културе

Формулар за идентификацију пута културе

1. Назив пута културе
2. Врста употребе (функција) пута културе
 - **Примарна сврха** (верско путовање, трговина, стратешко, политичко и административно управљање територијом, и тд.)
 - **Секундарна сврха, уколико је има.**
 - **Друге индуковане сврхе, уколико их има.**
 - **Примарна и данашња сврха, према потреби.**
3. Региони и/или државе тренутно укључени у пут
4. Физичка природа пута
 - **Копнени** (назначити да ли је пут асфалтиран или земљани, стаза, и тд, да ли је сачуван цео пут или само сегменти, да ли је претрпео измене или губитак аутентичности, итд. Такође назначити да ли пут прелази пустињу, планинске пролазе, и тд.)
 - **Морски**
 - **Речни**
 - **Језерски**
 - **Мешовит** (спецификовати)
5. Путања пута културе (укључује мапу која спецификује просторне границе), аутентичност пута културе и опис одговарајуће географске области
6. Приближна дужина (у километрима, наутичким миљама)
7. Превозна средства и облици кретања коришћени за путовања (пешице, коњи, мазге или магараци, камиле, колица, вагони и кочијама, бродови, итд; појединачна или групна путовања; путовања у организацији приватних или државних институција, пословних фирми или верских ентитета, итд)
 - **Историјске превозна средства (навести)**
 - **Данашња превозна средства, уколико их има**
8. Учесталост коришћења, брзина и трајање историјских и актуелних путовања дуж пута културе (назначити у месецима, недељама, данима, периодима у току године, фазама, итд. У неким случајевима, као што су поједини афричких каравански путеви, укључити трајање различитим фазама пута које се рачунају у данима)
9. Главне саобраћајнице пута културе
10. Прекретнице или главне фазе трасе (на пример, од града до града, луке до луке, итд)
11. Сигнали, ознаке, знаци и симболи који идентификују пут и пут културе који треба пратити* (физички остаци самог пута, као што су његов материјал, пут, извори, ознаке, мостови и друге структуре, као и других повезаних елемената као што су болнице, крчме, грбови, верска места, манастири, царина, луке, градови, урбани центри, итд)
 - * Укратко навести ове елементе, док ће детаљнији опис бити обезбеђен у сегменту „Садржано наслеђе“ који је укључен испод.
12. Тачке снабдевања, поправке и одмора. Места карантина или друге периоде чекања ради уласка, изласка или транзита.
13. Историјски оквир и догађаји који су релевантни за конфигурацију пута културе

14. Период употребе

- **Историјска употреба**
- **Тренутна употреба, према потреби**

15. Значај пута културе

- **Репрезентативни** (за културу или цивилизацију, веру, управу територијом, значајан допринос упознавању са и дефинисању исламске, западне, будистичке или других култура.)
- **Евокативни** (на културу или цивилизацију из прошлости, религију, и тд.)
- **Други**

16. Симболичка вредност пута

17. Релевантни ритуали

18. Инспиративна вредност

19. Динамика коју је генерисао пут културе*

* „Културна вредност пута културе може се измерити динамиком (комерцијалном, филозофском, верском) коју је генерисао или му је био наклоњен (пренос робе, знања, вештина) и симболичком вредности коју представља за свакога ко га користи (или за било кога ко га је користио или ће га користити).“

20. Садржано наслеђе* (Набрајање, опис и евалуација елемената који сведоче о разменама које су се догодиле):

* Према државама и зонама, независно од детаљнијих описа које треба дати у појединачним евиденционим картицама за сваки пут културе

- **Материјални садржаји: физички елементи наслеђа (антрополошки, етнографски, археолошки, архитектонски, и тд.)**
- **Културни садржаји нематеријалне или духовне природе: нематеријално наслеђе**
- **Садржај животне средине: културни пејзаж, утицај природног пејзажа, и тд.**
- **Власништво, управљање и правна заштита добара која чине наслеђе**
- **Стање очуваности, аутентичност и интегритет наслеђа**

21. Степен учешћа становника који живе у земљама кроз које пролази пут културе у евалуацији и очување пута културе (оптимална, умерена, минимална или непостојећа)

22. Степен учешћа власти државе која је у питању, у евалуацији и очувању пута културе. Потенцијал да оствари свој интерес.

23. Други слични путеви културе

24. Референце (историјске, културне, верске и тд.)

25. Раније спроведене и текуће студије и истраживачки рад

26. Библиографија

27. Фотографије

VIII ПОПИС И ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА И ПРИЛОГА

1.0. Попис илустрација

Сл. 1. - Стари град Сантјаго де Компостела.....	21
Сл. 2. - Пут Сантјаго де Компостела.....	22
Сл.3. - Пут Сантјаго де Компостела.....	26
Сл. 4. - Ходочаснички путеви Сантјаго де Компостела	52
Сл. 5. - Простирање путева културе Ханзе и Хајнриха Шикарда.....	53
Сл. 6. - Путеви Викинга	54
Сл. 7. - Пристирање путева културе Француски пут и Путеви Вобана и Вацлава	56
Сл. 8. - Пут културе Моцартова путовања кроз Европу.....	58
Сл. 9. - Дијагонални и Дунавски пут.....	69
Сл. 9. - Публикације везане за Путеве православног монаштва	86
Сл 10. - Географска карта подручја Моравске Србије кнеза Лазара.....	91
Сл. 11. - Изглед и ентеријер цркве манастира Љубостиње.....	92
Сл. 12. - Детаљи цркве манастира Љубостиње	92
Сл. 13. - Црква Лазарица	92
Сл. 14. - Црква манастира Велуђе	93
Сл. 15. - Манастир Наупра	93
Сл. 16. - Црква манастира Лепенац код Бруса	93
Сл. 17. - Црква манастира Милентија и остаци камене пластике цркве	94
Сл. 18. - Црква манастира Св. Петка на Извору	94
Сл. 19. - Богородичина црква у манастиру Каленић	95
Сл. 20. - Црква манастира Дренча	95
Сл. 21. - Црква манастира Лешје	95
Сл. 22. - Црква Св. Јована Богослова, Охрид	125
Сл. 23. – Црква Св. Ђорђа у селу Старо Нагоричане у Македонији	125
Сл. 24. - Црква Св. Никита у Скопској Црној Гори, северозападни и јужни изглед.....	130
Сл. 25. - Црква Св. Никита у Скопској Црној гори, источни и североисточни изглед..	130
Сл. 26. - Јужни изглед и ентеријер цркве Марковог манастира	130
Сл. 27. - Макета цркве Марковог манастира изложена у оквиру манастира.....	131
Сл. 28. - Црква Св. Пантелејмон у Нерезима, југозападни и јужни изглед.....	131
Сл. 29. - Јужни изглед и детаљ куполе цркве Св. Илија у Солуну.....	135
Сл. 30. – Клима уређај на Раваници.....	148
Сл. 31. - Црква манастира Лешје обновљена уз нарушавање принципа аутентичности.....	148
Сл. 32. - Цркве и манастири поменути у повељама.....	168
Сл. 33 - Манастир В. Лавра.....	182
Сл. 34 - Манастир Ивирон.....	182
Сл. 35 - Манастир Ватопед.....	182
Сл. 36. - Пароријски манастир	184
Сл. 37. - Преображењски манастир (Велики Метеор).....	185
Сл. 38. - Манастир Кефаларево код Килифарева	185
Сл. 39. - Манастир Св. Тројице код Трнова	187
Сл. 40. -Манастир Бачково	187
Сл. 41. - Манастир Хиландар	189
Сл. 42. - Црква Св. Арханђа у Кучевишту.....	190
Сл. 43. - Црква Ваведења Богородице у Убошцу (Рђевцу).....	190
Сл. 44. - Црква Ваведења Богородице у Дренчи.....	192

Сл. 45. - Црква Рођења Богородице у Наупари.....	192
Сл. 46. - Манастир Сисојевац	195
Сл. 47. -Манастир Св. Петка Извор	195
Сл. 48. - Лештијанска пустиња.....	198
Сл. 49. – Лешје.....	198
Сл. 50. - Манастир Ждрело.....	200
Сл. 51. - Капела Св. Николе.....	200
Сл. 52. и 53. - Манастир Благовештење.....	202
Сл. 54. - Манастир Митрополија.....	202
Сл. 55. - Манастир Нимник.....	203
Сл. 56. - Манастир Рукумија.....	203
Сл. 57. - Манастир Туман.....	205
Сл. 58. - Манастир Туман на разгледници из 1908. године	205
Сл. 59. - Манастир Витовница.....	206
Сл. 60. - Манастир Св. Роман.....	207
Сл. 61. - Црква Св. Нестор.....	208
Сл. 64. - Црква св. Пантелејмона у Ђунису.....	209
Сл. 65. - Манастир Липовац.....	209
Сл. 66. - Манастир Ресава (Манасија).....	213
Сл. 67. - Манастир Јошаница.....	219
Сл. 68. - Манастир Љубостиња.....	222
Сл. 69. - Запис Инока из Далше	222
Сл. 70. –Део надвратника митрополијске цркве Успења Богородице у Београду са ктиторским натписом; Положај цркве Успења Богородице у Београду.....	226
Сл. 71. - Манастир Св. Богородице Одигитрије у Трнову.....	236
Сл. 72. - Основа цркве манастира Раванице са одвојеним темељима цркве и припрате.....	244
Сл. 73. - Реконструисани изглед јужне фасаде нартекса.....	245
Сл. 74. - Спој јужне фасаде припрате и наоса.....	245
Сл. 75. - Реконструкција оригиналног нартекса Раванице са Ромиловим гробом	246
Сл. 76. - Стеванов нартекс у манастиру Раваница са акросолијумом	246
Сл. 77. - Оригинални живопис на источном зиду првобитне раваничке припрате са десним сегментом до акросолијума Св. Ромила у функцији прослављања његовог култа.....	248
Сл. 78. - Цртеж фреске Св. Герасима у близини акросолијума Св. Ромила у припрати у Раваници ; Цртеж фреске ктитора и Св. Павла Тивејског на западном зиду Раваничког наоса.....	250
График 1. – Методолошки кораци за проучавање путева културе	161
График 2.-Дефинишући елементи пута културе.....	165
Карта 1 – Шематски приказ Пута културе Св. Ромила.....	232
Карта 2. – Положај Византијско-Бугарске границе.....	237
Табела 1 – Релевантна акта међународних организација.....	14
Табела 2 - Прикупљени подаци за идентификацију пута културе Св. Ромила.....	231
Табела 3 – Сегменти Пута културе Св. Ромила.....	232
Табела 4 – Прелиминарни инвентар културног наслеђа Пута културе Св. Ромила.....	233
Табела 2 – „Моравски споменици у надлежности Завода за заштиту споменика културе Крагујевац“.....	149-152

Табела 3 – „Моравски споменици у надлежности Завода за заштиту споменика културе Краљево“.....	153-155
Табела 4 – „Моравски споменици у надлежности Завода за заштиту споменика културе Ниш“.....	156
Табела 5 – „Моравски споменици у надлежности Завода за заштиту споменика културе Ваљево“.....	157
Табела 6 – „Моравски споменици у надлежности Завода за заштиту споменика културе Смедерево“.....	158

2.0. Попис прилога

Прилог 1 - „Моравска архитектура монаха-ктитора“.....	96
Прилог 2 – „Моравска архитектура ктитора из редова владара и властеле“.....	97
Прилог 3 – „Компаративни приказ..“.....	133
Прилог 4 – „Петокуполна решења“.....	134
Прилог 5 – „Светогорска архитектура“.....	142
Прилог 6 – „Светогорска архитектура“.....	143
Прилог 7 – „Светогорска архитектура“.....	144
Прилог 8 – „Триконхални облици“.....	145
Прилог 9 – „Триконхални облици“.....	146
Прилози 10 – 21 – „Инвентар путева културе“.....	251-262
Прилог 22 „Путеви културе Св. Ромила, Св. Григорија и Св. Сисоја“.....	266
Прилог 23 „Пут културе Св. Ромила“.....	267
Прилог 24 „Пут културе Св. Григорија“.....	268
Прилог 25 „Пут културе Св. Сисоја“.....	269
Прилог 26 „Културно наслеђе путева културе Св. Ромила, Св. Григорија и Св. Сисоја у Србији“.....	270

IX БИОГРАФИЈА АУТОРА

Кандидат Марија Обрадовић, мастер инжењер архитектуре, дипломирала је 2008. на Архитектонском факултету у Београду, с просечном оценом 9.44. Докторске академске студије уписала је 2008. и положила све предвиђене испите с просечном оценом 9.42. У периоду од 2009. до 2013. била је истраживач-стипендиста Министарства за науку и технолошки развој РС, сарадник у Министарству културе и информисања током 2011, усавршавала се на Универзитету “Аристотел” у Солуну, Универзитету “Св. Кирил и Методиј” и Институту “Euro – Balkan“ у Скопљу. Била је стипендиста UNESCO/Keizo Obuchi за пројекат у области заштите културног наслеђа.

Рад у часопису међународног значаја верификованог посебном одлуком (M24):

- Пено, В, Обрадовић, М. (2017) The Influence of the Hesychast Movement Chanting Tradition on Morava Architectural School. In *Музикологија/Musicology 2, II* (издавач Музиколошки институт САНУ, рад је прихваћен за објављивање, потврда уредника часописа, бр.221 од 18.04.2017.)

Саопштење са међународног скупа штампано у изводу (M34)

- Обрадовић, М. (2011) Origins of Morava Building Style. *22nd International Congress of Byzantine Studies*. Софија: Универзитет “Св. Климент Охридски”.
- Обрадовић, М. (2010) Концепт путева културе. *Интернационална конференција о геонаслеђу и геотуризму – Геотрендс*. Нови Сад: Факултет техничких наука.

Рад у тематском зборнику националног значаја (M45):

- Обрадовић, М. (2012) Одрживи развој културног наслеђа на Дунаву: преглед међународних путева културе на Дунаву, у: С. Милијић, Т. Црнчевић и Б. Јосимовић (ур), *Одрживи развој Подунавља у Србији – књига 1* (143-167). Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Обрадовић, М. (2010) Концепт путева културе у одрживој заштити и споменичкој презентацији културног наслеђа, у: М. Пуцар и Б. Јосимовић (ур.), *Одрживи развој и уређење бањских и туристичких места у Србији* (185-202). Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.

Рад у научном часопису (M53):

- Обрадовић, М. (2014) Путеви монаштва у оквиру путева културе Савета европе. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 38: 32-38.
- Обрадовић, М. (2014) Примна међународних повеља и резолуција о путевима културе. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 38: 39-43.
- Обрадовић, М. (2012). Резолуције о путевима културе Савета Европе CM/Res(2007)12 и CM/Res(2010)53. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 36: 19-26.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Марија Обрадовић

број индекса Д 1/2008

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

***ПУТЕВИ КУЛТУРЕ И УНАПРЕЂЕЊЕ ЗАШТИТЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ
СРЕДЊОВЕКОВНОГ САКРАЛНОГ НАСЛЕЂА У СРБИЈИ***

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 28.6.2017.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Марија Обрадовић

Број индекса Д 1/2008

Студијски програм докторске академске студије

Наслов рада ПУТЕВИ КУЛТУРЕ И УНАПРЕЂЕЊЕ ЗАШТИТЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ
СРЕДЊОВЕКОВНОГ САКРАЛНОГ НАСЛЕЂА У СРБИЈИ

Ментор др Мирјана Ротер Благојевић, ванредни професор
Архитектонски факултет Универзитета у Београду

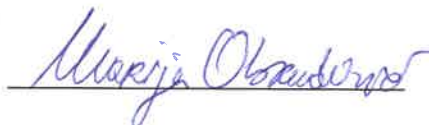
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 28.6.2017.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

***ПУТЕВИ КУЛТУРЕ И УНАПРЕЂЕЊЕ ЗАШТИТЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ
СРЕДЊОВЕКОВНОГ САКРАЛНОГ НАСЛЕЂА У СРБИЈИ***

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 28.6.2017.

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.